

4

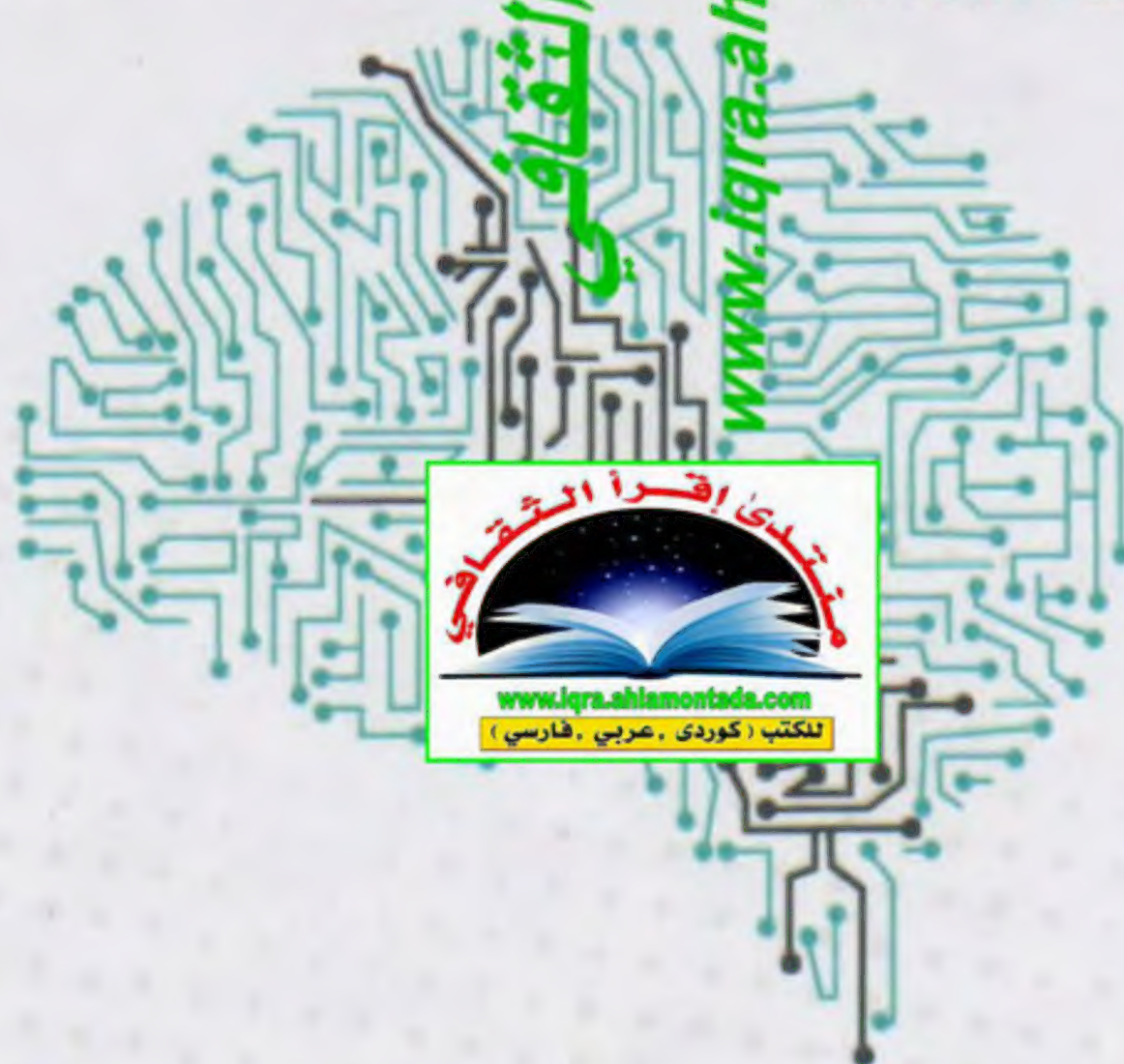
PHILOSOPHY & SCIENCE

زنجیره‌ی فلسفه و زانست

کشتی عقل

THERE IS NO GOD

ANTONY FLEW

2017

دکتۆر عمرو شریف

وه‌رگیرانی

مزه‌فهر عه‌ولا قه‌سرێی

بۆدابهزاندنى جۆرمها كۆتیب: سەردانى: (مَنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

لتحميل أنواع الكتب راجع: (مَنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

پەراي دانلود كۆتایهائى مەخْتَلَف مەراجعە: (مَنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

www.lqra.ahlamontada.com

www.lqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردی , عربی , فارسی)

نویسنی
 عەمرو شەریف
 وەرگیرانی
 مزەفەر عەولا قەسری
 پێداچونەوهی
 د. جەعفەر گوانی
 بۆلاوکردنەوهی
 نویسنکە ی تەفسیر بۆ بۆلاوکردنەوهی و راگەیاندن
 نەخشەسازی ناوێ و بەرگی
 نەخشەسازی
 خەتی بەرگی
 نەوزاد کۆبی
 قەبارە ی کتیب
 ۲۴x۱۷ - (۲۸۵) لاپەرە
 نۆرە و سالی چاپ
 یەکەم ۱۴۳۸ ک - ۲۰۱۷ ز
 تیراژ
 ۱۵۰۰ دانە

گشتی چەقە

لە بەرپۆرە بەرایەتی گشتی کتیبخانە گشتییەکان / هەریمی کوردستان
 ژمارە ی سپاردنی (۴۴۰) ی سالی ۲۰۱۶ ی پێدراو

هەموو مافیکی لە بەرگرتنەوه و بۆلاوکردنەوه ی پارێزراو
 Copyright © Tafseer Publishing

نویسنکە ی تەفسیر

بۆ بۆلاوکردنەوه و راگەیاندن

هەولێر - شەقامی دادگا - ژێر هۆتلی شێرین پلاس

/TafseerOffice

+964 750 818 08 66

www.al-tafseer.com

tafseerooffice@yahoo.com

کتابخانه عمومی

نوسینی

دکنڈ عمرو سرف

وہرگیرانی

مزہ فہر عہ ولا قہ سری

پیدا چونه وهی

د. جه عفر گوانی

بەرلەووە ئەم کتێبە بخوێنیتەوه

سێر (ئەنتۆنی فلو (Sir Antony Flew) ^(۱) مامۆستای فەلسەفەی بەریتانی، ناوێکی درەوشاوێ بۆارەکانی هزر و فەلسەفە و بیباوەرپی و دیندارییە! بەکێک بوو لە گەورەترین بیباوەرەکانی سەردەم و، نووسینەکانی بەدرێژایی نیوەی دووھەمی سەدەی بیستەم لە سەرھەڵی لیستی هزری بیباوەریدا بوون.

لە نۆی دێسەمبەری سالی ۲۰۰۴ جیھان سەرسام بوو بە ھەواییک کە ھێشتا لە ناوێندە فەلسەفە و زانستی و رۆشنییری و ئاینییەکاندا دەنگ دەداتەو، ئەنتۆنی فلو (دوای ھەشتا سال تەمەن) باوەرپی بەو ھێنا کە (خودا) بوونی ھەیە. تۆری ھەوایی ئەسۆشیتد پریس ھەوایی کە بەم شیوێ بەلاوکردووە:

((بیباوەرێکی بەناوبانگ بەبەلگە زانستی باوەر بە (خودا) دەھێنێت)).

Leading atheist now believes in God, more or less based on scientific evidence.

ئەم ھەوایی ھاوێ و قوتابیەکانی ئەنتۆنی فلو تووشی ھێستیا کرد، بە ئەندازمێک کە راگەیانندنە سەرەخۆکانی رۆژئاوا پەربوون لە گالته پیکردنیان!

چەندین جار داوا لە ئەنتۆنی فلو کرا کە کتێبێک بنوسێت و گەشتەکە بەختەروو لە منداڵێکی باوەردار بۆ پیاوێکی بیباوەر بۆ پیرە پیاوێکی ھەشتا سالە کە باوەر بە بوونی (خودا) دەکات. لە کۆتاییدا لە سالی ۲۰۰۷ کتێبە چاوەڕوانکراوەکە دەرجوو:

(۱) لە ۱۹۲۳/۲/۱۱ لە لندن لەدایک بوو.

((خودايەك ھەيە: چۆن درىندەترىن بىباوەر لە بىباوەرى پەشيمان بوو))

There is a God: How the world's most notorious atheist changed his mind.

ئىمە لەم كۆتەبەماندا (گەشتى عەقل) كۆتەبەكەى ئەنتۆنى فلو (خودايەك ھەيە) دەخەينەر، پاشان پەرسى پەيوەندى نىوان ئايىن و عەقل و زانست دەخەينە بەر لىكۆلىنەو. بەويىەى كۆتەبەكەمان لە بارەى فەيلەسوفە گەورەكەيە، كە لە بىباوەرىيەو بەرەو باوەربوون بە خوا رۆيشتو، دواى ئەوەى چەمكى فەلسەفى و زانستىيەكانى خۆى راستكردهو، لەبەر ئەو پەيوەندە لەم پەشەكەيە تەشكىك بەخەينە سەر بىباوەرىى ھاوچەرخ و چۆنىەتى سەرھەلدانى، ھەروەھا پەناسەيەكى فەلسەفە و زانست و پەيوەنديان بە ئايىنەو بەكەين، تا بتوانين شانەشانى ئەو گەشتە زانستىيە بەتام و چىژە برۆين.

يەكەم: سەرھەلدانى بىباوەرىى ھاوچەرخ و خاسىەتەكانى^(۱) بۆ ئەوەى ئەندازەى ئەو ئازارە بزائين كە بىباوەرپانى جىھانى رۆژئاوا بەھۆى ھەلۆستى نوئى ئەنتۆنى فلو تووشى بوون، پەيوەندە ئەو بارودۆخە بزائين كە لە ئەوروپا دەورى سەرھەلدانى بىباوەرىى ھاوچەرخى داو.

چىرۆكە كە پەش چەند سەدەيەك دەستپەدەكات...

تا پەنج سەد سالى رابردوو، سەرچاوەى سەرەكى زانست لە ئەوروپا كۆتەبى پىرۆز بو، بە ھەردوو (پەيمانى كۆن: تەورات و، پەيمانى نوئ: ئىنجىل)، ھەروەھا پياوانى ئايىن لە كۆساي كاسۆلىكى بۆچوونە زانستىيەكانى (ئەرسٹۆ) و (پەتلىمۆس)^(۲) يان دەربارەى گەردوون و ھەسارەى زھوى و فەيزيا و كىميا و مېژووى سرووشتىيە.. وەردەگرت و بە چەمكە پىرۆزەكانەو دەيانەستەو.

(۱) لە پەشەكى كۆتەبى (الدين والعقل الحديث) فەيلەسوفى ئەمريكى والتەر سېر وەرگىراو.

(۲) پەتلىمۆس Ptolemy: لە شارى تىبەى ميسر لە سالى ۸۵ى زايىنى لەدايك بوو، لەشارى ئەسكەندەريە لە سالى ۱۶۵ى زايىنى مردوو. زانايەكى گەردوونى و بىركارى و جوگرافى بوو، بەكۆك بوو لە بەناوبانگەترين زانايانى مېژووى كۆن بۆچوونە گەردوونىيەكانى تا سەدەكانى ناوەراست ھەر بلەو بوون.

بە پىشت بەستىن بەم سەرچاوانە، مەرۋى سەدەكانى ناوەرپاست لە ئەوروپا بەم شىۋىيە وىنەى جىھانى دەكىشا:

۱- زەوى لە چەقى گەردووندا وەستاو و خۆر و مانگ و ھەسارەكانى دى بە دەوردا بەشىۋەى بازىنەى دەخولپنەو.

۲- خوا جىھانى لە سالى ۴۰۰۴ پ.ز درووستكردووە، ئەم بەروارەش كلىسا لە كۆكردنەوەى تەمەنى نەوەكانى پيشو؛ لە كۆرەكانى ئادەمەو دەستى كەوتووە، ھەروەك لە تەوراتدا لە (سفرالتكوين) دا ھاتووە^(۱).

۳- كۆتايى جىھان (پۆزى قىامت) لە بەروارىكى زۆر دوور نىيە، سالى ۴۰۰۴ ز. بۆ ئەوەى كە ژيانى مەسىح بکەوتە ناوەرپاستى ميژووى جىھان.

۴- خوا لە راپردوودا جىھانى درووستكردووە، ھەروەك چۆن مەرۋقەكان خانو و ئامراز و كەلوپەل درووست دەكەن. تاكە جىاوازی ئەوئەى كە خەلك ئەو كەلوپەلانەى درووستيان دەكەن لە كەلوپەلى تر درووستى دەكەن.

۵- ھەموو شتىك لە جىھاندا بەپىي نەخشەيەكى خودايى دەروات، ھەموو شتىك لە گەردووندا ئامانجىكى ھەيە. خۆر بۆ ئەو درووستبوو تا لە پۆژدا پروناكى بۆ مەرۋق فەراھەم بكات، لە شەيشدا مانگ ئەم كارە دەكات، ھەروەھا پەلكەزىرپنە بۆ ئەوئەى ئەو بەلپنە بە بىر مەرۋق بىنپتەو كە بە نوح پىغەمبەرى دابوو، بەوەى جارنىكى تر بە لافا و رەگەزى مەرۋقابەتى لەناو نەبات.

ئەگەر شتى پيس و زىانبەخش بوونى ھەيىت، وەك جانەوەر و مار و مەگەزەكان، ئەو بۆ ئەوئەى مەرۋقى پى سزا بدرىت، لەسەر تاوانە سەرەكپەكە، كاتىك ئادەم پى فەرمانى خوداي كردوو لە درەختەكەى خوارد.

.....

(۱) پەيمانى كۆن، كتيبي پروزى جوولەكەيە و، وەك بەشى يەكەمى كتيبي پروزىش لەلاى مەسىحىيەكان سەر دەكرىت. تەوراتى موسا يەكەمىن بەشى پەيمانى كۆن و گرنگترىن بەشىيەتى؛ بۆيە دەكرى ھەندى جار بەتەنيا ناوى تەورات لەو بەشەش بنرىت. (سفرالتكوين) يەكەمىن بەشى پىنج تەوراتەكەيە و باسى درووستبوونى بوونەوەر دەكات تا دەگاتە وەفاتی يوسفى پەيامبەر (عليه السلام).

لە كۆتايىدا، عەقلى مەرۇف ناتوانىت ھەموو نەيىيەكانى نەخشەى خودايى بزانىت. بەلكو لەسەرىيەتى متمانەيدەكى تەواوى بەو ھەيىت، كە ھەموو شتىك نامانجىكى ھەيە.

۶- جىھان سىستەمىكى رەوشتى دەنوتىت، ئەم بىرۆكەيە لە مېژووى عەقلى و رۇخى رەگەزى مەرۇفايەتيدا زۆر گرنگە. ئەم بىرۆكەيە ئەو دەگەيەنىت كە بنەما رەوشتىەكان (وەك چاكە و خراپە) خوا ديارىيان دەكات، نەوەك پشت بېستىت بە وىستى مەرۇفەكان و بەرژمەندى و ھەست و سۆزىان.

۷- لە پشت ھەموو ئەمانەوە خودايەكى بەدبەيىنەر ھەيە، كە مەرۇفى سەدەكانى ناوەرپاست بەم شىۋىيە وىنەى كەردبۇر، بەو ھەى عەقلىكى ھۆشيارە يان رەوچىكە، كە لاشەيەكى ماددى نىيە، بىرۆكە و بۆچوونى ھەيە، لەوانەيە كاردانەو ھەست و سۆزىشى ھەيىت.

۸- پىاوانى كلىسا واسىتە و پەيۋەندى نىۋان خوا و خەلكن، لە وەرگىرانى تەويە و دەستكەوتنى لىخۆشبوون و چوونە بەھەشت.

ھەژموونى پىاوانى كلىسا بەسەر ئايىن و زانستدا ھىژىكى گەورەى دەسلەلات و پارە و پوولى پىبەخشىن. بۆ ماوھىيىكى زۆر كلىساي كاسۆلىكى لە رۇما دەسلەلاتى خۆى بەسەر گەلانى ئەوروپا و فەرمانرەواكانى سەپاندبو، تاگەيشتبوو ئەو ئاستەى ئەوان فەرمانرەواكانىان دادەنا و لاياندەبرد.

جا لەبەر ئەو ھەستى ئايىنى ھەستىكى سرووشتىيە، خەلك ئەو ھەژموونەيان قىبۇل كەرد و ئازادى و ھەرچى ھەيانە كەردىانە قوربانى بۆ بەرژمەندى پىاوانى ئايىن^(۱).

(۱) دەسلەلاتى پىاوانى ئايىن بەسەر خەلكى ئاسايى و فەرمانرەواكاندا لە مېژودا زۆر دووبارە بۆتەود. مىسىرىيە كۆنەكان وەك خوا سەيرى فەرمانرەوا فىرەمەنەكانى خۇيان دەكەرد و وەك پەيۋەندى نىۋان خوا و خەلك سەيرى پىاوانى ئايىنىان دەكەرد، بۆيە كاتىك ئەخاتون بەرمەنگارى دەسلەلاتى پىاوانى ئايىن بوو، كوشتىان و توت عەنخ نامونىيان وەك فىرەمەن و خوا لەجى دانا!

پاشان كارەساتە گەرەكە رەویدا، كاتىك كۆپەرنىكۆس^(۱) بە حىسابە
بىركارىيەكانى و گالىلۆ^(۲) بە تەلىسكۆبەكەى ئەومىيان ئاشكرا كرد كە زەوى
چەقى گەردوون نىيە، بەلكو تەنیا ھەسارمەكى سەر بە كۆمەلەى خۆرە.
ئەوان بە قورپسى باجى زانست و بوئرىيەكەياندا؛ بەوہى كە كلىسا ھەلمەتتىكى
يئوژدانانەى دەستپىكرد بە سزادان و كوشتنى زانايان، بەو تۆمەتەى ئەوانە
جادووگەرن و خەلك دەخەلەتتىن.

ھەرۋەھا دۆزىنەوہى مايكرۆسكۆپ لە سالى ۱۵۹۵ كارەساتىكى تر بوو،
بەوہى زانايان بۇ يەكەمجار توانيان بەكتريكان بىيىن، تا دواترىش سەلمىترا كە
بەكتريكان ھۆكارى زۆر نەخۆشىن. ئەمە چۆن؟! ئەدى خوا (يان شەيتان) نىن
تاعون و پەتاكەن بۇ مروڤ دىنن؟ چۆن بەكتريكان دەتوانن ئەمە بكەن، كەواتە،
دوعاكانى پىاوانى ئايىن (بە كرى) ناتوانن نەخۆشەكان چارەسەر بكەن؟

(۱) كۆپەرنىكۆس: فەلەكناسىكى پۆلەندىيە (۱۵۷۳-۱۵۴۳) بىردۆزەكەى لە كىتەبى Derevolution bus

or bium coelestium دا بىلاوكرەو، كە لە رۆژى مردنىدا دەرچو.

(۲) گالىلۆ گالىلى: فەلەكناسى بەناوبانگى ئىتالى (۱۵۶۴-۱۶۴۲)

ئىسحاق نىوتن ۋە... سىستېمە جىھان...

بەھۇي بلىمەتى ئىسحاق نىوتن (۱۶۴۲-۱۷۲۷) تۈرانى زانستىيەكان گەشتە لوتكە، كاتىك بىنچىنەكانى زانستى ھاۋچەرخى دامەزراند. نىوتن مەسىھىيەكى دامەزراۋ بوو، يىنگومان خۇشى توۋشى شۆك دەبو گەر بىزانىايە كە دۈزىنەۋە زانستىيەكانى پاىەكانى ئايىن لە پۇژئاۋادا ئاۋەژوو دەكەنەۋە.

نىوتن سىياسەت بىناۋىيەكەى جولەى دۈزىيەۋە، لەگەل ياساى ھىزى كىشكردن، لە رېنگەى نەم ياساىانە - بە وردى - بىنچىنەى كۆمەلەى خۇر (خۇر ۋە ھەسارەكانى دەۋرى) ۋەسەف كەرد.

ھەر بەۋ ياساىانە ۋەسەفى كەۋتنى سىۋەكە ۋ، ۋەسەفى نەنجامى بەرىەككەۋتنى دوو شەمەندەفەر دەكات.

بۆيە فىزىيائىيەكان سىستېمەى خۇر (ۋەك نىوتن باسى كەردوۋە) ۋەك كاترۇمىرى زەنبەركى دەبىنن، كە پەر دەكرىت پاشان ۋازى لىدەھىترىت ۋ خۇى كاردەكات.

ھىزى كىشكردن ۋ، ھىزى دەركردى ناۋەندىى ۋ ياساكانى جولە، بەسەن بۆ پارىژگارىكردن لە كاركردى سىستېمەى كۆمەلەى خۇر، بەبى دەستىۋەردانى دەركى.

بىرۋەكەى سىستېماتىكى جىھان، ۋەك ئاگر بە پۇشدا بلاۋ بوۋەۋە، ئىتر زانا ۋ فەيلەسوفەكانى نەۋروپا ھەموو شىكىيان لە پروى سىستېماتىكەۋە لىكەدەدايەۋە. تەننەت تۆماس ھۆيز (فەيلەسوفى بىناۋەرى بەناۋىيەكى بەرىتانى) كارى

كۆتەندامەكانى لاشەى مروڧى بە كۆمەلنىك نامراز دەچواند كە ياساى فیزیایی
كارىان پئىدەكەن.

نیوتن تېبىنى جیاوازییەكى كەمى كەردبوو لە نیتوان رۆڧەوى ھەسارەكان كە
حیساباتەكانى ئەو دیارى كەردبو، لەگەڵ ئەو رۆڧەو كەردمییەى تەلیسكۆب
دەریدەخست. جا ئەگەر ئەو جیاوازیانە بە تېپەرپوونى كات كەلەكە بېن، ئەوا
سیستەمى گەردوونى ئاوەژوو دەیتەو؛ بەجۆرىك كە خۆر ھەسارەكان قوت
دەدات، یان ئەوەتا لەژێر كۆنترۆلى دەردەچن و بە بۆشایی پان و بەرىندا بلاق
دەبنەو.

نیوتن بەسەر ئەو كیشەیدە زال بو بەوێ كە باوەرپى بەو ھێنا كە خوا لە
كاتیكەو بۆ كاتیكى تر رېنچكەى ھەسارەكان رېكەدەخاتەو! ئەمە دوایین جار
بو كە زانایەكى گەورە بیروكەى دەستیۆمردانى ھێزىكى نادیار بۆ دیاردەمەكى
سروشتى لىك بداتەو.

پاشان فەلەكناسى فەرەنسى ماركیز لابلاس (۱۷۴۹-۱۸۲۷) سەلماندى كە
ئەو لادانانەى نیوتن نەیتوانى بە ياساى سرووشتى لىكى بداتەو كەلەكەبوون
نییە و دواى ماوەیەك یەكتر رەتدەكەنەو، بۆیە پئویستى بە دەستیۆمردانى
خودایی نییە بۆ راستكەردنەو. لەبەر ئەو كاتىك (ناپلیۆن) دەربارەى رۆلى
خوا لە سیستەمى گەردوون پرسیارى لىكرد، لابلاس وتى كە پئویست بەو
گریمانەى ناكات!!

بىناۋەرىيە سەرھەلدەدات...

بەلام، چۆن ئەو دۆزىنەوانە و (زۆرى تر) بوونە ھۆى دروستىۋونى ناكۆكى
لە نيوان زانست و ئايىن لە ئەوروپادا؟

مىللىتى نيوان زانست و ئايىن بەھۆى دۆزىنەۋىيەكى زانستى تايىبەت نەبو
كە لە گەل بىروباۋەرىكى تايىبەتى ئايىن تىك گىرايىت.

ھەروەھا ئەو بۆچونانەى كە دەبو كلىسا بۆ زانست وازيان لىيىنىت، بەو
ئەندازىيە بۆ ئايىن پىۋىست نەبون.

بىنچىنەكانى ئايىن لە سى خالدا كورت دەبنەۋە، كە پى دەلىين (دېدى ئايىنى بۆ
جىهان):

۱- خۇدايەك ھەيە كە گەردوونى بەدىھىناۋە.

۲- خۇا نەخشەيەكى گەردوونىي يان ئامانچىكى گەردوونىي لە دروستىكردى
بوونەۋەردا ھەيە.

۳- جىهان سىستەمىكى رەۋىشتى دەردەخات كە خۇا ديارىدەكات.

بە دلىيايىيەۋە لە سەرھەتاي شۆرشى زانستى لە سەدەى جەقدەھەم - تائىستاش
- ھىچ دۆزىنەۋىيەكى زانستى يان بىرۆكەيەكى لۆزىكى دەرنەكەۋتوۋە كە لە گەل
ئەم بىنچىنانەدا تىك بگىرىت، ئەو بىنچىنانەى ئەگەر نەبن ئايىن دەروخىت. بەلام
لە گەل ئەۋەشدا، شۆرشى زانستى كارىگەرىيەكى وئرانكەرى بۆ سەر ئايىن
ھەبو؛ بەو پىيەى كە راستەۋخۆ تەۋزىمىكى گوماناۋى بىناۋەرىي گەۋرەى بە

دوای خۇيدا ھېنا و، سەدەي ھەژدەمى کردە گەورەترىن سەدەي گومان لە
مىژووی ھاوچەرخدا، بە جۆرنىك كە پاشاي ئىنگلتەرا سكالای ئەوێ دەکرد
كە نىوێ قەشەكانى كلىساكەي يىباوهرن!

چۆن شۆرشي زانستى بوو ھۆي لەرزاندنى دىدى ئايىنى بۆ جىهان، سەرەراي
ئەوێ كە ئەگەر زھوى چەقى گەردوون يىت، يان تەنيا شوئىكەوتوويەكى
كۆمەلەي خۆر يىت، ئەمە بەھىچ شىوھەك رېنگر نىيە لەبەردەم بوونی خودايەك
كە ھەموو شتىكى بەدبەھناو؟

پرسيارىكى لۆژىكى تر: ئايا راستگوتر و دلسۆزتر و دادگەرتەر دەبين
كە دەست بە ياساي جوولەي نەرستۆ بگريں و بە ياساكانى جولەي نيوتن
نەيانگۆرپنەو؟! بۆچى شۆرشي زانستى دانى بەو دانا كە جىهان سىستەمىكى
رەوشتىيە، ھەروەك چۆن ئايىنەكان دەبينن؟

بۆچى...

بەدلىيايىيەو سەرھەلدانى يىباوهرى و نكۆلى كردن لە (بەنجىنەكانى دىدى
ئايىنى) بە ھىچ جۆرنىك كىشەيەكى زانستى نەبو، بەلكو كىشەيەكى دەروونى
فەلسەفى بوو!

كليلى تىگەيشتن لەو كىشەيە لەو دەدايە كە عەقلى مروف بەم شىوھە كارناكات
وەك لۆژىكىيەكان دەيلين. ئەگەر كەسك بەبىرۆكەيەكى ديارىكراو (أ) باوهرى
ھەيىت، بەشىوھەكى لۆژىكى برۆات باوهر بەبىرۆكەي (ب) يىت، ئەوا واقع
پىمان دەلالت كە ئەم گواستەو لۆژىكىيە رېزپەرە نەك رىسا! چونكە بە گشتى
و زۆرىيە ئەم گواستەو ھەزىيانە دەروونىن نەك لۆژىكى.

كەواتە، ئەو ھۆكارە دەروونىيە (ساىكۆلۆژى) يانە چىن كە بوونە ھۆي دەرکەوتنى
ئەم رەوتە گومانىيە يىباوهرىيە گەورەيە؟

يەكەم: گومان لەو دانىيە كە ئەو زولم و ستم و چەوساندنەوێ زانايان لە سەر
دەستى كلىسا توشى بوون، ھۆكارىك بوو بۆ ئەوێ زانا و بىرمەندان ھەلۆستىكى

دوژمنکاریانە لە دژی ئایین وەرێگرن، کە کاریگەری لەسەر ھەلوێستی خەلکیش دانا.

دووھەم: ئەگەر نیوتن پەییوەندی خوا و گەردوونی گێڕاییتەوہ بۆ سەردەمی درووستبوونی کۆمەڵەی خۆر و پۆلێکی بۆ خودا ھێشتیبتەوہ لە کاتیگەوہ بۆ کاتیکی تر لە رێکخستەوہی خولگەکان، ئەوا لابلاس ئەو پەییوەندییە دەگێڕیتەوہ بۆ سەرھتای درووستبوونی گەردوون و پۆلی خوای لە ئەنجامدانی ھەموو پۆلێکی گەردوونی رەتکردۆتەوہ.

بەمەش بۆچوونی کلێسا ھەرەسی ھێنا دەربارەي ئەوہی کە خوا پیش شەش ھەزار سال گەردوونی درووستکردووە و ئادەمی باپیرەمانی بەدەستەکانی خۆی درووستکردووە، ئەو بۆچوونەي ئەوہی دەگەیاندا کە پەییوەندییە کە زۆر نزیکە و خودا زۆر گرنگیمان پێدەدات.

بە ھەمان شێوە ھەستکردن بە نزیکەي خودایی بەھێز دەکرا بە باوەرپوون بە دەستتێوەردانی راستەوخۆي خودایی لە ژيانی مرۆڤدا؛ بۆیە ھەورەتریشکە دوژمنانی ئایین لەناو دەبات، بوومەلەرزە لە فەرمان دەرچوووەکان سزا دەدات.. بەلام لێکدانەوہ زانستییەکان بۆ ئەم دیاردانە، ھیچ بوارێکی بۆ ئەم لێکدانەوانە نەھێشتەوہ.

سێھەم: ئەوانەي (دەیانویست دارەکە لەناوھراستەوہ بگرن) دەیانگوت کە خودا جیھانی بەدیھێناوہ و یاسا سروشتیەکانی بۆ داناون کە جیھان ھەلدەسورپێتن. ئەمە واتای ئەوہیە کە خودای بەدیھێنەر ئیتر ھیچ شتێک بۆ ئێمە ناکات و بچووکتەین کاریگەری لەسەر پرووداوەکانی جیھان نییە. بەکورتی خودایەک کە ھیچ گرنگی نییە و پێویستیمان پێی نییە!

چوارەم: زانست سەرکەوتوو بوو لە لێکدانەوہی دیاردە سروشتیەکان بەشیوەیەک کە پێویستی بە گەڕان بەدوای ئامانجێکدا نەبێت. ھەرۆک چۆن بەشیوەیەکی بەرچاو سەرکەوتوو بوو لە پێشبینی کردنی دیاردە سروشتیەکانی وەک خۆرگیران و مانگ گیران و لافاو و رەشەبا. ئەمەش خزمەتێکی راستەوخۆي پێشکەشی

مروڧ كىرد، ئىتر لە پۇژىكى ديارىكراودا لە ترسى لافاونكى پىشېنى كراو نەدەچوۋە دەريا...

لەبەرئەۋە مروڧ باۋەرپى بە سادىمى و بىھىزى لىكدانەۋەى پىاۋانى ئايىن و پىشېنىەكانيان كىرد.

پىنجەم: مروڧى سەردەمى زانست باۋەرپى وابو كە سەركەۋتنى لىكدانەۋەى ماددى بۇ دياردە سرووشتيەكان و وونبۇنى ئامانجدارى پىروداۋەكانى گەردوون، واتا ونبۇنى ئامانجى دروستبۇنى گەردوون.

شەشەم: كاتىك ھىچ ئامانجىك بۇ خدا نەمايەۋە لە بەدىھىئانى مروڧدا و پۇلى لە ژياندا نەما، ھىچ بيانووتك نەما كە رىسا رەۋوشتيەكانيان بۇ دابىن (كە چى بكن و چى نەكەن). بەم شىۋىە شۇرشى زانستى ئەو باۋەرپى پىروخاند كە جىهان سىستەمىكى رەۋوشتيە، ئىتر بەھا رەۋوشتيەكان بەسترانەۋە بە بەرژەۋەندىيە ماددىە راستەۋخۇكانى مروڧ.

حەۋتەم: زانستى سەردەم دۆزىنەۋەى زانستى و ژيارستانى گەۋرەى پىشكەشى مروڧ كىرد و خۇشگوزەرانى و دەۋلەمەندىيەكى واى پىشكەش كىرد كە پۇژى لە پۇژان چاۋەرۋانى نەدەكەرد، بۇيە پىروباۋەرپەكەى لە باۋەرپىوون بە خدا گۇرپى بە باۋەرپىوون بە زانست و توانا و داھىئانەكانى.

ھەشتەم: لەبەر ھەموو ئەمانە، بىرمەندان پىسيان: ئەگەر زانست ھەنگاۋىكى گەۋرەى نابىت سەبارەت بە تىگەيشتىنى ئەو بابەتانەى بە مېتافىزىكا لىكدەدرانەۋە، ۋەك نەخۇشەكان و ھەۋرەترىشقە و بومەلەرزە و...، چ بەرىەستىك ھەيە لەبەردەم ئەۋەى زانست بىگاتە ئەو ئاستەى لىكدانەۋە بۇ ھەموو ئەو شتانە بىكات كە مېتافىزىكىن؟ بەم شىۋىە بە تەۋاۋى پىۋىستى بە ئايىن و خدا ھەلۋەشاىەۋە.

ئەو ھۆكارە دىروونىيەنە^(۱) بىرمەندەن زانايان و خەلقى ئاسايى سەدەي ھەژدەھەمى خستەناو گۆمى گومانەو، تا واى لېھات سەدەي نۆزدەھەم - بە بەراورد بە پېش خۆي - بە سەدەي گەرپانەو بەرمو باومېر ناودەنرا، بەھۆي ئەو رېوتە رۇمانسىيەي كە تېدا دەرکەوت. بەلكو دەتوانىن بلىين كە عەقلى عەلمانى ھاوچەرخ بەرھەمى شۆرپى زانستى سەدەي خەقدەھەمە، نەوەك سەدەي نۆزدەھەم و سەدەي بېستەم.

لە گەل چوونە ناو سەدەي بېستەم، وتەي (ئايىن تىياكى گەلانە) دەرکەوت كە كارل ماركس گوتى. مەبەستىشى ئەو بوو كە دەولەمەندەن و نەرسىتۇكراتىيەكان چەمكى ئايىن بۇ يېھۆشكردنى ھەژاران بەكاردەھىنن و ناچارىان دەكەن ئەم واقعە تالە قبول بىكەن و لەبرى ئەو چاومېرى فېردەوسى ژيانى دواي مردن بىكەن.

(۱) سەرپاي ھۆكارە عەقلى و دىروونىيەكان كە لە سەدەي ھەژدەھەمدا لە رىكابەرتى زانست و ئايىندا تاى تەرازووى زانستيان يەكلاكرەمە، لېرەدا جۆرىك لە كەمۇكۇرى دىروونى Neurosis باس دەكەين، كە دىمىتە ھۆي وەرگرتنى بېرى يىباومېرى لە ئاستى ئاكەكەسىدا، بۇ ئەوئى لىكۆلىنەو كەمان دەرپارەي ھۆكارە دىروونىيە جۇراوجۇرەكانى پىشت وەرگرتنى بېرى يىباومېرى بىخەينەپروو.

دواي لىكۆلىنەمەيەكى زۆر كە پىسۇرى پىزىشكى دىروونى زانكۆي نىرپۆرك پۇل فېتر paul vits لەسەر زۆر كەسايەتى يىباومېرى سەردەم نەنجامى داوۋە گەپىشتووتە ئەو نەنجامەي كە وەرگرتنى يىباومېرى لەوانەيە ھۆكارەكەي كەمۇكۇرىيەكى دىروونى دەمارىت Atheism is a Neurosis كە ئارمىزورنىكى شاراوى لەپىشتە بۇ رېزگارپوون لە دەسلەلتى باوك و جىگرتەمەي (ھەررەك سىگمۇند فرۇيد) دىلېت، لە كاتىكدا لە پىشت باومېرپوون بە خواشەوۋە وىستاوۋە، بەلام نەمەيان بۇ ھەستىكردن بە ئارامى.

لەبەرنەمەي فېتر چەمكىكى دانارە كە ناوى ناوۋە (دېدى كەمۇكۇرى باوكايەتى Defective father hypothesis كە تېدا پەيۋەندىيەك دروستەكەت لەنئوان دەسلەلتى باوكى مۇۋفى و نەم باوكەي لە ئاسمانە، بۇ ئەمەش چەند نەمۇنەيەك دىنئىتەمە، نەمەتا فەيلەسوفى گەمۇرى فەرمىسى (فۇلتىر)، كە بە يەككە لە گەرمەنكارە گەمۇرەكان دادەرت زۆر ئازارى لە دەستى باوكى دىوۋە، تا ئاستىك ئازارى دىوۋە كە رەتەكردەمە كە ناوۋەكەي ھەلبىگرت. لىستەكەي فرۇيد خۇشى تىنبايە و كارل ماركس و تۇماس ھۆيز و نەوانى دى.

ھەررەك چۇن فېتر واى دەپىنېت كە يىبەش بوونى مىندال لە باوكى بەھۆي مردنەو، لەلايەن مىندال وەك خىانەت سەبرى دەكرىت بەھۆي ئەوئى كە لە باوكىيەتى يىبەشى كىردوۋە و ھەستى يىباوكى تىدا دروستەكردوۋە، بۇ ئەمەش نەمۇنە بە (جان پۇل سارتەر) و (پىتراند راسل) دىنئىتەمە.

پۇل فېتر تا تىرك نەمەنى چىل سالى ھەر يىباومېر بو، دواي ئەوۋە بوۋە باومېردار و گىرنگى دا بە پەيۋەندى ئىوان ئايىن و دىرووناسى ئەم بابەتەي لە كىتەپ بەنارپانگەكەي Fath of the Psychology of Atheism بىلاوكرەتەمە، كە لەسالى ۱۹۹۹ بىلاو كراپەمە.

لە بەرەنجامى ھەموو ئەمانەش وتەى (فریدریك نیچە)^(۱) لە كۆتايىيەكانى سەدەى نۆزدەھەم گوتى:

ئايا خدا مردوو؟ Is God Dead؟ جا لە برى ئەوئى ئەم وتەيە وەك وتەى فەيلەسوفىك بىئىتتەوە كە باوەرى پنى بوو، بەلكو ئەم وتەيە بوو بە ئاويشاني دووبارەى رۆژنامەكان.

ھزرى بىباوەرى دەيتتە دوو بەشى گەرە:

أ- ھزرى بىباوەرى بەھىز Strong (Positive) Atheism

ئەوانەن كە بوونى خدا رەتدەكەنەو، بۆ ئەو بۆچونەشيان بەلگە كۆدەكەنەو و بىردۆز بنیات دەيتن و بانگەشە بۆ بۆچونەكەيان دەكەن.

ب- ھزرى بىباوەرى لاواز Weak (Negative) Atheism

ئەوانەن كە ھىشتا بەلگەى تەواويان لەسەر بوونى خدا دەستەكەوتوو. بىباوەرانيش دەبن بە سى كۆمەلە:

۱- زانا و فەيلەسوفان كە رەتچەكەى بىباوەرپيان ھەلېزاردوو و بىردۆزى پەرەسەندنى داروينى (پەرەسەندنى زىندەوران لەرپى رەكەوت)يان كەردۆتە بەلگەى گەرەى زانستى خويان؛ بەو پىيەى كە ئەگەر مىكانىزمى سىستەمى ماددى بۆ زىندەورەكان ھەيت، ھىچ ھۆكارىك نىيە بۆ ئەوئى بلىين زىندەور و گەردوون خوايەكيان ھەي!

۲- شىوعىيەكان، ئەوانەى دەيانەوت كۆمەلگا مرۇقاىەتییەكان بکەنە كۆمەلگای زۆرەملىنى سىستەمىكى وەك شارى مېروولە و ھەنگ، ئەم ئامانجەش لەژىر سايەى بىروباوەرە ئايىنيەكان بەدى نايت، بۆيە ئەوان پىيان وايە پىويستە ئەو بىروباوەرانە لەناو بېرىن ئەگەر بەھىزىش يىت.

۳- ژماربەكى زۆر لە بىباوەرە يىدەنگەكان! لەناو ھەموو ئايين و كۆمەلگا و رەگەزەكان، ئەوانەى گومانيان ھەيە، بەلام گومانەكەيان ناخەنە بەر گەتوگۆ.

(۱) فریدریك نیچە: فەيلەسوفى بىباوەرى ئەلمانى بەئاويانگ (۱۸۴۴-۱۹۰۰).

ھۆكۈرى گومانى ئەم كۆمەلەبە بۇ دوو ھۆكار دەگەرپتەو:

- لايەنى زانستى و فەلسەفى، كە ھەلگىرانى ئەم جۆرە ھزرە بىباوھرىيە بۇچوونە بەھىزەكانيان پى دەردەبىرن.

- ئەو شىۋازە داخراۋەى كە بەھۆيەوۋە فىرى ئايىنەكانيان بوون، كە تىيدا مامۇستاكان ھەموو ئەو لۆژىك و زانستەيان رەتكردۆتەوۋە كە پىچەوانەى بىركردنەوۋەيان بوۋىت، كە بە شىۋازى (تەنيا بەم جۆرەيە JUST-SO)، ھەروەك ئەو مامۇستايانە خۇيان بە تاكە تىگەپشتو لە زانستى خودا دەزانن و پىۋىستە ئەوانى دى تەسلىمى ئەو واقىعە بىن.

ھزرى بىباوھرى ھاۋچەرخ ئەم چەمكەنە لەخۇ دەگرىت :

۱- گەردوون لەخۇيەوۋە درووستبوۋە، لە ئەنجامى چەند پروداۋىكى ھەرەمەكى و بەبى پىۋىستى بە درووستكەرتك.

۲- ژيان بەشىۋەيەكى خۆكرد لە ماددەوۋە درووستبوۋە، لە رىگەى ياساكانى سروۋشتەوۋە .

۳- جىاۋازى نىۋان ژيان و مردن جىاۋازىيەكى فىزىيى پروتە و، رۆژى لە رۆژان زانست پەى بەو جىاۋازىيە دەبات.

۴- مروف جگە لە لاشەيەكى ماددى ھىچى تر نىيە و بە مردن لەناو دەچىت.

۵- بوۋىكى پروون بۇ چەمكى (رۇح) نىيە.

۶- لە دۋاى مردن ژيانىكى تر بوۋنى نىيە.

۷- لە ھەموو ئەو شتانەى پىشو، ھىچ پىۋىستىيەك بۇ بوۋنى خودا نىيە.

۸- من بەو خاسىەتانە جىاۋازىيەك نابىنم لەنىۋان بىباوھرى ھاۋچەرخ و ئەو بىباوھرىيەى لە كاتى ھاتنى ئايىنە ئاسمانىيەكان پرووبەروۋى پىغەمبەران بۆتەوۋە.

دووەم: فەلسەفە^(۱) philosophy

گومان لەوە دانیە کە پەيوەندی نێوان زانست و فەلسەفە پەيوەندییەکی دێرینە. چونکە لە سەرەتادا هەردووکیان یەک بوون و ئامانجیان گەران بوو بەدوای راستی و خزمەتی مرۆفایەتی.

پاشان هەریەک لە زانستە سرووشتییەکان و مرۆفایەتیەکان لە دایک (فەلسەفە) جیاپوونەووە تا لەسەر پێی خۆیان بوستن و بنچینە و پرێباز و ئامانجی تایبەتی خۆیان هەيیت بۆ بەدیھێنانیان تێبکۆشن. زانستی سرووشتی کەوتە لێکۆلینەووە لە دیاردەکانی گەردوون و پێکھاتەي گەردوون و یاسا و پرێساکانی. زانای فیزیایی گرنگی دا بە لێکۆلینەووە لە دیاردە سرووشتییەکانی ماددە و، زانای بایۆلۆجی گرنگی دەدا بە لێکۆلینەووە لە زیندەوەرەکان، بەبێ بیرکردنەووە لە بنچینەي ماددە و ژيان و ھۆکاری درووست بوونیان. زانای بیرکاری گرنگی دەدا بە لێکۆلینەووە لە ئەندازاری و حساب (بەبێ بیرکردنەووە لە واتای کات و شوێن). ھەمووشیان بە یارمەتی ئەو (عەقل)ەي کە پێیان بەخشاووە بیردەکەنەووە بەبێ بیرکردنەووە لە خودی عەقل و مەودای توانای گەيشتنی بە حەقیقەت.

سەرەرای ئەوێش رەگي ھەریەک لە زانستەکان بە بنچینەي یەکەمیانەووە بەستراوئەووە، بۆیە زاناکان فەلسەفەي زانستەکان و فەلسەفەي پرێشکي و فەلسەفەي جوگرافیا و فەلسەفەي میژوو و فەلسەفەي زمان و فەلسەفەي پەرورەدە و .. ھتد. دەخوێنن.

ھەرچی فەیلەسووفە، دەیەوت لە بنچینەي گەردوون و ھۆکاری درووستبوونی و حەقیقەتەکەي و بنچینەي ماددە و ھۆکاری درووستبوونی دەکۆلێتەووە، ھەرورەھا لەواتای کات و شوێن حەقیقەتی عەقل و توانای گەيشتنی بە حەقیقەت بکۆلێتەووە. وانا فەیلەسووف لە وانە و توێژینەووەکانیدا لە یەک کاتدا لە عەقل و مەعقول دەکۆلێتەووە.

(۱) Philosophy: وشەيەکی یۆنانییە لە دوو بر گە پێکھاتووە Philo = خۆشەووستی Sophia = دانایی، کەواتە پێناسەي زمانەوانیی بۆ فەلسەفە بریتیە لە: خۆشەووستی دانایی.

فەلسەفە بە تەنیا بە جىھانى سنوورى ھەستەۋەرەكان وازناھىتت، بەلكو دىھوتت (بەدىھىتەرى) ئەم جىھانەش بناسىت، ھەقىقەتى خود و ھەقىقەتى خاسىەتەكانى بزانتت.

مروث كىيە، ھەقىقەتى چىيە؟

چاكە چىيە، جوانىي چىيە، بۆچى چاكە چاكە و جوانىي جوانە؟ تا كۆتايى ئەو پرسىارانەى كە كۆتايان نىيە.

لەبەر ئەۋەى دەگوترتت كە فەلسەفە سى بەشى بنچىنەى لەخۇ دەگرتت:

- فەلسەفەى بوونگەرايى.

- فەلسەفەى زانىارى.

- فەلسەفەى بەھاكان.

بە پامان لەو سى بەشە، بۆمان دەرەكەوتت كە ناۋەرۆكى فەلسەفە برىتىيە لە (گەرەن بەدۋاى خودا). پىتنى دىكارت باسى لەۋە كىدوۋە، دەلىت: (فەلسەفە درەختىكە، پەگەكانى مېتا فىزىكا و بەرھەمەكەى ناسىنى خودايە). بۆيە فەلسەفە بەۋە پىناسە دەكەن كە برىتىيە لە: (ھەۋلى ئەقلى بۆ گەبشتن بە ھەقىقەت و بنچىنە و ئامانجى ھەموو شتىك).

بزوتنەرى يەكەمى مروثىش بۆ گەرەن بەدۋاى دانايى و ئامانج، ھەستەكردنەتى بە سەرسامى و لىشاۋى پرسىارەكانى كاتىك بە ئەزموونىكدا تىدەپەرپىت، يان كاتىك پازىكى بە ئەقلىدا دىت. لەبەر ئەۋە ئەرستو گوتوۋىەتى: (بە سەرسورمان فەلسەفە دەستىدەكات).

جا ئەگەر ئەو پرسانە گىرنگى بە دواۋەى سىروشت بەن (كە پىيان دەگوتىر شتە خۋايى و بىروياۋەرى و غەبىيەكان) ئەۋا كارىگەرىيان لەسەر ژيانى رۆژانەمان ھەيە، ھەر لەبەر ئەم ھۆكارەش فەلسەفەى كىردارى دەرەكەوت كە گىرنگى بە زۆر پرسى كىردارى دەدات ۋەك:

- پىنگاى ژيانمان چۆنە.

- چۆن ئەۋەى نۆى بە پەرۋەردىيەكى باش پەرۋەردە بىكەين.
- سەركردەكانى ولات چىيان لەسەرە تا ولات لەسەر پىنى راست بىروات.
- ئەو پىرسانەش ئەۋە دىيارى دەكەن كە دەپى رەۋشت لەسەر چ شىۋازىك يىت،
 ھەرۋەك چۆن خۇيان لە رەۋشت ھەلقولاون. كە سەرچاۋەى ياسادانانن و خراپە
 قەدەغە دەكات و خراپەكاران رادەگىرت.
- بەھۆى ھىزى يىباۋەرى ھاۋچەرخ، كە دەستى گىرتىۋو بەسەر عەقلى
 رۇژئاۋايى ھاۋچەرخ رەنگدانەۋەى بەسەر بۋارى فەلسەفە ھەبۋو، ئىدى دوو
 رىبازى فەلسەفى درۋوستىۋون:
- كۆمەلى يەكەم: ئەو فەلسەفانەى گوزارشتىيان دەكرد لە دىدى زانستى ماددى بۇ
 جىھان، لەوانە: ھۆبىز و ھىۋم و فەلسەفەى لۇژىكىيەكانى ۋەك ئەلفرىد ئابەر و .. ھتە.
- كۆمەلەى دوۋەم: ئەو فەلسەفانەى گوزارشتىيان كىرد لە دىدى ئايىنى بۇ جىھان،
 لەوانە فەلسەفەى دىكارت و فەلسەفەى كانت^(۱).

(۱) لىرەدا پار بۇچۈنى ھەندىك لەو زانايانە دەخەينە رۋو:

دىكارت پىشتىگىرى لە دىدى سىستىماتىكى ھەمۋە دىاردەكانى جىھان دەكرد، جگە لە (دروون) و (خودا).
 ھەرچى ھۆبىزە ئەۋا ئەۋ دىدى گىشتىگىرتە كىردۋە و لەلاى ئەۋ ھەمۋە بوون دەگىرتىۋە، تەننەت درۋونى
 مەۋقايەتەش دەخاتە بىر نەشتەرى سىستەمە رەۋشتىيەكەى؛ بەۋى كە لەلاى ئەۋ چاكە نەۋىيە كە مەۋف ئاسردە
 دەكات و خراپە نەۋىيە كە خەمبارى دەكات، بەۋ پىنەش رەۋشت رىژىيە و ھىچ پەيۋەندىيەكى بە خودارە نىيە،
 ھەرچى دىقىد ھىۋمە ئەۋا سىستىماتىكى رەتدەكردۋە ۋەك رەتەكردەۋەى بۇ نامانجدارى! بە ھەمۋە
 جۇرىك ياساكانى سىستىماتىكى رەتدەكردۋە كە دىدى سىستىماتىكى بەرپۋە دەبىرد! ئەۋ بە ھەرەمەكىيەكى رەھا
 سەبرى ھەمۋە بابەتەكەى دەكردو لەلاى ئەۋ ياساكانى سىستىماتىكى تەنبا پەيۋەندىيەكى نىۋان دىاردەكانن كە
 عەقلى مەۋف خۇى درۋوستى كىردۋون!

لەلاپەكەى تىشەۋە، كانت بەرپەچى ھىرەشە يەك لەدۋاى يەكەكانى رىبازى سىستىماتىكى ماددىگىرەى
 داپەۋە كە يەكەك لە گەۋرەتەن پالپىشتەكانى خۇى بەرپۋە دەبىرد: دىقىد ھىۋم.

كانت كارىگەرى لەسەر ھەمۋە ھىزى مەۋقايەتەى دانا، تەننەت زۇرىك لە گەۋرە فەيلىسۋەفەكانى ئەۋرەپاى
 رۇژئاۋا و ئىنگىلىزە و ئەمىرىكا بە درىۋاى سەد سالى دۋاى مەدەنىيە ھەر لە قوتابىيەكانى ئەۋ بوون،
 لەۋانەيە گىرىنگىرتەن بەرەمە ھىزىيەكانى كانت باسكردى بوونى دوو جىھان يىت: جىھانى كات و
 شۋىن، كە جىھانى دىاردە سىستىماتىكى كەنە و زانست لىيەكۈلپتەۋە و رىساكانى دەۋزىتەۋە. پاشان جىھانى
 بىن كات: ئەۋ جىھانە ئەزەلىيەى زانست و عەقلى مەۋف ناتۋانپت پىنى بىگات، بەلكو رۇج لە رىنگاى
 پاكى و ھەست و دىدى سۋفىگەرى دىۋانپت پىنى بىگات.

ھەرۋەھا كانت ۋاى دىۋانپت كە ھىچ بەرپەستىك نىيە لەبەردەم نەۋەى كە مەۋف لەيەك كاتدا لە دوو

جا بۆ ئەوێ تەواوکاری نۆوان فەلسەفە و زانست بزانی، ئەوێ تا ئیستا زانست پێی گەشتوو دەخەینە پروو.

سێهەم: زانستی سەردەم^(۱).

لە سەدەێ حەفدەهەمەو زانیاری رینگایەکی تری دۆزییەو، جیاواز لە تینگەشتنی پیاوانی ئایین، ئەویش رینگای زانست بوو.

ئامانجی زانست گەشتنە بە یاسا و رێسا کە چەند بابەتێکی دیاریکراو بەبەکەو دەبەستێتەو و توانای لیکدانەوێ دەیت بۆ پروووانی دیاردەیک لە شۆیەکی دیاریکراو، تەنانت گەشەکردنی ئەم دیاردەیش لە ئاییندەدا.

زانیاری زانستی بەو جیاوەکرێتەو کە بە شۆیەکی لۆژیکێ بەلگەێ لەسەر دەهێنێتەو و لە ناویدا هیچ تینگیرانیکی عەقڵی بوونی نییە و، شیاوی هەلسەنگاندنە لە رینگای تیبینی کردن و تاقیکردنەوێ زانستی.

بەمەش زانیاری زانستی بە جیاوازییەکی ریشەیی لە بیروباوەری کوێرانە (دۆگماتی Dogmatic) جیاوازه، کە بریتییه لە تەسلیم بوونی تەواوەتی بۆ راستی و درووستی بابەتێک، بەبێ گوێدانە ئەوێ کە بەشۆیەکی عەقڵی دارپێژرایت و خرابیتە بەر تاقیکردنەو.

بەلام چۆن زانست دەگاتە زانیاری، لەکاتی کدا هیچ دەقێکی پیروزی نەیت کە پستی پێبەستیت؟

رینگای بەدەستەینانی زانیاری (هەر زانیارییەک بیت) بە وەلامی دوو پرسیاردا تێدەپەریت:

جیهانی جیاوازا بۆ، جیهانی کات و شۆن و جیهانی رۆحی بێ کوتا. ئەم جۆرە بیرکردنەوێشە کە پێوستە مرۆفی سەردەم پەیرەوی بکات.

(۱) لە کتیبی (الدین والعلم وقصور الفكر البشري) نووسینی: محمد الحسینی اسماعیل وەرگیراوه.

پرسیاری یەكەم: بۆچی (ئامانچ یان حیکمەت) why؟

بۆچی گەردوون درووست بوو؟ بۆچی ژیان درووست بوو؟ بەدبەختی و ئازار بۆچی؟

زانایان گەشتوونەتە ئەو دەرەنجامەى كە وروژاندنى ئەم جۆرە پرسىارانە كە بەدواى ئامانجى شتەكاندا دەگەرێت، لە دەرەوى بازەنى زانستە، بۆیە ھەندىك لە زانایان ئامانجدارى رەتدەكەنەو، ھەندىكىشیان قەبوڵیان كردوو، بەلام بۆ زانایانى پێشوى خۆیان لێى گەراون، كە (فەیلەسووفەكان)ن.

پرسیارى دووھەم: چۆن (مىكانىزم یان چۆنەتى) How؟

ئەمەیان بواری زانستە، بەلام بە مەرجى دەرکردنى فیلباز و چەواشەكاران لە گۆرەپانى زانستدا.

بۆ بەدیھێنانى ئەم مەرجەش، زانایانى ئەم یارییە چوار یاسایان داناو، كە ھەر كەسێك بیهێت بەشداری بكات دەیت پێیانەو، پەيوەست ییت:

ياسای یەكەم: ئێمە پێنج ھەستمان ھەیە، كە لە كاتى توتۆرینەوى ھەر بابەتێكى زانستى ئامرازى زانستن. بۆیە كاتێك بەو پێنج ھەستەمان بەشە زۆر بچوو كەكانى بچوكتەر لە گەردیلە و كۆنە رەشەكان و ھى ترمان ھەست پێنەكرد لە بەرامبەردا زانایانى (بیركارى) و لێكدانەو و حیساباتی وردتر لە ھەستەكانیان داھێنا وەك سەرچاومەك بۆ زانیارى.

ياسای دووھەم: پێوستە بۆ بەدەستھێنانى ماریفەتى زانستى رێبازێكى دیارىكراو بگىرێتە بەر، كە بە رێبازى زانستى ناسراو و ئەم قوناغانەش لەخۆ دەگرێت:

۱- كۆكردنەوى زانیارى و تێبینى كردنى ئەو دیاردانەى پەيوەندییان بەو بابەتەو ھەيە كە خەرىكىن لێیان دەكۆلینەو.

۲- دارشتنى ئەو گریمانانەى كە ئەم زانیارىیانە بە یەكەو دەبەستێتەو.

۳- ئەنجامدانى ئەو تاقىكردنەوانەى ئەم گرىمانانە دەپشكنن و تېيىنىكردنى ئەنجامەكان و گەشتن بە چەند دەرەنجامىك.

۴- لە دەرەنجامەكانەو گەشتن بەو ياسايانەى كردار و دياردەيەك بەرپۆدەبەن.

۵- لە ياساكانىشەو گەشتن بە بېردۆزىكى زانستى كە لە پرووى لۆزىكىيەو گونجاو بىت و ئەو پرووداوانەمان بۆ پروون بكاتەو كە پىشتىر تېيىنىمان كردبوون و، تواناي ئەوەشى ھەيىت كە پىشبینى پرووداوى نوئى بكات.

ياساي سىيەم: دوورخستەوەى ھەموو لىكدانەوئەكى مېتافىزىكى (غەيبى) بۆ ھەر كىشەيەكى زانستى. زانايان ئەم جۆرە لىكدانەوانە بە بەرپەستەكانى بەردەم زانست دەزانن، تەنانت ھەندىكىان دەللىن كە دەكرى پىشكەوتنى زانست بە تەواوتنى لەبار ببات.

بۆ نمونە ئەگەر زانست بەوە وازيان بەيتايە، كە خودا (يان شەيتان) ھۆكارى نەخۆشە، ئەوا قايرۆس و ھۆكارەكانى ترى نەخۆشى نە دەدۆزانەو و، زانستى پزىشكى ھەر لە قۇناغى پىش ھىپۆكرات^(۱) دەمايەو.

ياساي چوارەم: پىوستە زانيارىيە زانستىيەكان بە بەلگەى تاقىكراو و عەقلى بۆ ھاويشە و تىۆرستەكان بخرنەپروو، بۆ ئەوەى ھەلبەسەنگىترىن، پاشان وەرگرتىيان يان رەتكردنەوئەيان، ئەمەش لە رىنگەى گۆفارە زانستىيەكان و كۆنگرە و كىتب و نامرازەكانى تر.

لە ئەنجامى ئەو رىبازە توندەى زانست، دەبينىن كە زانست لە پرسە زانستىيەكاندا ھەلۆستى بابەتى ھەلدەگرىت، كە تىيدا زانا وەلامى ئەو دەداتەو كە سرووشت پىنى دەللىت.

(۱) ھىپۆكرات Hippocrates : گەرە پزىشكى بۇنانى (۴۶۰ پ.ز-۳۷۰ پ.ز)، بە باوكى پزىشكان بەناويانگە؛ بەھۆى ئەوەى زانستە پزىشكىيەكانى لەمەر بناغەى زانستى دامەزراند. ھەروەھا سوتندى پزىشكى بە ناوى ئەووە بەناويانگە، كە پىوستە ھەموو پزىشكىك بەر لە دەست بەكاربوون سوتند بخوات كە پەيوست بىت بە رەوشتى پزىشكى بەرامبەر نەخۆش و ھاركار و پىشەكەيان.

لە کاتێکدا فەلسەفە گوزارشت دەکات لە ھەلۆستى تايبەتى و بۆچوونى تايبەتى،
کە زۆر جار تێکگىران و ھەفلزى لە بۆچوونى فەیلەسوفەکاندا بەدى دەکەى.

سەرەرای ئەوەى لە پروکەشدا تیکە گىرتن، بەلام ھەریە کە لە زانست و فەلسەفە
خزمەتى گەورە پێشکەش دەکەن. ئەگەر مەروۇف پێوستى بە زانست ھەيئت کە
لایەنە ماددى و جەستەییەکان دەتوێژێتەو، ئەوا پێوستى بە فەلسەفەش ھەيە
بۆ ئەوەى لایەنە عەقلى و دەروونیەکانى بۆ پروون بکاتەو، تا بتوانین بڵیین کە
فەلسەفە و زانست دوو پرووى يەك دراون کە مێژووى فیکرى مەروۇفە.

چوارەم: رۆلى ئایین چىيە؟

بىنيمان کە ھەریە کە لە زانست و فەلسەفە (عەقل) پێوستى ماددى و
لاشەيى و عەقلى و دەروونیەکانى مەروۇف تێر دەکەن و، ئەو ھەش پیمان دەلێت کە
بىباوەرەکان لە ژيانىکى باش دەژین. ئیتەر رۆلى ئایین لە ژيانى مەروۇفدا چىيە؟

لە رێى دیدى ئىسلام (و ەکو لێى تێدەگەین) و ەلامى ئەم پرسە دەدەینەو:

یەكەم: ئایین تاکە رینگەى ناسینى تەواوەتى خودایە و، زانینى ئەوەى دەرھەق
بە خدا درووست و نادرووستە.

ئایین تاکە رینگەى ناساندنى مەروۇفە بە سەرچاوەکەى و کاروانى ژيان و
سەرەنجام و ئامانجى درووستبوونى. ئایین تاکە رینگەى بۆ پروونکردنەو
پەيوەندى مەروۇف لە گەل خواى خوى.

ئەو شتانە لە ئایینەکاندا بە (بىروباوەر) ناسراون. ئەم بىروباوەرە بۆ پرکردنەو
بۆشایى ھزر و ھەست و سۆزى مەروۇف نییە، بەلکە بۆ داننانە بەو حەقیقەتانەى
کە ژيانى مەروۇف بەبى ئەوان رینگخراو نایێت.

- ھەروەك لە بەشەکانى تری کتیبە کە باسیان دەکەین - .

دووەم: ئایین رێباز و شەریعت بۆ مەروۇف دیاریدەکات، کە چۆن ژيانى
رینگخات و پەيوەندى لە گەل کەسانى دى و ژینگەى دەرووبەرى چۆن بێت.

مرۆڤە دیندارەکان باوەڕیان وایە کە خودا بەدیھیتەری مرۆڤە و زانایە بە لایەنە پەنھانەکانی دەروون و خاوەن توانای رەھایە و توانادارتەرە بۆ دانانی یاساکان لە میانى ھىلەکانى پانىدا.

سێھەم: ییڭگومان مرۆڤ لایەنى رۆحى ھەبە کە دەروانىتە دیوی نادیارى ژيان - غەیب - لەم بارەبەرە مرۆڤى ژيارستانىتە ھاوچەرخى رۆژئاوا کە پششى لە خودا کردووە دەبەوى بە رینگای جۆراوجۆر ئەو بۆشاییە پڕ بکاتەو، لە پەنابردنە بەر فالچی و قاوە گروە و، پەرستنى شەیتان و تەنانت حەج کردن بۆ ھەرەمەکانى جیزە! کە بە (میتا فیزیکای بى بارگرانى) ناسراوە؛ ھەموو ئەمانە بۆ دۆزینەوێ جیگرومەك بۆ ئایین، کە تاکە رینگای تیرکردنى لایەنى رۆحى مرۆڤە.

لەو سێ کارەى کە پشتر باسمان کردن، ئایین بە تەنیا رۆلى تەواوەتى لە بەدیھیتانیان دەبینیت.

پاشان دینە سەر ئەو کارانەى ئایین لە رێى پەيوەندى بە زانست و عەقلەو دەتوانیت ئەنجامیان بدات ئەوانیش:

چوارەم: ئایینى راستەقینە ھانى ئەو زانستە دەدات کە گرنگى بە لایەنە ماددى و جەستەییەکانى ژيان دەدات، ھەروەك چۆن عەقل بۆ ئەو ناپراستە دەکات کە لەبوارى فەلسەفیدا توێژینەو بکات بۆ ئەوێ پێوستییە عەقلى و دەروونىەکان پڕ بکاتەو.

تەنانت ئیسلام ئایین و زانست و عەقل تیکەل دەکات و تابلۆیەكى بى وێنە دروست دەکات. سەرنجى فەرموودەى پەروردگار بەدە:

﴿ سَرِّبِهِمْ ءَايَاتِنَا فِى الْآفَاقِ وَفِى أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمُ أَنَّهُ الْحَقُّ ﴾ نەت: ۵۳.

واتە: بەلگەکانى خۆمانیان لە ئاسۆکان و دەروونیاندا نیشان دەدەین، تا بۆیان ئاشکرا دەیت کە خودا و رێبازەکەى حەقە.

ھەر بۆيە دەيىنىن كە قورئانى پىرۋز پىرە لە بانگەواز كۆردن بۇ بىر كۆردنەو، پىرە لە گەلەيى كۆردن لەوانەي كە عەقلىان بەكارناھىتن (أفلا يعقلون)؟ و بە ئازەل دەيان شوبھىتى.

پىنجەم: ئايىنى راستەقىنە پىشەوا (مايسترو) يە كە ميوزىك ژەنان (زانست و فەلسەفە) ئاراستە دەكات تا ھەر يەككىيان رۆلى خۆي لە شوتنى ديارىكراوى خۆي بگىرېت، ئىتر نەشاز نەخزىتە ناو ژيانى مروڤ، ئا ئەمە رۆلى زانست و ئەمەش رۆلى عەقل و ئەمەشيان بوارى چەمكە غەيبىيەكان.

بۇ نمونە، پىويستە مروڤ لەبەر يارمەتى ئاسمان واز لە ھۆكارەكانى زانست نەھىيىت، ھەروەھا پىويستە چەمكە غەيبىيەكان رەتتەكاتەو، چونكە ناتوانىت بە رېنگاي زانستى و بە ھەستەكانى ئەو بىيىت، ئىتر ھەر يەكە و بوارى خۆي ھەيە.

شەشەم: ئەگەر ئايىن گىرنگى بە رووح بدات، ئىدى ئايىن ئەو رۆخەيە كە لەناو ھەريەكە لە زانست (مىكانىزم) و فەلسەفە (ئامانچ) دا ھەيە، بەيى ئەو رۆخەش مروڤ دەيىتە لاشەيەكى مردوو كە دەورو پشتى خۆي بۆگەن دەكات.

ئەمە وىكچواندىكى ئەدەبى رەوان نىيە، بەلكو ھەسنىكى زانستى وردە كە بۇ ئەو بارودۆخەي دەكەين كە توشى مروڤى زەمىن بوو، لە ئەنجامى ئەوئەي كە رۆخ لە زانست و فەلسەفە جياكراوئەو.

لېرە و لەوئەي بەيى بەندوبار زانست پىشكەوتوئە:

ئەوئەتا چەكى ئەتۆمى داھىئاو كە ملىۋان كەس لەناو دەبات و بە جۆرىك ژىنگە وىران دەكات، كە ئىتر چاك بوونەوئەي بۇ نىيە.

خەبى ھۆشەرى وای داھىئاو كە ملىۋان كەسى كۆدۆتە كۆيلە.

جۆرى قايرۆسى كوشندەي داھىئاو كە ملىۋان كەس توشى نەخۆشى كوشندە دەكات ياخود دەيانكۆرېت.

فەلسەفەش بەم شۆمە گەشەى کردوو، دابراوہ لە بنەما ئایینیەکان، بۆ
 ئەوێ مەزۇف بگەینتە وەلامگەلێکی وا کە تینۆتێ نەشکێتن، بەلکو توشی
 سەر لێشیوان و نامۆیی کردوو^(۱). شاعیری قوتابخانەى تاراوگە -المهجر-
 (إيليا أبو ماضي) لە ھۆنراوێکى ڕەوانى ڕى لە غۆریەت و سەر لێشیواویدا
 ناماژەى پێکردوو:

جئت لا أعلم من أين ... ولكنى أتيت
 ولقد أبصرت أمامي طريقاً فمشيت
 وسأبقى سائراً شئت هذا أم أبيت
 كيف جئت؟ كيف أبصرت طريقى؟
 لـــــــست أدري!

هاتووم نازانم لە کوێوہ .. بەلام هاتووم
 لە بەردەمم ڕینگایەکم بینى و پێیدا ڕۆیشتم
 لە ڕۆیشتن بەردەوام دەبم مەوێ یا نەمەوێ
 چۆن هاتم؟ چۆن ئەو ڕینگایەم بینى؟
 نــــازانــــم!

هەوتەم: ئەوانەى لە ژینگەى ئەمى ئایینیدا گەورە بوون، ئەوێ کە خەلک بە
 (ئایینی لەدايک بوون) ناوی دەبن، عەقل و زانست - بۆ ئەوانەى بێردەکەنەوہ
 - ڕۆلى خۆیان دەگێرن لە بەرزکردنەوێ ناستى ئایینی لەدايک بوون بەرەو
 قەناعەتى عەقلى پاشان دنیایى پاشان لە خودا ترسان:

﴿ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ ﴾ فاطر: ۲۸

واتە: یێگومان بەندە زاناکان زیاتر لە خودا دەترسن.

دواى خستەڕووی ڕۆلى ئایین، لە گەل ئەوانەدا ھاوڕایین کە دەلێن ئایین
 ڕێبازێکی گشتگیرە و ھەموو شتێک لەخۆ دەگرت و ھیچ پێوستیمان بە

(۱) ھەروەک چۆن لە گەل سارتەر و فۆلتیر ڕووداوە، لە بەشى دووھى کتێبەکە ناماژەى بۆ دەکەین.

رېئازىتى تر نىيە، بەو مەرجەي بە واتا راستەقىنەكەي سەيرى ئايىن بىكرىت.
 ھەروەك چۆن ئايىن تاقانەيە لە بابەتەكانى بىروباوهر و ياسا و رۇحانىيەت (سى)
 خالى يەكەم)، ئاواش رۆلى خۆي ھەيە لەلايەنى زانست و عەقلىدا. ئەگەر
 دىندارەكان دەرەك بەو راستىيە بىكەن، بىنگومان ھەولى تەواوى خۆيان دەدەن بۆ
 گەرەن بە دواى مىكانىزمەكانى بەكارھىتەنى زانست و بەپىي تواناي خۆيان
 ھەولى نەو دەدەن كە لە ئامانجدارى بىگەن لە رېئىگاي بەكارھىتەنى عەقلىو،
 پىويست بەو ناكات بلىم لە رېئىگاي بەكارھىتەنى فەلسەفە، بۆ نەوھى لە گەل
 ھەندى كەس لەسەر ناو تىكەنە گىرىين لە كاتىكدا ناوهرۆكەكان ھەمان شتن.

دەگەر ئېنەقە بۇ لائى ئەنتۆنى فلو

گەشتى ئەنتۆنى فلو باشتىن نمونە بۇ گونجانی هەردوو پرووی دراوہ (فەلسەفە و زانست) وەك دوو سەرچاوەی مەزەن زانیاری.

چونکہ ئەنتۆنى فلو گەشتىنى بەر دەرەجامەى كە (خودایەك ھەيە) بە بەرھەمى (گەشتى عەقىل) وەسفی دەكات، كە باوەرپى ئایینی هیچ پۆلىكى تیدا نە گیراوە. چونکہ ئەنتۆنى فلو ھەموو ژيانى ھەزرى خۆى لە چوارچێوەى ئەو یاسا فەلسەفەى ژیاوە كە سورات دايمەزاندبوو، ئەویش بریتیە لە: (شونى بەلگە دەكەوین بەرەو ھەركۆمان بیات (We must follow the argument wherever it leads) بەلگەى فەلسەفەى بە درێژایى ژيانى بەرەو ییباوەرپى برد، بەلام لە ئەمەنى ھەشتا سالیدا بەرەو ئەوێ برد كە خودایەك ھەيە.

ئەنتۆنى فلو و دیزاینى زیرەك ...

بەلگەى زانستى /عەقلى/ فەلسەفەى كە ئەنتۆنى فلوپان بەرەو پەتەردنەوێ ییباوەرپى برد، بریتى بوو لە چەمكى (دیزاینى زیرەك Intelligent design) كە لە چارەگى كۆتایی سەدەى بیستەمەو ناوەندە زانستى و فەلسەفەى و ئایینەكانى بارگاوى كەدووە^(۱).

(۱) كۆمەڵەى زۆر لە زانایانى بايۆلۆجى و فیزیا و كیمیا و بىركارى و كۆمەڵەى زۆر لەوانەى گەشتى بە فەلسەفەى زانستەكان و فەلسەفەى ئایین دەدەن لەسەر ئەو تەوژمەن. ئەم زانا و فەیلەسوفانە كۆمەڵەى كان دامەزراند بەناوى دیزاینى زیرەكانەو Intelligent Design Movement Discovery Institute و لەشارى سیاتل- واشتن لە ویلايەتە يەكگرتوودەكان پەیمانگای دۆزینەومیان دامەزراند لە سالى ۱۹۹۴.

چەمكى دىزايىنى زىرەك لە دەۋرى ئەو بازىيە دەخوليتەۋە كە، درووستىۋونى گەردوون و درووستىۋونى ژيان و زىندەۋەرەكان لە ئاستىكى زۆر ئالۋزدايە، كە ئەو ئالۋزىيە ئەۋە دەكاتە شتىكى مەھال كە بە شىۋەيەكى ھەرەمەكى و لەخۆۋە درووست بوۋىن، بەلكو پىۋىستە لە پىشتىانەۋە دىزايىنەرنكى زىرەكى زانا و بە توانا ھەيىت.

لەو بارىمەۋە دىكتۇر نەحمەد عوكاشە دەلىت: (ئەۋەي كە لە لايەنى شىكارىي و فىسۇلۇجىي و كىمىيائى مېشك تىبگات و باۋەرى بە بوۋنى خوا نەيىت، ئەۋا ھىچ تىنە گەيشتوۋە، چونكە مېشكى مەۋف موعجىزەي خوداي بەدەيھىنەرە).

- ئىستاش كىتەبە كەمان (گەشتى عەقىل) دەناسىن:

كىتەبە كە لە دوو بەش پىكىدىت لە بەشى يەكەمدا كىتەبى ئەنتۇنى فلو (خودايەك ھەيە) لە دوو تەۋەردە دەخەينەرۋو.

لە تەۋەرى يەكەم (لە سى باسدا) ئەۋە دەخەينەرۋو كە چۆن ھەزرى ئەنتۇنى فلو ۋاي لىھات كە بىتە فەيلەسوفىكى يىۋەر، سەرەپاي ئەۋەي كە لە خىزانىكى مەسىھى دىندار لە دايك بوۋە.

لە تەۋەرى دوۋەم لە (شەش باسدا) گەشتى ئەنتۇنى فلو لە يىۋەرۋى بەرۋو باۋەر بەۋەي كە (خودايەك ھەيە) دەخەينەرۋو، ئەۋ ھۆكارانە دەخەينەرۋو كە لەپشت ئەم گۆرۈنەۋەن، ھەرۋەھا باسى ئەۋ چەمكەنەش دەكەين كە ھەزرى ئەنتۇنى فلو لە داۋى تەمەنى ھەشتا سالى لە سەريان جىگىر بوۋە.

ھەرۋەك چۆن ئەۋ پىشەكى و كۆتايىش دەخەينەرۋو كە ئەنتۇنى فلو داۋى لە (رۆي نەبرەھەم فارجىس)^(۱) كەرد بوو كە پىشەكى و كۆتايى بۇ كىتەبەكەي

پەيسانگا كە لە لايەنەكانى دىزايىنى زىرەكانە دەكۆلىتمەۋە، ھەرۋەھا بانگەشە بۇ ئەم چەمكە دەكات.

(۱) رۆي نەبرەھەم فارجىس Roy Abraham vargeese: بە يەككە لە بلىمەتتىن ئەۋ نوسەرەنە دادەنرىت كە بە زمانى ئىنگىلىزى لەسەر پەيۋەندى نىۋان فەلسەفە و زانست و ئايىنى نوۋىيە. بەناۋبانگىتىن كىتەبىشى كە زۆر بەر بلاۋ و بەناۋبانگە كىتەبى (موعجىزەي بوۋن The wonder of the world) ە كە سالى ۲۰۰۳ دەرچەۋە. ھەرۋەھا كىتەبى (گەردوون و ژيان و خودا Cosmes. Bios. Theos) كە لە سالى ۱۹۹۲

بنوسىت. فارجىس لە پىشەكە كەدا گەشە سەندنى يىباوهرى ھاوچەرخ باس دەكات و
رۆلى ئەنتۆنى فلو لە رىنچكەى يىباوهرى لە سەدەى بىستەمدا دەخاتەرۋو.

لە كۆتايىشدا ئەو پرسە سەرەككىيانە دەتوئزىتەوہ كە فەلسەفەى ماددى و
زانستى تاقىگەى ناتوانن لىكدانەوہىەكى ژىرانەى بۆ بىكەن.

ئەنتۆنى فلو لە گەشتە عەقلىيە كەيدا، دەگاتە مەنزىل كە (خودا يەك ھەيە)،
بەلام ھىشتا نە گەشتۆتە بەلگە يەك لە سەر ئەوہى كە خودا پەيوەندى لە گەل
مرۆفدا ھەيە لە رۆى سرووش و ئايىنە ئاسمانىيەكان.

لەبەر خاترى بەلگە ھىنانەوہ بۆ ئەم گەشتە تەواو نەكراوہ، بەشى دووہمى
كتىبە كەمان ناوناوہ (گەشتە كە تەواو دەكەين).

ئەم بەشەش لە ۱۰ باس پىكھاتووہ:

لە چوار باسى سەرەتادا، چوار چەمكى گىرنگ و سەرەكى گەشتى عەقلمان
خستۆتەرۋو و بە بەلگەى زانستى و فەلسەفى بەھىزمان كىردوون، ئەوانىش:

- بەلگەى گەردوونى، كە دەيسەلمىتت بىنچىنەى وردى گەردوون بەلگەيە
لە سەر بوونى خودا يەكەى بەدبەيتەر.

- بىنەماى مرۆى، كە دەيسەلمىتت گەردوون بە شىۋەيەكى گونجاو بۆ ژيان و
مرۆف درووستكراوہ.

- ھىزى ئايىنى: چۆن ھىزى ئايىنى درووست بوو؟ رۆلى فىترەت لە دىندارىدا
چىيە؟ چۆن ئايىنى راستەقىنە بە شىۋازىكى زانستى و بابەتى ھەلسەنگىتىن؟

- ئايىنى سرووشى و عەلمانىيەت: ئايا خودا بوونى خولقاندووہ و پاشان
جىيەشتووہ؟! ئايا ئەنتۆنى فلو بە يەككە لە شىۋىكەوتووانى ئايىنى سرووشى
دادەنرىت؟

دەرچووہ و تىگەيشتنى ۲۴ زانا دەخاتەرۋو كە خەلاننى نۆبلىيان وەرگرتووہ و، بە باشتىن كىتەبى ئەو سالە
دىارىكرا، ھەروەھا رۆى ئەبىرەھەم لە سالى ۱۹۹۵ خەلاننى تەمبەلتۆنى وەرگرت.

گەشتى عەقل بە گەشتىن بە خودا كۆتايى نايەت، بەيى سەرنجدان لە پەيوەندى نىوان ئايىن و بايۇلۇجيا، كە لە جىنات و مىشك (باسى پىنجەم) و دڭ (باسى شەشەم) خۆى دەيىنئەو.

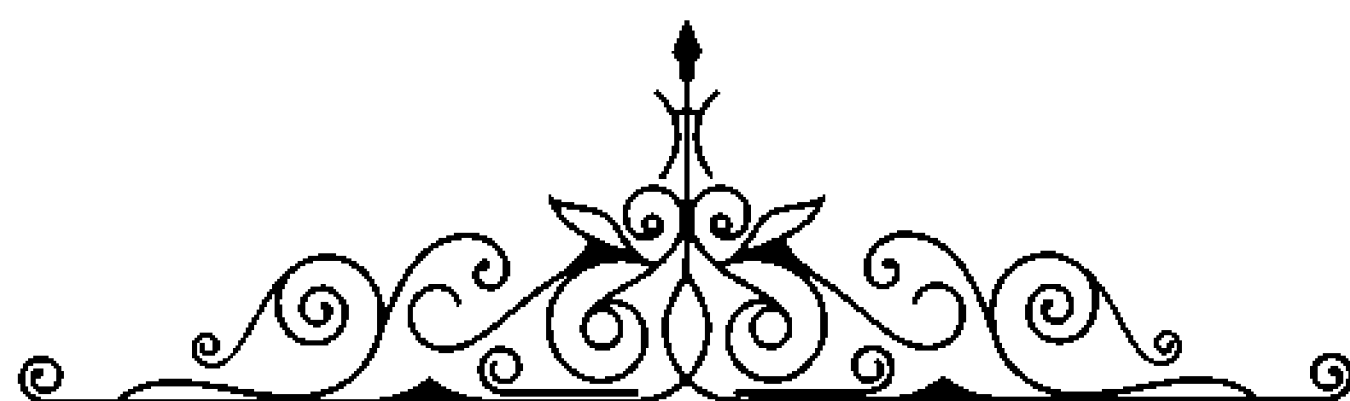
لە تەوهرى حەوتەم لە (حەقىقەتى خودى مروفايەتتى) دەكۆلئەو، كە نايە لە بەرەمى مىشكى مروفا؟ يان خودى مروفايەتتى سنوورى بايۇلۇجيا ئىدەپەرىنئەت؟ دواى ھەلۋەستەكردن لە گەڭ زانست لە سى باسەكەى پىشوو، زانست لە ھەموو بەكارھىنانىكى نادرووست و تۆمەتباركردن دەردىن، لە ژىر ناوونىشانى (زانست لە نىوان خراب بەكارھىنانى يىباوھران و تۆمەتباركردنى تووندەپەوان) دا.

دواى تىگەشتىن لە چەمكەكانى پىشوو، دەگەينە وئەيەكى نمونەيى بۆ پەيوەندى نىوان بەدەيەنەر و بەدەيەنراو، كە ئەنتۆنى فلو ھەلۋەدات لىي بکۆلئەو، كە لە باسى نۆيەم لە ژىر ناوونىشانى (بوونى مروفا: سەرچاوە - رېنگا - كۆتا) دەخەينەرۆو. گەشتى عەقل بە باسى دەيەم كۆتايى پىدەن، بە ناوونىشانى (لە نىوان دوو سرووشدا)، كە تىيدا چىرۆكى (حەيى كورى يەقزان)ى نووسەر و فەيلەسووفى ئەندەلووسى ئىبن توفەيل دەخەينەرۆو، بۆ ئەوھى بەراوردەك بەكەين لە نىوان ئەو گەشتەى ئەنتۆنى فلو لە نيوەى دووھى سەدەى بىستەم ئەنجامى داو، لە گەڭ گەشتى عەقل كە ئىبن توفەيل بەر لە گەشتى ئەنتۆنى فلو بە ھەشت سەدە ئەنجامى داو.

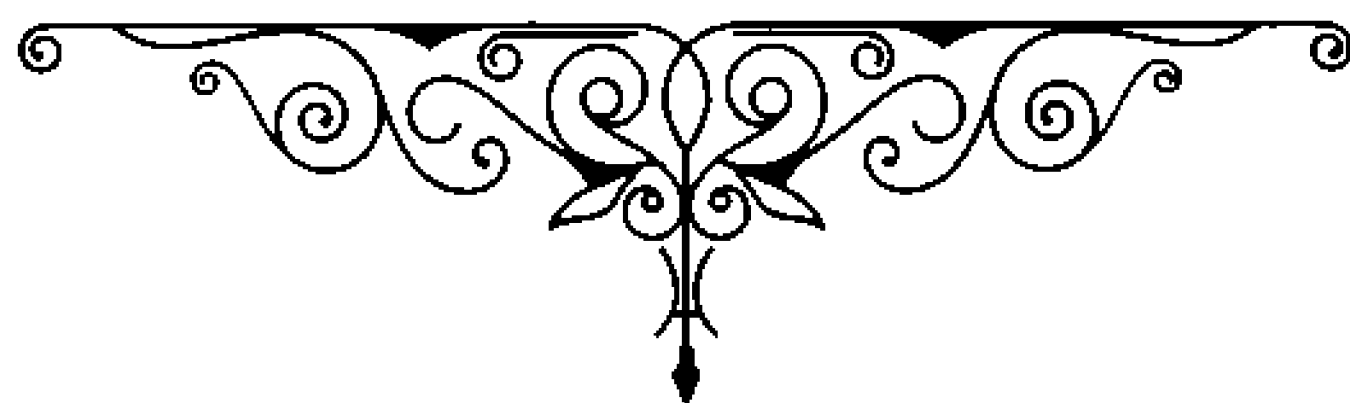
ئەم كىتەبە گەشتىكە لە گەڭ ئايىن و زانست و فەلسەفە، كە يارمەتيمان دەدات بۆ ئەوھى ھەلۋەستىكى دلىامان ھەيىت بەرامبەر مەترسیدارتىن و گرنگترین پرسى ژيانى مروفا، كە پرسى بوونى خودايە.

بهشی یه کهم

خودایهك ههیه

پێشهكە (۱)

ئەنتۆنی فلو لە کاروانی بیباوەریدا :

بەبێ چوونە ناو بابەتی وردی زانستی، دەتوانین بڵێین کە سێر ئەنتۆنی فلو Sir Antony flew مامۆستای فەلسەفەی بەریتانی بەناویانگ، بۆ ماوەی زیاتر لە نیو سەدە پێشهوای بزوتنەوێی بیباوەری بوو لە جیهاندا. کە زیاتر لە سێ کتێب و توێژینەوێی فەلسەفی داناوە کە وەک نەخشەرێگای هزری بیباوەری بوو بە درێژایی نیوەی دووھەمی سەدەی بیستم.

لەبەر ئەوەی هەولێ دانێدانانی ئەنتۆنی فلو بەوەی کە (خودایەك هەیە) وەک هەورەتریشقە دای بەسەر فەیلەسووف و بیرمەندە بیباوەرەکان، نێتر کەوتنە بەرگری کردن لە باوەری پیرۆزییان بە بیباوەری! ناپەرەزاییان دەربەرامبەر بەم گۆرپانە و، هەرچی تۆمەت و تانە و تەشەرە دایانە پال ئەنتۆنی فلو.

لە راستیدا عەقڵی فەیلەسووفەکان کە لە پێشوویدا بە دەستی ستمی دادگاگانی پشکنین و نەبوونی ئازادی بیرکردنەوە کە لە سەدەکانی ناوەراست لە ئەوروپادا زۆر چەوسایەو، نێستا خەریکە چیژ لەو وەرەگرن کە یەکتەری بخۆن. وادیارە دەمارگیری و خۆ هەڵدانەو و خۆ زۆرکردن و بانگەشەکردنی تەنھا زانایی بە تەنیا سێفەتی پیاوانی ئایین نەماوە.

(۱) نەم پێشەکییە پێشەکی کتێبی (خودایەك هەیە) ی (ئەنتۆنی فلو) کە (پۆی نەبەرەم فارجیس) نووسیبوون.

ئەو پرسیارەى لە سەرەتای کتیبەکەدا خۆى دەخاتەرۆو ئەومیه: ئەنتۆنى فلو چ شتێكى لە رێبازی چارەسەركردنى پرسی بێباوەرى زیاد کردووه؟

دەتوانین - بەبێ هیچ زیادەڕەویەك - بڵین كە لە ماوەى سەد سالى رابردوو هیچ فەیلەسووفێكى -بەناوبانگ - بەم شێوە قوول و رێكخراوەى وەك ئەنتۆنى فلو نەیتوانیوه هزرى بێباوەرى بخاتەرۆو. چونكە بەلگەى نوێى دزى باوەربوون بە خودا خستەرۆو و، بە بیروكە رەسەنەكانى نەخشە رینگای بۆ ئەو فەیلەسووفانە دارشت كە بە درێژایی نیوەى دووهمى سەدهى بیستمەم دژایەتى باوەر و ئایینیان دەکرد.

ئەگەر كتیبى فەیلەسووفێكى گەورە وەك (بیرتراند راسل)^(١) Bertrand Russel) بە نمونە وەرگیرین وەك كتیبى بێباوەرى كە لە سەدهى نۆزدەم و بیستمەمدا نووسراوه، دەبینین لە چوارچێوەى وتار گەلیكى ئەدەبى ڕووكەش دەرنەچن و هزرى كى قول ناخەنەرۆو، لە باشترین باروودۆخى كتیبەكەدا تەنیا كێشە دەروونییهكانى مروف وەك (كوژانەكانى مروف بەهۆى خراپە و ئازار) دەخاتەرۆو، بەبێ ئەوەى چارەسەریان بۆ بدۆزێتەوه.

وا دیارە كە فەیلەسووفە مەزنەكان خۆیان لەوه بە گەورەتر زانیوه كە ((دەستە ناسكەكانیان و عەقلە داناكانیان بەم كێشە بازارپێ ناست نزمە پێس بكەن!!)، كێشەى ئایین و بێباوەرى.

(١) بیرتراند راسل Bertrand Russel: لە وتلار لەدایك بووه (١٨٧٢-١٩٧٠). كە فەیلەسووفێكى گەورە و پیاوتكى لوژیکیه، بەكێكە لە زانایانى بیرکاری و شارەزایە لە مێژووى ئینگلیز. هەروەها بەكێك بوو لە ئەپارانی جەنگ و داگیرکاری. لە سالى ١٩٥٠ خەلاتى نۆبلى لە ئەدەب وەرگرتووه؛ بەهۆى نووسینەكانى لەسەر نەروێزە بالاکانى مروفایەتى و بەرگریکردنى لە ئازادى بیروپرا.

فەلسەفەى بىباوەرىيى ھاۋچەرڭ :

بۇ ئەۋەى بتوانىن شوئىن گەشتى ھزرى ئەنتۆنى فلو بىكەۋىن، ئەو بۇچوونانە دەخەينەپروو كە فەيلەسووفە بىباوەرەكانى سەدەى بىستەم و سەرەتاي سەدەى بىست و يەكەم لە سەرى بوون، ئەمەش لە رېنگەى خستەنەپرووى چەمكەكانى فەلسەفەى ماددىگەرايى لۆژىكى Logical Positivism و چەمكەكانى بىباوەرىيى نوئى New Atheism تىرۆرى ھزرى، كە خۆى دەبىنيتەۋە لە:

فەلسەفەى ماددىگەرايى لۆژىكى Logical Positivism :

فەيلەسووفى فەرمىسى (ئۆگست كۆمت^(۱) August comte) بە دامەزرىنەرى فەلسەفەى ماددىگەرايى دادەنرىت، كە تەنبا لە دياردە و راستىيە ماددىيەكان دەكۆلىتەۋە و، درووشمى (ئەۋەى ناتوانرى بىنرى بوونى نىيە) بەرز دەكەتەۋە، ھەموو بىر كەرنەۋەكى غەيبى رەتدەكەتەۋە، لە سەرووى ھەموويانەۋە بوونى خودا. پاشان فەيلەسووفى ئىنگىلىزى سىر ئەلفرىد ئايەر^(۲) A.J.Ayer لە سالى ۱۹۳۶ فەلسەفەى ماددىگەرايى لۆژىكى^(۳) Logical Positivism ۋەك لقيك لە فەلسەفەى ماددىگەرايى خستەپروو، ئەم فەلسەفەيەش لەسەر بىنەماى سەلماندىن The verification Principle ۋەستاۋە كە ۋەرگرتن يان گرمانە كەرنى ھەر گرمانەيەك يان پرسىك ۋەستاۋە لەسەر تواناي سەلماندىن يان رەتكەرنەۋەى، ئەمەش لە رېنگەى كەردارى و بە تاقىكەرنەۋە، يان بە بىركارى، يان بە لۆژىكى، لە رېنگەى واتاي ئەو ۋشانەى ئەم چەمكە پروون دەكەنەۋە. پاشان

(۱) ئۆگست كۆمت: فەيلەسووف و زاناي كۆمەلئاسى بەناۋيانگى فەرمىسى (۱۷۹۸-۱۸۷۵).

(۲) سىر ئەلفرىد ئايەر (۱۹۱۰-۱۹۸۹): فەيلەسووفىكى ئىنگىلىزىيە و، بەرپرسي يانەى سوراقانە لە زانكۆى ئۆكسفورد.

(۳) ئايەر ئەم پەرسەى لە كىتەبى (زمان و راستى و لۆژىكى Language, Truth and Logical خستەتەپروو يەكەمىن دەرەكەۋىتى ئەم فەلسەفەيەش لە بىستەكانى سەدەى بىستەم بوو، لەلايەن كۆمەلئەك فەيلەسووفى ئەۋروپى، كە بە كۆمەلەى (فېيەننا) ناسراون.

ھەر گریمانەدەك يان پرسیك كە بکەوتتە دەرەوێ بازنەى زانستى کردەى يان بىرکارى يان لۆژىكى راستەوخۆ، ھىچ مانا و بەھايەكى نىيە.

پاشان، فەلسەفەى ماددىگەرایی چەمکەکانى وەك خودا، پۆچ، دیندارى، ییباوەرپى بى مانا دەبینیت؛ بەو پێیەى ناتوانى راست و ھەلەى بەشیوەیەكى تاقىگەى يان بىرکارى يان لۆژىكى بەسەلمىنریت. لەبەر ئەو قسەىەكى وەك (خودا بوونى ھەيە) ھىچ مانایەكى نىيە، بۆیە لە بەرامبەر عەقل یەكسانە، كە مەرۆف باوەردار يان ییباوەرپىیت.

ئەنتۆنى فلو ئەم خۆبەزلزانی و لووت بەرزىیەى رەتکردووە كە فەلسەفەى ماددىگەرایی لۆژىكى بەرامبەر چەمکە ئایینیەکان پەیرەوى دەکات. سەرەپرای ئەوێ كە لە لىكۆلینەووەکەیدا (ساختمى زانستى لاھوت) گومان دەخاتە سەر ئەم چەمکانە، بەلام داوادەکات كە فەیلەسووفە ییباوەرەکان بەردەوام لەگەڵ دیندارەکاندا لە گفتوگۆدا بن.

سەردەمى فەلسەفەى ماددىگەرایی لۆژىكى بەو کۆتایی ھات، کاتیك بىردۆزەر و پێشەوا گەورەکەى (سیر ئایەر) لە پەنجاکانى سەدەى بیستەم راپىگەیاندا كە ئەم فەلسەفەىە پرە لە دژىەك و پێچەوانە، سەرەپرای ئەوێ سالاىتىكى زۆرى لە چارەسەرکردنى ھەلەکانى ئەم فەلسەفەىە خەرج کردبوو.

ھەر وەك چۆن ئەلفرید ئایەر فەلسەفەى ماددىگەرایی لۆژىكى لە رینگەى نووسینەکانى فەیلەسووفى ئەلمانى ئىنگلیزى (لۆدفيگ ویتگنشتین)^(۱) بنیاتنابو، رەتکرنەووەکەشى ھەر لە رینگەى نووسینەکانى ئەم فەیلەسووفە گەورەىە بوو، كە پێش ئەو ئەم فەلسەفەىەى رەتکردووە، کاتیك (بىردۆزى زمان و یارى Theory of language and games) ى دانا.

لەم بىردۆزەدا، ویتگنشتین بواریەکانى زانیارى بە یاساکانى یارییە جیاوازیەکان دەچۆنیت. ھەر وەك چۆن ئیمە یارى شەترەنج بە یاساکانى تۆپى بى ناکەین، بەم جۆرەش ناتوانین یاساکانى گەرەان لە زانستە پراکتیکیەکاندا، كە لەسەر

(۱) لە بەشى یەكەمى كۆتیبەكەدا دەیاناسینین.

ھەستەكان وەستاوہ (وہك كیمیا و فیزیا) لەسەر زانستە مروڤایەتیەكان (وہك فەلسەفە و لۆژیک و پەروەشت) جێبەجێ بكەین. بەم جوړەش ناتوانی لیکۆلینەوہ لە چەمكە ئایینیەكان بە پێوەری چەمكە زانستیەكان ییت، بۆیە ناتوانی قسەى (خودا لە ھەموو شوێنك بوونی ھەیە)، بە پێوەری شوێن لە فیزیای نیوتن یان فیزیای ئەنیشتاين بپێوریت.

بەم شێوەیە ھەردوو دامەزرێنەرەكەى فەلسەفەى ماددیگەرایى لۆژیكى (ویتگنشتین و ئایەر) مردنى فەلسەفەكەیان راگەیاندا و بەخاكیان سپارد!

گەرانبەوى بیروھۆش...

دیندارى عەقلانى Rational Theism :

فەیلەسووفەكان دەستیان لە فەلسەفەى ماددیگەرایى لۆژیكى بەردا، دواى ئەوہى ئەنتۆنى فلو دەرگای گفتوگۆکردنى لە گەل دیندارەكاندا بۆ خستەسەر پشت، ئیتر لە گۆرەپانەكەدا پرسیار دەربارەى واتای بوونی خودایى پەیدا بوون، یان ئەگەرى بوونی باوەڕپێكى خوا پسك بە خودا لە دەروونماندا و...

ئەم پەوتە لە بەرگى گۆڤارى تایم Time لە ژمارەى ئەپرێلى ۱۹۸۰ زۆر بە ئاشکرایى دەرکەوت، لە وتارى بەرگەكەدا ھاتبوو: ھەندىك لە گەورە فەیلەسووفەكان شۆرشیكى ھزرى سەى بەرپۆدەدەن، كە لە دوو دەیدەدا ھیچ كەس چاوەڕپى نەدەكرد، ئەم شۆرشە ئامانجى ئەوہیە خودا بگێریتەوہ سەر عەرشی خۆى.

بیباوەرى نوێ The New Atheism :

ھەلگەرانەوہ بەرمو فەلسەفەى ماددیگەرایى لۆژیكى جارێكى دى بیباوەرى لەسەر یەك كەلەكە بوو، تا لەژێر ناوى بیباوەرى نوێ The New Atheism سەرى دەرییت، ئەم چەمكە بۆ یەكەمین جار

لە گۇڭفارى تۇرى زانىارى^(۱) Wired Magazine ى ژمارى نۆۋىنبەرى ۲۰۰۶ بەكارھات.

ئەو كىتابىنى باسى ئەم چەمكە تازىيەيان دەكرد رېھاجىكى زۇريان پەيدا كىرد؛ رېگەياندىن ئەو بابەتەي كىردىۋە ماددىيەكى گەرمى وروژىنەر، سەرھەپى سادىمى ئەو بەلگەنى خىستىيانەتەرۋو^(۲).

ئەو نووسىنانە ھېرشىيان دەكردە سەر ھەمو ئايىنەكان (ئاسمانى و زەمىنى)، بەلام بە زاراۋىيەكى ئامۇژگارىكارانە ئەو كارمىيان دەكرد و، نووسەرەكان جلى ئەو ئامۇژگارىكارانەيان دەپۇشى كە خوتنەريان وەك نەفام و پروكەش سەيردەكرد و نەفرەت و جوتىيان پىندەدان ئەگەر تۆبە لەسەر باۋەرە سادەكەيان بە خدا و پەرۋەدگارەتتى نەكەن!

لەسەر خوتنەرانى ئەم نووسەرەنە پىۋىست بوو كە ھەلۋىستىكى دىارىكاراۋيان ھەيىت: ئەۋەي لەگەلىيان نەيىت دۇيانە، يان سېي يان رەش، بوارى فېلبازى و ھەلۋىستى نارۋون نىيە! تەنەت ئەو فەيلەسوۋفە گەۋرانەش كە رېزىيان بۇ ھەندىك بەلگەي دىندارەكان دادەنا، خانە ناۋلىستى رەش و كارۋانى خىيانەتكار و سادە و پروكەشەكان.

لېرەدا پرسىارنك خۇي دەخاتەرۋو: ئايا نووسەرەنى ئەم رېۋتە بە دىيەيتە فەلسەفەكانىيان كە چەند دەيەي رېۋدوۋ بەردەۋام بوو تۋانى پرسى دىندارى دەۋلەمەندتر بىكات؟

(۱) گۇڭفارى تۇرى زانىارى Wired Magazine: گۇڭفارىكى ئەمىرىكىي بەناۋىانگە، سەرھەلەرنىگەي ئىنتەرنېتەۋە لە سان فرانىسىكو دەردەكرا، لە مارسى ۱۹۹۳، گىرنگى دەدات بە خىستەپروۋى كارىگەرى تەكنۇلۇژىيە لەسەر كىلتور و سىياسەت و ئابۋورى.

(۲) لە گىرنگىرەن ئەو كىتابىنە :

.The Blind watch maker -

.The God Delusion -

.Breaking the spells -

.Six Impossible things Befor Break fast -

ولامەكەي بە نەخیرە لەبەر سێ ھۆکار:

یەكەم: بەناو فەیلەسووفە ییباومرە نوێەكان هیچ بۆچوونیکی گرنگیان دەربارەي چەمكى پەرۆردگارتى^(۱) نەخستەرۆو بەلكو دەبینین زۆر سەیر لێی ڕادەكەن. ئەوتە پێشەواكەیان ڕیچارد دۆكنز^(۲) درووستبوونی ژیان و عەقل بەو وەسف دەكات، كە تەنیا (پرووداوتكى لەناكاو بوو و لە ئەنجامی بەختەو بوو!) ئەوەشیان لويس وولبېرت^(۳) كە دەلیت: (من بە ئەنقەست خۆم لە پرسى درووستبوونی عەقل شاردۆتەو؛ چونكە هیشتا هیچی لەبارەو نازانین!). لەكاتێكدا فەیلەسووف و زانای بایۆلۆجی ئەمریکی بەناویانگ دانیل دینیت^(۴) گرتكۆرەي پرسى درووستبوونی عەقل بە سادەییەكی زۆرەو شیکار دەكات، چونكە دەلیت: ((پاشان موعجیزە ڕوویدا!!)).

دووهم: ییباومرە نوێەكان خالە لاوازه‌كانی بناغەي (فەلسەفەي ماددیگەرایي لۆژیکی)ی لەناوچوویان نەدەزانی^(۵) كە ھەول دەدەن زیندووی بكەنەو، ییگومان ھەركەسێكیشیان ھەلە بنەرەتیەكانی ئەو ڕەوتە پشتگۆی بخت خوشی تیاندەكەوتتەو، ئەمەش ڕوویدا.

سێهەم: ییباومرە نوێەكان سەرنجی ئەو توێژینەو زۆرە فەلسەفییە نوێانەیان نەدابو، نە ئەو بەلگە بەھێزانەي كە زانست پێشكەشي كردبوون و خزمەتی خوێندنی فەلسەفەي ئایینەكانی دەکرد. لەبەر ئەوە بەو پەڕی بابەتیەو دەلیین،

(۱) لە بەشەكانی تری كتیبەكە ئەم پرسیارە بە تیروتنەسەلی باس دەكەین.

(۲) پاشان كەمێك تر دەیناسین

(۳) لويس وولبېرت Luis Wolbert: لە سالی ۱۹۲۹ لە ئینگلتەرا لە دایك بوو. مامۆستای بایۆلۆجیای پەرسەندنە لە بەشی شیکاری لە زانکۆی لەندن.

نووسەر و ڕاگەیانداکارێکی بەناویانگە لە گرنگترین کتیبەکانی six important things befor Breakfast كە لە سالی ۲۰۰۶ دەرچوو .

(۴) دانیل دینیت Daniel Dennett لە سالی ۱۹۴۲ لە بوستن لەدایك بوو، فەیلەسووفێکی ییباومرە، كە گرنگی بە فەلسەفەي عەقل و فەلسەفەي زانست و بایۆلۆجیای پەرسەندن دەدات.

(۵) نەتۆنی فلو لە بەشی یەكەم ئەو خالە لاوازانە دەخاتەرۆو.

كە بىباوەرى نوئ جگە لە گەرانبەو بۆ فەلسەفەى ماددىگەرايى لۆژىكى، كە لەلەين بەهێزترین فەيلەسووفەكانىيەو رەتكرايەو، هېچى تر نىيە.

مۆونەيەك لە بىباوەرە نوئەكان..

باچاوتك بخشىنين بە هزرو بۆچوونەكانى گەورەى بىباوەرە نوئەكان (رېچارد دۆكنز⁽¹⁾ Richar Dawkinz)، بۆ ئەوئ ئاستى نزمى رېتازى بىركردنەوئ ئەو پياوە بزائىن و بە پياھەلدانى راکەياندى رۆژئاوايى نەخەلەتئىن:

١- هەندئ كەس بانگەشە بۆ ئەو دەكەن كە فەيلەسووفى گەرە، بىتراند راسل باوكى رۆحى دۆكنزە؛ بەو پئىيەى كە راسل نەيارىكى بەهێزى ئايىنە ئاسمانىيەكانە و نەيارىيەكەى زۆر لە گالتهجارى و ئامازە و رەوانبىژى تىكەلە، بەلام جياوازيەكى زۆر لە نيوان ئەم دوو پياوهدا هەيە.

كاترىن تىت Katharine Tait كچى راسل لە كتيبى (باوكم، بىتراند راسل My father. Bertrand Russel) دا دەلئت، كە فەيلەسووفە گەرەكەمان هەميشە هەستى بە شوتنىكى بەتال دەكرد لە عەقل و دلیدا. شوتنىك كە پىشتەر و لە سەردەمى مندالىدا خودا لەو بۆشايىيەى راسلدا بوو، پاشان دواى پشتكردن لە خودا هېچ شتىك ئەو شوتنەى پرنەدەكردەو. كاترىن دەلئت باوكى هەميشە واى بىردەكردەو كە جەوھەر و كرۆكى مرقوف سەر بەو جىهانە ماددىيە نىيە، بۆيە هەميشە و هەر لە سەرھتاي كارە فەلسەفەيەكەيەو و بە درىژايى ژيانى بە گرنكى و بە هەموو توانايەو بە دواى خودا دەگەرا.

(١) زاناىەكى بەرتانىيە لە نيروى لە كىنيا لە سالى ١٩٤١ لەدايك بوو. نىستا لە ئۆكفۆرد دەرئ. زاناىەكى بايۆلۆجىيە، پىشتەر مامۆستاي سادەكردنەوئى زانستەكان بوو لە زانكۆى ئۆكفۆرد. لە رېئى كتيبى (جىنى خۆپەرست The Selfish Gene بەناوبانگ بوو كە لە سالى ١٩٧٦ دەرچوو، كە تيايدا تىگەيشتنى خۆى بۆ پەرمەندەن لە رېئى جىناتەو خستۆتەر وو. بەكتىكە لە نەيارانى چەمكى درووستبوونى تايبەت و دىزايىنى زىرەك، هەروەك لە كتيبى (درووستكەرە كۆنرەكەى كاترمىر The Blind watch maker) دا باسى كرددو. لە سالى ٢٠٠٦ كتيبى (دروئى خودا The God Delusion) ى دەرکرد، كە تىيدا بوونى هەموو هيزنىكى غەيبىي رەتدەكاتەرە و وەك گومرايى و خەلەفان سەيرى ئيمان دەكات، لە نىستادا لە هەموويان بەناوبانگترە.

ھەرۈەك چۆن لە گەل بىرمەندە گەورەكاندا پروودەدات، بىرتراند راسل (ھەرۈەك كچەكەى پىمان دەلەت) لە گەل زۆرىك لە مەسحىيە دەمارگىر و بىھىزەكان تىكگىراو، ئەوانەى ئايىن بە شىوازىكى وا نىشانەدەن كە لىبورردەمى و پاكى نىوان مرۆف و خودا دەسرنەو، تەنەت لە نىوان مرۆف و مرۆفیشدا، ھەرۈەك چۆن جوانى ژيانىش ناھىلن، ئەمەش بوو ھۆى ئەوەى كە خەلك بە تەواوى لە ئايىن دووربەكەونەو، ئەمە لە گەل راسلىشدا پروودا و كار گەيشتە ئەوەى كە لە ھەموو گەفتوگۆيەكى ئايىنى لە گەل باوكىدا شكستى ھىنا.

ئەو كۆزانانەى كە بىرتراند راسل لە پىناو گەران بە دواى حەقىقەتدا بىنى، لە كۆنى ئەو ھەول و كۆزانانەدايە كە زاناىەكى ۋەك رىپچارد دۆكنز بىنىويەتى؟!

۲- رىپچارد دۆكنز بەراورد لە نىوان (بىرتراند راسل) ۋەك فەيلەسووفىك كە بەدواى ئەمانەتى فىكرىدا دەگەرەت، لە گەل (ئەنتۆنى فلو)دا دەكات، دەلەت كە فلو دواى ئەوەى بەسالاچوو ھەلگەرانەوەى لە بىباوەریدا راگەياندا و، رايگەياندا كە (خوداىەك ھەيە) تا راگەياندن بە خۆيەو سەرقال بكات، بەلام راسل فەيلەسووفىكى گەورەبوو خەلاتى نۆبلى ۋەرگرتوو.

ئايە سەرنجى ئەو گالەتەجاريەى نىوان ۋەسفى فلو بەوەى كە (بەسالاچوو) و راسل كە (فەيلەسووفىكى گەورەيە) دەكەى؟ دۆكنز لەوەدا تىكەوت كە بىرمەندە گەورە و راستەقىنەكان بەلگەكان دەكەنە پىوەر، بەبى رەچاوكردنى رەگەز و رەچەلەك و تەمەن.

ھەرۈەھا دۆكنز ئەوەشى لە ياد چوو، كە پىشەۋاكەى (ۋەك خۆى بانگەشە دەكات) بىرتراند راسل، خۆى باسى خۆى دەكات بەوەى كە لە ھەرچەند سالىك و رىبازىكى فەلسەفى نوئ دادەمەزرىتەت، ئەمەش كارى زۆربەى فەيلەسووفە گەورەكانە.

۳- كاتىك بەكىك پرسیارى لە دۆكنز كرد، دەريارەى ئەو شتانەى كە ئەو وادەزانەت راستە، بەلام ھىچ بەلگەيەكى لەسەر نىيە، دۆكنز گوتى: من ((پىم واىە)) كە گەردوون لە خۆيەو و لە نەبوونەو درووست بوو و ژيان بووتىكى

ماددىيە و، عەقلى مەۋجۇت بىر ھەممى ھەل بۇلاردىن سىرۇشتە ھەروەك داروين دەلىت. واتە دۆكۈز لەو پەرسە گەنگەنەي (بىرۋاھىيە) بەيى بەلگەي زانستى و فەلسەفى راي خۇي دەپرىيە، لە ھەمان كاتدا گەپرانەۋەي ئەنتۇنى فلو بە بەلگەي زانستى و فەلسەفىيەۋە بەرەو باۋەر پەتدەكاتەۋە.

۴- يەككە لە ھەلە گەورە و زەقەكانى دۆكۈز، ئەۋەيە كە قەسەكانى ئەنىشتاين دەپارەي خۇدا وا لىكەداتەۋە كە مەبەستى لە خۇدا سىرۇشتە، ھەروەك چۆن سوورە لەسەر ئەۋەي بىداتە پال بىۋاھىيە يان يەكبوون ^(۱) (pantheism). ئەمە لە كاتىكدا كە ئەنىشتاين باۋەر پەي خۇي دۇپاتدەكاتەۋە بە بوونى عەقلىكى دانا، كە بەدەپەنەر و ھەلسۈرپەنەري ياساكانى سىرۇشتە.

بە ھەمان شىۋە زۆرەك لە زانا فىزىيە گەورە ھاۋچەرخەكانى ۋەك سىفەن ھۆكىنگ و ھىزىپىرگ و بلانك باۋەرپان بەۋە ھەيە، كە ئەنىشتاين باۋەر پەي ھەبۋە ^(۲).

۵- گەورە زاناى فىزىيە چۆن پارو ^(۳) پەخنە بەھىزەكەي خۇي ئاراستەي دۆكۈز دەكات پەي دەلىت: ئەو كىشەيەي تۆ لە گەل ئايىن ھەتە بۆ ئەۋە دەگەپتەۋە كە زاناىەكى راستەقىنە نىت، چۈنكە تۆ بايۋلۇجىت نەك فىزىيە ^(۴)، لەبەر ئەۋە تۆ بەرامبەر بىر كەرنەۋە لە ئەندازەي ئالۋىزى ژيان و بووندا بىي تواناي! چۆن پارو لە پەخنە گالە ئامىزەكەي خۇي بۆ دۆكۈز بەردەۋام دەپىت و دەلىت: تۆ ھىشتا ھەر گىرۋدەي گرى بايۋلۇجىيەكانى بىردۆزى پەرسەندى سەدەي نۆزدەھەمىت و بە ھەر نرخیك يىت دەنەۋى تىرۋانىنەكانت بىسەلمىنى، ئەگەر

(۱) يەكبوون: رېبازنىكى فەلسەفىيە، پەي ۋايە كە خۇدا و بونەۋەر ھەمان شىن و، جىھان ۋەتەي بەرجەستەي خۇدايە، كەۋاتە تەنبا خۇدا بوونى ھەيە، پاشان لايەنگرانى ئەم رېبازە لەسەر ئەۋە پايەنن كە خۇدا جىھانى دروستكردۋە، بەلكو دەلىن: خۇدا جىھانە و جىھانىش خۇدايە.

(۲) لە باسى شەشەم ئەم زانايانە دەناسىنن.

(۳) جۆن پارو John Parow: مامۇستاي فىزىيە لە زانكۆي Memorial لە كەنەدا.

(۴) فىزىيەكان ۋاي دەپنن كە بايۋلۇجىيا زانستىكە لە مېژۋى زىندەۋەرەكانەۋە سەرچاۋە دەگرى، لەبەر ئەۋە بە پاشكۆي زانستە كەردارىيەكانى دادەنن.

لەسەر حسابى حەقىقەتەش بىت، گومانىش لەودا نىيە كە بە بەلارېدا بىردىنى
پاستىيەكان هېچ شتەك لەو ياساينەى گەردوون بەرپۆەدەبەن كەم و زىاد ناكات.
قەسەكانمان دەريارەى دۆكنز بەو كۆتايى دىنن كە دۆكنز سەر بە كۆمەلە
نووسەرە زانستىيانەى وەك كارل ساگان^(۱) و ئىسحاق ئەسىمۆن^(۲)، كە بە تەنبا
بەو پازى نىن زانا و نووسەر بن. بەلكو خۆيان بە كاهىنى زانست دەزانن، كە
دەبى ئەوان ئەوهمان بۆ ديارى بكن، كە لە شتە غەيبىيەكاندا باوەرمان بە چى
هەبىت!

دەگەر ئىنەوە لاي ئەنتۆنى فلو

بۆ ئەو بەشدارىيەكانى ئەنتۆنى فلو لە رېبازى بېباوەرېدا كورت بکەينەو، سى
لېكۆلېنەوەى گرنكى ئەنتۆنى فلو كە لەو بوارەدا ئەنجامى داو^(۳) دەخەينەروو:

۱- ساختەى زانستى ئاينزانى Theology and fasification: لېكۆلېنەوەى كە
كە ئەنتۆنى فلو لە سالى ۱۹۵۰ پېشكەشى كردووە، تىيدا هەولېداو كە پرسى
باوەر لە رەگورېشەو هەلکېشەت، بەو بەسەلمەنەت كە وە ئاينىيەكان خالېن
لە هەموو چەمك و بۆچوونىكى واتادار، لە هەمان كاتدا بانگەوازی بۆ
گفتوگۆى نىوان بېباوەرمان و باوەرداران كردووە. ئەم لېكۆلېنەوەى بىلاوترىن
لېكۆلېنەوەى فەلسەفى سەدەى بىستەم بوو.

(۱) كارل ساگان Carl Sagan: لە وىلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمىرىكا لە دايك بوو (۱۹۳۴-۱۹۹۶)،
زانابەكى بەناوبانگى بواری فەلەكناسى و زانستەكان بوو، كە گرنكى دەدا بە ژيانى دەرەوى هەسارەكەمان،
پاويژكارى دەزگای لېكۆلېنەوەى گەردوونى ئەمىرىكى NASA بوو. گرنكى دەدا بەسەدەكردنەوەى
زانستەكان، پېشكەشكارى بەرنامەى تەلەفزیۆنى (گەردوون Cosmos. A Personal Voyage) بوو، كە
بە پر بىنەرتىن بەرنامە دادەنریت لە مېژوودا، كە ۶۰۰ ملیۆن كەس لە ۶۰ ولاتى جیادا بىنەرى بوون.
(۲) ئىسحاق ئەسىمۆف Isaac Asimov: مامۆستای كىمىای زىندەى، لەدايك بووى روسیا و هەلگىرى
رەگەزنامەى ئەمىرىكىيە (۱۹۲۰-۱۹۹۲) زیاتر لە ۵۰۰ كتیبى لەسەر سەدەكردنەوەى زانستەكان و خەيالى
زانستى هەبە.

(۳) لە بەشى دووهمى كتیبەكەدا لېكۆلېنەوەى زیاترى باس دەكەين.

۲- کتیبی (خودا و فلسەفە^(۱) God and Philosophy): تیدا فلو جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەو، کە ناکرێ لە پرسی (خودایەك هەیه) دا هیچ حوکمێك بەدرێت پێش ئەوەی دیندارەکان بە پروونی خاسیەتەکانی ئەو خودایە بخەنەرۆو (ئەمە مانای چییە کە دیندارەکان دەلێن خودا پۆخە، بوونێکی گشتگیرە و زانستێکی گشتگیری هەیه).

۳- کتیبی (گریمانە ییباوەرپی^(۲) The presumption of Atheism): تیدا فلو بە تەواوی پەردە لەسەر بابەتە کە لادەدات و تۆپە کە دەخاتە گۆرەپانی دیندارەکان و کاری سەلماندنی بوونی خودایان پێ دەسپێرت، دواي ئەوەی کە پەوتی فلسەفە ی پێشوو، داواي لە ییباوەرەکان دەکرد، کە نەبوونی خودا بسەلمێنن.

لە کۆتاییدا دەلێن: لە راستیدا بە کێك لە هەلۆستە سەر سوپەینەرەکان ئەوەیە کە ئەو سێر ئەنتۆنی فلویدی کە بەر لە پەنج ساڵ دژی فلسەفە ی ماددیگەرایی لۆژیکی وەستایەو، هەر ئەوە ئەمرۆ لە بەردەم ییباوەرپی نوێ دەوێستێتەو. ئەم پیاوێ توانای تەفر و توناکردنی بەلگە ی ییباوەرە کۆن و نوێکانی هەیه و، زانستی سەردەم لەو بوارەدا بەکار دەهێنێت.

ئەم پێشەکییە بە پێشەکی ئەنتۆنی فلو، لە کتیبەکی (خودایەك هەیه) کۆتایی پێ دێنن:

لەوێتە ی گۆرانی خۆم لە ییباوەر بوون بۆ باوەر بوون بە بوونی خودا راگەیانندوو، زۆر پرسیری هۆکاری ئەو گۆرانیەم لێدەکرێت و، زۆر جارێش داوام لێکراوە لەسەر ئەو گۆرانیە بنووسم.

بە کێك لە ژانەکانی بەر لەدایک بوونی ئەم گۆرانیە ئەوە بوو کە: من لە پێشەکی کۆتا چاپی کتیبەکم (خودا و فلسەفە) لە پرسی گفتوگۆ فلسەفییهکان لەسەر خودا، بێلایەنیم هەلێژارد و بۆچوونی خۆم نەخستەرۆو.

(۱) چاپی بەکەم لە سالی ۱۹۶۶ بوو.

(۲) چاپی بەکەم لە سالی ۱۹۷۶ بوو.

پىم وايە كە نىتر كاتى ئەو ھاتوو قسەى خۆم لەو بارمىەو بەكم، چونكە ئىستا باومرەم بەو ھەيە كە خودايەك ھەيە.

لەو كاتەو كە ئەو بابەتەم راگەياندوو لە راگەياندندا زۆر ئەو دەگوترى كە گەورەبوونى تەمەنم و ترسم لە چوون بۆ ژيانەكەى تر و دیدارى خوا، ھۆكارى پشت گۆرانەكەمە لە بىباومرەيەو بۆ باومرە.

ئەوانەى ئەو قسانە دووبارەدەكەنەو، بە ھىچ جۆرەك نووسىنەكانمیان نەخویندۆتەو لەسەر ئەو ھەيە كە من - تا ئىستاش - باومرەم بە بوونى ژيانىكى تىرى دواى مردن نىيە، سەرەراى ئەو ھەيە كە باومرەم بە خوداى بەدبەيەنەرى گەردوون ھەيە. ئەم بۆچوونەى دوايىشم لە كىتەبەكەمدا (لۆژىكى مردن The Logic of Mortality) خستۆتەروو.

ئەم چەمكەى، كە من بە ھەموو شىئەيەك بەرجەستەبوونى خودا لەسەر شىئەى مرووف (مەسىح) ۋەك چۆن مەسىحىيەكان باومرەيان پى ھەيە رەتدەكەمەو، من لەو چەمكەدا راى خۆم نەگۆرپو.

گومانىش لەو ھەدا نىيە و خوینەرانم باش دەزانن كە ئەمە يەكەمىن جار نىيە لە بابەتەى گىرنگدا راى خۆم بگۆرم، ئەمەش بە پشت بەستن بە توێژىنەو ھەيە قوول. پىشتەر ئەو پرويدا كە من لە ماركسىيەتەو گۆرام بۆ بەرگىكارىكى بەھىز لە بىرۆكەى بازارى ئازاد. ھەرۋەك چۆن بەر لە بىست سالى لە قسەكەم پەشيمان بوومەو كە گوتبووم كە كارەكانى مرووف تەنیا ھۆكارە ماددىيەكان پالەنەريان.

لەم كىتەبەمدا (خودايەك ھەيە) ھۆكارەكانى گۆرانم لە بىباومرەيەو بۆ باومرە دەخەمەروو، بىر ياردان لەسەر راست و ھەلەى ئەم گۆرانە دەخەمە دەست نۆو. ئەم پىشەكەيە بە قسەى ئەنتۆنى فلو كۆتايى پىدەينىن، كە دەلەيت كە گىرنگىدانى بە خودا لە سىج ۋە سەرچاوە دەگىرت.

كە گىرنگىدانەكەى گىرنگىدانىكى (ھەكىمانەى، ئەخلاقى، فزولەيە Prudential, moral, curious).

خەكىمانەيە؛ چونكە ئەگەر خۇدايەك ھەيىت سەرمىجامى مەرۋفى بەدەست
يىت، ئەوا گەمژمىيە نەيناسىن و كار بۇ بەدەستەيتنانى رەزامەندى نەكەين.

ئەخلاقىيە؛ بەۋەى ھىچ شتىك جىڭاي گىرنگى مەرۋف نىيە و نەمرىى بۇ
دەستەبەر ناكات بە ئەندازەى وەستان لەگەل خەقىقەتدا.

فزولىيە؛ چونكە ھىچ شتىك عەقلىيەتى زانىستى - فەلسەفى ناۋروۋژىنىت
ئەۋەندەى دۆزىنەۋەى شتە گەۋرەكان، پىشم وانييە ھىچ دۆزىنەۋە و داھىتنانىك
ئەۋەندە گەۋرەيىت، كە گەۋرەتر يىت لە دۆزىنەۋەى ئەۋەى كە خۇدايەك ھەيە.

بۆيە ئەمە گىرنگىدانىكى (خەكىمانەى ئەخلاقى فزولىيە).

چۈن بوومە فەيلە سوفىكى بىياومر؟

باسە يەكەم : تۆمە بىياومرپە

لە سالى ۱۹۲۳ لە لەندەن لەدايك بووم و، لە مالىكى مەسىحى دىندار لەدايك بووم؛ باوكم قەشەبەكى گەورەى چالاكى كلىساي ئىنگلىزى بوو، ھەروەھا وانەيژ پاشان سەرۆكى كۆليژى خوتىندى ئايىنى بوو لە كامبرىدج.

ھەر لە منداليمەو ھەرامە بەر قوتابخانەيەكى تايبەت (كينگزوود kingswood)، نازانم بۆچى گىرنگىم بە خوتىندى و سرووتە ئايىنىەكان نەدەدا، ھەروەھا نازانم بۆچى ھىچ ھەستەم بە پىرۆزى و رېژ نەدەکرد، كە واجبون لە كلىساي قوتابخانەدا بىياننوتىم! تەنانت سروودە ھەستىزوتە ئايىنىيەكانىشم نەدەگوتەو و بەشدارىم نەدەکرد و ھىچ كاريگەرييان لەسەر دانەدەنام. ئەمە لە كاتىكدا بوو، كە من خەرىكى خوتىندەو ھى كىتەبى سىياسى و ميژووبى وزانستى بووم. بە كورتى لە بچووكىمدا ھىچ ئارەزووم لە بوونى پەيوەندىيەك لە گەل خودا نەدەکرد.

تا ئىستاش، نازانم ھۆكارى دوورىم لە ئايىن لە سەردەمى منداليمدا چى بوو، تەنيا دەتوانم ئەوە بلىم كە تۆوى ئەو باوەرەى كە لە كاتى چوونم بۆ قوتابخانە لە دلىمدا بوو، بەر لە دەرچوونم لى، مرد.

بە تەواوی نازانم، کەي و چۆن سەرھەرای پاشخانە ئایینیە کەم بەرھە بێباوەری
پۆشیتم! بە دۆنیایییەو ھۆکاری زۆر ھەن کە بناغەي بێباوەرپیان لەلا درووست
کردم، لەوانە:

۱- دانایی (الحکمة) م لە باوکمەو ە بۆ مابوو، (کە ەك فەیلەسووفی ئەلمانی
کانت^(۱) Kant) دەلێت، لە ھەموو ئەو شتە بێ کۆتاییانەي دەوریان داوی
ئەویان ھەلبرێرە کە بە لاتەو ە گرنگە. لە کاتێکدا کە باوکم دانایی بۆ گەیانندی
چەمکەکانی ئایینی مەسیحییەت بەکار دەھێنا، بەلام ھیچ لەو شتانە سەرنجی
منیان پانەکیشا، جگە لەو کێشە ھاوچەرخانەي کە مەرقایان سەرقال کردوو.

۲- ھەروەھا بیرکردنەو ەي عەقلانی و شیوازی لیکۆلینەو ەم لە باوکمەو ە بۆ مابوو.
چونکە باوکم کاتێک لە بابەتێکی ئایینی دەکۆلیو، بەر لەو ەي پراویوچووونی
لەسەر ئەو بابەتە بختەرپوو ھەموو بەلگەکانی ئەو بابەتەي کۆدەکردوو. بەلام
جیاوازیەکەي ئەو ەبوو، کە بە میراتگرتنی دانایی و عەقلیەتي وردبینی و
پەخنەگری لە باوکمەو، بەرھە ناراستەيەکی دوور لە باوەر و دینداری باوکمیان بردم.

۳- ھەستکردنم بە (گرفتێ خراپە و ناخۆشی) یەکیەک لە ھۆکارە زووکانی بەرھە
بێباوەری چوونم بوو، لەکاتی منداڵیمدا و لە ماو ەي سالانی پێش جەنگی جیھانی
دوو ەم، زۆر گەشتم دەکرد لەگەڵ باوکمدا لە کاتی پشووەکاندا بۆ فەرھسا و
ئەلمانی. تا ئێستاش ئەو رێپێوانانەي باقاریام لە یاد نەچوو کە ھەزاران گەنج بە
جلوبەرگە تاییەتەکیانەو ھەرەشەي لەناوچوونیان لە نەیارانی نازیەکان دەکرد.

ئەم دیمەنانە لە سەردەمی منداڵیمدا لە مێشکیدا جێگیربوون و بەو پەری رەقەو
لە مێشکیدا مانەو، کە پێچەوانەي ئەو پەرۆردەيە بوو کە لەسەری پەرۆردە بوو
بووم، کە لە ئایینە مەسیحییەکەمدا (خراخۆشەوێستیە)؛ بەو پێیەي کە چۆن
ئەو ەي خۆشی دەوێن رینگا بەو شەر و خراپەي دەدات^(۲)!

(۱) ایمانوئیل کانت Immanuel Kant : لە بەناویانگترین بیرمەندانێ رۆشنگەری ئەوروپای نوێیە
(۱۷۲۴-۱۸۰۴).

(۲) ئەم ھەفتێیە رۆوگەشە بە (ناخۆشی خراپە و ئازار) بەناویانگە، کە ئەم چەمکە زۆر کەسی لە
ئێستا و رابردوودا بەرھە بێباوەری برد، لە کاتێکدا کە ئایینە ئاسمانییەکان لیکدانەو ەي گونجاویان بۆ ئەم

۴- كاتىك چوومە قوتابخانەى (كىنگز وود)، يەككە لە گەورەترىن بەرئۆمبەرانى قوتابخانەكان بەرئۆمبەر بوو. زۆر ھانى تىمەى دەدا كە بېچىنە كىتېبخانە و بخوئىنەو. وتارى يەكشەمە (كە خۆى دىخوئىندەو) لە كلىساي قوتابخانەدا باسى سەرسوڤھىنەرى سىرووشت و ياسا و پىساكانى دەکرد و، بە ھىچ جۆرىك باسى ژيانى ترى دواى مردنى نەدەکرد.

۵- من ھەمىشە لە گەل ھاوڤى و ھاوڤۆلەكاندا و ئەوانەش كە لە خۆم گەورەتر بوون دەريارەى پرسە ئىمانىيەكان كە قەشەكان دىيانخستەڤوو گەتوگۆم دەکرد. ھەروەھا بە ھىچ جۆرىك بىرۆكەى خودا (ھەموو بوونە - ھەموو زانستە - ھەموو توانايە)م قبۇل نەبوو.

كاتىك گەشتە تەمەنى پازدە سالى، بۆ ھاوڤىكانم ئاشكرا كرد كە من بوونى خودا پەتەكەمەو. ئەمەم بەبى ئەو كە لە گەل قەشەى دانىئەداناندا^(۱) گەتوگۆم بىكەم دەريارەى گومانەكانم، ھەروەھا لەو شەدا سەركەوتوو بووم كە بىروياوڤەرە نوڤكەم بۆ ماومەكى زۆر لە دايك و باوكم بشارمەو بۆ ئەوئى گۆمى ڤوونى مالمەو شلوى نەكەم.

ھەر لە گەل ھاتنى مانگى ژانىوڤرى سالى ۱۹۴۶، كە تەمەنم نزيك بە بىست و سى سالى بوو، ھەوالى ئەو بىلاوڤووە (كە من بوومەتە بىياوڤەرى دەھرى)^(۲) و ئەو بىروياوڤەرم گەڤانەوئى بۆ نىيە، بۆيە ئەوانەى لە مالمەو لە گەل دەژيان وايان ھەستەكرد كە گەتوگۆم كردن لە گەلدا ھىچ سوودىكى نىيە.

لەسەر بىنچىنەى ئەو قەسەى كە دەلەيت (ئەوئى لە سىزدە سالىدا باوڤەرت پىي ھەيە ھەر ئەو بىروياوڤەريە كە لەسەرى دەھرى) دەتوانم بلىم كە: ئەو

ھاڤىزىيە ڤووكەشە دەکرد.

(۱) قەشەى دانىئەدانان، پياونكى ئايىنيە كە مەسحىيەكان لە بەردەمىدا دان بە تەوانەكانياندا دادەنن، بۆ ئەوئى بىيئە ھۆكارىك لە نىوان خودا و بەندەكان و تەوھەكەيان قبۇل بىكات.

(۲) بىياوڤەرى دەھرى ئەومە كە باوڤەرى بە ژيانى دىكەى دواى مردن نىيە و گۆڤ دوا و نىستگەيە. دەھرىيەكان لە كاتى ھاتنى ئىسلام ئەو مانايەيان بەو شىوئە دەردەڤرى: ژيان ھىچ نىيە جگە لە ڤوچىك كە مەزۇف دەخاتە دەروە و گۆڤرىك كە قووتى دەدات و تەنبا دەھر (زەمانە)يە كە لەناومان دەبات.

بىروياوهرى لى مىندالىمدا بۆم درووست بوو تا تەمەنى ھەشتا سالىم و نزيك
بوونەوهم لى مردن لى گەلما مایەوہ.

بەلى، بەم شىوہە و بەوہەرى
پاستگۆيى و دەستپاکی و زانستى، ئەنتۆنى فلو
پاشكاوانە باسى ئەوہ دەكات كە
لە ھەلپەکردنى بەرەو بىياوہەرى و لە تەمەنىكى
زوودا پەلەى کردووە و بە ھۆى چەند ھۆكارىكى
بى سوود و ھەلەوہ بوو، ئەمە سەرەپاى ئەوہى كە چەند جار
چاوى بەم ھۆكارانەدا خشاندۆتەوہ، بەلام تا تەمەنى ھەفتا سالىش
بە ھىچ جۆرىك پىتى نەخستۆتە شوئىنك كە بىتتە ھۆى گۆرىنى قەناعەتە بىياوہەرىيە كەى.

درووستبوونى فەيلەسووفىك

باسى ئەوہم كرد كە دانايى و عەقلىيەتى وردىين و شىكارى پەخەگرانەم لى
باوكمەوہ بە مىرات بۆ ماپووەوہ. ھەروەھا ئەو كەش و ھەوايەى كە بەرپۆمبەرى
قوتابخانەى كىنگزود بۆمانى فەراھەم كردبوو لى خوتەندەوہ و بەكارھىنانى
عەقلىدا ھاندەرم بوون.

لە سالى ۱۹۴۲، خوتەندەكەم لى قوتابخانەى كىنگزود لى شارى كامبرىج
تەواو كردو چووم بۆ زانكۆى كامبرىج كۆلىژى ئاداب. لە كاتى گەرمەى
جەنگى جىھانى دووہمىشدا خرامە بەر سەربازى بى شەرى ھىزە ئاسمانىيەكان.

دواى تەواو بوونى جەنگ و بەخشانم لى خزمەتى سەربازى لى سالى
۱۹۴۶، گەرامدەوہ بۆ زانكۆى ئوكسفۆرد كە لى دواى جەنگى جىھانى بووبووە
مەلەندى گەتوگۆ و دەمەتەقنى سىياسى و پۆشنىريەكان. ھەروەھا لى ھاوینى
سالى ۱۹۴۷، تاقىكردنەوہكەم بە سەركەوتووبى برى و پەلەى فەخرى يەكەم
بەدەستەينا، پاشان برپارمدا پسپۆرىيە فەلسەفە ھەلپەرىم.

ئەرستو Aristotle: (۳۸۴ پ. ز- ۳۲۲ پ. ز) يەككە لە گەورەترىن فەيلەسوفەكانى ميژبوى مرقۇفايەتى، بە مامۇستاي يەكەم بەناويانگە، مامۇستاي ئەسكەندەرى گەورەبىر، داھىئانەكانى لە بوارى زانستىدا (فىزىكا- گەردوون- زىندەزانى) كىيىركىتى داھىئانەكانى بوارى زانستە مرقۇفايەتبيەكان دەكەن (فەلسەفە- سياست- پرەشت- شانۆ- مۇسقىا- خوايەتبيەكان). ھەروەھا دامەزرىنەرى بناغەى زانستى لۆژىكە؛ ھەر بۇيە بە پىنەرى ئەرستى بەناويانگە، كلىساي كاسۇلىكى لە سەدەكانى ناوہراستدا بىرۆكە زانستبيەكانى ئەرستوى وەردەگرت و لە پىنگەيەكى پىرۆزى دادمان و بۆ ھىچ زانايەك نەبوو دژيان بووستىتەوہ. بۇيە يەككە بىر و ھۆكارانەى گالىلو و زانايانى تىرى تووشى چەوسانەوہ كرد.

(كۆمار) دىداتە پال سوقراتى مامۇستاي:

(پتويستە بەدواي بەلگە بىكەوين بۇ ھەر كوتمان ببات We must follow the Argument wherever it leads) ئەم درووشمە ئەو ياسايە بوو كە يانەي سوقراتى لەسەر دامەزرا لە زانكۆي ئۆكسفوئرد، كە ھەموو شەوانى دووشەمەيدەك دىدارەكانى خۆي سازدەكرد. سەرۆكى يانەكە (لە ماوەي ۱۹۴۲-۱۹۵۴) نووسەر و فەيلەسووفى گەرەك.س.لويس C.s.lewis بوو كە بە گەرەترىن پالېشتى مەسيحيەتنى نيوەي دووھمى سەدەي بىستەم دادەنرئت، كە لە ھەموو دىدارە شەوانەكانى يانەكەدا لە گەل بىباوھراندا دەكەوتە گفتوگۆي گەرم و سەرکەوتن ھەر جارە و بۇ يەكئەك بوو.

كاتىك لە دىدارىكى تەلەفزيوئيدا لە رادىوئى بەرىتانى BBC دەريارەي رەتكردنەوھم بۇ بەلگەكانى لويس لەسەر مەسيحيەت پرسیاريان لىكردم، وەلامم دايدەو كە ئەندازەي تەواوي قەناعەتم تىدا نەدۆزىوئەو، بە تايبەت لەسەر بنچينەي بەرجەستەبوونى خودا لە شىوہي مرؤفدا.

لە دوايىن وەرزی خوئندىم لە زانكۆي ئۆكسفوئرد، كىتیبى (زمان و حەقىقەت و لۆژىك)ى فەيلەسووف ئەلفرېد ئايەر دەرچوو، كە تىيدا فەلسەفەي ماددىگەرايى

ئەفلاتون plato: (۴۲۸ پ.ز-۳۴۷ پ.ز) گەرە فەيلەسووفى يۇنانى گرنكى دەدا بە رەوشت و بەھا بالاكان. لە كىتەبەكەيدا (كۆمار) باسى ھەموو ئەو شتانەي كردووە كە پتويستە لە شارە چاكەكەدا خەلك پەيرەويان بىكەن. دامەزرتەري ئەكادىيىاي ئەسنايە، كە بە يەكەمىن قوتابخانەي خوئندىننى بالا دادەنرئ لە رۆژناوای كۇندا. گرنكىشى بە بىركارى دەدا. ھەرەك چۆن گفتوگۆكانى لە گەل مامۇستاكەي (سوقرات)ى بۇ تىمە گىراوئەو، ئەگەر ئەو گفتوگۆيانەي نە نوسىبايەو، مېژوو ھىچى دەريارەي سوقرات بۇ نەدەگىراينەو.

سوقرات Socrates: (۴۷۰ پ.ز-۳۹۹ پ.ز)، خاومى زىادكردىكى گەرەيە لە فەلسەفەدا، چۆنكە پىشتەر فەلسەفە تەنيا گرنكى دەدا بە بنچينەي ماددى گەردوون و ژيان (خاك- ئاو- ھەوا- ئاگر)، بەلام سوقرات گرنكى دان بە رەوشت و بەھا بالاكانى بۇ زىادكرد. ھەرەھا گرنكىيەكى زۆرى دەدا بە لۆژىك و بنچينەكانى زانىبارى. مېژوو ئەو ھەلۆستە بەناويانگەي، بۇ تۆمار كردووە كاتىك دادگاي ئەسنا برىارى كوشتنى لە پىنگەي خواردنى ژەر بەسەردا سەپاند، بە تۆمەتى ئەوہي كە مېشكى گەنجانى تىكداو!! سەرەراي ئەوہي كە بواری ھەلھاتنى بۇ رەخسا، بەلام رەتيكردووە، بۇ ئەوہي نيشانى گەنجانى بدات كە گونرايەلى فەرمانەكانى دەولەت بن، ھەرەھا لەبەر ئەوشت كە باوهرى وابوو نابى فەيلەسووف لەو مردنە بترسيت كە گيان لە زىندانى جەستە رەزگار دەكات.

لۆژىكى كىرىدۇ، بىنچىنە، كە دەلىت: (ھەموو ئەو شتەنى ئابىنرېن، بوونيان نىيە)، كەواتە ھەموو گوتە ئابىننىيەكان دەرپارەى خودا و رېۋزى دوايى و پىغەمبەران و.. قسەى يىمانان و قابىلى گىتوگۇ نىن.

ئەندامانى يانەى سوقرات لە ئۆكسۇرد، پوۋچى بىروپۇچوونەكانى ئايەريان دەزانى، كە دواتر خۇشى دانى بەوۋە دانا.

پاشان، ئەو تاكە لىكۆلىنەوۋەى من بە ناوئىشانى (ساختمى زانستى لاهوت)^(۱) كە لەبەردەم يانەكەم پىشكەشم كىرد، پىشوازيىيەكى گەورەى لىكراۋ، سەرپراى ئەوۋەى كە لەو لىكۆلىنەوۋەىدە بەرگىرەى لە بىرۋەكى يىباۋەرى دەكەم، بەلام تىشىدا داۋاي ئەوۋە دەكەم بىچىنە ناۋ گەنگەشە و گىتوگۇكان. ئەم لىكۆلىنەوۋەىم ۋەك لىدانىكى كوشندەبوۋ بۇ فەلسەفەى ماددىگەرايى لۆژىكى. لە ماۋەى بوونم لە ئۆكسۇرد (۱۹۴۶-۱۹۵۰)، رەۋتىكى فەلسەفەى دەرگەوت بە ناۋى (شۋېتسك لە فەلسەفەدا) و چەمكى (فەلسەفەى نوۋى) بۇ دانرا. تەۋرەكەى ئەۋەبوۋ كە ئىمە ناتوانىن بۇچوونە فەلسەفەى جىاۋازەكان تىبگەين تەنبا بە لىكۆلىنەوۋەىكى زانستى قوۋل نەبىت بۇ ئەو ۋشانەى ئەم چەمكەنە دەخەنەرۋو، واتە ئەم جۈرە فەلسەفەى فەلسەفەىكى شىكارى زمانەۋانىيە، ئەۋەش واتاى گىرگىدانى زىاترە بە چەمكە زمانەۋانىيەكان.

چەند لىكۆلىنەوۋەىكەم لەسەر فەلسەفەى نوۋى بىلاۋ كىردەۋە، كە ھەمورىيان لە كىتەپكەدا كۆكرانەۋە لە ژىر ناوئىشانى (فەلسەفە و زمان Philosophy and language) كە ناۋبانگىكى باشى دەرگە، تا گەبىشتەۋە ئەو ئاستەى كاتىك چووم لە زانكۆى ئەبەردىن لە سكۆتلەندا ۋانە بلىنەۋە، بە (شىكەرەۋەى فەلسەفەى زمانەۋانىي ئۆكسۇردى) ناۋبانگەم دەرگەدەۋو.

لە كۆتايى سالى ۱۹۵۰، ۋەك مامۇستاي فەلسەفە لە زانكۆى كىل Keel لە بەرىتانىا دامەزرام و خەقەدە سالى لەۋى مامەۋە تا ئەو كاتەى ئاستى ئەو زانكۆىە رۋوى لە دابەزىن كىرد.

(۱) لە باسى دواتردا لىكۆلىنەۋەكە دىئاسىتېن.

لە ژانىۋېرى ۱۹۷۲ چووم بۇ زانكۆى كالگارى Calgary لە كەندەدا لەۋىشەۋە بۇ زانكۆى رېدېنگ Reading لە سالى ۱۹۷۳. و تا كۆتايى سالى ۱۹۸۲ لەۋى مامەۋە.

دوای ئەۋەى چوومە زانكۆى يۆرك York لە تۆرىنتۆ لە كەندەدا بۇ ماۋەى سى سالى لەۋى لە ئۇھاپۆ مامەۋە، تا لە زانكۆى بۆلىنگ گرېن بۆماۋەى شەش سالى كار بىكەم.

هەۋل و شكستى زوو :

گرىنگىدانم بە شىۋىيەت يەكك بوو لە گرىنگىدانە فەلسەفىيە زوۋەكانم و بۇ ماۋىيەك لە چالاکوانانى بالى باخى پارتى كارى بەرىتانى بووم، تا لە سەرەتاي پەنجاكاندا دەستم لە كار كېشايەۋە.

ئەمە گرىنگىدانى بە پاراسايكۆلۇجى بەدوای خۇيدا ھېنا، تەننەت كىتېپكى ئاست نزمىشم لەو بارەيەۋە نووسى و ناوم نا (خوئىندەۋىيەكى نوئ بۇ توئزىنەۋە فەلسەفىيەكان)^(۱). دوای ئەۋە بارەكەم راستكردەۋە و دوای دەيان سالى كىتېپكى باشم نووسى ناوم نا (خوئىندەۋىيەك بۇ كېشە فەلسەفىيەكانى پاراسايكۆلۇجى)^(۲).

لەبەر گرىنگىدانم بە پەيۋەندى تېۋرى پەرەسەندى داروئىنى و ھزرى شىۋىيە، لە شەستەكاندا كىتېپكىم نووسى بە ناۋى (رەۋشەكانى پەرەسەندى)^(۳)، پاشان كىتېپى (پەرەسەندى داروئىنى)^(۴)م لە ھەشتاكانى سەدەى بېستەمدا نووسى.

لە ھەمان سەردەمى زوودا، گرىنگىم دەدا بە داھىئانە فىزىيە نوئىيەكان كە دەريارەى پەيۋەندى نيوان فىزىا و عەقل بوون، كە بوۋە ژانى لەدەيك بوونى

(۱) A new. Approach to psychical research

(۲) Readings in the philosophical problems of parapsychology

(۳) Evolutionary Ethics

(۴) Darwanian Evolution

فەلسەفەيەكى نوئى بە ناوى (پىيازى ئايدىيالىزم) كە بىردۆزىكە وای دەيىنىت راستى بىنەرەتى شتە ماددىيەكان لەناو عەقلدايە و، ئەم شتە ماددىيەكان لە دەرەوئەي عەقلدا بوونيان نىيە! دواى ئەو كىتەبە بە چەند سالىك لە كىتەبەكەمدا بەناوى (پىشەكى فەلسەفەي پۇژئاوايى) ^(۱) ئەوهم پوون كردهووە كە ئەم پىيازە زانست وئران دەكات؛ بەو پىيەي پىمان دەلەيت كە هەموو بوون بوونى نىيە، بەمەش هەموو زانستەكان پەكيان دەكەوتت، تەنانەت عەقل خۆيشى بوونى نامىنىت.

لەوانەيە ئەو چەند لاپەرەيەي ژيانى زانستىم وەلامى ئەو پىسارەي نەدايىتەووە: بۆچى و كەي بووم بە فەيلەسووف؟

ئەمە پىسارنىكە وەلامىكى ديارىكراوم بۆي نىيە.

بە كورتى دەتوانىن بلىين: لە راستيدا گىرنگيدانم بە فەلسەفە لە سەردەمى خوئندىم لە قوتابخانەي كىنگزوود دەستى پىكرد و، كاتىك نامادەي دىدارەكانى يانەي سوقرات دەبووم لە ئۆكسفوورد لە بابەتە فەلسەفەيەكان نزيكتر بووم. لەوانەيە هەلبەزاردنى خوئندنى بالام لەژىر دەستى جىلبىرت رايلى خالى وەرچەرخانى ژيانم بوويىت بەرەو فەلسەفە، ئەو خالەش هەموو پەتەكانى تى بە پىپۆرپىيەكانى ترەو پىچراند.

باسە دووهم : بەرھەمە درەختە بیاوەرپە

گرنگیدانم بە فەلسەفە خەریک بوو شیوەیەکی ئەکادیمی وەرەگرت، ئەمەش لە ساتەوختی لیکۆلینەوێ (ساختمانی زانستی لاهوت). ھەروەھا لە ماوەی نیو سەدەدا نزیکەی سی و پێنج کتیبم لە لقە جیا جیاکانی فەلسەفە نووسیوە. فەلسەفەیی بابەتە خوداییەکان لە ھەموو لقەکانی فەلسەفە زیاتر سەرنجی منی ڕادەکێشا، ھەروەک چۆن لە بوارەکانی فەلسەفەیی زمان و لۆژیک و ڕەوشت و کۆمەڵایەتی و سیاسەت و فیزیوونیش نووسینم ھەبوو. ھەروەھا لەسەر پرسەکانی وەک ئازادی ویست و پاراسایکۆلۆجی و ژبانی دواي مردن و پرسەکانی تر نووسیومە .

لەم باسەدا لە چوار وێستگەدا دەوێستین، کە من بە بەردی گوێشی بناغەیی دیدی بیاوەرپی خۆمیان دادەنیم، کە بۆ ماوەی پەنجای ساڵ لەسەر بابەتە خوداییەکان نووسیم، دواي ئەو ھەستم کرد کە چەمکە فەلسەفییەکانم درووست بوون و پێگەیشتون و جێگیر بوون.

أ- ساختمانی زانستی لاهوت Theology and falsification :

لە باسی ڕابردوو باسی ئەو بارودۆخەیی دەوری ئەم لیکۆلینەوێەم کرد، کە لە ساڵی ۱۹۵۰ لە بەردەم یانەی سوقرات لە ئۆکسفۆرد پێشکەش کرد. لیکۆلینەوێەم بە باسکردنی ئەو ھۆکارانە دەستپێکردوو کە بوونە ھۆی ئەوێ لە تەمەنیکی زوودا ڕەوتی بیاوەرپی ھەلبژێرم. ئەو ھۆکارانەش لە دوو خاڵدا خۆیان دەنۆتێن:

۱- گەرتى خراپە و نازار كە لە بەردەم چەمكى (خودا خۆشەويستىيە - خودا خراپەى قبول نىيە) دەوستىتەو.

۲- رەھايى وىستى خودايى، بيانوويەكى بەھىز نىيە بۆ رشتى ھەموو ئەو نازار و مەينەتياپانە بەسەر مەوۇدا.

ئەم لىكۆلىنەو مەم لەسەر ئەم ياسا فەلسەفيە بىياتنا، كە دەلىت: ناتوانى بانگەشەيك قەبوول بىكرىت، تا نەتوانىن بەلگە لەسەر ھەلەيى ھەموو ئەو بۆچوونانە بەھىنەو كە دژايەتى دەكەن.

بۆ نموونە، بانگەشەى ئەوەى كە زەوى خەرە، بۆچوونە دژەكەى ئەو مەم كە لەبەر چاوى ئىمە تەختە، بۆيە پىويستە بەلگە لەسەر ھەلەيى ئەو بۆچوونە پروكەشە بەھىنەو.

لە كاتى جىبەجىكرەنى ئەم ياسايە، بۆ بىرپاردان لەسەر راستى بانگەشەى باوەرپاردان، كە (خودا خۆشەويستىيە) (واتە خودا خوشى دەوين)، ئەوا دەبو ھەرچى خراپە و كۆژان و نازار و مەينەت يە لە ژيانى مەوۇدا نەمايە، بەلام لە واقعدا ئەمە نابىن.

بۆچى لە بوونى ئەم شتە دژيەكانەى لە ژيانماندا بوونيان ھەيە ئەو نەخوئىنەو كە خودا خوشى ناوين، يان خودا ھەر بوونى نىيە، بەتايبەت كە دىندارەكان بەلگەى حاشا ھەلەگى وايان نەخستوتەرۆو، كە خودايەك ھەيە و خوشى دەوين.

ھەرۆھە لىكۆلىنەو كە گرنگى شىكرەنەو و واتاي چەمكە زمانەوانىيەكان دەخاتەرۆو، كە دىندارەكان چەمكە ئايىنەكانيانى پى دەخەنەرۆو (فەلسەفەى شىكارى زمانەوانىيە).

مەبەستم لەو باسە ئەو بوو كە گفتوگو لە نىوان بىباوەرپان و باوەرپاران گەرم بىكەم و، ھانى باوەرپاران بەم كە چەمك و وشەكانيان وەك (خودا خۆشەويستىيە - سى خودايى - خاچ...) بە شىو مەكى روون و ئاشكرا شىبەكەنەو، بەتايبەت لە كاتىدا بەلگەى بەھىز ھەيە كە پىچەوانەى بۆچوونەكانى ئەوانە.

سەرەپى ئەوۋەش ھېشتا ھەندى كەس بانگەشەى ئەمىيان دەكرد كە من لەسەر رېيازى ماددىگەرايى لۆژىكىم، كە پىيى واىە چەمكە ئايىنىيەكان ھېچ واتايەكيان نىيە و شاىەنى گەتوگۇ لەسەر كەردن نىن، بەلام من بە ھېچ جۇرىك مەبەستم ئەوۋە نەبوو. بەلكو من پىم واىە بانگەواز كەردنم بۇ گەتوگۇى نىوان باوۋەرداران و بىباوۋەران، ھەروەھا بانگەوازم بۇ شىكەردنەوۋەى چەمكەكانى باوۋەرداران و بەر پەرچدانەوۋەى بۇچوونە پىچەوانەكانيان، لىدانىكى كوشندەبوو بۇ فەلسەفەى ماددىگەرايى لۆژىكى.

نەم لىكۆلىنەوۋەى بە شىۋەىكى بەرچاو بىلاوۋەوۋە و چەندىن جار چاپ كرايەوۋە و، بوو بە بىلاوترىن لىكۆلىنەوۋەى فەلسەفەى لە سەدەى بىستەمدا، بەم شىۋەى باسى دەكرا كە ((بىروبوۋچوون و بەلگەى نوئى لە بوارى فەلسەفەى بىباوۋەرىدا دەخاتەروو)) و ((رېيازىكى فەلسەفەى نوئى بۇ لىكۆلىنەوۋە لە پرسى خوايەتى دەخاتەروو)).

لە جىاوازى بىروۋا فەردەبىن

لىكۆلىنەوۋەكەم (ساختمى زانستى لاھوت) كاردانەوۋەى زۆرى بەدواى خۆيدا ھىنا، كە تا دەمىان سال (تا ئەمروۋش) ھەر بەردەوامە، ھەندىك لەو كاردانەوانە يارمەتيدەرم بوون بۇ راستكەردنەوۋەى ھەندىك لە بۇچوونەكانم.

((ر.م ھەير^(۱) R.M.Hare)) (مامۇستاي فەلسەفەى ئۆكسفۇرد) نەبارى ئەوۋە بوو كە لەگەل چەمكە ئايىنىيەكان بە شىۋازى شىكارى لۆژىكى و ووردىنى زمانەوانى مامەلە بىكرىت و، بانگەوازى بۇ ئەوۋە دەكرد كە چەمكە ئايىنىيەكان بە شىۋەىكى گەشتگىر ۋەرىگىرن. من پىم وانىيە كە دىندارەكان نەم قەسەبەيان بەدل بىت؛ چونكە بە ھەموو جۇرىك باوۋەرى بىياتىراو لەسەر بەلگەى عەقل و لۆژىك رەتدەكاتەوۋە.

(۱) ر.م ھەير R.M.Hare (۱۹۱۹ - ۲۰۰۲ ز).

هەرچی ((بازل میشل^(١) Basil Mitchel)) بوو، که (دوای لوئیس بوو به سەرۆکی یانەی سوقرات له ئۆکسفۆرد) ئهو نه یاری ئهوه بوو که هیچ بهریهستیک نییه له هه مبهه ئهوهی که له ناو بیروباوهره ئایینییه کاندای شتی وا هه ییت که له گهڵ راستیه دیاره کاندای تیک بگیری، ئه مه به هۆی ئهوهی که ئه م بیروباوهرانه شتی غهیبی له خۆ ده گرن.

ههروهها ((ئای - ئیم - کرومبی I.M.Crombie)) (گرنگیده به فلهسه فهی نه فلاتون) ده لیت: پێوسته له ژێر پۆشنای سێ بنه مادا له چه مکه ئایینییه کان تی بگهین:

یه که م: بوونی خودایی بوونیکهی له سروشت به دهره، به دهره له هه موو ئه و شتانهی ده یزانی و ده یناسین، بۆیه ئه وهی که بوونی درووستکراوی پێ و هه سف ده کړت به سهر خودای درووستکه ردا جیه جی ناییت.

دووه م: له سهر بنه مای (یه که م)، بوونی خودایی له سنووری په ی پێ بردن و تی بگه یشتن به دهره.

سێیه م: له سهر بنه مای (یه که م و دووه م) پێوسته قسه کردن له سهر خودا به به کاره یێنای زمانی مه جاز و په مز و نیشه وه ییت.

له بهر ئه وه (کرومبی) ئه وه په مده کاته وه که فلهسه فهی شیکاری زمانه وانایی که پشت به وردبینی زمانه وانایی بۆ وشه کان ده به ستیت به کاریێن بۆ تی بگه یشتنی دارشته تابه تیه کانی بیروباوهره ئایینییه کان.

ههروهها ((رېبن هېمبک Rebern hembk)) (مامۆستای فه خری فلهسه فه و خوێندنی ئایینی له زانکۆی واشنتن) ده لیت که من له لیکۆلینه وه که مدا که وتوو مه ته سێ هه له وه:

(١) بازل میشل Basil Mitchel : (له سالی ١٩١٧ز له دایک بووه) مامۆستای فلهسه فهی ئایینییه له ئۆکسفۆرد.

یەكەم: ئەوێ كە من پێم وایە مەبەست لە ھەر پستەيەك واتای زمانەوانیی
پروكەشی وشەكانە، بەبێ وردبوونەوێ لە دیوی دووھمی واتا (مەجاز).

دووھم: ئەوێ كە من پێم وایە پێكنەكەوتنی بەلگەيەك لە گەل بیروباوەرپێكدای،
بەلگەكە مانای ئەو دەگەيەنیت كە ئەم بیروباوەرپە ھەلەيە، لە كاتێكدای پێویستە
جیاوازی بكەیت لە نێوان پێكنەكەوتن و ھەلەدا.

سێھم: دیندارەكان ھەست بە بوونی ھیچ ھەقڈزییەك ناكەن لە نێوان گرتی
خراپە و ئازار و چەمكی خودا خۆشەویستیە. بەو ھەلەمێ من دەداتەوێ كە
دیندارەكان ئەم ھەقڈزی و تێكگیرانە پروكەشیە دەزانن، بەلام زۆر لێكدانەوێش
بۆ نەھێشتنی دەخەنەپروو.

ھەروھا ھێمبك وای دەبینیت كە ھەلەي گەورەي بابەتیم بریتیە لە بریاردانێ
راست و ھەلە بەسەر چەمكێكدای، بەوێ كە من بە چارێكی رەھا و بەبێ
رەچاوكردنی بارودۆخی دەورووبەری سەیری دەكەم.

یێگومان، رای ھێمبك لە راستترین ئەو رەخنانە بوو كە پرووبەرووی
لێكۆڵینەوێكەم (ساختمێ زانستی لاھوت) كرایەوێ و سوودێكی زۆرم لێ بینی
بۆ راستكردنەوێ رێبازە فەلسەفییەكەم.

ب- خودا و فەلسەفە God and philosophy :

لەم كتیبەمدا لێكۆڵینەوێكی بابەتیانەي شیکاریم بۆ ئایینی مەسیحی کردووە؛
چونكە لە نووسینە نوێیەكاندا شیکارییەكی ھاوچەرخم لەسەر بیروباوەرپە مەسیحی
بەدی نەدەکرد، ئەو بیروباوەرپانەي لەلای مەسیحییەكان بنەرەتی و سروشتین.

كتیبەكە لە سالی ١٩٦٦ دەرچوو و زۆر جار چاپكرایەوێ، كۆتا چاپی سالی
٢٠٠٥ بوو.

لە كتیبەكەدا رێبازێكی تەواوم بۆ یێباوەرپان دارشتوو، كە بۆ ئایین بە سێ
قوناغدا تێدەپەرپیت، باسی ئەوێم کردووە كە یەكەمین شت كە دەستی پێبکەیت،

سپینەوێ چەمکی خودایە، کە (پرووحە، ھەموو بوونە، ھەموو زانستە) دواى ئەو نۆرەى ھەلسەنگاندنى بەلگەکانى ئایینی سرووشتى دیت^(١)، پاشان وەلامدانەوێ پرۆپاگەندەى وەحى خودایى.

بۆ سپینەوێ چەمکی خودا، باسى ئەوێم کردووە، کە دەیت وەلامى سى پرسیارى گرنگ بدرتەوێ:

- چۆن خودا پێناسە بکەین.

- چۆن خودا بە ھەندیک سىفەت وەسف بکەین کە لە گەڵ خاسیەتەکانى ئیمەى مرۆڤدا ھاوشیۆمى وەك (بوون و توانا و زانست)، سەرەپای بانگەشەى دیندارەکان بەوێ کە ئەم سىفەتانەى خودا بە تەواوى لە سىفەتەکانى بوونەوێر جیاوازن؟
- ئەگەر دان بە بوونى خودایەکی چاکەکاردا بنیین، چۆن گرتى خراپە و نازار لێکبدەینەوێ؟

سەبارەت بە پرسیارى دووێم وەلامى دیندارەکان ئامادەبوو، بەوێ کە وەسفکردنى خودا بەو دەکریت کە لە زانستى لۆژیکدا بە شیوازی ھاوشیۆ ناسراو، ئەوێ کە دەتوانین خودا بە سىفەتگەلیك وەسف بکەین کە ئیمە لە سىفەتى مرۆڤەکاندا دەیانبینین، وەك (بوون، زیندوو، توانا، زانا) لە گەڵ زانینى ئەوێ کە جیاوازی چۆنییەتى و چەندیتى لە نێوان بەدیھتەر و بەدیھتێراو لەم سىفەتانەدا ھەیە.

بەھەمان شیۆ وەلامیان بۆ پرسیارى سییەم ئامادەبوو، کە برینى بوو لە پەھایى وىست لەوھدایە کە خودا چاکە و خراپەى ھیناوتە سەر مرۆڤ، خراپە تەنیا تاقیکردنەوێ بۆ مرۆڤ، کە لە ژيانى دیکەدا قەرەبووى بۆ دەکریتەوێ.

بەلام پرسیارى بەکەم، پێشتر گرنگییەکی زۆرى لەلایەن دینداران پێنەدەدرا. من دەمویست بەو پرسیارە ئەوێ دووپات بکەمەوێ کە ناکریت گفتوگۆ لەسەر

(١) ئایینی سرووشتى Natural Religion: بریتیە لە دەرک کردن بە بوونى خودا لە ڕێى وەحییەوێ، ئەگەر چى بە پێوستى نازانیت کە وەحى ڕەت بکرتەوێ، ئەم چەمک و تیروانینە لە ھەردوو سەدەى ھەژدەھەم و نۆزدەھەمدا بڵاو بوو. لە سەردەمى ھاوچەرخیشدا ئەم چەمکە بۆ ئەوێ بەکار دیت کە لە نێوان ھەموو مرۆڤەکان و ھەموو پەگەزەکاندا، ھەستىکى سرووشتى بۆ بوونى خودا ھەیە.

بوونی خودا بکەین، بەر لەوەی بتوانین پێناسەى ئەو خودایە بکەین و واتا و سێفەتەکانى بزاین (وەك لە ھەموو شوێنێکدا بوونی ھەیە و لاشەى نییە).

فەیلەسووف (ریچارد سۋینبېرن^(١) Richard Swinburne) یەکیك بوو لە بەتواناترین ئەوانەى كە وەلامى ئەم پرسیارەى داوە. گوتى: حەقیقەتى مرۆف لە لاشە و ڕەفتارى جیاوازه، بۆیە ئەگەر مەحالى یێت حەقیقەتى مرۆف بە تەواوى بزاین ئەوا سەبارەت بە خوا مەحالتەر.

ھەروەھا فەیلەسووفى بەناوبانگی ئینگلیزى (فریدریك كۆپلستۆن^(٢) Frederick copleston) ھۆشیارى بەرامبەر مەترسیدارى پرسیارەكەم ڕاگەیاندبوو، وەلامى داوە بەوەى كە لە توانای عەقلى مرۆفدا نییە، وەك چۆن بە پەنجە ئاماژە بۆ پەپولەيەك دەكات ئاواش ئاماژە بۆ خودا بکات، ھەروەھا گوتبووى كە خودا بە ئەندازەى دەرچوون و بەرزبوونەوێ ھەر مرۆفێك لە چوار چێوێ كات و شوێن خۆى بۆ ئەو كەسە دەردەخات.

چۆمە قۆناغى دووھەمە، جەختم لەسەر ئەو کردووە كە بەلگەکانى بوونی خودا، كە لە وردى دیزاین و دارشتنى گەردوون و سرووشتى چەمكە ڕوشتییەكان (بەلگەکانى نایینی سرووشتى) ھەڵنەجراون، بەلگەى یێھێزن. پاشان بەو كۆتاییم پێھتیا كە؛ بانگەشەكانى وەحى خودایى لە بەرامبەر نەشتەرى وردیى خۆیان ناگرن.

ئێستاش، ئەوێ كە بەر لە چل سال لە كتیبى (خودا و فەلسەفە) خستوومەتەرپروو لە بەلگە و پرسیار، تەنیا ھەنگاوێكى ڕینگاکەییە؛ چونكە وازم لە زۆریەى چەمكەكانى ناو كتیبەكە ھێناوە.

(١) ریچارد سۋینبېرن Richard Swinburne: بەریتانیە لە سالى ١٩٣٤ لە دایك بوو. مامۆستای فەلسەفەى شیکارى بوو لە زانکۆى نۆكسفۆرد و گرنگییەكى زۆرى بە فەلسەفەى نایینەكان و فەلسەفەى زانست دەدا. ھەر دورى سالى جارێك كتیبىكى فەلسەفەى قولى بڵاوەدەکاتەو، بە شىوازىكى وا دەنوسیت كە خەلكى ناسايش تێى بگەن، لە گرنگترین ئەو كتیبانە Is there a God كە بۆ سەر زیاتر لە ١٢ زمان وەرگیردراوە.

(٢) فریدریك كۆپلستۆن Fredrick copleston: (١٩٠٧ - ١٩٩٤) مەوسووعەيەكى بەناوبانگی ھەيە دەربارەى مێژووى فەلسەفە كە ٩ بەرگە.

ج- گریمانەى بیباوەرى The Presumption of Atheism

لەم کتیبەدا (لە سالى ۱۹۷۶ دەرچووە) تۆپەكەم خستۆتە گۆرەپانى دیندارەکان؛ بەوەی كە سەلماندى بوونی خودام خستۆتە ئەستۆی باوەرداران، كە پێوستە بەلگەى وا بخەنەرۆو كە بیباوەران پێدنگ بکەن؛ چونكە سەلماندن لەسەر ئەو كەسەى كە بانگەشە دەكات، ئەمە دواى ئەوەى كە رێبازى فەلسەفەى ئایینەکان ئەوە بو كە بەرپرسانى سەلماندى نەبوونی خودایان دەخستە ئەستۆی بیباوەران، بە بەلگەى ئەوەى كە هەستکردن بە بوونی خودا هەستىكى سرووشتى و خۆرەسكە.

ئەم خستەنەرۆو هەلۆستى دیندارەکانى لە رەگ و ریشەو لەرزاند، چونكە باوەربوون بە خودا پێشتر هیچ كات نەكەوتبوو بەردەم رووبەرۆوونەوێهەكى لەم جۆرە.

هەرۆهە باسى ئەوێم كەردووە كە سەلماندى بوونی خودا دەبێ بەر قوناغەدا تێپەرێت كە هەر گریمانەى كى زانستى یان فەلسەفى پێیدا تێدەپەرێت، ئەوانیش:

۱- پێناسەكردنى چەمكى خودا كە سەلماندى دەخەینە بەر لێكۆلینەو.

۲- دیاركردنى چۆنیەتى لێكۆلینەو لە دیاردەكە (هەر دیاردەى كە شێوازی لێكۆلینەوێ تايبەت بە خۆى هەبە).

۳- خستەنەرۆ و شیکردنەوێ ئەو بەلگانەى ئاماژە بۆ راستى ئەم چەمكە دەكەن (گریمانەى بوونی خودا).

من هەر سووربووم لە دەستگرتن بە هەلۆستى حاشاكردن لە بوون، بۆ ئەوەى ئەوانى دى بەلگەى بوونی خودام بۆ بخەنەرۆو. من ئەم رێبازەم خستەنەرۆو و چاك دەمزانی كە سەلماندى شتێك زۆر ئەستەمترە لە حاشاكردنى.

گەورەترین بەرگری لەو داواكارىیەى لە باوەردارانم كەردبوو، لە لایەن گەورە فەیلەسووفى ئەمرىكى (ئەلفىن پلاتىنگا^(۱) Alvin Platinga) وە هات. كە

(۱) ئەلفىن پلاتىنگا Alvin Platinga؛ لە سالى ۱۹۳۲ لەدايك بوو، مامۇستای فەلسەفەى لە زانكۆى نۆتردام، گرنىگى دەتات بە فەلسەفەى ئایینەکان و بنچینەکانى زانیارى و غەیبىيات، گۆفارى تايە بە

پیداگری لەسەر ئەوە دەکرد کە (باوەر هەستیکی سرووشتییە) و باوەرپوون بە بوونی خودا، وەك باوەرپوونە بە چەمکە بنەرەتییەکانی تر، وەك ئەوەی باوەر تەبەئەت کە کەسانی دی وەك ئێمە عەقڵیان هەیە و، وەك باوەرپوون بە تەندروستی هەستەکانمان و، وەك باوەرپوون بەوەی کە دەلێن هەموو گەورەترە لە بەشێک، .. ئێمە باوەرمان بەم چەمکانە هەیە، بەبێ ئەوەی پێوستیمان بەوە هەبێت بەلگەیان لەسەر یێنێنەوه.

بەلام فەیلەسووف (رالف مک ئاینێرنی^(۱) Ralph Mc Inerny) دەستگرتوو بوو بە پرێکخراوی و موعجیزەیی لە بنچینەی بووندا و، لە جیگیری یاساکانی سروشت، کە دەبنە ھۆی ئەوەی بلێن (بوونی خودا راستییەکی لۆژیکییە) و، ئەوەی کە بەرھەڵستی ئەو بۆچوونەش دەکات پێوستە بەلگە بخاتەروو.

د- من و دێقید هیوم :

لە بەکێک لە قۆناغەکانی ژياندا گرنگیم دەدا بە فەلسەفەی (دێقید هیوم^(۲) David Hum) (بەکێک لە تووندترین بیباوەرەکان بوو)، لە سالی (۱۹۶۱) کتیبێکی نووسی بە ناوونیشانی (فەلسەفەی باوەر لەلای هیوم Humes Philosophy of Belief)، لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی ژياندا زۆر لە بۆچوونەکانی هیوم وەرگرتبو، بەر لەوەی دواتر پای خۆم دەرباری بۆچوونەکانی بگۆڕم.

(فەیلەسووفی خودا) وەفای دەکات.

(۱) رالف مک ئاینێرنی Ralph Mc Inerny: مامۆستای فەلسەفە لە زانکۆی نۆتردام، ئەمریکییە و لە سالی ۱۹۲۹ لە دایک بوو. کتیبێکی هەیە دەرباری مەسیحیەت و ئایینی مەسیحی و ھەندێک چیرۆکی ئایینی.

(۲) دێقید هیوم David Hum: فەیلەسووفی بیباوەری بەناوبانگی سکۆتلەندی (۱۷۱۱ - ۱۷۷۶) هیوم ئەو پێگە تایبەتیەتی پەتەکردووە کە فەلسەفە بۆ مرۆفی دادەنێت، بەوەی کە بەدیھێنراوێکی جیاوازی خودایە. ھەروەھا یاساکانی (فەلسەفەی سرووشتیی) چەسپاند، کە تەنیا لە پرێ شتە ماددەکانەوه سەیری مرۆف دەکات و مرۆف و بونەومرەکانی تر ھاوتا دەکات. ھەروەھا بە تەواوی بەلگە دیزاین پەتەکاتووە. ھەروەھا گرنگی دەدا بە فەلسەفەی سیاسەت و مێژوو، کتیبێکی هەیە دەرباری مێژوی ئینگلەرا، کە شەش بەرگە.

يەككە لە گەنگەتەين ئەو پەرسەنەي كە راي خۆم لەسەر گۆرەي، پەرسەي رەتەكەندەوێ (پەيەمەندەي ئەنجام بە ھۆكار Cause and Effect law) بوو. چونكە ھيوم وايدەبينەت كە ئەگەر سەرنجەي ئاوەدەين كە لە (۱۰۰) پەلە دەكۆلەت، ئەو واتاي ئەو نەيە كە ھەيچ پەيەمەنديەي ھۆكاري لە نەتوان گەرمەكەردن و كۆلەندا ھەيە! ئەو وايدەدەينەت كە تەنبا پەيەمەنديەي كە عەقل دايناو، ئەمەش بەھۆي زۆري دووبارەبوونەوێ ئەو ئاوەتەبوونە Association. واتە، عەقلي ئێمە لەو ئاوەتەبوونە ياسايەكي دارشتووە كە ئاوە لە (۱۰۰) پەلە دەكۆلەت.

ھەرھەھا (ھيوم) پەني واہ ئەو عەقلي ئێمەيە گەرمەنەي ھەموو ئەو پەيەمەنديانەي كەردووە كە لە دەورەيەري ئێمەدا بوونيان ھەيە و دەيانەينەن و، لە ئەنجامدا ھەيچ ياسايەك بوونی نەيە كە سروشت بەرپەتەبات! مەن ئێستا باوەرم واہ كە ئەم تەپروانەنە ھەموو مەوزووعیەت و بابەتيەي كە دەورەيەرمەن لەناو دەبات و ھەموو زانستەكان لە بناغەو ھەلەكەتەت.

ئازادی و وەستەي مەوۆف:

يەكەي كە تر لە چەمەكەكانی ھيوم كە بۆ ماوەيەك كاریگەري لەسەرم ھەبوو و، دواتر بۆچوونی خۆم گۆرەي، پەرسەي ((ئازادی وەستەي مەوۆف)) (ناچاری و ئارەزوومەندەي)^(۱) كە پەرسەي گەنگە لە فەلسەفە و ھەموو ئایینەكاندا.

لە سەرھەتاي درووستبوونی قەناعەتەي پەناوەرەيەكەمدا، بابەتي گەرتەي خراپە و ئازار كێشەكەي لەلام درووست دەكەرد. دیندارەكانیش بەو ھەلامەي ئەم كێشەيەیان دەدايەو، كە خودا وەستەي ئازادی بە مەوۆف داو، ھەلەبۆرەدنی خراپ و ھەلەي مەوۆفە كە دەیتە ھۆكاري زۆریەي خراپەكانی ھەك جەنگەكان (مەن ئەو بۆچوونەي ئەوانم ناوالبوو) (بەرگەري وەستەي ئازاد).

(۱) ناچاری و ئارەزوومەندەي: پەنازەي ناچاری وايدەبينەت كە مەوۆف وەستەي ئازادی نەيە و لە ھەموو كارەكاندا ناچاركراوە كە چي بكات. بەمەش گەرمەنەي پاداشت و سزاي ژيانەي دیکە دەپەتەمە. ھەرچي پەنازەي ئارەزوومەنديەي، وايدەبينەت كە مەوۆف وەستەي ئازادی ھەيە كە لەنەتوان بۆاردە جیاوازەكاندا باشتەين ھەلەبۆرەت، لە ھەندەك لایەنیشدا ناچاركراوە، ھەك بابەتي مەردن و نەخۆشی و كارماتەكان.

بەلام چۇن بتوانين ليكدانهوه بۇ كارەساتە سرووشتييه كان بكمين و، چۇن
 ھەماھەنگيەك لەنتوان ويستی نازادی مروؤف و رەھايی ويستی خودايیدا
 بكمين، لەگەل زانستی پېشوختی خودایی دەرپارەي كردهوهكانمان (رەھايی
 زانستی خودایی)؟

ئایا ئەمە ئەوه ناگەيەنیت كە بوونی ويستی رەھای خودا دەتوانیت ويستی
 ئەوه لە مروؤفدا درووست بکات كە گونرايەلی ئەو بکات، ئەمەش واتای ئەوه
 دەگەيەنیت كە خودا مروؤف ناچار دەكات گونرايەلی بکات، سەرپارەي ئەوهی
 كە ويستیکی نازادی پېهخشیوه؟!

لە قۇناغی دواتردا، دەرکم بەوه كرد كە پتويستە جیاوازی لە نتوان دوو
 واتای جیاوازی وشەي ھۆکار Cause بكمين، چونكە ھەندیک ھۆکار ھەن
 كە دەرمنجامی كاری مروؤف (ھۆکارە مروییهكان)، ھەندیک ھۆكاریش ھەن لە
 دەرپارەي كاری مروؤف (ھۆکارە سرووشتييه فيزياییهكان).

ئەم دابەشکردنە یارمەتیمان دەدات بۇ تینگەيشتن لە بنەمای ھەتیمی و
 چارەنوسی^(۱) Determinis با دیاردەي خۆرگیزان بە نموونە وەرگیرین، كە
 ھۆکارەكەي فيزياییه، ئەم دیاردەيە چارەنوسییه و ھەردەیی پرویدات، ئەگەر خۆر
 لەگەل مانگ و زەویدا كەوتنە سەر یەك ھیل، ئەگەر ئەو بارودۆخە سرووشتییه
 نەیت مەحالە پرویدات. ئەمە نموونەيەكی باشە بۇ پەيوەندی راستەوخوی نتوان
 ھۆکار و دەرمنجام لە دۆخی ھۆکارە سرووشتييه فيزياییهكان.

بەلام ئەگەر سەرنجی كاری مروؤف بدمین، وەك ئەوهی كە كاتیک پروودەدات
 كە من ھەوائیکی خۆشم بۇ تۆ پېیت، تۆ لە خۆشیدا نقوم دەبی و ھاواردەكەي
 یان لەو كاتەدا سوجدە بۆ خودا دەبی، لەوانەشە ئەو بژاردەيە ھەلبریزی كە لەو
 كاتەدا بە هیچ شیوازیك ئاھەنگ نەگیري، وەك ئەگەر لە كتیبخانەيەكی گشتی
 دانیشتبوی.

(۱) ھەتیمیەت: مەزھەبێکی فەلسەفییە، دەلیت كە كاروكردهوه و برپار و ھەلبراردنەكانی مروؤف و
 گۆرانکاریە كۆمەلایەتی و سرووشتییهكانی، بەرھەمی چەند ھۆكارنكەن كە مروؤف هیچ دەسلەتێکی
 بەسەریاندا نییە و ئەو دەرمنجامانە دەرمنجامی ھەتیمین بۇ چەند ھۆكارنكی بەدەر لە ويستی مروؤف.

كەواتە ھەوالدانى من بۇ تۆ ھۆكارىكى ھەتمىي و ناچارى نەبوو، ھۆكارىكە ھانى كارىكى تر دەدات، بەلام ناچارمان ناكات ئەو كارە بىكەين، بەردھوام بواریك بۇ وىستى نازادى مرۆف دەھىلئەو.

ئىستا من جىاوازی لە نىوان دوو جۆر ھۆكاردا دەكەم، ھۆكارى فیزیایی كە چارەنوسییەكى فیزیایی بەدوادادىت، كە مرۆف تىیدا ناتوانىت نازادى وىستى تىدا ھەيت.

ھەرۋەھا ھۆكارى مرۆيى كە تىیدا نازادى تەواوى ھەلېژاردنمان ھەيە، چونكە وىستەكانمان زۆرەملىيان لەسەر نىيە، كە نەتوانىن رۈوبەرۋيان بىيەنەو، بەلكو زۆرەمان تواناي جەلەوگىركردنى ئارەزوۋەكانمان ھەيە. بۇ ئەنجامدانى ئەو كارەي دەمانەوئەت.

بۇ ئەوھى لە بواری نازادى كارى مرۆف تىبگەين، پىويستە بەراوردىك لە نىوان دوو جۆرى جوولەدا بىكەين Movings و motions:

Movings: ئەو جوولەيەيە كە بە وىستى خۇمان دەستىپىدەكەين و كۆتايى پىدئىن، وەك چوون لە شونئىكەو بۇ شونئىكى تر.

Motions: ئەو جوولەيەيە كە ناتوانىن بە وىستى خۇمان دەستىپىكەين يان كۆتايى پىيئىن، وەك جوولەي ماسولكەي دل.

ئىستا باوهرم بەو ھەيە كە مرۆف بونەومرئەكە تواناي ھەلېژاردنى ھەيە لە نىوان بژاردە راستەقىنەكاندا.

ئىستا باوهرم بەو ھەيە كە ھيوم و (زۆرى دى) كەوتونەتە ھەلەيەكى گەورەو بە گشتگىركردنى بنەماي چارەنوسىي ياسا فیزیاییەكان و جىبەجىكردنیا بەسەر رەفتارى مرۆفدا؛ كە وای بۇ دەچن مرۆف جگە لەو كارەي ئەنجامى داو ەتواناي ھەلېژاردنى ھىچى ترى نەبوو (چارەنوسىي رەفتارى مرۆف).

ئایا لېزەدا ھەست بە ھەقدىزىيەكى بنچىنەيىي ناكەي لە ھزرى ھيومدا. پىشتر حاشاي لە بوونى پەيوئەدى لە نىوان ھۆكار و دەرەنجامدا دەكرد، كە چى

ئىستا باسى چارەنوسىيەتى ھۆكارە فېزىيەكان و تەنەت ھۆكارە مەۋىيەكانىش
دەكات!!

چۈن فەيلەسوفىكى گەرەى ۋەك دىقەد ھىوم دەكەۋىتە ھەقدىيەكى ۋا
بىنچىنەى ۋ گەرەۋە؟ كەم ۋ كورتى لە رېبازە فەلسەفەيەكەدا نىيە، بەلكو
لە تواناى مەۋفدايە كە نەتوانىت پاشەكشە لە يەككە لە بىرورپاكانى بىكات، تا
بىگاتە ئاستىك لە ھەقدى ھەزرى كە بە ھىچ شىۋەيەك نەتوانى كۆ بىكرىنەۋە.
يىگومان نەمە كىشەى گەرەى فەيلەسوفە يىباۋەرەكانى سەردەمى نوۋىيە.

باسمە سۆيەم: لە بىئابوھىيەت بەرھە گومان بەرھە باھەر

دواى ئەوھى قەناعەتە بىئابوھىيەتە گەرمىيان دەھەر و تۆکمەبوون، کە لە سالى ۱۹۷۶ لە کتەبى (گەرمىيانەى بىئابوھىيەت The presumption of Atheism) دا چەگەرمىيان کرد، چوومە سەر لاقە جىئاوازەکانى تەرى فەلسەفە و زانستى کۆمەلناسى و سىياسەت.

ھەنگاھە فراوانەکانى زانست زياتر گەرمىيان دەکردم، بەتایبەت گەرمىيانەى تەقینەوھە گەورەکەى گەردوون، کە درووستبوونى گەردوون شىکار دەکات، ھەرھەھا دۆزینەوھە و درووستبوون و مىکانىزمى کارى ماددەى بۆماوھى لە خانە زىندووەکاندا (DNA).

سەرھەراى ھەمىو ئەمانە، ھىشتا گەرمىيان بە فەلسەفەى ئایىنەکان بەسەر بىرکردنەوھەکاندا زال بوو. وا دياربوو کەسانى دى منيان وەك نوێنەر و بەرپرەسى ھەزرى بىئابوھىيەت دەدى، بۆيە بانگەھىشتى زۆر گەفتوگۆ و دىبەيت کرام، کە لە سى شۆھەدا خۆيان دەبينىيەوھە؛ يان دىبەيتى گەشتى يان گەفتوگۆى سەنوردار يان دەمەقالتى رۆژنامە گەشتىيەکان و گۆڤارە فەلسەفەى تەبىقەتەکان.

لێرەدا ھەندىك لە دىبەيتە گەرمىيانەکان دەخەمەپروو، کە لە ماوھى ژبەنى دوورودرێژى فەلسەفەدا نەنجامە داو، کە تەبىقەدا پاشەگەشتى ھىواش ھىواشم لە ھەلۆستە بىئابوھىيەتەدا بەرھە کۆمەلەى گومانکاراندا پىشان دەدات.

۱- بەلگەى پياوۋە كەچەلەكە :

ئەم دىيەيتە لە سالى ۱۹۷۶ لە زانكۆى ويلايەتى تەكساسى باكور ئەنجامدرا لە گەل گەورە فەيلەسووفى ئايىنى (د. تۆماس وارىن^(۱) Thomas Warren)، كە بۇ ماوۋى چوار شەو بەردەوام بوو، لە بىستى مانگى سېتەمبەر دەستىيىكرد و، لە ھەر شەوتىكدا نىزىكەى ۵ - ۷ ھەزار كەس ئامادەى بوون.

پشتم بەو بەلگانە دەبەست كە د. وارىن دژى بىردۆزى پەرەسەندى داروين بەكارى دەھىتان. بۆيە د. وارىن پرسىياري لىكردم، كە ئايا من باوهرم بەو ھەيە كە رۆژى لە رۆژان بوونەوهرىك ھەبوويت كە نىوۋى مرۆف بوويت و نىوۋى مەيموون بوويت؟ وەلام دايەو بەوۋى كە ئەم پرسىيارە وەك ئەو ۋايە پىرسىن كەى دەتوانىن مرۆفك بە كەچەل دابىيىن. وەلامەكەم بەم شىۋىيە شىكردەو: گومان لەو دانيە كە مامۆستاكەم (جىلبىرت رايلى) كەچەل بوو، بەوۋى كە سەرى بە تەواۋى موۋى پىۋە نەمابوو، لوس وەك تونكىلى ھىلكە، بەلام ئەگەر سەيرى پياۋان بىكەين، كە چۆن بە ھىۋاشى تال تال قزىان دەوهرىت، ئەوا ئاسان نىيە بتوانىن ئەو دىياري بىكەين كە ئەو پياوۋە كەى كەچەل بوو! بۆيە بىنگومان پەرەسەندىن كىردارىكى زۆر ھىۋاش و لەسەرخۆيە.

لە بەھىزترىن ئەو دەستەواژانەى لەو دىيەيتەدا گوتوومە و قەناعەتى بىباوهرى ئەو كاتم دەردەخەن:

- ئەوۋى كە بلىنى خودايەك ھەيە، ئەوئندە ھەقدژى تىدايە وەك ئەوۋى بلىنى كابرانى سەلتى بە ژن، يان بازەنى چوارگۆشە.

- من باوهرم ۋايە كە بوون نە سەرەتاي ھەيە نە كۆتايى، لە ژيانمدا كەسنىك بەلگەيەكى عەقلى ۋاي بۆ نەخستوومەتەرۋو كە ئەم بۆچونەم بىگۆرم.

(۱) د. تۆماس وارىن Thomas Warren: مامۆستاي فەلسەفە لە زانكۆى نۆتردام، لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكان (۱۹۲۰ - ۲۰۰۰).

- من باوەرم وایە کە بوونە وەرە زیندوووەکان لە خۆوە لە ماددەیی نازیندوو درووست بوون، بە درێژایی ئەم سەردەمە دوورودرێژانە.

- سەرەرای ئەو پیشوازی و میواندارییە لیمرکرا، دیبەیتە کەمان کۆتایی هات و هەریە کەمان سووریوو لەسەر هەلۆست و قەناعەتی خۆی.

ب- زۆرانبازی گاوانەکان :

ئەم دیبەیتە گرنگەش هەر لە ویلایەتی تەکساس ئەنجامدرا لە ساڵی (١٩٩٨)، کە نزیکەی چوار هەزار کەس ئامادەیی بوون. ئەم دیبەیتەمان هاوشتووی زۆرانبازی بە دەمانچەیی گاوانەکانی پۆژئاوای ئەمریکا وابوو، ئێمە چوار بێباوەر بووین لە بەرامبەر چوار گەورە فەیلەسووفی دینداردا.

هەردوو لایەنە کە پەیوەست بوون بە هەمان پەڕپەری بنەما یاساییە کە (بەلگە لەسەر ئەو کەسەیە کە بانگەشە دەکات، ئەک ئەوەی حاشا دەکات)^(١) بەلام هیچ کام لە ئێمە هەولێ ئەوەی ئەدا کە وا لە لایەنی بەرامبەر بکات قەناعەتی بە بۆچوونەکانی بکات، بەلکو تەنیا بە تەقە لێکردن وازی دەهێنا!

بەلگەکانی لایەنی بێباوەرەکان ئەوە بوو کە بانگەشەکردنی کەسێک کە نێردراوی ئاسمانە بەلگە نییە لەسەر ئەوەی کە خودایەک هەیە کە ناردوویەتی، لەوانەیە ئەو هەستە خدیال یان درۆ بیێت. جەختمان لەسەر ئەوە کردووە کە بەلگە کلاسیکییەکان لەسەر پرسێ خۆایەتی بۆ ئیستاکۆن بوون و هێزیان نەماوە.

پکابەرە گەورە کەمان (ئەلفین پلاتینگۆ Alvin Platingo) سووریوو لەسەر ئەوەی کە باوەر هەستیکی سرووشتییە و پێویستی بە بەلگە نییە، بەتەواوی وەک چەمکە روون و بەدییهییەکانی تر وەک (هەموو لە بەشێک گەورەترە)، یان وەک ئەوەی کە (ئێمە بوونمان هەیە).

(١) The onus proof lies on the one who affirms, not on the one who denies

ج- شەقبوونى دىۋارى بەرگىرى

ئەۋەى سەرنجى سى دىبەيتەكانم بدات كه ئىستا باسيان دەكەم، دەزانىت كه بەلگە و ۋەلامەكانم بەرامبەر بە باۋەرداران يېھىز بوون:

۱- لەسەر لاپەرەكانى گۇقارە فەلسەفەيەكان دىبەيتىكى گەۋرەم لەگەل فەيلەسووفى ئايىنى گەۋرە (تېرى ميس Terry miethe) ئەنجامدا، كه تىيدا ئەۋ بەلگەيەكى گەردوونى سەرسۈپھىنەرى خستەپروو^(۱):

- گەردوون چەندەن بوونەۋەرى گۇراۋى سنووردارى لەخۇ گرتوۋە.

- ئەم بوونەۋەرەنە ھەر دەبىي بەدىيەنەرىكىان ھەيىت.

- ناكىرى بە زنجىرە لەگەل بوونەۋەرەكاندا كه پىۋىستىيان بە بەدىيەنەرىك ھەيە تا بى كۇتايى برۋىن؛ پىۋىستە لە شۋىنىكدا بوەستىن و دان بە بەدىيەنەرى يەكەمى ئەم بوونەۋەرەنەدا بىيىن.

- ئەم بەدىيەنەرە يەكەمە پىۋىستە يەك يىت، ئەزەلى يىت، بوونى ھەتمى يىت. ئەم سىفەتەندى بەدىيەنەرى يەكەم لە ئايىنە ئاسمانىيەكاندا سىقاتى خودان.

ئەم بەلگەيە لەسەر چەمكى (بەدىيەنەرى پىۋىست بۇ بوون Existential Causality) بىياتىراۋە.

سەرەپراى جوانى و بەھىزى ئەم بەلگەيە، بەلام من پەتم كىردەۋە، بە بەلگەى ئەۋەى كه گەردوون ھۆكارى ماددى ۋاى لەخۇ گرتوۋە كه پىۋىستى بە بەدىيەنەرىيان ھىزىكى دەرەكى نىيە.

۲- لە مونازەرەكەمدا، لە ھەشتاكانى سەدەى بىستەم، لەگەل (رىچارد سۋىنبۇرن Retchard Swinburn) دا، كه مامۇستاي فەلسەفەى ئايىنەكان بوو لە ئۆكسفۇرد (باشترىن بەرگىرىكار بوو لە باۋەر، كه بە ئىنگلىزى قسە بكات)،

(۱) بەلگە گەردوونىەكه لە بەشى دوۋەمدا بە دوۋرودىرئىتر باس دەكەين.

بەلگەکانی سۆننەت سۆننەت پێکەرد، کە دەبێ بەدیهێنەری گەردوونی ماددی سنووردار ناماددی و بێ سنوور بێت، وەلامی سۆننەت دایەو بەوێ کە من ناتوانم وێنای بوونەوهرێکی بەم سێفەتانه بکەم.

۳- لە دیبەتەکەمدا لە سالی ۱۹۹۸ لە گەل (ویلیم لەین کرینگ^(۱) William Lane Craig)، کرینگ بەو دەستی پێکەرد کە، ئەو گەردوونە سەرەتایەکی هەیه و بەم ئەندازەیه پێکخراوه، ئەو گەر بمانەوێ باشتەین لێکدانەوێ بۆ بکەین ئەوێ کە بێن خۆدایەکی بەدیهێنەر بەدیهێناوه. وەلام ئەوێ ئێمە پێستە لە بیرکردنەو لە سەرەتای دروستبوونی گەردوون بگەرێنەو بۆ تەقینەو گەرە کە (The Big Bang) و ئەو تەقینەوێ بە حەقیقەتی یەکەم دابنێن. هەرچی بەلگە پێکخراوی گەردوون بەو بەرگرم کرد کە: وردترین بوونەوهری گەردوون، کە مەوێ، دەکری بوون و توانای بە یاسا سروشتییهکان لێکدەرێتەو.

د- ژانەکانی سەرەتای راستکردنەوێ رێگا

پەواندەوێ تەمی بیردۆزی پەرەسەندن

بیردۆزی پەرەسەندن^(۲) کە هی زانای گەرە پەوێلۆجی چارلس داروین

(۱) ویلیم لەین کرینگ William Lane Craig : مامۆستای فەلسەفە لە زانکۆی بیولا لە کالیفۆرنیا، لە سالی ۱۹۴۹ لەدایک بوو. گرنگی دەیات بە فەلسەفە ئایینەکان و مێژوو و ئایینی سروشتی.

(۲) بیردۆزی پەرەسەندن داروین لەسەر سێ دەستەواژە بنیاتنراوه:

یەکەم: زیندەوهر جیاوازهکان بە پەرەسەندن لە زیندەوهری سادەتر لە خۆیان پەرمان سەندووه و، زانستی پەوێلۆجی ئەم دەستەواژە پشتراست دەکاتەو، دواي ئەوێ بەلگە زانستی لەسەر ئەو کەلە بوون، بەتایبەتی بەلگە پەوێلۆجیای بەشی (جینات) سەرپرای ئەوێ کە هەندێک دیاردە هەن کە پەرەسەندن توانای لێکدانەوێ نییه.

دووم: پەرەسەندن دەرمانجایی هەنگای هەرەمەکیه کە بە رێکەوت پوێنداره، بەلام زانستی پەوێلۆجیا جەخت لەسەر ئەو دەکەنەو کە مەحاله هەنگای هەرەمەکی بێت زیندەوهرەکان بۆ زیندەوهری بە توانا تر و ئالۆزتر پەرە پێدات.

سێهەم: سێفاته باشه نۆیهکان، لە رێنگای بنچینهی هەلپەزاردنی سروشتی بۆ ئەوێکانی دواتر دەگوازرێتەو، ئەم جەمەکەش لە زانستی پەوێلۆجیا سەلمێنراوه.

لەبەر ئەو لەسەر زانایانی پەوێلۆجی بوو شتیکی پێست کە پەوێلۆجی ئەو قەبۆل بکەن کە سێفاته نۆیهکان کە دێنەو پەرەسەندن، دروستکەرێکی زیرەکیان لە پشتهوێ و ناکری بەوێ هەنگای

(پەرەسەندى زىندەۋەرەكان لە ئەنجامى ھەنگاۋى ھەرپەمەكى پەريمان سەندوۋە كە بە رىكەوت پرويداۋە) ئەو بىردۆزە يەككە لە گرىنگىرىن ئەو بەلگەندى بىباۋەرەكان پىشتى پىندەستىن، بۇ لىكدانەۋەى جۇراۋجۇرى زىندەۋەرەكان، بەبى ئەۋەى پىۋىستى بە بەدىيەنەرىك ھەيىت، لەبەر ئەۋە ئەم بىردۆزە يەككە لە بابەتە گەرمەكانى دەمەتەقىي نىۋان ماددىەكان و باۋەرەداران.

لە كىتەبەكەمدا (پەرەسەندى دارۋىنى) باسى ئەۋەم كىردوۋە كە بىنەماي ((ھەلېزاردنى سرووشتى Natural selection)) (كە رىنگا بە زىندەۋەرەكان دەتات ھەنگاۋى ھەرپەمەكىي باش كە لە جىناتياندا ھەپە بۇ ئەۋەكانى دۋاى خۇيان بىگۈزەنەۋە) ناتۋانىت سىفاتى نۆى لە بۈنەۋەرەكاندا درووست بىكات، بەلكو ئەو سىفەتە خراب و نەخۇشانەى لە زىندەۋەرەكاندا ھەپە لەناۋيان دەبات^(۱).

ئەۋەى كە يارمەتىدەرى بىلاۋبۈنەۋەى ئەو ھەلەپە بوو، ئەۋەبوو كە دارۋىن دەستەۋازەگەلىكى ۋەك (ھەلېزاردنى سرووشتى) و (مانەۋە بۇ باشتىنەى) بەكارھىناۋە، ئەگەرچى دارۋىن خۇى دۋاى ماۋىيەك لەو ھەلەپە بە ئاگا ھاتەۋە و ئەو دەستەۋازانەى گۆرپىن بۇ (پاراستنى سرووشتى Natural Preservation)، بەلام ھەندىك ۋەك - رىچارد دۆكنز - بەدەستەۋازە ھەلەكانەۋە نووسابوون و سوورىوون لەسەر بەكارھىتانيان، بۇ ئەۋەى بەم كارھىيان پالېشتى ھەلۋىستە بىباۋەرپىيەكانيان بىكەن، سەرەپاى ئەۋەى كە دارۋىن خۇى بىباۋەر نەبوو، ۋەك لە باسى شەشەمدا پروونى دەكەينەۋە.

يەككە لە ھەۋلەكانى رىچارد دۆكنز بۇ بەكارھىتاني خرابى چەمكى پەرەسەندى بۇ بىباۋەرپى ئەۋەپە كە لە كىتەبى (جىنە خۇ پەرستەكە The selfish gene) باسى كىردوۋە، كە دەلىت: ئىمەو (زىندەۋەرانى دى) دەزگاي زىندوۋىن و پۇبۇتىن بەشىۋەيەك بەرنامەكراۋىن كە پارىزگارى لە جىنەكانمان بىكەين (DNA كۆدى بۇماۋەپى جىياكەرەۋەى ھەر رەگەز و ھەر تاكىك).

كۆرۈنەۋە پرويدىن.

(۱) ئەمە تىگەيشتى ئەتۈنى فلۋە، ئەگەرنا راستىيە زانستىيەكە ئەۋەپە كە ھەلېزاردنى سرووشتى ۋەك چۈن سىفاتە خرابەكان لەناۋ دەبات، ناۋاش چاك و نۆىكان بۇ ئەۋەكانى دۋاتر دەگۈزەتەۋە.

دۆڭنر وایدەیینت کە بوونەوهری زیندووی بنچینهیی جینه و، ھەموو دەزگا جیاوازهکانی لاشە بەکاردیتیت بۆ رېڭخستنی کاروباری ژیاڤی خۆی و مسۆڭەرکردنی مانەوہی لە رېڭی گواستەوہی بۆ نەوہکانی دواي خۆی.

سەرەرای ھەلەیی ئەم چەمکە لە رۆی بایۆلۆجیەوہ^(۱)، دۆڭنر ئیمە دەخاتە ریزی گیانەوهرانی دی^(۲) و ھەموو تایبەتمەندیی و جیاوازییەکان لەبەر مەرۆڤ دادەمالت. کە پێی لە زیندوهرەکانی دی جیادەکرێتەوہ و دمیكاتە بوونەوهرنکی جیاواز.

ھەرۆھا دۆڭنر سوورە لەسەر ئەوہی کە رەفتارە مەرۆڤییەکانی ئیمە دەرەنجامیڤکی راستەوخۆی یەك جین یان چەند کەمە جینیڤکە، کە پێی لە ئاژەل جیادەکرێنەوہ و بەشیۆمیەکی خەتمی رەفتارەکانمان دیاریدەکات، سەرەرای ئەوہی کە سەلمیتراوہ کە ئاراستە رەفتارییەکانی زیندوهر بەگشتی دەرەنجامی ژمارەییەکی زۆری جینه، نەوہك تاکە جینیڤک یان چەند جینیڤکی کەم.

ھەرۆھا دۆڭنر لەسەر ئەوہش سوورە کە ھەولدانمان بۆ ئەوہی سیفەتی باش بۆ منداڵەکانمان جییڵین، ھیچ سوودیڤکی نییە؛ چونکە ئیمە بە خۆپەرست لەدایک بووین و تەنیا ھەول بۆ مانەوہی خۆمان و جینی خۆمان دەدەین. ئایا جینه خۆپەرستەکان دەتوانن رێنماییان بکەن تا رەفتاریڤک بگرنەبەر کە خۆنەویستی و نکۆلیکردن لە خۆد بالی بەسەردا کیشاییت!!

لێرۆھەست بە ھەلەیی دۆڭنر دەکەین (لە رۆوی بایۆلۆجی و پەرۆردەیی) و خراپ سوود وەرگرتنی لە بیردۆزی پەرەسەندن.

(۱) ئەگەر دەستەواژە جینی خۆپەرست راست ییت (کە جین زیندوهری بنچینهییە و، نامانجی مانەویەتی بە زیندووی) ئەوا زیاد بوونی یەك رەگەزی باشتەر؛ بەو پێیە کە پارتزگاری لە جینەکان دەکات بەبێ گۆرپان و بەبێ دەستکاری. لە گەل ئەوہشدا زیاد بوونی دوو رەگەزی (نیر و می) گەشەي کردووە، وەك ھەنگاونکی پەرەسەندن بەرۆ باشتەر؛ سەرەرای ئەوہی کە دەیتە ھۆی گۆرپانی ریشەیی لە جینه بنچینهییەکاندا؛ چونکە ھەر جینیڤک دابەش دەیت بۆ دوو بەش و، نیر جینی تری لە رەگەزی دیکەوہ بۆ زیاد دەیت.

(۲) یەکەمین کەس کە ئەو راپەیی پەیرۆ کرد (دیسۆند مۆریس Desmond Morris) بوو لە ھەردوو کتێبەکیدا (مەیموونە رۆوتەکە The naked ape) و (باخچەي ئاژەلیی مەرۆڤ The Human Zoo).

پروپىرېوونى ھەلۋىستى يېباۋىران لە بىردۆزى پەرسەندىن، زۆر بە ھەلە خالىبوونى بىردۆزەكەيان بۆ دەرخستىم، ئەو پەردەيەيان لەسەر لادا كە ۋەك بەلگەبەكى يېباۋىرى بەكاربەيتىت، رېنگاى ئەۋەى بۆمن خوش كىرد كە رېنگاكەم راست بىكەمدەۋە، وردە وردە باۋىر بە رۆلى بەدەيەيتەرنكى زىرەك^(۱) بىكەم كە ئەو پەرسەندەى ئەنجامداۋە.

ھ- پاشان ئاراستەكەم گۆرى :

پاشان ساتە ۋەختە بەكلا كەرەۋەكە ھات، لە گىرنگىرەن دىبەيتە ئاشكراكاندا (كە لە زانكۆى نيويۆرك لە سالى ۲۰۰۴) ھەموۋانم توۋشى سەرسامى كىرد، ئەۋەم ئاشكرا كىرد كە مەن ئىستاقەبوۋلى بىرۋەكەى (بوۋنى خۇدا) دەكەم! پروۋنم كىردەۋە كە ئەۋەى زانستى سەردەم سەلماندوۋىتەى لەۋ ئالۋىزىيە سەرسۈرپەيتەرى كە لە دروۋستكىردنى گەردوۋندا ھەيە، پىۋىستە بەدەيەيتەرنكى زىرەكى ھەيىت. ھەروەھا توۋرەينەۋە نۆيەكان لەسەر بىنچىنەى ژيان، ئەۋەى لە بناغەى زىدە ئالۋىزى DNA^(۲) دۆزراۋەتەۋە، بوۋنى بەدەيەيتەرنكى زىرەك بە پىۋىست و ھەتمى دەزانىت.

تۆرى مەيدىيى ئەسۋىتتە پىرس ئەۋە ھەۋالەى بە ھەموۋ جىھاندا بىلاۋكردەۋە لە گەل نوۋسىنىكى جوان و راستگۆيانە:

يىگومان گەۋرەترىن و سەرنجراكىشتىرەن دۆزىنەۋەى زانستى سەردەم ئاشكراكىردنى ئەۋەيە كە خۇدايەك ھەيە.

.Of all the graet discoveries of modern science. the greatest was God

(۱) د. مەشتەفا مەحمۇد ئەم دەستەۋازىيە بەۋە ۋەسەف دەكەت كە بەك پىت كىشەكە چارمەسەر دەكەت، دەلىنى پەرسەندەن (تەۋرىن) كە خۇدا ئەنجامى دەكەت، ئەك پەرسەندەن (تەۋرىن) كە لەخۋىيەۋە پروۋىدايىت.

(۲) سەيىرى باسى ھەشتەم بىكە، بۆ تىگەيشتەن لە بىنچىنە و شىۋازى DNA.

بەلگەى مەيموونەكە

ياسا فەلسەفەىيەكە دەلىت: بەلگەى فەلسەفى بە تەواو دادەنرەت ئەگەر بەلگەى راستى بۆچوونەكە و ھەلەىى بۆچوونى بەرامبەرى تىدا كۆبوووبووه. بۆيە ھەلۈەشانەنەۋەى ئەۋەى بە (بەلگەى مەيموونەكە) ناۋى دەبەن لەلەين زانا (جىرالڧ شروېدەر)^(۱) Gerald Schroeder لە كىتەپكەيدا (زانستى خودا Science of God) زۆر سەرنجى راكىشام.

ئەۋانەى ئەم بۆچوونەيان ھەيە ئەگەرى دروستبوونى ژيان بەھۆى رېئەكتەۋە بە كۆمەلەك مەيموون دەچوئىن، كە بەردەوام لە كىبۇردى كۆمپيوتەر بىدن و، دەلەن كە دەكرى لە يەكەك لە ھەۋلە بەردەوامەكان، بىتوان بە رېئەكتەۋە ھۆنراۋەى Sonnet شەكسپىر بنووسن.

شروېدەر بە ئەنجامدانى تاقىكرەنەۋەيەك كە لە ئەنجوومەنى گەلانى بەرىتانى بۆ ھونەر ئەنجامىدا ئەو بۆچوونەى ھەلۈەشانەۋە، كاتەك لىكۆلەرەكان شەش مەيموونىيان بۆ ماۋەى مانگەك خستە ناۋ قەفەسەكەۋە و كىبۇردەشيان بۆ دانان، كە پىشتەر رايان ھىتابوون چۆن لە كەلەكانى كىبۇردەكە بىدن.

ئەنجامەكە (۵۰) لاپەرەى نووسراۋبوو، بەىى ئەۋەى تاكە وشەيەكى راستى تىدايىت، تەنەت ئەگەر وشەكە يەك پىتىش بىت، بۆ نمونە A (كە بۆ ئەۋەى بە وشەى دابىئىن پىرستە مەۋدا (سپەيس) لە پىش و پاشىدا ھەيىت).

جا ئەگەر كىبۇرد لە سى كەلەل پىكىت (۲۶ پىت + ۴ ھىما)، ئەۋا ئەگەرى ئەۋەى بە رېئەكتەۋە وشەيەكى يەك پىتىمان دەستەكەۋىت، لە ھەر ھەۋلەكدا بىرەيىيە لە ۳۰×۳۰×۳۰/۱ واتا ۲۷۰۰۰/۱.

(۱) جىرالڧ شروېدەر Gerald Schroeder: دكتوراى لە فەيزىاي ئەتۆمى و گەردوون MIT لە ۱۹۹۰ يەكگرتۈۋەكان وەرگرت لە سالى ۱۹۹۰. يەكەك لە ناۋە ديارەكان كە قسەيان لىۋەدەگىرەت لە بوارى (بەدەيىنراۋى زىرەك) و سى كىتەبى بەناۋيانگى لەسەر ئەو بابەتە ھەيە، ئەۋانىش:

دوای ئەوئى شىۋىدەر ئەو ئەگەرئەندى لەسەر ھۆنراوئى (سۆناتى) ى شىكسپىر جىئەجىئەرد، ئەنجامەكانى بەم شىۋىيە بوو:

ھۆنراوئى شىكسپىر (سۆناتام) ھەلېژارد كە بە دىئېرى Shall I compere thee to a summer's day دەستپىدەكات، پىتەكانم ژماردن لە ۴۸۸ پىت پىئىكەت. ئەگەرى ئەوئى بە لىدانى ھەدەمەكىي لە تەختە كلىلى كۆمپىوتەر ئەم ھۆنراوئىيەمان دەستبەكەوت بىرىتىيە لە بەك دابەش ۲۶ جارنى خۆى ۴۸۸ جار، واتە ۲۶^{۸۸} بەكسانە بە ۱۰^{۹۹}. كاتىك زاناىان تەنۆلكەكانى گەردوونىيان ژمارد (ئەلىكتىرۇن و پىرۇتۇن و نىوتىرۇن) بىنىيان ۱۰^{۸۰} واتە بەك و لەلاى راستى ۸۰ سفر ھەيىت. واتە تەنۆلكەى وا بوونى نىيە كە بەشى ئەو ھەولانە بكات و پىوستىمان بە تەنۆلكەى زىاترە بە ئەندازەى ۱۰^{۹۹}.

ئەگەر ھەموو ماددەى گەردوون بىگۇرپىن بۇ پارچەكانى كۆمپىوتەر Computer chips كە ھەر بەكىكان بەشك لە مىليۇنى گرامىك يىت و وادابىنىن ھەر پارچەبەك لە جىاتى مەيموون ھەولەكان ئەنجام بدات، بە خىرايى مىليۇن ھەول لە چركەبەكدا، دەبىنىن كە ژمارەى ئەو ھەولانەى لە سەرەتاي دروستبوونى گەردوونەو ئەنجامدراون. ۱۰^{۹۹} ھەولە. واتە پىوستىت بە گەردوونىكى تر ھەبە بە ئەندازەى ۱۰^{۹۹} يان تەمەتتىكى دىرئىترى گەردوون بە ھەمان ئەندازە!

بە دلىنىيايىو ھۆنراوئى سۆناتامان بە رىئىكەوت دەست ناكەوت، تەنانەت ئەگەر نووسەرەكە كۆمپىوتەرىش يىت، چ جاي مەيموون!

رىئىكەوت ياسايەكى ھەبە، پىپۇرپان رىئىگانىان بەو ھەداو ھەركەسە و لەلاى خۆبەو ھەرچى وىستى بىداتە پال رىئىكەوت و ھەول بدات نەفامى و بى بنەمايى بەلگەكانى خۆى پى داپۇشىت. پىپۇرپان (ئەندازەى ئەگەرى پىوست و مولزم Propability Bound universal) يان دىارىكردو، كە لە دوای ئەو ئەگەرى پەيدابوونى شتىك بە رىئىكەوت مەھال دەكات. ئەو ئەگەرەش دەگاتە ۱ : ۱۰^{۹۹}، ئايا دەكرى شتىك بە رىئىكەوت رىوودات لە كاتىكدا ئەگەرەكى دەگاتە ۱ : ۱۰^{۹۹}؟

بە شىرۆيدەرم گوت، كە ئەو لىكدانەۋەيەى لەسەر (بەلگەى مەيموونەكە) بۆى دىرخستەم كە جگە لە زىل و زالىكى كەفەكەبوو ھىچى تر نىيە، ئەمە سەرپراى بوئى ئەوانەى كە ئەو بەلگەيە دەخەنەپروو و بانگەشەى ئەو دەكەن كە مەيموونەكان دەتوانن پۇمانىكى تەواۋى شىكسپىر وەك ھامىلت يان ھەموو بەرھەمەكانى شىكسپىر بنووسن.

جا ئەگەر ئەم بۆچوونە دەستەۋەستان يىت لە سەلماندى ئەگەرى نووسىنى ھۆنراۋەى سۇناتا بە رېكەوت، ئايا سەركەوتو دەيىت لە لىكدانەۋەى درووستبوونى ژيان بە رېكەوت لە ماددەى نازىندوۋە؟!

بەم خستەپروۋەى شىرۆيدەرم ئەو بەلگە عەقلىيەى يىباۋەرەكان پىشتى پىندەبەستن بەتەواۋى دارما. جا ئەگەر ھىزى بەلگەى ئالۆزى گەورەى درووستكردنى گەردوون و DNA بخەينە پال بەلگەكانى شىرۆيدەرم، ئەوا بەلگە فەلسەفىيەكەمان (بەلگە لەسەر راستى بۆچوونەكەمان و ھەلەيى بۆچوونى بەرامبەر) تەواۋ دەيىت، لەسەر بوونى خودايەكى داناي بەتوانا.

تەمۈرى
دوۋم

دۆزىنەۋەى خودا

باسمە چۈرەم: زانست و دانايە

ئەنتۇنى فلو ھەلۋىستە ئىمانىيەكەى بەم چىرۆكە پەمزيە دەستىدەكات:

ۋادابنى، كە كۆمەلىك پىاۋى ھۆزە سەرەتايەكان، لە كەنارى دورگە دابراۋەكەياندا مۇبايلىكىيان دۆزىيەۋە كە بەپىنى مانگى دەستىرد كاردەكات، پىاۋەكان دەستىانكرد بە داگرتنى دوگمەكان بەشۋەيەكى ھەرەمەكىي، ھەرچارە و گويان لە دەنگەدەنگىكى جىاۋاز دەبو، لىكدانەۋەى بەكەمىيان ئەۋە دەيىت كە ئەۋ دەنگە لە مۇبايلىكە دىت.

دۋاى ھەۋلدانىكى زۆر و يەك لەدۋاى يەك، ھەندىكىيان (زانايانى ھۆزەكە) تىببىنى ئەۋمىيان كرد كە بەھەمان رىزىەندى دوگمەكان دابگرن ئەۋا ھەمان دەنگيان گوي لىدەيىت، بۆيە گەيشتە ئەۋ دەرەنجامەدى كە ئەۋ شتەى لە شوشە و كانزا پىكەاتۋە، دەنگىكى ھاۋشۋەى مەرۋف دەرەكات و بە پىنى ئەۋ فەرمانانەى پىنى دەدەين كاردانەۋەى ھەيە.

حەكىم و داناي ھۆز زاناکانى بانگ كرد بۆ راپۋىژكردن و، پىنى راپگەيانندن كە دۋاى بىر كەردنەۋەيەكى زۆر لەۋ ھەۋالانەى پىيان راپگەياندۋە، گەيشتۋە

ئەو دەرەنجامى كە ئەو دەنگە دەنگى لە پىي ئەو شتەو گونيان لىدەيت،
دەنگى مەروغانىكى وەك ئەوانە، كە لە شوتىنىكى دوور دەژىن و بە زمانى جىواز
قە دەكەن و، ئەو شتە ھەلدەستىت بە كارى پەيوەندى لە گەل ئەو مەروغانە،
داناكە داواي لە زاناكان كەرد كە ھەموو ھەولى خويان بەخەنە گەر بۆ دۆزىنەو
و تىگەيشتىكى باشتەر بۆ ژيانى دەرووبەريان.

زانايانى ھۆزەكە دايان لە قاقاي پىكەنىن و گالەكەردن بەو دەرەنجامى
داناكە پىي گەيشتەو و پىيان گوت: بىروانە، كاتىك ئەو شتە دەشكىتىن دەنگەكە
ون دەيت، ئەمەش بەلگەيە لەسەر ئەو كە ئەو پىكەتەيە لە شووشە و
كانزا و پەنگەكان پىكەتەو، كە ئەو دەنگە دەردەكات و ھىچ شتىكى تر نىيە.
بۆيە بە بەرد كەوتنە سەر مۇبايلەكە و شكاندىان.

ئەم چىرۆكە پەمزىيە دلىيامان دەكەتەو كە تىگەيشتىنى پىشومان ئاراستەمان
دەكات بۆ لىكدەنەو كە دياردە و بەلگەكان. بەلام راستەكە ئەو پە پىنگا بەدىن
بەلگە نۆيەكان تىگەيشتن و بۆچونەكانمان دووبارە دابىرژنەو چونكە ئەگەر
دەست بە تىگەيشتنە كۆنەكانمانەو بگرىن زۆرىيە كات پىنگرىمان لىدەكات كە
بەرووى جىھاندا بگرىنەو و باشتەر تىنى بگەين^(۱).

ھەروەھا چىرۆكە كە ئەمەش دەردەكات كە ھەقىقەت چەند ئاستىكى زانستى
ھەيە، تىگەيشتىنى خەللىكى گشتى و تىگەيشتىنى زانايان و تىگەيشتىنى
دانايان ھەيە. دەرك كەردىشمان بەو ھەقىقەتە لەسەر ئەو ھەستەو كە چۆن
دەتوانىن ھەزەمان ئازاد بگەين و بەيى ھىچ كۆت و بەندىك و بىريارى پىشەخت
لە پىشەكى و سەلمىتراو ھەلەكان، تا جارىكى تر بىر بگەينەو، ئا ئەمە ھەمان
ئەو بەرىستە عەقلىيە بوو كە تووشى ھاوړى بىباو ھەركەت بوو، كاتىك باو ھەروونم
بە بوونى خودا راگەياندا، بە پشت بەستن بە دەرەنجامە راستەقىنەكانى زانستى

(۱) ئەم پىنگرە عەقلىيە ئەو لىكدەنەو: كە بۆچى سىستەمى كۆمەلەي خۆر كە كۆپەرنىكۆس پىي
گەشت و كە خۆر دەكاتە چەقى گەردوون و ھەسارەكانى تر بەدەرىدا دەخولنەو - لەوانە ھەسارە
زەوى - ئەو دزايەتپەي كرا لەلەيەن باو ھەرداران بە سىستەمى پەتلىمۇسى كۆن، كە زەوى دەكاتە چەقى
گەردوون و ھەسارە و ئەستىزەكانى دى بە دەرىدا دەخولنەو.

سەردەم. ئىتر دەستيانكرد بە گوتنەۋەي چەند دروشمىكى (خالى لە لۆژىك و بەلگەي زانستى و فەلسەفى) و لە دۆخىكى ھېستىرىدا دروشمى واياڭ بەرز كەردەۋە كە لە ناستىكى نزمى بىر كەردنەۋە ھېشتىيەۋە، لەۋانە:

- پىۋىست ناكات بەدۋاي تەفسىر و لىكدانەۋەي دروستبۋونى گەردووندا بگەرپىن، تەنيا پىۋىستە ئەۋە قەبۋل بگەين كە بۋونى ھەيە.

- ئەگەر قورس يىت بىرۋكەي بۋونى بەدەيھىنەرنىڭ بۆ گەردوون قەبۋل بگەين، ئەۋا ۋا چاكترە كە بىرۋكەي بەدەيھىنەرى ژيانىش رەتەكەينەۋە. ئەۋ كاتەش ھىچ رېڭاگەي كى ترمان لە بەردەمدا نىيە، تەنيا ئەۋە نەيىت كە ژيان لە خۆيەۋە و بە رېڭكەۋەت لە ماددەي نازىندو دروستبۋە.

لە بەرامبەر ئەۋ پىرۋاگەندانە، پىرسىارنىكى گىرنگ لە يىباۋەرمان دەكەم:
چاۋەرپىنى چ جۆرە چۆنيەتتەيەكى عەقلى يان زانستى دەكەن، تا قەبۋل بگەن كە چاۋ بەۋ بۆچۈنەتاندا بخشىنەۋە كە رەتى دەكەنەۋە لەپشت بۋونەۋە عەقلىكى زىرەك ھەيىت؟!

گەرانەۋەي ھۆش :

ئىستا كاتى ئەۋە ھاتۋە بىرۋاۋەرەكەم دەريارەي خوداي بەدەيھىنەر بىخەمەرۋو، بەلگەكانم لەسەر ئەۋە بىخەمەرۋو:

من ئىستا باۋەرپىكى ئەۋاۋم بەۋە ھەيە كە گەردوون لە رېنى بەدەيھىنەرنىكى زىرەكەۋە ھاتۋەتە بۋون، ئەۋ ياسا گونجاۋ و نەگۋاپانەي لە گەردووندا ھەن ئەۋ راسىيە دەردەخەن.

ھەرۋەك چۆن باۋەرپىشم بەۋە ھەيە كە دروستبۋونى ژيان و ئەۋ فرەپىنگىيە مەزنەي زىندەۋەرمان، تەنيا لە سەرچاۋەيەكى ئاسمانىيەۋە سەرچاۋەيان گرتۋە.

بۆچى ئەم بىرۋاۋەرەم پەسەند كەرد، دۋاي ئەۋەي بۆ ماۋەي زياتر لە نىو سەدە يىباۋەر بۋوم؟

لە راستیدا زانستی سەردەم، پێنج پەهەندمان بۆ دەردەخات، کە بەلگەن لەسەر بوونی خودایەکی بەدیھتەر:

یەكەم: گەردوون سەرەتایەکی ھەیە و، لە نەبوونەوە ھاتۆتە بوون.

دووھەم: سرووشت لەسەر یاسا و پرسیای نەگۆر و پەیوەندیدار دەپروات.

سێھەم: دروستبوونی ژیان بەو ھەموو وردی و ئامانجدارییە^(۱)ی تێیدا، لە ماددەییەکی نازیندوووە.

چوارەم: گەردوون، بە ھەموو ئەو بوونەوەر و یاسایانەی تێیدا ھەن، بارودۆخیکی نمونەیی بۆ دەرکەوتن و گوزەرانی مەرۆف دەرەخسینیت، کە پێی دەگوترێ (بەھمای مەرۆیی Anthropic Principle).

پێنجەم: توانای بەرزە عەقڵی مەرۆف، ناکرێ بەرھەمی راستەوخۆی کرداری کارۆکیمایی مێشک بیت.

بە تەنیا دەرەخامەکانی زانستی سەردەم نەبوو کە پالەنەری گۆرینی بیروباوەرەكەم بیت، بەلگە دووبارە چاوم خشاندووە بە بەلگەکانی فەلسەفەی کلاسیکی، کە پێشتر بەرھو بیرومەری بردبووم، دواتر ھەمان یاسای سوقراتم بەکارھێنا، کە بە درێژایی ژیاانی فەلسەفیم لەسەری ژیاوم:

((پێوستە دواي بەلگە بکەوین، جا بۆ ھەر کوێمان بیات))، ئیتر ئەم جارە بەلگە، بەرھو ئیمان و باومەری بردم.

بیرکردنەوە وەك فەیلەسووفیك: ئایا من فەیلەسووفم یان زانا؟

لەوانەیە پرسی، باشە چۆن تۆ کە فەیلەسووفی، خۆت دەخەیت ناو ئەو پرسە زانستیانەو؟

بە پرسیارێك وەلامی ئەم پرسیارە دەدەمەو: ئایا ئەوێ بۆ ئێوە لەو تەوھرانەدا خستەپروو، زانستە یان فەلسەفە؟

(۱) مەبەست لە ئامانجدارى نەوێ: کە ژیان وانا و ئامانجێکی ھەیە، کە سنووری جولەى ماددى راستەوخۆ دەبەزێت. لە بەشی دووھەم، باسی دووھەم ئەم بابەتە بە درێژی دەتوێژینەوە.

كاتىك دىن لە بىنچىنەى گەردىلە دەكۆلىنەو، كە تەنى وردى خوار گەردىلەن (ئەلىكتىرۇن و پىرۇتۇن و نىوتىرۇن و كواركات) ئەوا ئىمە دەرپارەى زانست قسە دەكەين. بەلام كاتىك دەپرسىن چۆن ئەو تەنۇلكانە لە خۆو درووستىبون و بۆچى درووست بوون؟ ئەوا ئىمە دەرپارەى فەلسەفە قسە دەكەين.

كاتىك لە سالى ۲۰۰۴ ئەووم پراگەياند كە ناكى درووستىبونى ژيان بەو لىكبدىرتەو كە لە خۆو و لە ماددەى نازىندو درووستىبون، ئەو كات دەرپارەى كىمىا و فىزىا و بۆماوھى قسەم نەدەكرد، بەلكو (وەك فەيلەسووفىك) دەرپارەى ئەو دەمپرسى، كە واتاى چىيە شتىك زىندو بىت، ھەروھەا دەرپارەى پەيوەندى ئەو بە راستىيە كىمىايى و فىزىايى و بۆماوھىيەكانەو چىيە.

ئىنجا كەسى فەيلەسووف ئەو كەسەيە لە راستىيە زانستىيەكان دەرەنجامى مەعرىفى ھەلدەنچىت، لەوانەيە زۆرىك لە بايۇلۇجىيەكان دەرپارەى ئەو دەرەنجامانە زانىارىيان زياتر نەبىت لە ئايس كرىم فرۇشىك دەرپارەى ئەو ياسايانەى حوكم و كارى لە بۆرسە و ياساكانى بازارى ئازاد دەكەن.

من رېنگرى لەو ناكەم كە زانايان بىنە ناو پىرسە فەلسەفىيەكانەو، بەلام پىويستە لەسەريان كە پاشخانىكى فەلسەفى گونجاويان ھەبىت. بەھەرھال، وەك ئەنىشتاين دەلىت زانايان فەيلەسووفى بىھىژن.

لە خۆشەختىيە، كە زانا دىارەكانى سەدەى بىستەم، گەىشتە دەرەنجامىكى فەلسەفى زانستىيە مەزن، كە زۆر لە دىاردە سرووشتىيەكانى دەروپەرمان بۆ لىكەدەنەو و بۆمان دەسەلمىتن كە ئەم گەردوونە و ئەو ووردەكارىيەى تىيدا ھەيە، بە دىزايەنەر و بەدىھىيەنەرىكى زىرەك نەبىت نايەتە بوون.

ھەر لەوھرا، زۆر لە زانا و فەيلەسووفەكانى سەردەمىش گەىشتوونەتە ئەو دەرەنجامەى كە ئەو پىنج رەھەندەى پىشتىر باسماىكرد، ناچارمان دەكەن كە دان بە بوونى خودايەكى داناي بەتوانا دابىيىن.

کۆتایی ږیگا :

له و دهرمنجامه‌ی پی‌گه‌یستم دهریاره‌ی سیفته‌ته‌کانی خدا، هاوړابووم له‌گه‌ل خستنه‌ږووه‌که‌ی گه‌وره فیه‌لسوفی ټینگلیزی دیتید کۆنواي^(۱) David Conway، له کتبه‌که‌یدا (گه‌ړانه‌وه‌ بو دانایی (The Recovery of wisdom)) باسی کردووه. پی‌که‌و‌ه‌ش هاوړاین له‌سهر نه‌و سیفته‌تانه‌ی خدا که فیه‌لسوفی گه‌ورترین و مامۆستای یه‌که‌م نه‌رستو پش ۲۵ سده پیاښ گه‌یشتبوو، که به‌م رستانه‌ی خواره‌وه دیارییان ده‌کات و ده‌لیت:

God has the following attributes: immutability, immateriality, omnipotence, omniscience, oneness or indivisibility, perfect goodness and necessary existence.

خودایه‌کی ټاک و ته‌نیايه
 بوونی پیاوړست و واجبه
 نا مادی - گوړانی به‌سهردا نایه‌ت
 توانای ږه‌ای هیه - زانستی ږه‌ای هیه.
 ته‌واوی چاکه‌ی هیه^(۲).
 پاشان کۆنواي ده‌لیت:

فیه‌لسفه‌ کاره گرنه‌که‌ی خوی به‌سهرکه‌وتنیکي گه‌وره کۆتایی پته‌نا، کاتیک گه‌یشته لیکدانه‌وه‌ی دروستبوونی بوون به‌ بوونی عقلینکی زانستی ږه‌ا و توانایه‌کی ږه‌ا، که بریتیه له‌ خدای به‌دیه‌نه‌ر، که گه‌ردوونی دروست کرد تا ناماده‌یت بو پشوازی بوونه‌وهریکي عاقل و دانا، که مروّفه.

(۱) دیتید کۆنواي David Conway: له سالی ۱۹۴۷ له‌دایک بوو، مامۆستای فیه‌لسفه‌یه له زانکوی میډل سکس، به‌ شاره‌زایی له فیه‌لسفه‌ی کلاسیکي و فیه‌لسفه‌ی نوی بدناوبانگه، هروها په‌کینه له گرنه‌گیدمران به فیه‌لسفه‌ی ثابینه‌کان.

(۲) ینگومان نه‌و و‌مغه‌ی خدا، به‌ ته‌واوی له‌گه‌ل و‌مغی ثابینه‌ ناسمانیه په‌کخوا په‌رسته‌کان په‌که‌ه‌گرته‌وه.

پۆیستە لێردا دان بەو دابنیم، کە گەشتنی من - و کۆنوی و ئەرستۆ -
 بە بوونی خودا و سێفەتەکانی، لە ڕۆی عەقلەو بوو، بەبێ ئەوێ پۆیستی
 بە دەستیۆمرداتیکی یاساشکێن هەبێت، وەك وەحی یان موعجیزە^(۱) (وەك چۆن
 لە ئایینە ئاسمانییەکاندا ڕوودەدات). لە باسەکانی دواتر ئەو بەلگە عەقڵیانە
 دەخەینە ڕوو.

گەشتنم بە بوونی خودا و هەندێك لە سێفەتەکانی، گەشتی عەقل بوو،
 نەك گەشتی باومر.

(۱) سەرنجی چیرۆکی (هەبێ کۆری یەقزان) بەد، بەشی دووم، ئەوهری دێم.

❖ ————— ❖

باسم پېنجەم : ئايا شتېك لە ھېچ شتېكەو (لا شىيە) پەيدا دەيىت^(۱)؟

((گەرەسى كۈچكەي فەلسەفەي يۇنانى (سوقرات - ئەفلاتون - ئەرستو) باوەريان بە بوونى خۇداي بەدەيھىنەرى گەردوون ھەبوو، باوەرەكەشيان بە بەلگەي عەقلى بنىاتنابوو، كاتېك ئەرستو بەرگري لە كېشەي دروستبوونى گەردوون كرد، كەوتە ھەمان ئەوتەلەيەي زۆريەي فەيلەسووفە كۆن و نوێكان تېيەكەوتبوون، كە برىتى بوو لە بى تۈرانييان لە بىركردنەو لەوھى دەكرى شتېك لە ھېچ شتېكەو، واتا لە نەبوونەو پەيدا بىيىت.

بۇ رزگاروون لەو تەلەيە، ئەرستو ناچاروو بلىت مەوجودىكى قەدىمى ناپېكھاتوو ھەيە (كە ناوى نا ھيولى Hioly، بە واتاي: ئەسل و بنچينە)، كە برىتى بوو لە ماددەيەكى خا، كە خۇدا بوونى لى دروستكردوو.

بەمەش قسەكەي وابوو كە دوو مەوجودى قەدىم ھەن(كە سەرەتايەكيان نىيە) ئەوانىش خۇدا و ھيولان، كە لەلای دىندارەكان بە ھاويەشى دانان دادەنرىت.

ھەرۈھا كاتېك ئەفلۇتىن^(۲) (فەيلەسووفى گەرەي ئەسكەندەريە) بەرپەرچى ئەو پرسەي دايەو، رەتى كەردەو كە قەدىمىكى دى لە گەل خۇدادا ھەيىت و،

(۱) Nothing comes from nothing پارچەيەكە لە گۆرانى جۆلى ئاندروژ، لە فلىمى دىنگى مۇسقا.

(۲) ئەفلۇتىن Aflutin = plainus: لە ليكو پۇليس لە دىلتاي مىسر لە سالى ۲۰۵ ز لەدايك بوو، لە ئەسكەندەريە خوئندويەتى و پەرۋەردە بوو، پاشان بۇ خوئندى فەلسەفەي ھىندى چۆتە ھىندستان و، دواي گەرەنەي چۆتە رۆما و لەوى ژياو. فەيلەسووفىكى سۇفى دىندارىو، فەلسەفەكەي لە ئەفلاتون وەرگرتوو، بۆيە ناوئراو فەلسەفەي ئەفلاتونى نو، لە كىتەبى (تاسوعات)دا باسى كەردوو. بە بىردۆزى (ھەلقولان) ناويانگى دەرکرد، كە دىلت: بوونەمەردەكان لە خۇداو ھەلەقولىن (ناوى ناوە بنچينەي بەكەم) بەي دەستبەردانى خۆي. فەلسەفەي سۇفىگەرى ئىسلامى، بە ئەندازەيەكى زۆر كەوتۆتە ژىر ئەو بىردۆزو.

بۇچوونى ۋاپىر كە خۇدا بىرۈنەۋەرى لە خوودى خۇيەۋە درووستىكردوۋە، كەۋاتە بوون ھەمىۋى بەشىكە لە خۇدا، ئەمەيە يەكبوونى بوون (وحدة الوجود) كە زۆرىيە دىندارەكان بە توۋندى رەتيدەكەنەۋە).

گەردوونىكى كۆن، يان گەردوونىك كە سەرەتاي ھەيە؟

يىنگومان ئەمە يەكىكە لە پىرسە سەرەكەكان كە زاناياىنى گەردوونىسى و فەيلەسووفەكان و پىياۋانى ئايىنى سەرقال كىردوۋە^(۱)، بۆيە ئەم بەشەمان بۇ تەرخان كىردوۋە.

لە ياسا بىنەپەتتەكانى رېئازى ۋەقەلانى لە فەلسەفەدا، ئەۋەيە كە لە كاتى لىكەندەۋەمان بۇ ھەر پىرسىك نايى لە سەرەتادا ھىچ ھۆكارىكى بۇ بىخەينەرو، ھەروەھا نايى داۋاي ھىچ لىكەندەۋەيەكى بۇ بىكەين^(۲).

لەلەي فەيلەسووفە يىپاۋەرەكان بوونى گەردوون و ياسا سىروشتىيەكان كە گەردوون بەرپەۋەدەبەن خالى سەرەتايە، كە داۋاي ھىچ لىكەندەۋەيەكى بۇ ناكەن لە كاتى توۋرىنەۋەي بابەتە پەيۋەندىدارەكانى گەردوون.

بەلام فەيلەسووفە خۇدا پەرستەكان بوونى خۇداي بەدىيەتەرى گەردوون و ياسا سىروشتىيەكان دەكەنە خالى سەرەتايە كە لىكەندەۋەي نىيە، بۆيە جىاۋازىيەكم بەدى نەدەكرد، لە نىۋان خىستەنەروۋى باۋەراران و خىستەنەروۋى يىپاۋەرەكان، چونكە ھەردوۋىكان خالىكى سەرەتايان ھەبىر كە نەدەكرا داۋاي لىكەندەۋەي بۇ بىكرىت.

(۱) لە كىتەبى (گىرمانەي يىپاۋەرەي) ئەنتۇنى فلو دىلەت كە بوونى كۆن ھىچ سەرەتايەكى نىيە، ئەمەش بۇ دەرچوون لە تىكەلەكردن و ئاسودەبوونى مىشك. بەلام لە كىتەبى (خۇدايەك ھەيە)، فلو بۇچوونەكەي گۆرپەۋە.

(۲) بۇ نىۋەنە ئەگەر (ھۆكارى گۆرپەي رەنگى بۇياغى پۇتاگاز لە سىپەتتەۋە بۇشىرى) بىخەينەرو، دىمىن كە ئەمە بەردەۋام لە گەل پۇتاگازە رەنگىكراۋەكان بە رەنگىكى دىارىكراۋە روودەدات، بەلام ئەگەر قولتر لىنى وردىنەۋە دىمىن كە رەگەزى گۆگەرد كە لە بەرەمە سوتىنەرەكاندا ھەيە و پىنكەتەيەك لە گەل ماددەيەكى كىمىيەدا درووستەكات كە لە بۇياغەكەدا ھەيە، ئەۋ پىنكەتەيەش بەرپە لە رەنگى شىرى، لە گەل وردەبوونەۋەي زىاتر كار دەگاتە ئەۋەي كە ياسا تىۋرىيەكان كە پىنكەتە كىمىيەكان ھەلدەسۈرپىنن ئەۋان بەرپەسارن؛ ئەۋ كات تىدەگەين كە ئەمە خالى سەرەتايە كە لە كاتى لىكۈلىنەۋە لە ھۆكارى گۆرپەي رەنگى بۇياغى پۇتاگاز داۋاي لىكەندەۋەي ناكەين.

نەخىر. بەلكو گەردوونىكە سەرەتاي ھەيە و، لە نەبوونەو ھاتۆتەبوون

ئەمە بۆچوونى من بوو، بەرلەوھى زانايانى گەردوونناسى بىردۆزى تەقىنەو
گەرەكەى گەردوون Big Bang Theory بىخەنەرۆو، كە زياتر لە ھەموو
بىردۆزەكانى تر دەريارەى درووستبوونى گەردوون پيشوازى لىكراو.

بىردۆزەكە جەخت لەسەر ئەو دەكاتەو كە گەردوون لە ئەنجامى تەقىنەوھەكەى
گەرە و لە خالىكدا كە ھەموو ياسا زانراوكانى فيزىيا دەپرێت درووست بوو، ئەو
خالەش پىنى دەگوتريت (Singularity تاك). بە بەلگەى زانستى سەلمىنراو
كە گەردوون سەرەتايەكەى ھەيە و دەگەرپتەو بۆ نزىكەى ۱۳,۷ بليون سال
پيش ئىستا.

كارەكە لىرەدا نەوھستا، بەلكو زانست چەمكىكى ترى وردتر و واتادارتى
بەكارھىنا، كە برىتييە لەوھى گەردوون لە نەبوونەو ھاتۆتە بوون. ئەوھتا زاناي
فيزىيائى ئىدوارد ترىون^(۱) Edoward Tryon لە سالى ۱۹۷۳ پيمان دەلېت:
وزەى گەردوون لە سەرەتادا سفر بوو، چونكە ھىزى كىشكردن كە رەگەزەكانى
گەردوونى لەخۆ گرتوو لە ھاوكىشە فيزىيائىيەكاندا بە سالب ھەژمار دەكرێت؛
بەو پىيەى كە بە ئاراستەى پىچەوانە كار لە ھىزەكانى تر دەكات، وەك ھىزى
پالەنەرى ناوھندى كە ئەلىكترۆنەكان فرى دەدات دوور لە ناوك و پال بە
ھەسارەكانەو دەنيت دوور لە خۆرەكانيان. بە ھەمان شىوئە گەر بارگە موجدەبەكان
بۆ گەردەكانى گەردوون بە بارگە سالبەكان ھاوتا بكەين، ئەوا وزەى گەردوون
دەبىتە سفر.

بە ھەمان شىوئە (ستيفن ھوكىنگ) و دامەزرێنەرانى فيزىيائى چەندى
ئەو دووپات دەكەنەو، كە فيزىيائى نوێ ئامارە بە درووستبوونى گەردوون لە
نەبوونەو دەكات.

(۱) ئىدوارد ترىون Edoward Tryon: مامۇستاي فيزىيائى لە زانكۆى ھىتەر لە مانھاتن. پىپۆرە لە
بىردۆزى رىژمى و بىردۆزى چەندى.

گومان لەۋەدا نىيە كە فەيلەسووفە يىباۋەرەكان توۋشى يىھىۋايى بوون، چونكە زانست بەلگەي لەسەر دور پىرسى گىرنگ خستۋتەپروو:

يەكەم: گەردوون سەرەتايەكى ھەيە و، تا ئەندازەي يىكۋتا نوقمى قەدىمى نىيە (ئەزەلى نىيە).

دوۋەم: گەردوون لە نەبوونەۋە ھاتۋتە بوون.

ئا ئەۋەيە كە فەيلەسووفە باۋەرپدارەكان بۆ ماۋەي سەدان سالە لە رىنگەي عەقلەۋە ھەۋلى سەلماندى دەدەن. كاتىك بۆ يەكەمجار (ۋەك فەيلەسووفىكى يىباۋەر) گەيشتە بىردۆزى تەقىنەۋە گەۋرەكەي گەردوون كە بەرپەرچى بوونى گەردوونى دايەۋە، ئەۋكات ھەستم كرد وا پروبەروۋى بىردۆزىكى جىۋاز لە بىردۆزەكانى تر دەبەۋە، بىردۆزىك يەكانگىرە لە گەل ئەۋ باسەي لە سفرى تەكۋىندا ھاتۋە، كە دەلىت (لە سەرەتادا، خودا ئاسمانەكان و زەۋى درووستكرد).

جا ئەگەر كارەكە بەم شىۋەيە يىت، ئەۋا ھېچ رىنگاي ترمان لە بەردەمدا نىن جگە لەۋەي بەدۋاي بەدەيھتەرى ئەم سەرەتايەدا بگەپىين.

فىزىئاسەكان بەدۋاي دەرچەيەكدا دەگەپىين

لە سەرەتادا زانايانى گەردوونى پەھەندە فەلسەفى و زانستىيە گەۋرەكانى پشت بىردۆزى تەقىنەۋە گەۋرەكەيان نەدەزانى كە دۆزىبويانەۋە، ھەر كە ھەستىيان بەۋە كرد يەكسەر بەدۋاي دەرۋازەيەكى ماددىدا گەپران بۆ ئەۋەي ئەۋە لىك بەدەنەۋە كە ئەۋ سەرەتايە چۆن بوۋە.

ستيفن ھۆكىنگ^(۱) لە كىتبى (مىژۋىەكى كورتى كات) ھەۋلىدا لەۋ كىشەيە دەرېچىت، گوتى: ئەگەر ھېچ رىنگاي ترمان نەيىت جگە لەۋەي كە گەردوون سەرەتايەكى ھەيە، ئەۋا كىشە نىيە بلىين گەردوونىكى خۆ تەۋاكەر (ۋاتە خۆي

(۱) بۆ ناسىنى زاناي فىزىيى گەۋرە (ستيفن ھۆكىنگ) سەرنجى بەشى دوۋەم باسى يەكەم بەدە.

خۆی ھېناوتە بوون). چەند وتەبەكى ئەدەبىي جوانە! بەلام چەند دورە لە بەلگەى زانستى و فەلسەفى!

ھەروەھا ەك ھەولتيكى يېھبوا، زاناي فيزيايى ئىدوارد ترىۆن ئەوھى راگەياند كە دەكرى بە سادەبى سەرھتاي دروستبوونى گەردوون بە يەككە لەو شتانە دابىرەت كە دەكرى لەخۆو لە كاتتەكەو بۆ كاتتەكى تر پروویدات! ئايا ئەمە دواھەمىن شت دەيت لە گىرفانى زانا يېباوەرەكاندا؟

لە كۆتايیدا، ھۆكىنگ ھىچ رېنگايەكى بەدەستەو نەماوە دانى بەوە دانا كە لە پرووى فيزيايەو مەحالە بزانرى كە تەقینەو گەورەكە چۆن دەستپىكردوو. ھەروەھا لایەنگرانى فيزيای چەندىي^(۱) ئەوھيان رەتكردووە كە دروستبوونى گەردوون لەخۆو بوويەت.

لەراستیدا سەلماندى ئەوھى كە وزەى گەردوون لە كاتى دروستبوونیدا و (تا ئىستاش) سفر بوويەت، ئەو ناگەيەيت كە پىرستى بە بەدیهينەر نەبوويەت. چۆن وزەيەك كە ئەندازەكەى سفر بوويەت، ئەم ھەموو جوانبى و وردى و سەرنجراكيشيە بە دەروویرمان دەبەخشيەت؟!

فەيلەسووفەكانيش دەخلىسكىن!

فەيلەسووفە يېباوەرەكان بەوە پارزى نەبوون دان بەوە دابىنن كە خودا گەردوونى بەدیهيناوە و، ئەو رەتكردنەوھيان لەسەر بنەماى سەلماندىن (ئەوھى بە ھەستەكانمان ھەستى پىناكەين، بوونى نىيە) بنیات دەين. لە پيشەكى كتيبەكەدا رېبازى فەلسەفەى ماددىگەرایی لۆژيكيەمان ھەلوەشانەو، كە تەنات گەتوگۆ كرنيش لەسەر چەمكى (خودا) رەتدەكاتەو.

لەئىو تووندترین ئەو فەيلەسووفانەى دژى گەرپان بوون بەدواى سەرچاوەى دروستبوونى گەردوون ديشيد ھيوم بو. يىگومان گەورەترین ھەلەى مەنھەجى

(۱) بۆ زانىنى فيزيای چەندىي و ناسينى زاناکانى، سەرنجى باسى شەشەم بەد.

ھىوم بىرىنى بوو لە پەتکردنەوھى پەيۋەندى ئىۋان ھۆكار و ئەنجام و ھەژمارکردنى پەيۋەندى ئىۋانىيان بەوھى كە لە پەتکەوت دەرناچىت و ئىتر ھىچ واتاپەك بۆ گەرەن بەدوای ھۆكارى درووستبوونى گەردوون يان ھۆكارى درووستبوونى ھىچ شتىكى تر نامىنىتەوھ.

فەيلەسووفە يىۋاپەرەكان لە نكۆلى كەردن بەردەوام بوون و دەيانگوت: نەبوون (شتىكى) قەدىمە و سەرەتاي نىيە و ئەو پەتدەكەنەوھ كە بە (نا شتىك - لاشىء) ناۋى بىەن!! و پەتداگرى لەسەر ئەو دەكەن كە دەكرى وزە و ماددە لەخۆۋە و لەو نەبوونە قەدىمە درووست بوۋىت^(۱)!

بەلگەى ماوھى ۋازلىھىتان

رىچارد سوينبىرن (فەيلەسووفى باۋەردار) بەرپەرچى بانگەشەكانى يىۋاپەرەكانى دايمە، بە دووبارە خستەنەروۋى بەلگەى (ماوھى ۋازلىھىتان)^(۲). سوينبىرن دەلىت: ئەگەر نەبوون بۆ ماوھى يىكۆتايى قەدىمى درىزبكرىتەوھ و، ئەگەر گەردوون سەرەتايەكى ھەيىت، ئەو بۆچى گەردوون بە ديارىكراۋى لەو كاتەدا درووستبوو؟ بۆچى بۆ ماوھىەك بەبى ھىتانەبوون مايمە، پاشان لە كاتىكى ترى كاتى يىكۆتادا گەردوون ھاتەبوون؟ پىۋىستە ھۆكارىك ھەيىت كە ھىنايىتەبوون Inductive factor or creative factor.

پوختە: خودايدەكى قەدىم گەردوونى لە نەبوونەوھ ھىتاۋەتە بوون.

فەيلەسووفى گەرە جۆن لىسلى^(۳) John Lislle پىمان دەلىت: ھەموو چەمكە فېزىيايىەكان، چ ئەوانەى ئىستا باون يان ئەوانەى لەكاتى تەقىنەوھ

(۱) لەم چەمكەدا فەيلەسووفە يىۋاپەرەكان (نەبوون) بە شتىكى ناينكھاتە ۋەسف دەكەن، ۋەك ئەو ھىۋلىيەى لەلاى نەرسىز خدا بوونى لىۋە ھىتاۋەتە بوون.

(۲) سوينبىرن پىمان دەلىت كە بەلگەى ماوھى ۋازلىھىتانى لە عىلمى كەلامى مۇسلمانان ۋەرگرتوۋە.

(۳) جۆن لىسلى John Lislle: مامۇستاي فەلسەفە و زانستەكان لە كەندە، بەكىكە لە باۋەرداران بە بنەماى مەۋىيى، كە ۋاى دەيىنىت كە گەردوون بە جۆرىك نامادەكراۋە كە بۆ ژيانى مەۋف بىتىت، لە بەناۋانگىترىن كىتەپەكانى (عەقلى پەھا Infinite mind) يە كە لەسالى ۲۰۰۱ دەرچوۋە.

گەرەكەى گەردووندا باويوون، بەھىچ جۆرىك لە گەل ئەو تىكناگىرن كە
بلىين خودا گەردوونى لە نەبوونەو ھىناوئەبوون.

لە كۆتاييدا دەگەرپىنەو بۆلاى ستيفن ھۆكىنگ، دەبين بە ناچارى
دەلئيت: (ئەگەر ھاوكىشە گەلئىك بوونيان ھەيئت كە ئامازە بن بۆ درووستبوونى
شتىك لە ھىچ شتىك، ئەوا يىگومان ئەو ھاوكىشانە پويستيان بە ھىزىك ھەبە
كە تواناى كاريان بەبەردا بكات. چونكە ھاوكىشەكان بەدبھىنەر نين، بەلكو
كارەكان وەسف دەكەن و دەناسين). پاشان (لە ديدارىكدا كە دواى بلاكردنەو
كتىبەكەى ميژووى كات لە گەلى ئەنجامدرا) بە ناچارى دەلئيت: (گەيشتمان
بە ھاوكىشە گەلئىك كە ئەو رپوون دەكەنەو چۆن جىهان درووستبوو، واتاى ئەو
ناگەيەنئيت كە خودا! بوونى نيبە، بەلكو ئەو دەگەيەنئيت كە خودا گەردوونى
ھەرەمەكى درووستنەكردوو، بەلكو لەسەر ياسا و رپساي جىگىر ھىناوئە
بوون).

باسە شەشەم : گەتە ياساكانى سىرووشتە دانامە ؟

بەلگەى دىزاین = بەلگە گەردوونىيەكە

گومان لەوەدا نییە كە يەكێك لە بەناوبانگترین و بەهێزترین و سادەترین بەلگە لەسەر بوونی خودای بەدیھێنەر بریتیە لە (بەلگەى دىزاین Design Argument) یان (بەلگە گەردوونىيەكە Cosmic Argument). كە بە سادەیی واتە: وردیى دروستبوونی گەردوون و ئەو ياسا و پێكخراویيەى سروشت لەسەرى دەروات، بەلگەىە لەسەر بوونی دىزاینەریكى زیرەك.

سەرەپای ئەوەى كە من پێشتر زۆر بە توندی دژی ئەو بووم كە وردیى دىزاین بەلگە یێت بۆ بوونی خودا، بەلام چاوخشاندنەو بە بەلگەكەدا و بە شیوازی بەكارھێنانى وەك بەلگەىەكى فەلسەفى، گەیاندمیە داننان بە بوونی خودایەكى دانای بەدیھێنەر.

یێگومان ئەوانیارىیە زۆرى زانستى نوێ لە بواری ياساكانى سروشت و دروستبوونی گەردووندا و دروستبوونی ژیان و جۆراوجۆرى زیندەمەرەكان خستووێتیەپروو، ئەو بەلگەىەى بە چەندین بەلگەى پێشەکییەو دەولەمەندتر كەردوو، كە زۆر یارمەتیدەرى من بوو بۆ ئەوەى بگەمە ئەو دەرەنجامە.

بەلگەى ياساكانى سرووشت

ئەگەر ئىمە ياساكانى سرووشت پىئاسە بىكەين بەۋەى كە برىتىيە لە رېئىكخستن و گونجان لە سرووشتدا^(۱) ئەوا بىنگومان بوونى رېئىكخراوى و گونجان (Regularities) گرنىگىرىن ئەو لايەنەنەن كە واتا بە ياساكانى سرووشت دەدەن و دىكەنە بەلگە لەسەر بوونى دىزاینەرىكى زىرەك.

بەلام ئەۋەى زىاتر بەلگەىە ئەۋەىە كە ئەو ياساىانە ھەمىو بوونەۋەرەكان دەگرنەۋە (Universal) ن و، بەىەكەۋە پەىۋەندىدارن (Tied together) و دەكرى بە دەستەۋاژەى بىركارى ورد گوزارشتىان لىبكرىت (Mathematically precise).

لېرەدا پرسىارە تەۋەرەىيەكە ئەۋەىە: چۆن سرووشت لەسەر ئەو ياساىانە و بەو شىۋەىە درووستكراۋە؟ زۆرىەى زاناكانى فىزىا ۋەلامىكىان بۆ ئەم پرسىارە نەۋزىۋەتەۋە، تەنىا داننان نەبى بەبوونى خوداىەكى دانای بە توانا.

ئەم دەرەنجامە بەدەىيە تەنىا زانا كلاسكىكەكانى ۋەك ئىسحاق نىۋتن^(۲) و، جىمىس ماكسۋىل^(۳) باسىان نەكردۋە، بەلكو زۆر لە سەرانى فىزىاي نوتش

(۱) چەند نەۋرەىەك لەسەر ياساكانى سرووشت:

- ياساى پاراستنى وزە Law of conservation of Energy: قەبارەى وزەى سىستەمىكى داخرا ھەر بە نەگۆرى دەمىنەتەۋە.

- ياساى بەكەمى جولەى نىۋتن Newton's first law of motion: تەنى جىگىر ھەر بە جىگىرى دەمىنەتەۋە، تەنى جوللا ھەر بە جوللاى دەمىنەتەۋە ئەگەر ھىزىكى دەرەكى كارى تىنەكات.

(۲) ئىسحاق نىۋتن Isaac Newton: لە ئىنگلىتەرا لەداىك بوۋە و ژىاۋە (۱۶۴۲ - ۱۷۲۷) بەككە لە كارىگەرترىن كەسايەتەىەكانى مېژۋى مرقۇفەتەى. زۆر بەھرى ھەبۋن - ئەو فىزىايى - بىركارى - كىمىايى - گەردۋىنئاس - فەىلەسوف بو، بە دامەزرىتەرى فىزىاي مىكانىكى كلاسكى دادەرىت، ئەو سى ياساكەى جولەى داھىنا و، ياساى ھىزى كىشكرەنى دۆزىۋە، ھەرۋەك چۆن ۋەسفىكى گەردۋىنى كرد كە بۇماۋەى سى سەدە باۋ بو، كە تا ئىستاش ھەر باۋە، سەرەراى ئەو گۆرەنكارىيەنى بىرەۋزى رېژمى و فىزىاي كۋانتەم تىياندە نەجامداۋە.

(۳) جىمىس ماكسۋىل James Maxwell: زانائەكى فىزىا و بىركارى سىكۆتەندىيە (۱۸۲۱-۱۸۷۹)، خاۋەنى بىرەۋزى كارۋموگناتىيەى. بەشدارى و گرنىكى لە زانستى فىزىادا ۋەكو بەشدارى و گرنىكى ئىسحاق نىۋتن و نەىشتابە.

بۆچوونيان وايە كە ياساكانى سروشت بىرۈكەى خوداى بەدىيەتتەرن.

ئەلبېرت ئەنېشتاين^(۱)

(۱) ئەلبېرت ئەنېشتاين Albert Einstein: خاۋىنى بىردۈزى پىژمى، لە ئەلمانىا لەدايك بوۋە لەسالى ۱۸۷۹ و لە ويلايەتە يەكگرتۈۋەكاندا لەسالى ۱۹۵۵ كۆچى دواىى كىردۈۋە، ناۋى ھاۋ واتاى وشەى بلىمەتى دەكرىت.

لە سالى ۱۹۰۵ ئەنېشتاين ۋەك فەرمانبەرنكى بېچوك لە نووسىنگەى تۆمارى داھىتراۋەكان لە سوېسرا كارىدەكرە، ھەر لەو سالەشدا بىردۈزى يەكەمى دىيارەى پىژە (پىژمى تايبەت) بىلاۋكردۈۋە، پاشان گەراپەۋە بۇ ئەلمانىا تا لە زانكۆكانىدا بە پلەبەندى كار بكات، لەسالى ۱۹۱۵ بوۋ بە بەرپۈيەرى پەيمانگاي ئىمپراتورى فەلەكى و بىردۈزى (پىژمى گشتى) دانا.

لە سالى ۱۹۳۳ ئەنېشتاين لە دەستى زەھىروژىنگى نازىيەكان راپىكرە بۇ ويلايەتە يەكگرتۈۋەكان و رەگەزنامەى ئەمىرىكى يىبەخشا و لە زانكۆكانى ئەۋى وانەى وتەۋە تا كۆچى دواىى كىرد.

ئەنېشتاين خەلاتى نۆبلى ۋەرگرت، لەسەر خاسىيەتى دوو لايەنەى پروناكى (كاتىك ۋەك شەپۇل كاتىك ۋەك تەنۇلكە)، نەك لەسەر بىردۈزى پىژمى خەلاتى نۆبلى ۋەرگرتىت.

سەرەراى قورسى خستەپروى بىردۈزى پىژمى بە شىۋەكى سادە، دىتوانىن بلىين: بەپنى ئەم بىردۈزە پىۋەرنكى جىگىرمان نىيە كە بتوانىن بەھۋىيە شوتنى شتىك دىيارى بىكەين و، نە بتوانىن پرويەرى نىۋان دوو تەن بە رەھايى دىيارى بىكەين و، نە بتوانىن خىراىى جۈلەى تەنىك دىيارى بىكەين، ھەرۋەك چۈن پىۋەرنكى جىگىرمان نىيە كە لە رىيەۋە بتوانىن ماۋەى كاتى پرودانى پروداۋىك لەسەر ناستى ھەمىۋ گەردۈۋن دىيارى بىكەين.

ۋاتە شوتن و كات و پرويەر و جۈلە و قەبارە، ھەمىۋىان پىژمىن، ۋاتە لە كەسەكەۋە بۇ كەسەكى تر جىاۋازى ھەيە، بەھۋى چەند ھۆكارىكەۋە، گىرگىترىيان: خىراىى و ئاراستەى جۈلەيە، بۇ نەۋنە: ئەگەر لەناۋ شەمەندەفەرەكدا دانىشتى كە بە خىراىى سەد كىلۇمەتر لە كاتىمىرنىكدا دىۋات و، تۆپىكى تىنس فرى بەدى بە ئاراستەى سەرۋە، ئەۋا تۆپەكە دىتەۋە ناۋ دەستى خوت يىتەۋەى تۆپەكە بەرۋە پىشەۋە بىجۈلىت. ھەرۋەھا ئەگەر پىاۋىك لە دىۋەى شەمەندەفەرەكە سەپىرت بكات، ئەۋاى دەپىنەت كە تۆپەكە بە خىراىى شەمەندەفەرەكە بەرۋە پىشەۋە دىۋات!

- ئەگەر شەمەندەفەرەكە بە خىراىى ھەزار كىلۇمەتر لە كاتىمىرنىكدا بىۋات و تۆش لە ناۋىدا دانىشتى، ئەۋا ئەۋا كاتىمىرنى لە دەستى تۆ دايە كاتىكى ھىۋاشتر لە كاتىمىرنەكەى دەستى ئەۋا كەسەى لە دىۋەى شەمەندەفەرەكەيە تۆمار دەكات!

- ئەگەر پروداۋىك لە پىشەۋەى شەمەندەفەرەكە و پروداۋىكىش لە دىۋاۋىدا پرودىات، ئەۋا كەسەى لە ناۋ شەمەندەفەرەكەدايە ۋا ھەست دەكات لە يەك كاتدا پرودىانداۋە، بەلام ئەۋەى لە دىۋەيە ۋا ھەستەكات كە لە دوو كاتى جىاۋازدا پرودىانداۋە!

ئەمە بە تەۋاۋى لە فىزىي كلاسكى جىاۋازە (فىزىي نىۋتن)، كە ۋاى دەپىنەت كە شوتن و كات و پرويەر و جۈلە و قەبارە، ھەمىۋىان شتى رەھان. ئەمە ئەۋە ناگەپەنەت كە فىزىي نىۋتن ھەلە يىتە، بەلكو ياساكانى پىژمى بەسەر خىرايە لە رادەپەدەرەكاندا جىبەجى دەپت كە لە خىراىى پروناكى تىركىن.

دەريارەي ئەو پرسە، دەستپىنكىكى باشرمان لە ئەلبىرت ئەنىشتاين دەستناكەوتت بۇ خستەپرۆوى چەمكەكانى زانا گەورە نوپكانى فيزيا. ئەنىشتاين دەلىت: دەمەوى بزانم خودا چۆن گەردوونى درووستكردووه، دەمەوى بىرۆكەكانى خودا بزانم، ئەوئى تر تەنيا شتى لاوهكى و تەواوكارىن.

ئەنىشتاين زانىارى مرقىي دەريارەي گەردوون بە مندلىكى بچووك لەناو كتيبخانەيەكى گەورەدا دەچوئىت، كە ئەو كتيبخانەيە پرە لە كتيبي نووسراوه بە زمانە جوړاوجۆرهكان.

مندالەكە بە دلىايىهوه دەزانىت كە نووسەرتك ئەو كتيبانەي نووسيوه، بەلام نازانىت چۆن، لەو زمانانەش تىناگات كە ئەو كتيبانەي پى نووسراوه، ھەرۆك چۆن دەشزانىت كە ئەو كتيبانە بە پىي سىستەمىك رېكخراون، بەلام نازانىت.

ئەنىشتاين بۆچوونى مرقە ژىرەكان دەريارەي خودا بەم نمونەيە دەچوئىت. ئەو ھەموو رېكخراويەي گەردوون دەپىن و دەزانن كە لەسەر ياساگەلىكى بەرزى سرووشتى دەروات، بەلام كەمىك نەيىت لىي تى ناگەن، پىنگومان لەو تىدەگەن كە ھىزىكى شاراوہ لە پشت ھەموو ئەمانەوہ ھەيە.

ماكس جامەر Max Jammer يەككە لە ھاوپىكانى ئەنىشتاين لە كتيبي (ئەنىشتاين و ئاين Einstein and Religion) بىروباوهرى ئەنىشتاين دەريارەي خودا كورتدەكاتەوہ، دەلىت:

ئەنىشتاين بىرۆكەي خوداي بە كەسايەتى كراو (وہك ئەوئى خودا مرقىيى بى لاشە بىت، ئەگەرچى لە چۆنى و چەندىتى سىفەتەكانى لە سەرووى مرقەومە) پەتدەكاتەوہ، كە ھەر ئايىنە و بە ھى خۆي دەزانىت و بە گەورەي ھۆزەكەي خۆي دادەنىت. بەلكو ئەنىشتاين باوهرى بە خودايەكى ناماددى ھەيە، كە خۆي لە ياساكانى سرووشتا دەردەخات.

ئايا سەرنجى پەلكەزىپىنەت داوہ Rainbow؟ ئەو بەرزى و ئەندازە و رىنگانەي دواي رۆژنىكى باراناوى لە ئاسماندا دىيانىنى، جىاوازي ھەيە لە سىفەتى ئەو پەلكەزىپىنەي ھاوپىكەت لە دورى سەد مەتر دەپىنىت. وانا ھەر يەكەمان پەلكەزىپىنەي تايىمى خۆي ھەيە و لە گەل جوولەي دەروات، ئەمە بىردۆزى پىزىيە!!

ھەرۋەھا ئەنىشتاين باۋەرپى بەۋە ھەيە، كە ھەر كەسنىك لە سروشت تىبگات خودا دەناسىت، لەبەر ئەۋە نا كە سروشت خودا يىت (ۋەك سېنۆزاي فەيلەسووف)^(۱) دەلىت، بەلكو بەھۆى ئەو ياسايەنەى لە سروشتدا ھەن و بەلگەن لەسەر بوونى عەقلىكى بلىمەت لە پشت سروشتدا و پىۋىستە عەقلى مەۋۇف لە بەرامبەر ئەم گەرھىي و دانايىيەى خودا خۆى بە كەم بزانىت.

كەۋاتە ئەنىشتاين باۋەرپى بە خودايەك ھەيە كە زانستى رەھاي ھەيە و، كات و شوئىن سنووردارى ناكات. ئەنىشتاين لە نووسىنەكانىدا زۆر ناۋى لە خودا ناۋە: (عەقلىكى بەرز)، (رۆھى بەرزى يىكۇتا)، (عەقلە بەرزىنەكە). سەرھپاي ئەۋەش زۆر لە شوئىنكەوتوۋانى ئايىنە ئاسمانىيەكان (جولەكە - دىان - موسلمان) ئەنىشتاين بە باۋكى رۆھى يىباۋەرپى دەزانن، ئەمەش بەھۆى بەيەكەۋە بەستەنەۋەى خودا و سروشت. زاناي بايۇلۇجى يىباۋەرپى رىچارىد دۆكنز رەۋاجى بەم بۆچۈنەدا و، ئەۋەى راگەياند كە ئەنىشتاين بەم سىفەتەنەى مەبەستى سروشتە نەك خودا^(۲).

ئەنىشتاين پىشتىر ھەردوۋ ھەزرى يىباۋەرپى و بەكبون (وحدة الوجود)^(۳) رەتكرىدبۆۋە، تەنەت لە زۆرىك لە نووسىن و وتار و گەتوگۇكانى تورھىي و بىزارى خۆى راگەياندبۆۋ، بەرامبەر ئەۋەى كە يىباۋەرپان بۆ پالېشتى كەردنى بۆچۈنەكانيان ئەۋ دەدەنە پال يىباۋەرپى.

(۱) سېنۆزا Spinoza: يەككە لە بەناۋابانگىرىن فەيلەسووف و پياۋە ئۆزىكىيەكانى ئەلمانىا لە سەدەى جەفدەھەمدا (۱۶۳۲ - ۱۶۷۷) بە رەخنە و گومانەكانى لەسەر تەۋرات و ئايىن بە گشتى بەناۋابانگ بۆۋ، نووسىنەكانى بە سەرەتاي شەپۇلى گومان و يىباۋەرپى دادەرتن لە سەدەى ھەژدەدا.

(۲) لە كىتەبى (ۋەھمى خودا The God Delusion).

(۳) لە باسەكانى پىشوردا ھەردوۋ ھەزرى يىباۋەرپى و بەكبونمان ئاساندوۋە.

فیزیای چەندىي (کوانتەم)^(۱) بەرەو خودامان دەبات

ئەنیشتاين تاکە گەورە زانای نوئی فیزیایی نەبوو کە پێکخراوی یاساکانی سرووشت و دانایی خودای بەدیھیتەری پێکەو بەستۆتەو، ئەمەتا گەورە زانایانی فیزیای چەندىي لەو بۆچوونەدا ھاوبەشی دەکەن. لێرەدا تەنیا گرنگی بەخستەنەرۆی دید و بۆچوونیان دەمین چونکە ھەندى کەس بە ھەلە تێدەگەن و وادەزانن کە فیزیای چەندى دەرمانى درووستبوونی گەردوون لە نەبوونەو و بەی پێوستى بە خودای بەدیھیتەر لێکبداتەو، ھەرەھا دیدى ھەریەك لەم زانایانە بەشیکى پەيوەندى نۆوان خودا و پرسى خواپەتە دەرمانى.

فیرنەر ھیزنبرگ^(۲) Werner Heisenberg خاومى (بەمەى ناحەتمى یان گومان Uncertain Principle) دەلیت: بە درێزایى ژيانم پالەپەستۆى ئەوەم لەسەر بوو کە بیر لە پەيوەندى نۆوان ئایین و زانست بکەمەو، ھیچ کاتیکیش دەروازەبەكم بۆ ھەلاتن نەدۆزیبەو کە زانست دان بە بوونی خودادا نەیت.

ھەرەھا دەلیت: چى وا لە جوولەى دەرزی موگناتیسى دەکات بە ئاراستەى باکور یان باشور بوەستیت، بە دنیایبەو ئەو سىستەمىكى سەرەسەرھیتەرە کە ھیزنكى دانای بە توانا بەرپۆەى دەبات، ھیزنك کە ئەگەر ون بییت ئەوا کارەساتى زۆر خراپ تووشى رەگەزى مەرۆفایەتەى دەیت، کارەساتى زۆر خراپتر لە تەقینەوەى ئەتۆمى و جەنگەکانى لەناوبردنى مەرۆف.

ھەرەھا ئیروین شروڈینگەر^(۳) Erwin shrodinger دامەزریتەرى زانستى (میکانىکای شەپۆلەکان) دەلیت: ئەو ویتەىەى زانست بۆ بوونەوەرەکانى دەرووبەرمان دەکیشیت، زۆر کورت بێنە. چونکە سەرەرای ئەو حەقیقەتە زۆرانەى

(۱) فیزیای چەندىي Quantum Physics: کۆمەلەى بنەمەى ھەبە کە کار لە گەل سىستەمە فیزیاییە وردەکاندا دەکات، تەنۆلکە و گەردیلە و پەرۆتۆن و نیوترۆن و ئەلیکترۆن و تەنۆلکە بچووکەکانى تری خوار گەردیلە. ھەرەھا لە شەپۆلەکانى جۆرە جیاوەرەکانى وزەش دەکۆلێتەو.

(۲) فیرنەر ھیزنبرگ Werner Heisenberg زانایەكى ئەلمانییە (۱۹۰۱ - ۱۹۷۶)

(۳) ئیروین شروڈینگەر Erwin shrodinger زانایەكى ئەمساویە (۱۸۸۷ - ۱۹۶۱)

پېشكەشمان دەكات و ئەو ياسايانەمان بۇ دەخاتە پروو كە بوون بەرپۆتەدەبەن، بەلام زانست بەلال دموستېت بەرامبەر ئەو شتانەى لە دلماندا تزيكن و لە راستيدا زۆر لەلامان گرنگن.

زانست قسەيەكى بۇ ھەستکردنمان بە دلخۆشى و دلتنگىي نىيە، يان ئەو كارىگەرييانەى رەنگەكانى وەك سوور و شين لەسەرمان دادەنيت، بۆچى ئەم ديمەنەمان لەلا جوانە يان شيرىنە، چۆن ئەم رېتكخراوېى و گونجانە لېكبدەينەو، زانست ھىچ لەبارەى خىر و شەر نازانيت، لە راستيدا ئەم كارانە بە داننان بە خودا نەيت لېكنادرئەو.

شرۆدېنگەر ھەروەھا دەلېت، ھەندى كات زانا ماددىيەكان دميانەوى وەلامى ئەم پرسیانە بدەنەو، بەلام وەلامى وا گالتەجارانە دەدەنەو كە بەھىچ شېئىيەك ناكړى بە راستى وەرگيرن. زۆرجار زانست بەو رەنگە سەير دەكرېت كە بىباوېرە، ئەم قسەيە جىنگاي سەرسوړمان نىيە، چونكە ئىمە سيفتەكانى جوانى و كراوېى و چاكە و خراپە لەبەر زانست دادەمالين، جا ئەگەر زانستى ماددى مرۆف لە مرۆفایەتى دابشۆرېت، ئىتر چۆن ئەم جۆرە زانستە دان بە گەورەترین و بەرزترین چەمكدا دەنيت كە عقلى مرۆف پرووبە پرووى دەيتەو.

ھەرچى (ماكس پلانك^(۱) Max Plank) ى دامەزرێنەرى فیزیای چەندى (دەلېت: ناتوانین ھەفلزییەكى راستەقىنە لە نیتوان زانست و ئاییندا بدۆزینەو، چونكە ھەریەكەیان نەوى دى تەواو دەكات. ھەریەكە لە ئایین و زانست لە جەنگىكى بەردەوامدان لە گەل پروپاگەندە و گومان و خۆسەپاندن و بىباوېرىدا، بۆ گەشتن بە ناسىنى خودا.

ھەروەھا پۆل دىراك^(۲) Paul Dirac (بەكێك لە گەورە دامەزرێنەرانى فیزیای چەندى) دەلېت:

(۱) ماكس پلانك Max Plank زانایەكى ئەلمانییە (۱۸۵۸ - ۱۹۴۷)

(۲) پۆل دىراك Paul Dirac زانایەكى ئینگلیزییە (۱۹۰۲ - ۱۹۸۴)

خودا بەدییەنەرنكى وردە، بەرزترین ئاستى بىركارى لە دىزايىنى دروستکردنى گەردوون و دانانى ياساكانى بەكارهێناوە.

لە گەل ستیڤن ھۆكىنگدا :

دەگەینە گەورە زانای فیزیایی سەردەم (ستیفن ھۆكىنگ^(۱) Stephen Hawking) و لە كۆتایی كتیبەكەیدا (میتروویەكى كورتى كات Abrief history of time) دەلیت: ئە گەر بگەینە (بیردۆزە جیهانییەكە)^(۲) Universal theory ئەوا ھەریەكە لە زانایان و فەیلەسووفان، تەنانت خەلكى ئاساییش دەگەینەیتە ئەوێ كە لە ھەندى لاوەنەكانى دانایی و ھىكمەتى بوونی گەردوون و بوونی ئیمە تیىگات. ئە گەر ئەو ھشمان زانى، ئەو ھش دەزانین كە خودا چۆن بىردەكاتەو. لە شونىكى ترى كتیبەكەدا دەلیت: بیردۆزە گشتگیرەكە كۆمەلىك ياسا و ھاوكیشە دەیت. پرسیارەكە ئەوێ: كى ھىز و ژيانى بەبەر ئەو ھاوكیشە پروتانهدا كەردووە تا ئەو گەردوونە ماددیەى لى پەیدا ییت كە وەسفى دەكات؟ ھەروەھا ھۆكىنگ لە یەكێك لە دیدارەكانیدا دەلیت: ھەر چەند زانیارىمان دەریارەى گەردوون و ياسا لۆژیکیەكان كە بەرپۆوى دەبن زیاتر ییت، زیاتر دەرك بەو دەكەین كە رێكخراوى و گونجانی تیدا ھەبە.

(۱) ستیفن ھۆكىنگ Stephen Hawking: زانای فیزیای تیۆرى و بىركارى پراكتیكى بەریتانى، مامۆستای بىركارىیە لە زانكۆى كامبریج، لە شونى ئىسحاق نیوتن. لە سالى ۱۹۴۲ لەدايك بوو. بە تریژینمەكانى لە بواری گەردوونناسیدا بەناوبانگە بەتایبەت كۆنە رەشەكان. ھەولێ سادەكەرنەوى زانستەكانى داوھ بۆ خەلكى ئاسایی. كتیبەكەى (میتروویەكى كورتى كات) یەكێكە لە پر فروشترین كتیبى زانستى بە درێژایى میژوو، بەو پىمى ھەر ۵۰۰ كەسێك لەسەر روى زوى كتیبىكى لى كریو. لە سەرمای گەنجیدا تووشى نەخۆشى Amyotrophic lateral sclerosis بوو، كە تووشى پەككەوتووی تەواوى كرد لە ماسولكەكانى مل و سەردا، لە رپى دەزگای ئەلیكترۆنییەو پەبوەندى لە گەل دەورووبەردا ھەبە، لە رپى جولەى چاو و لێوكانى!! چونكە توانای قسەکردنى لەدەست داو.

(۲) بیردۆزى جیهانى گشتگیرەكە زاناكان بەدواى ياسا و ھاوكیشەى ھاویشدا دەگەرین، كە بتوانیت چوار ھىزە سەرەكیەكە لە گەردووندا چىبەجى بكات: ھىزى كارۆموگناتىسى - ھىزى كىشكەردن - ھىزى نەتۆمى بەھىز - ھىزى نەتۆمى بێھىز.

ھەروەھا دەلىت: گومان لەوەدا نىيە كە ئەگەر پۇژى لە پۇژان دەريارەى
 حىكمەت لە بوونى گەردوون پارسار بىكەى لەوانەىە جگە لە وىستى خودا
 وەلامىكت دەست نەكەوت^(۱).

لەگەل پۇل دىڧىز

پۇل دىڧىز^(۲) Paul Davies خەلاتى تىمپلتۇن^(۳) Templeto prize لەسەر
 لىكۆلىنەو لە پەيوەندى نىوان لۆزىك و گونجانى سىرووشت و پارسى خوداىيدا
 وەرگرتووە.

لە وتارەكەيدا بەبۆنەى وەرگرتنى خەلاتەكەو، دىڧىز ھەموو ئامادەبوانى
 تووشى شۆك كەرد كاتىك رايگەيانە كە زانست سنوورىكى تايبەتى پىشكەوتن
 نابرىت، مەگەر دان بە چەمكە ئايىنىيەكاندا بنىت.

ھەروەھا دەلىت، سەرەراى ئەوەى كە بىباوەران لە خۇيان ناپرسن كە ئەو
 ياسايانەى سىرووشت لە كۆتو ھاتوون، بەلام ھەموريان دان بە رىكخراوۋى ئەو
 ياسايەنەدا دەنن، بۆيە دىڧىز بىباوەران بە ھەلە دادەنىت لە دوو چەمكدا كە
 دەستى پىوەدەگرن و بوونەتە بەرىبەست لەنىوان ئەوان و باوەردا:

- چەمكى يەكەم: لىكدانەوميان بۆ رىكخراوۋى بناغەى گەردوون، بەوەى كە
 مادام بەم شىوۋىە بىنراو ەديارە ھەر لەسەر ئەم ياسايانە بوو، ئىمەش بەو ەلاميان

(۱) ھۆكىنگ لە ھەندى شىرنى تردا ئەوۋى راگەيانەوۋە كە بىباوەرە و باوەرى بە بوونى خودا نىيە،
 ئەم ھەڧىزىيە لەبەرئەو ەردەكەوت كاتىك پوۋبەروۋى بەلگە زۆرەكانى بوونى خودا دەيتەو خۇى ناچار
 دەيتەو كە دان بە حەقىقەتدا بنىت.

(۲) پۇل دىڧىز Paul Davies: زانايەكى بەرىتانيە، لە سالى ۱۹۴۶ لەدايك بوو.
 مامۇستاي فیزیایە لە زانكۆى ئەمرىزۇنا، پىشتەر لە زانكۆى كامبرىدج - لەندن - نىوكاسل مامۇستا بوو.
 پىپۇرى زانستەكانى گەردوون و فیزیای چەندىيە، لە سالى ۱۹۵۵ خەلاتى تىمپلتۇنى وەرگرت.

(۳) خەلاتى تىمپلتۇن Templeto prize: خەلاتىكە دامەزراوۋى تىمپلتۇن لە وىلايەتە يەكگرتوۋەكان لە
 سالى ۱۹۷۳ ە دەيبەخشىت.

ئەو خەلاتە بۆ ئەو دۆزىنەو ە تورئىنەو زانستانەيە كە خزمەتى لاىەنەكانى ئايىن و پۇحانەت دەكەن،
 دواى ئەوۋى ھەستيانكرد خەلاتى نۆبۇل ئەو لاىەنەى پىشتگوى خستوۋە. نرخەكەى ۶.۱ ملیون دۆلارە
 (لە خەلاتى نۆبۇل بە نرخترە كە ۲.۱ ملیون دۆلارە).

دەدەينەوۈە كە ئەگەرى ئەو ھەبوو كە بوونىكى نارېنكخراوتر و ناگونجاوتر دروست بېت و بىننەتەو، ئەمە نرىكتە لەو بارودۇخە تىكەل و پىكەلەى لە سەرئەى دروستبوونى گەردووندا ھەبوو، بۇچى گەردوون لەرۋى دروستبوون و مانەوۈەدا لەسەر باشتىن و ئالۇزتىن و قورستىن شىو ھەركەوت؟

- چەمكى دووھەم: گەمزمىيەكى تەواو، ئەوۈى كە ماددىگەراكان دەلەن كە ياساكانى سروشت لە دانانى نىمە خۇمانە و لە راستىدا لە سروشتدا بوونىان نىيە.

من وانا زانم ھىچ كام لە زانايانى فىزىيا پىي و بېت كە ياساكانى نيوتن (بۇ نموونە) لە دروستكراوى مەوۇف بېت، پىنگومان ياساكانى سروشت بوونىكى راستەقىنەيان ھەيە و، رۆلى زانايان لە دۆزىنەوۈە و دارشتەنەميان داىە، نەك لە داھىنانىان.

دېقىز چەند پرسىك دەخاتەروو:

- چۆن ياساكانى سروشت دروست بوون؟

- بۇچى بە ديارىكراوى ئەم ياسايانە بوون و ياساى تر نەبوون؟

- چۆن زىاننىك كە بەھۇش و عەقل و زىرەكى دەروات بەرپۆو، لە ماددەى نازىندو دىتەبوونەوۈە؟

بەلگەكانى دېقىز بە وەلامە بەھىزەكەى كە عەقلى بىباوھەرەكان پەكدەخات كۆتايى پىدەننىن:

ياساكانى سروشت لە سەردەمىكى زۆر زووھوۈە دانراون بۇ ئەوۈى دواتر بە نەركى خۇيان ھەلبەستەن لە بوونىكدا كە ھىشتا دروست نەبوو^(۱)، ئاى ئەوۈە چ دىزايەن و ئامانجىكى سەرسوڧھىنەرە؟!

(۱) ئەم چەمكە بە (بەنەماى مەۋىيى) دەنارسىت، سەرنجى باسى دواتر بەدە.

لەگەل زانايانى بىركارىدا :

(جۇن بارۇ) ^(۱)ش خەلاتى تېمپلۇنى وەرگرت، لەسەر لىكۆلىنەۋەكانى دەريارەى بەلگەى دىزاين. لە وتارەكەيدا دواى وەرگرتنى خەلاتەكە، سەرنجى بۇ ئەۋە رايكشا كە ئەم بوۋە و بەو ئالۋىيە سەرسوپھىنەرە بىي وئەيەى لە بناغە و رۇلدا ھەيەتى، شوئنى كەمىك لەو ياسايانە دەكەۋىت، كە بتوانى بە وردى لە ھاۋكىشە بىركارىيەكاندا لىكەدانەۋى بۇ بىكرىت و ئەندازەى لاپەرپەك داگىر بىكات.

ھەرۋەھا بارۇ بەرپەرچى ئەۋانە دەداتەۋە كە دەللىن ياساكانى سىروشت لە داھىتراۋى خۇمانن بۇ ئەۋەى دياردە سىروشتىيەكانى دەۋرۋەرمانى پىي لىكەدەينەۋە، دەللىت درووستىۋونى مەۋف و زۆرىۋونى (كە لە ھەمۋو شتىك زياتر لامان گرنگە) پىۋىستى بە گریمانەكردنى بوۋنى شتى زۆر ئالۋىيە ۋەك كۈنەرەشەكان و.. نىتر بۇچى زاناكان ئەم چەمكەنەيان داھىناۋە؟!

ھەرۋەھا بارۇ ئامارەش بۇ ئەۋە دەكات كە مېژۋى زانست پەرە لەو بىردۆزانەى شوئنى بىردۆزەكانى پىشخۇيانيان گرتۋتەۋە. سەرەپراى ئەۋەى كە بىردۆزى رېژمى پىنچەۋانەى ياساكانى نىۋتن بوۋ. بەلام تانىستا و بۆھەزاران سالى تىرش ئەم بىردۆزە ھەر بەكاردىت. نايان ئەمە بەلگەنىيە لەسەر ئەۋەى كە ئەم ياسايانە بە راستەقىنە بوۋنيان ھەيە و دىد و بۇچۋونى ئىمەى مەۋف نىيە كە ھەر كاتى وىستمان بتوانىن بىيانگۋرپىن؟!

لەگەل زانايانى بايۇلۇجىدا

دواى ئەم گەشتەمان لەگەل زانايانى فىزىيا و بىركارىدا، ھەلۋەستەيەك لەلاى زاناي بايۇلۇجى (چارلس دارۋىن Charles Darwin) دەكەين، خاۋەنى بىردۆزى پەرەسەندىن كە زۆر بە بىباۋەرى تۆمەتبار دەكرىت، بەلكو ئەم چەند

(۱) جۇن بارۇ John Barrow: لە لەندىن لەدايك بوۋە لە سالى ۱۹۵۲.

مامۇستاي بىركارىيە لە زانكۆى كامبرىدج. گرنگى تاييەتى دەدات بە فىزىاي تىۋرى و فىزىاي گەردوون. لە سالى ۲۰۰۶ خەلاتى تېمپلۇنى وەرگرت.

دېرە بىي تاوانى ئەو بىسەلمىنىت و بىتتە بەلگە لەسەر بىباوەران. داروين لە ژياننامەى تايبەتى خۆيدا دەلىت:

Reason tells me of the] extreme difficulty or rather impossibil-
ity of conceiving this immense and wonderful universe, includ-
ing man with his ca-paibility of looking far into futurity, as the
result of blind chance or necessity. When thus reflecting I feel
compelled to look to a First Cause having an in-telligent mind
in some degree analogous to that of man; and I deserve to be
called a Theist))

((زۆر قورسە، بەلکو مەحالە، بىر لە گەردوونىكى گەورە و سەرسۆرھىنەرى
وەك گەردوونى ئىمە بکەينەو، كە بوونەوهرىكى تىدا دەرئى وەك ئىمەى مەرۆف
كە توانايەكى سەرنجراکىشى ھەيە، لە ئەنجامى رېنكەوتى كۆر و ھەرەمەكى
درووستبوويىت. بۆيە كاتىك لە دەوروپەرمدا بەدواى ھۆكارى يەكەمى دواوہى
بووندا دەگەرېم، ناچار دەبم دان بە بەدەيھىنەرىكى زىرەكدا بنېم. ئا لىرەدا من
باوەرم بە بوونى خدا ھەيە)).

فەيلەسووفەكان گەشتى زاناكان تەواو دەكەن خدا بەدەيھىنەرى ياساكانە :

پوختەى قسان، جۆن فۆستەر John Foster، كە مامۆستای فەلسەفەيە لە
زانكۆى ئۆكسفۆرد، لە كتيبەكەيدا (خودا بەدەيھىنەرى ياساكانە The Divine
Lawmaker) دا دەلىت: ئەگەر دان بە بوونى ياساكانى سروشتدا بنين، ئەوا
ئەم رېنكخراوئى و گونجانە، بە سادەيى و بە جوانترين شێو بوونى خودايەكى
دانای بە توانامان پىدەلىت.

ھەرۆھا فەيلەسووفى گەورە رىچارد سونبېرن لەسەر بەلگەى ديزاين پيمان
دەلىت: ئەگەر بلىين، ھەموو تەنەكان (بە پىي ياساى ھىزى كىشکردن) يەكتر
كىش بکەن، ئەوا لۆژىكىتر و ئاسانترە كە بلىين سەرچاوەى ھەموو ئەو تەنانە
يەك سەرچاوەيە، لە جياتى ئەوہى گریمانەى ئەو بکەين كە ھەر تەنىك لە

تەنەکان بە رېڭەوت ئەم ھىزەى تېدا درووستبوو و مروف لىم لەيەكچوونە
ھەرەمەككە ياسايەكى داناو.

سوينيېرن لەگەل جۆن فۆستەر ھاوپرايە لەسەر ئەوەى كە باشتريڻ ليكدانەو
بۆ ئەم رېڭخراويە بوونى خودايەكى داناي بە توانايە، كە ئايىنە ئاسمانىيەكان
وەسفى دەكەن.

ئەو زانايانەى دان بە بوونى حيكمتىكى خوداييدا دەنيڻ لە پشت گەردوون،
بەلگەكان لە پىناو بەرگريکردن لە چەمكىكى فەلسەفى ناخەنەروو، بەلكو
گوزارشت لە واقعەك دەكەن كە زانستى سەردەم خستوويەتییەروو بەسەر عەقلە
لۆژيكي مەندەكانىشى سەپاندوو بە بەلگەيەكى بەھيژى وا كە جىڭاي
ھەلوەشانەو و پشتگوي خستن نين.

باسمە ھەتەم : گەردەھونىڭ بۇ پىشوازمە لە ئىمە ئامادەگراۋە!

بىرىكەۋە ئەگەر لە گەشتە كەتدا چوۋى بۇ ئوتىلىك..

كاتىك چوۋى ۋوورەكەت، بىنىت ئەو وىنەيەي لە پشت قەرەنلەكە ھەلۋاسراۋە
ھاۋشىۋەي ھەمان ئەو وىنەيەيە كە چەند سالىكە لە پشتەۋەي قەرەنلەكەي
مالەۋەت ھەلۋاسراۋە. ئەو فەرشەي لەۋوورەكە راخراۋە، ھاۋشىۋەي فەرشى
ۋوورەكەتە، ھەروەھا ھەمان گولدان و گوللى لىيە كە تۇ ھەزەت لىيەتى.

لەسەر مىزى گۆشەي ۋوورەكەشدا، بىنىت ئەو دىۋانە شىعەرەي ئارەزووت
لىيەتى و تاۋنا تاۋىك ئارەزوو دەكەي بىخوتىتەۋە لەسەر مىزەكەيە، ھەروەھا ئەو
پۇژنامەيەش كە راھاتوۋى پۇژانە بىخوتىتەۋە.

لەناۋ بەفرگەرەكەشدا، ھەموو ئەو خواردەۋە و شوكلاتەي ئارەزووت لىيە
تىدايە و، ئەو دەفرى ئاۋەشى كە تۇ لە مالەۋەدا بەكارى دىنى ھەمان دەفرى
مالەكەتە و ھەمان ئاۋە كانزايبەكەي نىشتىمانەكەتى تىدايە.

كاتىك تەلەفىزىۋنەكەت خستە كار، بىنىت ھەمان ئەو فىلمانەي ئارەزوۋى
دەكەي پەخشى دەكات، ھەروەھا كەنالى ناوخۆيى ئوتىلەكەش ئەو پارچە
مۇسقىايەي ئارەزووت لىيانە پەخشى دەكات.

لە گەرماۋەكەشدا، بىنىت دىۋارەكانى بە ھەمان پەنگى گەرماۋى مالەۋەت
كە ئارەزوۋى دەكەي پەنگىگراۋە، ھەروەھا لەسەر پەفەكان ھەمان شامپۇ و
سابوۋنى لەسەرە كە راھاتوۋى بە كارىان بىنى.

ھەرچۇنىڭ چاۋىگىرى ھەموو ئەو شتەنە دەيىنى كە ئارەزووت لىيانە و پىيانەوۈ راھاتوۋى. يىگومان ئەگەرى ئەوۋى كە بە رىكەوت ئەمە پرويدايتت وردە وردە لەلات كەمدەيىتتەو، تا دلىيا دەيىوۈ كە يەككە لە بەرپۆبەرانى ئوتتەلە كە ورەكارىيەكانى ژيانت و ئارەزوۈكانتى زانيوۈ.

ئىمە و بوون بە يەكەوۈ گونجاوين

ئەو ئامادەكارىيە چاۋەرۋاننەكراۋانەى لە ئوتتەلەكەدا ھاتنەپىشت و جەخت لەسەر ئەوۈ دەكەنەوۈ كە كەسكە لە ئوتتەلەكەدا ھەيە تۆ لە نرىكەوۈ دەناسىت و پىشتەر زانيوۈتەى كە تۆ دىيت بۆ ئوتتەلەكە، فەيلەسووفەكان ناۋى دەنن بەلگەى گونجان Fine tuning argument.

زاناي فیزیایی گەورە (فریمان دىسون^(۱) Freeman Dyson) ئەم بەلگەيە ۋەسف دەكات و دەيىت: (ھەرچەند گونجانى زياتر لە وردەكارىيەكانى گەردوون و پىداۋىستىيەكانى خۇمان بەدى دەكەم، ھەستەم زياتر دەيىت كە گەردوون بۆ پىشۋازى لە ئىمە ئامادەكراۋە).

ئەو چەمكەى گەردوون ۋاي دەيىت كە گەردوون بە جۇرىك درووستكراۋە كە گونجاۋىت بۆ ژيانى مروف پى دەگوترى (بنەماى مروفى The anthropic principle)^(۲) لىرەدا پرسىارىكى گرىگ خۇى دەخاتەرۋو، ئايا دەكرى ئەو رىكخراۋمى و گونجاۋىيەى لە نىۋان ياسا و بنەما فیزیيەكاندا ھەيە، كە رىنگاياندەۋە ژيان لە گەردوون درووست بىت و بوونەۋەرەكان درووست بىن بۆ رىكەوت بگىرپىنەۋە؟ لە ئىستادا ھىچ لە زانا فیزیيە گەورەكان ئەو قەسەيە ناكەن، چۈنكە ئەوان پىيان ۋايە كە ناكرى ئەم گونجان و رىكخراۋىيە لەناۋ يەك گەردووندا Universe لەرپى رىكەوتەۋە درووست بوويت!

(۱) فریمان دىسون Freeman Dyson: لە ئىنگلىتەرا لەدايك بوۈە لە سالى ۱۹۲۳. مامۇشاي بىركارى و فیزیايە لە ۋىلايەتە يەكگرتۈۋەكان. گرىنگى دەۋات بە نەندازىارى نەتۈمى و فیزیاي چەندىي. لە سالى ۲۰۰۰ خەلانى تىمپلتۈنى ۋەرگرت.

(۲) لە بەشى دوۋەم، باسى دوۋەم بە درىژى باسى بنەماى مروفى دەكەين.

كەواتە، زانايان چى دەخەنەپروو؟

زانايان دوو بژاردە دەخەنەپروو. يان ئەوھتا دان بىيىن بە بوونى بەدېھىتەرنكى زىرەكى داناي بە توانا كە ھەموو ئەم رېڭخراويىيە بە ويست و تواناي خۆى رېڭخستوو، يان ئەوھتا بلىيىن كە چەند گەردوونىكى جياواز ھەن Multiverses كە سرووشتى جياوازيان ھەبوو، بە رېڭكەوت لەسەر يەككە لە گەردوونەكان (گەردوونەكەى ئىمە) بارودۇخى گونجاو بۇ ژيان پەخساو.

باسى چەند گەردوونىي^(۱)

يەككە لە بەناوبانگترین زانايانى گەردوونناسى كە پشتگىرى لە بىرۆكەى چەند گەردوونىي دەكات (مارتن رىز^(۲) Martin Rees)، ۋەرن با پىكەو سەرنجى قەسەكانى بەدەين كە پىي واىە:

بۇ ئەوھى يەككە لە گەردوونەكان شياو يىت بۇ ژيان، پىوستە بارودۇخ و ياسا و بىنەماى فیزیایی واى تىدايىت كە لە گەردوونى ئىمەدا ھەيدە.

ھەروھە كە ھەندى لەو مىكانىزىمانە دەخاتەپروو كە گەردوونناسان بۇ لىكدانەوھى چۆنىەتى درووستبوونى گەردوونە جياوازهكان داياندەنن. يەككە لەو مىكانىزىمانە پرودانى (تەقىنەوھە گەردوونىيە جۇراو جۆرەكانن Multiple Big Bangs، كە لە ھەر يەككىيان گەردوونىكى جياواز درووستبوو. ھەروھە بىردۆزى كۈنە رەشە جۇراو جۆرەكان كە لە وزەى ھەر يەككىيان گەردوونىكى جياواز درووست دەيىت.

(۱) چەمكى چەند گەردوونىي بۇ يەكەمجار ۋەك چىرۆككە لە چىرۆكەكانى خىيالى زانستى خراپەپروو بەناوى Star maker لە سالى ۱۹۷۳. چىرۆكەكە ۋەك پروبارك سەپرى كات دەكات كە كۆمەلەك بلىقى ھەلگرتىت، كە ھەر يەككىيان نامازە يىت بۇ گەردوونىكى جياواز، كە لە نەبوونەوھە لە شىوھى خالىكى وزە دەرکەوتوون. ھەريەكە لەم گەردوونانە لە ماددەى جياواز پىنكەاتوون كە ملەكەچى ياساى فیزیایی جياوازان. ماددە و ياساى يەككە لەم گەردوونانە بە ئەواى بۇ ژيانى ئىمە گونجاو بوو.

لە ھەشتاكانى سەدىي يىستەم زاناي بايۇلۇجى F.A.Pantin كەوتە دواى ئەم دېدە خىيالىيە و، بىردۆزىكى زانستى لى درووستكرد كە تىايدا ئىمە دەچرتى بە دوكانىكى جىل و بەرگ كە مۇدەل و قەبارى جياوازی تىدايە و، كرىارەكە (كە ئىمەين) نەم جەلەى ھەلجۇارد كە بۆى گونجاو بوو (كە گەردوونى ئىمەيە).

(۲) مارتىن رىز Martin Rees: مامۇستاي فەلەك و زاناي گەردوونناسى بەرتانى، لە سالى ۱۹۴۲ لەدايك بوو.

ھەروەھا ریز ئامازە بۇ ئەوەشەكەت كە لىكدانەو جىاوازەكان زۆر لە گەل يەكدا ھەقدژن و، بۇ سەلماندن و رەتكردنەو ميان پىوستى بەو ھەيە كە بنەماي فيزيائى وامان ھەيىت كە مليون جار لەو بنەمايانە بەھيتر بىت كە دەيانزانين، وەك چرى زۆر و قەبارەى زىدە گەورە و زىدە بچوك و، گەرمى زۆر و خىرايى خىراتر لە خىرايى پرووناكى. ئەو بۆچوونى وايە كە تىگەبشتنى زياتر دەيىتە ھۆى لەكارخستنى زۆرىك لەو بژاردانە، تا دەگەينە ئەو ھى بلىين يەك گەردوون ھەيە!!

بىردۆزى چەند گەردوونىي لە تەرازوودا

زۆرىەى گەورە زانايانى فيزيا و فەيلەسووفەكان گالتە بە بۆچوونى چەند گەردوونىي دەكەن. لىرەدا قسەى يەككە لە گەورە زانايانى فيزيا و گەورە فەيلەسووفىك دەخەينە پروو.

زانای فيزيائى (پۆل ديفيز Paul Devis) دەليىت:

ئاسانە بلىين كە ئەگەر ئىمە تەمەنىكى ئەبەدى (بى سەرەتا) مان داووتە گەردوونىك لە گەردوونەكان، ئەوا لەو ماوە ناكۆتايىە زۆرەدا ئەگەرى درووستبوونى ھەر شتىكى لى چاوەرپوان دەكرا، بەلام ئەم قسەيە بۆ لىكدانەو ھى بوونى ژيان لەسەر ئەم گەردوونەمان بە ھىچ جۆرىك قەبول نىيە.

بە ھەمان شىوہ ئەگەر پەنا ببەينە بەر فيزيائى چەندىي، ئەوا ھىچ كەس ناتوانىت شتىك سەلمىنىت يان رەتى بكا تەو، چونكە ھەمووى ئەگەرە. لە ھەمان كاتدا، ئىمە تەنھا توانىومانە بەرگىكى زانستى بەبەر پرسەكەدا بكەين دواى ئەو ھى تۆوى گومانمان لە عەقل و دلى ھەموو مرؤفنىكدا چاند.

گوئنى ئەم درووشمانە دەكرى بۆ سەلماندى ھەر شتىك و لە ھەر بوارىكدابى بەكارىيت، بەلام لە راستىدا تاكە بەلگەبەكىشى نەخستۆتە پروو.

پىوستە بەلگەى زانستى وەك گوللە وايىت، بە تەواوى و بەرەو ئامانجىكى ديارىكراو ئاراستە بكرىت، پاشان، باسى چەند گەردوونىي بۆ ئەندازمەكى ناكۆتا لە گەردوونەكان و قەدىمىيان بۆ ناكۆتا لە قەدىمىدا، تەنھا لەبەر خاترى

نەۋەي يەككە لە گەردوونەكان بارودۇۋى گونجاۋى تىدا بخولقيت و بۇ ژيان بشيت، ئەمە شىۋازىكى زۆر مەترسیدارە؛ چونكە چەمكى بەلگەي زانستى لە رەگ و رېشەۋە ھەلدەكېشىت.

چەند گەردوونىي كە ئەگەرى رېكەوت دەكاتە پېۋەر بۇ نەۋەي يەككىيان بۇ ژيان بشيت، قەبارەي كېشەكە گەۋرەتر دەكات؛ چونكە دەيكاتە ئەنجامى لىككەنى كېشە x ژمارەي گەردوونە گرىمانەيەكان. ئەمە ۋەك ئەم قوتابىيە ۋايە كە مامۇستاكەي باۋەرى بە پاساۋەكەي نەدەكرد كە سەگىك دەفتەرى ئەركەكانى قوتابخانەي خواردوۋە، پاشان قوتابىيەكە قورەكە خەستىر بىكات و لە ۋەلامدا بلىت، ژمارەيەك سەگ (كە ژمارەكەيان نەزانراۋە) دەفتەرى ئەركەكانى قوتابخانەيان خواردوۋە!!

ئەگەر بگوتىرى ياساى گونجاۋ بۇ دروستىۋونى ژيان بە رېكەوت و لە دۋاي ساردىۋونەۋەي يەككە لە گەردوونەكان لە دۋاي تەقىنەۋە گەۋرەكە دروستىۋوۋە. ئەۋا ياسا فىزىيەكان كە لە كاتى ساردىۋونەۋەي ئەم گەردوونەدا بوونيان ھەبوۋە، دەۋو شۋىتى ياساى باللاتر بىكەۋن، بەلام دواتر چۆن ياساى باللاتر دەرکەوت. بۆيە بەردەۋام پېۋىستىمان بە زانىنى سەرچاۋەي دروستىۋونى ياساى بالا پاشان باللاتر و باللاتر دەيىت، ھەرۋەھا دىدى چەند گەردوونىي پېۋىستى دەستىۋەردانى خودايى رەتەناكاتەۋە.

لەگەل فەلسەفەدا:

فەيلەسوفى گەۋرە (رىچارد سۋىنبېرن Richard swin burne) لەگەل پۇل دىڧىزدا ھاۋىيەشى دەكات لە گالتە كردن بە گرىمانەي چەند گەردوونىي و دەليت: گەمزانەيە كە بلىن چەندان ترىليۇن گەردوون كە دەگەرىتەۋە بۇ چەندان ترىليۇن سال، لىككەنەۋەيەكى شياۋە بۇ دروستىۋونى بارودۇۋىكى گونجاۋ لەسەر يەك گەردوون (گەردوونى ئىمە)، لە كاتىكدا دەكرى ھەموو بوون بە بوونى (يەك خدا) بە ژىرانە لىكەدرتەۋە.

گرىمانەى چەند گەردوونىي، كە تەنيا بارودۇخى يەككىيان گونجاو بوو بۇ ژيان، نەيتوانى وەلامى پەرسىيارە گەرەكە بداتەو: چۆن ياساكانى سەر ئەم گەردوونە دروستبوون؟

جا ئەگەر گرىمانەى چەند گەردوونىي وەك لىكدانەو بۇ دروستبوونى ژيان لەسەر گەردوونى ئىمە رەتەكەينەو، ئەوا رېنگايەكى ترمەن لە بەردەمدا نىيە، تەنيا داننان نەيت بە خودا، بەدەيتەرى گەردوون و ژيان، كە بەلگەى گونجان ئامازەى بۇ دەكات.

بەلگەى گونجان Fine tuning argument

فەيلەسووفى زانستەكان (جۆن لىسلى John Leslie) كە يەككىكە لە گەرەتەرىن لايەنگرانى بنەماى مەوۇي لە كىتەبەكەيدا (عەقلى رەها Infinite mind) دا دەلىت: گومان لەوەدا نىيە كە گەردوون بۇ دروستبوونى ژيان ئامادەكراو، ئەمەش لەرپى رېنكخستىكى وردى ياساكانى گەردوون و بنەما چەسپاوه فېزىيەكان، بەلام ئەوەى بەراستى توشى سەرسورمانى كردوون، ئەوەى كە ئەو گونجان و رېنكخراوئە زۆر زياترە لەوەى كە بۇ دروستبوونى ژيان پىوستە. كارۋموگناتىسى .. وەك نموونە:

جۆن لىسلى نموونەى گونجان بە وزەى كارۋموگناتىسى دىئىتەو، كە كۆنترۆلى ھەموو رېنكخستەكانى گەردوون دەكات، ھەر لە بچوكتەرىن پىكھاتە (گەردىلە) تا دەگاتە گەرەتەرىن پىكھاتە (گەلەستىرە)^(۱)، كە ھەموويان ملەكەچى ھەمان ياسان (ياساكانى فېزىيە چەندىي).

(۱) گەلەستىرە Galaxyies: بنىادىكى گەردوونىيە لە كۆمەلەكى زۆر ئەستىرە و تۆز و گاز و ماددى تارىك پىكھاتو، كە لە رېنگەى ھىزى كىشكرەنى ئالوگۆر پىكەو بەستراون و بە دەورى ناوەندىكى ھارەشدا دەخولتەو.

فەلەكناسان گەلەستىرەكان مەزمە دەكەن بەوەى كە ۱۰ تا ۱۰ گەلەستىرە لە گەردوونىي بىنراودا ھەيە. قەبارەى گەلەستىرە گەرەكان دەكاتە ۱/۲ مىليۇن سالى پرووناكى و زياتر لە ۱۰ ئەستىرە لەخۆ دەگرت.

لەسەر ئاستى گەردىلەكانىش، وزەى كارۋموگناتىسى پارىزگارى ئەلىكتىرۇنەكان دەكات لە خوولگەكانىدا، بەجۇرىك كە لەژىر كارىگەرى وزەى دەرگەرى ئاومندى زۇر دور نەكەونەو، لە ھەمان كاتىشدا، نەچنە ئاۋ ئاۋكە گەردىلەكانەو^(۱)، ئەمەش بەسەر ھەموو گەردىلەكاندا جىبەجى دەيت، لە بچوكتىرەنەو تا گەرەترەن. ئەم ياسايە بە تەنيا، ھەموو سىستەمە جۇراۋجۇرەكان بە تەۋاۋى بەرپۇدە دىبات، ھەر لە DNA ئاۋ خانەى زىندوۋ بگرە، تا دەگاتە سووتانى ئاۋ ئەستىرەى گەلەستىرە جىاۋازەكان و دەرچوۋنى وزە لىيانەو بەدرىژاىى بلىۋنان سالى.

چۇن تاكە ھىزىك، كە بە يەكەيەكى پىۋانەىى جىگىر دەپپورىت و مىلكەچى يەك ياساى فىزىياىى يىت، تواناى ئەۋەى ھەيە بەم ھەموو فەرمانە جىاۋازانە ھەلبىستىت. ئەمە لە كاتىكدا كە ھەريەك لەم فەرمانانە پىۋىستى بە ئەندازەى جىاۋاز و شىۋەى جىاۋازى وزە ھەيە؟

دوو خال دەمىتن، كە پىۋىستە دەربارەى بەلگەى گونجان بىانخەينەروو:

۱- ئەم ياسا و نەگۇرە فىزىياىانەى ئىستا ھەن و رى بە بەردەوام بوۋنى ژيان دەدەن، رىنگاىان بە دەرگەۋتنى ژيان نەدەدا. بۇيە پىۋىستى بە بارودۇخ و ياساى ترى جىاۋاز ھەبوۋ كە پىش تىكەى چۈار بلىۋن سالى دروۋست بوۋ تا ژيان دەستىبىكات.

۲- ئەگەر ھەندىك لە ياسا و نەگۇرە فىزىياىەكان كە ئىستا ھەن بگۇرپىن ئەۋا ناتۋانرى ژيان بەردەوام يىت.

ياساكانى سىروۋشت بەجۇرىك رىكخراۋن كە بۇ دروۋستبوۋنى ژيانى مەۋف و بەردەوام بوۋنى گونجاۋ يىت.

(۱) گەردىلە لە ئاۋكىك پىكدىت كە بەھۋى كارىگەرى كارۋموگناتىسى و وزەى دورخەروۋى ئاومندىى ئەلىكتىرۇنەكان بە دەرىدا دەخولتەو. ئاۋكىش لە پىرۇتۇن و نىۋىرۇن و كۋارك پىكدىت، كە يەكەى بىنچىنەى ئەم پىرۇتۇن و نىۋىرۇنانەيە.

باسە ھەشتەم: چۆن ژيان دروستبوو؟

يەككە لەو كېشەنەي پروبەرووي فەيلەسووفەكان دەيىتەو لەكاتى رەفتارکردن لەگەڵ زانا ماددىگەراكاندا، كەمى دەرك كردنيانە بەو كاريگەريە زانستيانەي بەهۆي لىكدانەو ماددىەكانيان دروستدەبن، لەوانەيە وا بىربكەنەو كە ئىمەي فەيلەسووف خۆمان خستۆتە دەريايەكەو كە تواناي بەرگە گرتنيان نىيە دەرياي (بايۆلوجيا).

لەكاتىكدا كە فەيلەسووفەكان پرسیاری (چۆن گەردوونىك كە لە ماددەيەكي نازىندووي نا عاقل دەتوانىت ژيانىكى عاقل و بەتوانا لەسەر زۆربوونمان بۆ بەديهيىتى؟) بەجۆرىك سەیر دەكەن كە ئەمە پرسیكى فەلسەفيە بەر لەوہي پرسیكى زانستی بايۆلوجى يىت.

خاسیەتەكانى بوونەوہري زىندوو :

ئەگەر بە دیدىكى فەلسەفيانە سەیری چەمكى ژيان بكەين، دەبينين كە خاسیەتى سەرەكى جياكەرەوہي ژيان ئەوہيە كە زىندەوہرەكان ئامانج و مەبەستىكى بنەرەتى لە دروستكردنياندا ھەيە (ئامانجدارىتى Teleology)، ئەم ئامانجە برىتيە لە پارىزگارىكردن لە بوون، ئەمە ئەو ئامانجەيە كە لەو ماددەي نازىندووەدا بوونى نەبوو كە لى ھىترايە بوون، جا كاتىك ئەرستۆ باسى پەيوەندى ئىوان ژيان و ئامانجدارىتى كرد، ژيانى بەو پىناسەكرد كە برىتيە لەوہي شتىك ئامانج لە بوونيدا ھەيىت.

خاسىيەتى دوۋەمى ژيان بىرىتىيە لە تواناي زۆرىوون. سەرەراي ئەۋەي كە ھەموو بىردۆزەكانى دروستىوونى ژيان دەرۋاننە زۆرىوون ۋەك كارىكى سرووشتى ھاورى لە گەل ژيان، بەلام لە راستىدا زۆرىوون خاسىيەتلىكى تەۋاۋ جىاۋازە لە ژيان.

ھەرچى خاسىيەتى سىيەمى پەيوەست بە ژيانە، بىرىتىيە لە سىستەمى كۆدى Coding system و چارەسەر كۆردى زانىارى Information Processing كە لە ھەموو جۆرەكانى زىندەۋەردا بوونيان ھەيە. (دېھىد بىرلىنسكى^(۱) David Berlinski) زاناي بىركارى مەبەستى ئەم سىستەمەمان بۇ پروندەكاتەۋە، دەلىت:

سىستەمى كۆدى ئەم سىستەمەيە كە دوو شت يان دوو سىستەم لە پىرى رەمز و كۆدەۋە بەيەكەۋە دەبەستىتەۋە. بۇ ئەۋەي لەۋە تىبگەين. با سەرنجى كۆدى مۆرىس Morse code (تەلىگراف) بىدەين، كە لەسەر سى ھەنگاۋ بىياتىراۋە:

كۆد - گواستەۋەي زانىارى - كۆدەۋەي كۆدەكە.

نېرەي كۆدەكە پىتەكانى ئەم وشانەي دىمەۋىت بىيانىرەت دىمانگۆرەت بۇ دوو رەمز (خال و نىشانە) و، ھەموو پىتەكان بەم دوو پەمزە و بە پىنگاي بىركارىانە دەخىرەنەۋە (كۆردارى بەكۆد كۆردى).

(۱) = . -- . گ = . -- . و = . -- . بەم شىۋەيە)، پاشان ئەم پەمزانە دەگۆردەرن بۇ نامازەي كارەبايى، كە لە پىرى وايدەرەۋە بۇ شىۋەيى ۋەرگەرەكە دەگوازرەنەۋە، كە ھەلدەستىت بە كۆدەۋەي كۆدەكە و ۋەرگىرەنەي بۇ واتا نەسلەكەي Decoding. ئەگەر ئەۋەي لەناۋ خانەدا پروودەدات لەسەر ئەم سىستەمە جىنەجى بىكەين، دىمەين ھەمان ھەنگاۋ پروودەدەن:

چونكە زانىارىيە تايىبەتەيەكان بە خانە و خاسىيەتەكانى زىندەۋەر كە بۇ ئەۋەكانى دواتر دەگوازرەنەۋە، كە كۆمۇسۇم جىنەكانى ھەلگرتوۋە و لە تەنىشت يەك

(۱) دېھىد بىرلىنسكى David Berlinski: لە سالى ۱۹۴۲ لە نيويۇرك لەدايك بوۋە، مامۇستاي بىركارىيە و دكتوراي لە فەلسەفە ھەيە و بەكىكە لە گەۋرە لايدىنگرانى دىزايىنى زىرەك.

رېزىدېن بۇ ئەۋەي كېرەمۇسۇماتى ناۋكى خانە پىكېيىن. ئەم زانىيارىانە لە شىۋەي رەمز بوونيان ھەيە، كە چوار پىت بەكار دەھيىن^(۱) كە لە تەنىشت يەك بەپىي رېنكسىتىكى بىركارى جىاواز رېنكەخرىن، بۇ ئەۋەي گوزارشت لە ھەموو زانىيارىەكان بىكات كە ناۋكى خانە ھەلگىرتوۋە، ئەم پىكھاتە كىمىيائە ترشى ناۋكى بەناوبانگ پىكەھيىن، كە كېرەمۇسۇمەكانى لى پىكەيىت و بەناۋى DNA ناسراۋە.

زانىيارىەكان لە كېرەمۇسۇمەكانى ناۋ ناۋكى خانە دەگوزرىنەۋە بۇ تەنۈلكەي ناۋ شەي خانەي (سايئۇسۇل) و دەرۋەي ناۋك و پىي دەگوتىي رايۇسۇم و ھەلدەستىت بە گواستەۋەي ترشىكى ناۋكى تر كە پىي دەگوتىي RNA (لە سىستەمى تەلىگرافدا بەرامبەر ئەۋ وايرەنەي كە كۆدەكە دەگوزنەۋە).

لەسەر بىنچىنەي ئەۋ زانىيارىيائەي RNA لە DNA ۋە ھەلگىرتوۋە بۇ رايۇسۇم، ئەۋەي كۆتايى ھەلدەستىت بە كىرنەۋەي كۆدەكەۋ تىگەيشتىن لە ناۋەرۋكەكەي و ۋەرگىرانى زانىيارىەكە Translation = Decoding و ترشە ئەمىنىيەكان بەيەكەۋە دەبەستىن بۇ پىكەيىنانى پىرۋىتىن، كە بە زۆرىي فەرمانەكانى خانە ھەلدەستىت.

ئەم سىستەمەي كۆد و چارەسەر كىرنى زانىيارىەكان، كە ھەردوۋ ترشە ناۋكىەكە DNA و RNA بەكار دەھيىت، لە خانەي ھەموو زىندەۋەرەكاندا بوونى ھەيە.

((كارل ۋۆيز^(۲) Carl woese)) (پىشەۋاي لىكۋلىنەۋە لە بىنچىنەي ژيان) سىستەمى كۆد و چارەسەر كىرنى زانىيارى بەۋە ۋەسە دەكات كە چەند لايەنەيە، بۆيە پىۋىستە تىايدا جىاۋازى بىكەين لە نىۋان:

۱- مىكانىزمى كار كىرنى سىستەمى كۆدى (DNA و RNA و پىرۋىتىنات).

۲- سەرچاۋەي سىستەمى كۆدى و چارەسەر كىرنى زانىيارى.

(۱) ئەم چوار پىتە ۴ پىكھاتەي كىمىيىن، لە كۆمەلەي بە ناۋى (نىكلۇتايىدات Nucleotides).

(۲) كارل ۋۆيز Carl woese: ئەمىرىكە و لە سالى ۱۹۲۸ لەدايك بوۋە، مامۇستاي مايكروبايولۇجىيە لە زانكۆي ئەلېنۇس لە ۋىلايەتە يەكگىرتوۋەكان. ئاركىيا Archia ي دۆزىمە، كە كۆمەلەيىكى سەرىخۇ و جىاۋازە لە بەكتىريا و پىكەۋە دەبە كۆمەلە خانەيەكى بىن ناۋك Broukaryotes.

۳- پەيوەندى ئەم مىكانىزمە بە گەشەسەندى زىندەۋەرەكانەۋە.

بە وردبۈۋەنەۋە لەم لايەنە، دەيىنن كە ئە گەر ھاتوو لەسەر بىنچىنەى ماددى لە بنەما و مىكانىزمى كاركردى (DNA) و (RNA) و پرۆتېنات تېگەشتىن، ئەوا بۆمان دەردەكەۋىت كە ھىچ دەريارەى ئەۋە نازانىن كە چۆن و لەكۆتە ماددى نازىندو مىكانىزمى كۆدى چارەسەركردى زانىارى و بەم شىۋە ئالۆز و سەرسۈرھىنەرە پەيداكردوۋە.

كىشەى (پىكھاتن) Morphogenesis :

ژيان چەند كارلىكتىكى كىمىيى ئالۆز نىيە كە بە دروستبۈۋى پرۆتېنە پىۋىستەكان بۆ ژيان كۆتايى يىت، ھەروھەا بەتەنیا برىتى نىيە لە ھەلگرتنى زانىارى و سىفەتە بۆماۋىيەكان و گواستەنەۋىيان بۆ نەۋەكانى دواتر. كىشەى ئالۆزتر كە پروپەروۋى ماددىگەراكان دەيتەۋە دەريارەى ژيان برىتتىيە لە كىشەى (پىكھاتن Morphogenesis).

چەمكى باۋى لاي ماددىگەرا وردكەرەۋەكان^(۱) Reductionists ئەۋەيە كە (DNA) كە بۆھىلەكانى خانەى لى پىكدىت، بەرپرسە لە ھەمبەر ھەموو سىفەتەكانى بوۋنەۋەر لە پروۋى لاشەى و دەروۋى و رەفتار و، يىگومان ئەم دىدە وردكەرەۋەيە لە كەمتەرخەمىيەكەيدا مەترسىدارە؛ چۈنكە بۆ بايولۇجىيەكان سەلمىنراۋە كە (DNA)، بەو مىكانىزىمانەى تا ئىستا پىي گەشتۈۋىن، بەتەۋاۋى بىي توانايە لە پىكھىتئانى بوۋنەۋەر لەسەر شىۋە راستەقىنەكەى Morphogenesis (واتە گۆرپىنى تەنیا لە زانىارى بۆ بوۋىنكى راستەقىنە).

دەتۋانىن چەمكى پىكھاتن بە نموۋنەيەك پروۋىتر بىكەينەۋە: چۆن دەكرى ئەو وشانەى كە لەسەر لاپەرەيەك نووسىۋىمانە و ۋەسفى شىۋەى مرقۇمان كرددوۋە، ھەرچەند ورد يىت، ئەو وشانە بىنە مرقۇفىكى راستەقىنە (بە گوشت و خوتنەۋە)! ئىتر بۆتە شتىكى پىۋىست كە دان بەۋەدا بىرئىت كە سىستەمىكى تر

(۱) ھزرى ماددىگەرايى وردكەرەۋە: سەرنجى باسى ھەشتەم، بەشى دوۋەم بىدە.

هەيە (كە هېشتا نەزانراوە) بەرپرسە لەم پێكهاڵنە. بەلام چۆن؟ ئەم سیستەمە ج سیستەمێكە؟ هېشتا نەزانراوێكی رەهاپە.

كێشەكە چەند لایەنەپە :

زانایانی بایۆلۆجی و فەیلەسوفە ماددیەكان پووبەرپووی كێشەپەکی فەلسەفی و زانستی وا بوونەتەووە كە جیگای بەزمین، كێشەكە چەند لایەنەپە و، لێكدانەووی پێویستیان بۆ هیچ كام لەم لایەنانە نەخستۆتەرپوو:

پەكەم: ماددەپ نازیندوو ئامانجدارپ لە كوێ هیناوە؟ تا بپیتە بوونەوهرێكپ زیندوو؟

دووهم: ماددەپ نازیندوو (تەنانەت ماددەپ زیندووی سەرەتاییش) توانای زۆربوونپ لەكوێ هیناوە، ئەو توانایەپ كە مەرجه بۆ بەردەوام بوونپ جوهرەكان و پێشكەوتنپ لەسەر پلیكانەكانپ پەرەسەندنپ؟

سێپەم: ماددەپ نازیندوو میكانیزمی كوودی و چارەسەرکردنپ زانیاری لەكوێ هیناوە كە بوونەوهرە زیندووەكان لە بوونەوهرەكانپ تر جیا دەكاتەووە؟

چوارەم: چۆن ئەو زانیارییانەپ بە مەرەكەب نووسراونەتەووە دەبنە بوونەوهرێكپ زیندوو، كرداری پێكهاڵن (Morphogenesis).

بۆ ئەوێ قورسپ ئەو هەلۆستە بزانیپ كە ماددیگەراكان لە لێكدانەووی ئەم كێشانەدا پووبەرپووی دەبنەووە، با بۆچوونپ پێشەوایانی زانستی بایۆلۆجی لە جیهاندا بزانیپ:

(ئاندرۆ كنۆل^(۱) Andrew knoll) مامۆستا لە زانكۆپ هارفارد دەلیت:

ئەگەر بمانەوێ كۆتا زانیاری كە زانست دەربارەپ درووستبوونپ ژیان پێپ گەپشتوووە هەلسەنگیتنپ، دەبینن كە:

(۱) ئاندرۆ كنۆل Andrew knoll: لەسالی ۱۹۵۱ لەدایك بوو، لە تەمەنپ سی سالیدا بوو بە مامۆستای میژووی سروشتپ لە زانكۆپ هارفارد. لە بەناویانگترین كتیبپ (ژیان لەسەر گەردوونە لاوێكە Lifeon a young planet) پە.

۱- ھېشتا نازانين بە ديارىكراوى كەى ژيان دەستى پىكردووه!

۲- ھېشتا نازانين لە ژىر چ بارودۆخىكدا ژيان پەيدا بووه!

۳- ھېشتا نازانين چۆن ژيان لەسەر ئەم ھەسارە دەستى پىكردووه!

ئەمە سەبارەت بە لايدەنە ماددىەكانى دروستبوونى ژيان، ئەدى بە چ شۆمەك دەتوانين وەلامى پرسىارە فەلسەفییە ئالۆزترەكان بەمىنەو؟

زانای فیزیای ئەتۆمى (جیرالد شرویدەر^(۱) Gereld Schroeder) دەلیت: بەتەنیا بوونی بارودۆخی گونجاو بۆ دروستبوونی ژيان، ئەوەمان بۆ دەرناخت كە چۆن دروستبووه. باشتىن شت كە بتوانين بلىين ئەوھە كە ئەم بارودۆخە رینگای داوھ كە ژيان لەسەر ھەسارەكەمان دروست بىت و بەردەوام بىت. بەلام ھەموو ئەو ياسا سرووشتیانەى ئىمە دەیانزانين كۆران لەسەر ئەوھى كە ناكړی ژيان لە ماددىەكى نازىندوو دروست بىت.

(چۆن مادۆكس^(۲) John Maddox) سەرنووسەرى فەخرى گۆفارى سرووشت Nature دەربارەى پرسىارى (كەى و چۆن زۆربوونى رەگەزى دروست بووه؟) دەلیت: نازانم!

ھەروھا (ئەنتۆنیۆ لازكانو^(۳) Antonio Lazcano) سەرۆكى كۆمەلەى نۆدەولەتى بۆ لىكۆلىنەوھ لە بنچىنەى ژيان دەلیت: يەككە لەو بابەتە لۆژىكى و فەلسەفیانەى پىويستە دانى پىدا بنىين، ئەوھە كە ژيان دروست نەدەبوو ئەگەر (مىكانىزمى بۆماوھى Genetic mechanism) نەبوايە، توانای ھەلگرتنى

(۱) جیرالد شرویدەر Gereld Schroeder: ئەمرىكیە، دكتورای لە فیزیای ئەتۆمى و گەردوونناسى ھەبە كە لەسالى ۱۹۶۵ لە MIT وەرگرتووه. مامۇستای زانكۆى عىبرىە لە قودس. گەنگى دەدات بە پەيوەندى نىوان زانست و رۆحانىيات و لە بەناوبانگترین كتیبەكانى Science of God.

(۲) سىر چۆن مادۆكس sir John Maddox: لە نىنگلەتەر لە سالى ۱۹۲۵ لەدايك بووه. پىپۆرى كىمیا و فیزیا و بايۆلۇجىيە و وەك نووسەرنكى زانستى لە تەمەنى بىست و دوو سالىەوھ لە گۆفارى (سرووشت Nature) كاردەكات.

(۳) ئەنتۆنیۆ لازكانو Antonio Lazcano: مامۇستای بايۆلۇجى مەكسىكى، بەناوبانگترین كتیبى The origin of life.

زانىبارى و گواستىنەۋەى ھەيە بۇ نەۋەكانى دواتر، لە گەل ئە گەرى گۆرپانكارى
تېيدا (پەرەسەندىن)، ئىتر چۆن ئەم ماددە نازىندوۋە ئەم مىكانىزمەى لە كۆى
ھىناۋە؟ نازانىن!

رەۋىنەۋەى تەمومۇئەكە :

گەرە زاناي فېسېۋۆلۇجى (جۆرج ۋالد^(۱) George wald) خاۋىنى خەلاتى
نۆبلى، لە راستى بىنچىنەى ژيان نرىكمان دەكاتەۋە و دەلىت:

سەرەپراى ئەۋەى كە لەسەرەتادا بۇ بىر كىردنەۋە زانستىيەكەم ۋەك شۆك ۋابوو،
بەلام پىۋىستە دان بە بوۋىنى زىرەكى و دىزايىن Intelligence and design
دابنىم كە لەپشت درووست بوۋىنى گەردوۋنەۋەيە و بۆتە ھۆكارى ئەۋەى كە بۇ
درووستبوۋىنى ژيان و پەرەسەندىنى لەسەر ھەسارەكەمان بارودۇخى گونجاۋىيىت.
لەۋەش ئالۆزتر، درووستبوۋىنى ژيان خۆى، پاشان دەر كەۋتىنى زىندەۋەرەكان، كە بە
پلەبەندى گەشەيان سەندوۋە تا دەگاتە بوۋنەۋەرە ژىرەكە، كە تواناي گەبىشتىنى
ھەيە بە دۆزىنەۋە زانستىيەكان و داھىنانى ھونەر و تەكنەلۇژيا وروژاندنى
پرسىيارەكان، بەلام ئە گەر نكۆلى لە زىرەكى و دىزايىن بىكەين و بلىيىن: ژيان بە
رېتكەۋت درووستبوۋە، ئەۋا لىكدانەۋە قورسىتىنەكەمان ھەلېژاردوۋە.

ئەمە بىروباۋەرى مەنە: تاكە لىكدانەۋەى لۆژىكى و عەقلانى بۇ ژيانىكى
ئامانجدار و بە توانا بۇ زۆرىوون، كە مىكانىزمى كۆدى بەرپۆدەبات، برىتىيە
لە داننان بە بوۋىنى خودايەكى قەدىمى داناي بەتوانا.

(۱) جۆرج ۋالد George wald: ئەمىرىكىيە (۱۹۰۶ - ۱۹۹۷). لە زانكۆى ھارقارد مامۇستاي فەرمانى
ئەندامەكانى جەستەبوۋ، خەلاتى نۆبلى لەسەر توژىنەۋەكانى دەرپارەى تۇرپى چاۋ وەرگرتوۋە.

باسە نۆيەم : گەشتە بەربەستەگان

دوای ئەوەی لە پێی فەلسەفە و زانست گەشتە حەتمییەت و مسۆگەری بوونی خودایەکی بەدیھێنەری گەردوون، کێشە و ڕێناکردنی ئەم خودایە ئەزەلییە کە سەرھتای نییە و سیفەتەکانی بە جۆرێک کە لە ژيان و ھەسارە کەمان پێیان ڕانەھاتووین ھەر لە مێشکەدا مایەوہ.

پێشتر لە کتێبە کەمدا (فەلسەفە و خودا) ئەوێم خستبوو و ڕوو کە توانای ئەوێم نییە بێر لەو خودایە بکەمەوہ کە دیندارەکان باسی دەکەن، بەوەی کە ((پروچە، ناماددیە، ھەموو بوونە Incorpoeal omnipresent spirit))، چونکە ئێمە وا ڕاھاتووین کە وەك (گوشت و خوێن) سەیری مەرۆف بکەین، بۆیە بۆچوونی: مەوجود بوونەوێکی ژیری بێ لاشە، وەك ئەو وایە بڵێی: مەرۆف بەلام مەرۆف نییە! بۆیە ئەگەر باسە کە باسی مەرۆفیک بێت کە لاشە نییە، ئەوا پێویستە سەرھتا دووبارە پێناسە ی مەرۆف بکەینەوہ.

تەواوبوونی وێنە خودا :

لە ھەشتاکان و نەوھەکانی سەدە یەستەم، فەیلەسووفە شیکارییەکان^(۱) بزووئەوێمەکی ژیانەوێ ئایینیان دەستیپێکرد بۆ سەلماندنێ ئەگەر - یان حەتمییەتی - بوونی

(۱) فەلسەفە ی شیکاری: شیکردنەو و گێرانەوێ بابەتی توێژینەو کە بۆ سەرچاوە و ڕەگەزە سەرھاییەکانی.

فەلسەفە ی شیکاری: کرداری لادانی ناپروونیە لە پێکھاتە کەیدا و گەرانەوێمەتی بۆ ئەو بەشە جۆراوجۆرانە ی لێ پێکھاتووە. دوو بەشە: شیکاری لۆژیکی، لە پێشەواکانی (بێتراند راسل) و شیکاری زمانەوانیی، کە لە باسی یەکەمدا ئاماژەمان پێکرد.

خودایەکی ناماددی و ھەموو بوون، لە ھەرھەوی سنووری کات و شوێندا، لە بەلگەکانیشیان جەختیان لەسەر زالبوون بەسەر کۆسپی نەتوانینی بێکردنەو لەم خودا ناماددیە دەکردەو.

تۆماس تراسی^(۱) Tomas Tracy بوونەوھری عاقل (زەمینی یان ئاسمانی) بەو پێناسە دەکات کە توانای ئەوھێ ھەبە ئازادانە وێست و مەبەستی خۆی ناپارستە بکات. جا ئەگەر مەرۆف لەژێر ئەم پێناسەیدا پۆلێن بکەیت، ئەوا واتای ئەو ناگەبەنیت کە ھەموو بوونیەک کە مەبەست و وێستێکی لەپشت بێت وەک بەرجەستە و لاشە بێت. ئا لێرەو، بەرجەستەنەبوونی خودا ئەو پەتاکاتەو کە مەبەست و وێست وەسف بکەیت، تەنانەت لە توانای بەدیھێنانی ھەموو بوونەوھرائی ناو بووندا.

ھەرھەوا تراسی دەلێت، ئەگەر خودا بەرجەستە نەبێت، زیندووێت و وێستی پەھا و توانای پەھای ھەبێت، ئەوا شتێکی سرووشتییە کە ژیان و وێست و توانای وەک ژیان و وێست و توانای ئێمە نەبێت و سێفەتەکانی تری وەک خۆشەوێستی و دانایی و ھێمنی و سێفەتەکانی تریشی بە ھەمان شێوە. سەرھەرای ئەوھێ کە ئەم دیدوێچوونە یارمەتیمان دەدات بۆ تێگەشتن لە سێفەتە خوداییەکان، بەلام ھێشتا تێگەشتنمان لەو سێفەتانە و لە زاتی خودایی زۆر کەم و کورت بێت.

خودا لە ھەرھەوی سنووری کات و شوێندا

براین لیفتۆ^(۲) Brain Leftow لە کتێبەکەیدا (کات و نەمریی) دا دەلێت: لە راستیدا چەمکی خودا، لە ھەرھەوی سنووری کات و شوێندا ھەبە، لە گەڵ بێردۆزی پێژھیی تایبەتدا دێتەو، چونکە بێردۆزی پێژھیی تایبەت بە شێوھێ

(۱) تۆماس تراسی Tomas Tracy: مامۆستای نایینەکان لە زانکۆی Maine لە Bates لە بەناوبانگترین کتێبەکانی: - God Action and Embodiment . The God who acts .

(۲) براین لیفتۆ Brain Leftow: مامۆستای فەلسەفە نایینەکان لە ئۆکسفۆرد، جێشینە رێچارد سونبێرن، لە بەناوبانگترین بەرھەمەکانی: Divine Ideas. Necessary Being and concept of god. Can philosophy Argu god's existance ..Time and Eternity.

چوار دورى سەيرى بوون دەكات و كات رەھەندى چوارەمىيەتى^(۱)، كەواتە ئەو
خودايەى شوئىن سنووردارى ناكات پيويستە لەدەرەوى (كات)يش بىت.

بۆيە دەرك كردنمان بە بوونى خدا لە دەرەوى كات يارمەتيمان دەدات بۆ
گەشتن بە زۆر لە سيفەتەكانى. چونكە بوونى لە دەرەوى كاتدا واتە هيچ
شتىك لەبىر ناكات، چونكە ئىمە ئەوئەى لە رابردوودا رويداوئە لەبىرى دەكەين،
خوداش رابردووى نىيە. ھەرەھا ئەوئە دەگەيەنيت كە خدا لەكار ناوەستيت،
چونكە وەستان لە كارىك واتە تەواو بوونى كاتى ئەم كارە و، بەم شىوئە ...

ھەرەھا كە دەلئىن خدا لە دەرەوى سنوورى كاتدايە، واتاى ئەوئە كە خدا
ھەرچى دەيكات لە كاتى خويدا دەيكات atonce, in a single act و هيچ
كارىك پيش كارىكى تر ناكات، بەلام لەوانەيە بۆ ئىمە ھەندىك كار پيش كارى
تر بکەون.

ويست و كردارى خدا بۆ خۆرەلەتن ئەوئە، كە خۆرەلەتنى سەى و دووسەى و..
بە دواىيت.

خوداى چاكەخواز و كيشەى خراپە و نازار ...

گومان لەوئە دانىيە كە كيشەى خراپە و نازار (كە لە پشت رەوتى بىباوئەرى منەوئە
بوو) لەلاى فەيلەسووفەكان كيشەيە كە خاوەن قورساىى و سەنگى خۆيەتى. بەلام
من دلىيا بوومەوئە كە تىنە گەشتن لەو كيشەيە ناييت بىيتە ھۆى ئەوئەى باوئەرىمان
بە بوونى خدا نەييت، دواى ئەوئەى بەلگە فەلسەفى و عەقلى و زانستىيەكان ئەم
بوونەيان سەلماندوئە. لە راستيدا بوونى خراپە و نازار لە ژيانى مەوؤفا پەيوئەندى
بە سيفەتەكانى خوداوە ھەيە نەك بە بوون و نەبوونى خدا.

من توانيم بگەمە برىك لەو حىكمەتەى لە پشت ئەوئە ھەيە، كاتىك دلىيا بووم
كە مەوؤف نازادى ھەلئەزاردنى ھەيە، كە لە ئازەل و رەوئەكى جىادەكاتەوئە و ئەو
نازادىيەى كە ريمان پىدەدات كە بوونى خدا قەبوول بکەين يان رەتبەكەينەوئە،

(۱) چوار دورىيە كە: سى دورى شوئىين سەروە و خواروئە، راست و چەپ، پيش و پاش، دورى چوارەمى (كات)ە.

يان ھەول بۆ رازىبىونى بىدىن يان گوى بەو نەدىن، بۆيە پىۋىستە چاكە و خراپە ھەيت تا بە ئازادى خۇمان يەكىيان ھەلبىزىرن.

لە راستىدا ئازادى ھەلبىزاردن چەكىكى دوو سەرىيە؛ چونكە مەروڧ دەتوانىت خراپە ھەلبىزىرت، ئەمەش ئەو دەخوازىت كە سىفەتەكانى ئەو جىھانە دىارى بىكەن كە پىمان وايە چاكە:

ماددىگەراكان بەو جۆرە سەيرى چاكە دەكەن كە دەپى بزانىن چ سودىكى لى پەيدا دەيت. بۆنمىونە دەولەمەندى و سەفەرى خىرا بە كىشورەكاندا و ناومندە ژمارەى تەمەنى مەروڧ. دەپى لە ئامانجەكانى مەروڧ بن.

بەلام دىندارەكان پىيان وايە چاكە ئەمەيە كە لە خودات نرىك بىكاتەو، بەلام بە سرووشت ئەو رىنگر نىيە لەبەردەم ئەوئى كە بەدىھىتەكانى سودىش گىرنگى خوى ھەيە.

فەيلەسوفەكانىش روىرەرووى ئاستەنگىكى گەورە بوونەو لە پىناسە كردن و شىكردنەوئى بەھاكانى چاكە و ھەق و جوانى.

بۆيە دەبىنىن كە گىرنگىرەى چاكە گرانى و ئەستەمىيەكەى كەمتر نىيە - بەلكو لەوانەيە زىاترىش بىت - لە كىشەى خراپە.

خراپەش دابەش دەيت بۆ دوو جۆر، جۆرىكىيان بەرھەمى مەروڧ خوىەتى و دەگەرىتەو بۆ كەمىكۆرىيەكانى دەروونى مەروڧ. چونكە خودا كۆمەلگەكانى بۆ وىست و كەردەو ھەلبىزاردنى مەروڧ جىھىشتەو، بەلام مەروڧ زۆرچار زىان و ئازار بە براكەى دەگەيەيت.

جۆرىكى خراپەش ھەيە كە مەروڧ دەستى تىدا نىيە، ۋەك بومەلەرزە و لافا و نەخۆشى. لەرپى ھەندى لىكدانەوئە توانىم رىودانى ئەم كارەساتانە لە چوارچىوئەى خوداى چاكە خوازدا جىبىكەمەو:

۱- سرووشت ياساى واى تىدايە كە رىنگا بە رىودانى بومەلەرزە و لافا و كارەساتەكانى تر دەدات، لە ھەمان كاتدا، ناكى سرووشت لەم ياسايانە دابىالدىرت،

ئەگەرنا وجود و بوون تووشى گىرەشپۇتىنى و ھەرپەمەكى دەپىت، واتە ئىمە لە چوارچىۋەى ھۆكار و ئەنجامى ئەم ياسا سروشتىيەنەدا دەرئىن.

۲- ئەو كارەساتە سروشتىيەنە ھانى مرۇف دەدىن كە ھەۋلى پروپەروپوونەۋەيان بدات، ئەمەش بۆتە ھۆى پىشكەۋتىنىكى بەرچاۋ.

۳- ئەو كارەساتانە لايەنى رۇخى و بەھاي مرۇقىي بەرز دەكەنەۋە، لە پروپەروپوونەۋەى ئەم مەينەتییانە.

۴- گومان لەۋەدا نىيە كە دیدى ئايىنەكان بۆ ژيانى دواى مردن و ئەو خۇراگىيەى بە مرۇف دەبەخشىت بەھۆى پاداشت و بەرزىوونەۋەى پلەى لە ژيانى دىكە لىكدانەۋەى تەۋامتى كىشەى خراپە و ئازارە.

لە كۆتايىدا دەپرسىم، ئايا ژيانى بى خراپە و ناخۇشى بەو جۆرەى كە ئىمە خەيالى دەكەين مرۇف رازى دەكات؟ ھەموو ئەو بۆچوونانەى فەيلەسوفەكان بۆ شارە پىرۆزەكە دايانناۋە لەملاۋلەۋلا دژىەكى و كەموكورتى تىدا دەدۆزىتەۋە و، فەيلەسوفەكان بەدواى شىۋازىكى باشتىدا دەگەرپىن.

پاشان چى؟

دووبارەى دەكەمەۋە: گەشتى من بەرەو خودا گەشتىكى تەۋاو عەقلى بوو؛ شۇنى بەلگە كەۋتم بۆ ئەو شۇنەى بىردىمى، ئەمجارەيان بەلگە بەرەو خوداى زىندوۋى زاتى بى كەموكورتى ئەزەلى ناماددى، تەۋاۋى بوون، تەۋاۋىى زانىست، تەۋاۋىى تواناى بىردىم.

بۆيە زۆر پىۋىستىمان بەۋەيە كە زياتر دەربارەى خودا بزانىن! ھەرۋەھا زۆر پىۋىستىمان بەۋە ھەيە پەيۋەندىمان لەگەل ئەو خودايدە ھەپىت.

دەگەرپىنەۋە بۆ لاي چىرۆكە رەمزىيەكە، ئەو پىاۋانەى مۇبايلەكەيان لە كەنارى دوورگەكەيان دۆزىبوۋەۋە، ئەگەر چىرۆكەكە بە رەتكەردنەۋەى زاناكان بۆ لىكدانەۋەى داناي دوورگەكە بۆ بابەتەكە و رەتكەردنەۋەى بانگەۋازى داناكە بۆ گەرپان و پەيۋەندى كەردن لەگەل دەرۋەدا كۆتايى ھات، با كۆتايىيەكى تر بۆ چىرۆكەكە خەيال بىكەين:

تۆ بۆلۈپ ئەگەر زاناكان بە بۆچوونى داناي دورگەگە رازى بووبان و بە جەدى گەرابان بەدواى ئەو مەرفۇقە زىرەكانەى ئەو ئامبىرەيان داھىناوە چى پروویدەدا؟ چى پروویدەدا ئەگەر ھەندىك لە زاناكان ھەولۈ ئەوھيان دابا كە كۆدەكانى ئەو دەنگانە بىكەنەو كە گونيان لىبوو؟ بىگومان ژيانيان جياوازتر دەبوو و تېرۋانىنىشىيان بۆ جىھان جياواز دەبوو. دىانزانى كە ئەوان بە تەنیا نىن، ياخود لەوانەيە لەوەدا سەركەوتوو بووبان كە پەيوەندى بەو كەسانەو بىكەن.

ئەگەر گەشتى فەيلەسووفە عەقلىيەكان و گەشتى زانا لىكۆلەرەكان گەشتىيە ئەوھى كە خوداينكى داناي بە توانا ھەيە، ئەو ھىچ بەرەستىك لەبەردەم ئەوەدا نابىنم كە ئەو خودايە لە رېئى وەھى و ناردنى پىغەمبەرەنەو ھەي بە بەندەكانى بناسىنىت، ئەگەر بەلگەم لەسەر ئەو دەستكەوت.

كەسى وا ھەيە دەلىت: كە لەوەدا سەركەوتوو بوو كە پەيوەندى بە خوداوە بىكات، بەلام ئەوھى ھىشتا بۆ من پرووینەداو، لەوانەيە ئەو رۆژە يىت كە گویم لە دەنگى ئەو يىت كە بانگم دەكات: (ئىشتا گویت لە منە؟)!!

كۆتايى^(۱)

ئەو رەتكەرنەوھى نكۆلىكارانى بوونى خودا دىگرنەبەر ھەر لەدېر زەمانەو تا دەرکەوتنى بىباوھرى نۆى ھەر لەسەر ھەمان كۆلەگە و پاىە دامەزراو، سەرھەي ئەوھى زۆرەك بۆچوونيان واىە كە ژيارستانىنى ماددى و زانستى نۆى وئەيەكى تەواوى بوونيان خستوتەرۋو (گەردوون و ژيان و مەرفۇق) كە جىگايەكى بۆ خودا تىدا نىيە.

بەلام لە راستىدا پىچەوانەيە؛ چونكە لە نىوھى دووھى سەدەي بىستەمەو زانست كۆمەلىك دياردەي خستەرۋو كە بىباوھرانى دەمكوت كرد، لەوانە:

-لۆژىكى لە بنچىنە و كارى ھەموو شتىكى دەرۋەرمان (لە بووندا) Rationality.

(۱) رۆى ئەبراھىم فارجىس كۆتايىيەكى نووسىو، كە پىشەكەيشى نووسىبوو. دانەرى كىنېي (سەپروسەمەرى بوون The Wonder of the world)، كە پىشتر لە پەراوېر نامازمان پىنكردو.

- وشيارى Consciousness

- ژيان Life .

- بىرکردنەۋە Thinking .

- ھەستىكردن بە خۆمان The self.

بەلگەكان لىمانەۋە نەزىكىن:

ئىمە لىرەدا باسى ئەگەر و گرىمانە ناكەين، بەلكو باسى چەند حەقىقەتتەك دەكەين كە نكۆلى كىرەن لىيان دەيتەھۆى درووستبوونى دژىەكەيەكى زۆر لە دىدوبۇچونمان دەربارەى خۆمان و بوون. بۆيە دەلىين: يىباوهرى لە نەبوونى بەلگە سەرھەلنادات بەلكو لە رەتكردنەۋەى يىباوهران بۇ بىرکردنەۋە لە خۆيان و بوونى دەوروپەريان سەرھەلنەدات. بۇ ئەۋەى ھەست بەۋە بىكەى كە تا چ ئاستىك بەلگە خودايىيەكان پىمانەۋە لكاون ئەم تاقىكرنەۋەىيە ئەنجام بەدە:

بۇ ماۋەى يەك خولەك بىر لەۋ مېزەى بەرامبەرت (يان ھەر شتىكى ترى يىگيان) بىكەۋە، ئايا پىت وايە لە ماۋەى مىليارتك سالى يان ماۋەىيەكى نادىاردا ئەۋ ماددەىيە عەقلىكى وای بۇ پەيداىيەت كە خۆى بناسىت و بىرىكاتەۋە، ۋەك ئىمە ھەمانە؟ گومان لەۋەدا نىيە ئەگەر تۇزقالتىك زانىارىمان دەربارەى ماددە و ياساكانى ھەيت، دەلىين ئەۋە مەحالە!

بەلام يىباوهران رايەكى دىكەيان ھەيە. ئەۋان بۇچوونيان وايە كە لە كاتىكى نادىار لە رابردوودا ژيان ھاتۆتەبەر ماددەى نازىندو و ھۆشى بۇ پەيداىوۋە و تواناى بىرکردنەۋەى بۇ درووستبوۋە و توانىۋەتەى خۆى بناسىت و بلىت: (من)!

لە ماۋەى سەدەى رابردوودا رېژمەكى زۆر زانىارى بۇ مەرۇف پەيداىوۋە، كە بە خەيالى پىشىنانماندا نەدەھات، پىشتەر دوو سالى جارتك زانىارىيە كەمەكانمان دوو ئەۋەندە زىادى دەكرى، بەلام ئىستا ھەموو سالتىك ئەۋە رۋودەدات.

لەۋ زانىارىيانە، گەشتەن بە بوونى پەيوەندى لەنىۋان ماددەى بۇماۋەىيە و بازىەى مېشك و دەمار، ھەروەھا لە نىۋان ژيان و ھۆش و بىرکردنەۋە و خۇ ناسىنمان سەرھەى ئەۋەى كە ئىستا زياتر لە پىشور دەربارەى لايەنى ماددى ئەۋ دىاردانە

دەزانین، بەلام لە راستیدا زانست دەربارەی حەقیقەتی ئەو چوار دیاردەیه هیچ شتێکی زیادی نەخستۆتەسەر.

سەرەرای ئەوەی کە زانا بیاوەرەکان وەك بەرھەمی راستەوخۆی ماددە سەیری ئەو دیاردانە دەکەن، بەلام من پێم وانییه کە تیگەیشتم لەو کتێبە یان چەمکەکانی وەك نازادی و دادگەری و یەكسانی (بۆ نموونە) جگە لە شەپۆلی کارەبایی هیچی تر نییه.

گومان لەوەدا نییه کە پشکنینە نوێەکان چالاکییەکی کارەبایی لەکاتی ئەنجامدانی بیرکردنەوەدا لە هەندێک ناوچەی مێشکدا دەرەخەن، بەلام دانانی ئەوەی کە ئەم چالاکییە بەرپرسە لە بیرکردنەوە، بەتەواوی وەك ئەوە وایە کە بڵێی: لە چەمکێکی وەك (دادگەری) ئەو مەرەكەبە لێی بەرپرسە کە ئەو وشەیە یی نووسراوە.

یەكەم: لۆژیک^(۱) Rationality

کێ خودای درووستکردووە؟

بیاوەران دەپرسن: ئەگەر خودا بوونی بەدیھێناوە، ئەی کێ خودای درووستکردووە؟ کاتیەک بیاوەران ئەم پرسە دەخەنەرۆو، ئەوا لە گەڵ باوەرداراندا هاوڕان لەسەر ئەوەی کە پێویستە هەموو بەدیھێنراوەک بەدیھێنەرێکی ھەبێت، بەلام لەو بێئاگان کە دەبێت بە زنجیرە برۆین تا دەگەینە بەدیھێنەری یەكەم، کە بەدیھێنەری نییه. لەبەر حەتمییەت و پێویستی بوونی ئەم بەدیھێنەرە فەیلەسووفەکان دەستەواژەی (واجب الوجود) یان بۆ بەکارھێناوە، واتا: ئەو زاتەی بوونی واجب و حەتمییه.

کەواتە، پرسایری (کێ ئەم بەدیھێنەرە بەدیھێناوە؟) لە ڕووی عەقڵییەوە پرسایرنکی ھەلەیه، ئەوەتا ئێمە بە (واجب الوجود) ناوی دەنێین، بەو کە

(۱) بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ئەم چەمکە، سەرنجی باسی یەكەم (بەلگەی گەردوونی لە تەرازوودا) لە بەشی دووھەمی کتێبەکە بدە.

بەدیهیەنەری یەكەمە و بەدیهیەنەری نییە، ھەموو كات ھەبوو و دەیت و ئەزەلییە و سەرھەتای نییە.

خۆ ئەگەر پرسیارەكە بە چەند وشە یەكی تر دەربەرین و بڵین: كی بەدیهیەنەری بەدیهیەناو؟ ئەوا زیاتر ھەست بەو ھەلە عەقڵییە دەكەین كە تێكەوتووین. ھەلبرێرە...

لەسەرمان پێویستە كە بوونەوەر و مەوجودی كی قەدیمی ئەزەلی ھەلبرێرین كە بەدیهیەنەری نەیت، خودا یان گەردوون.

ئەگەر گەردوون ھەلبرێری (وہك یباوەرەكانی تر)، ئەوا پێویستە ئەوەشت قەبوول ییت كە گەردوونی كی ماددی ئەزەلی قەدیم ھەییە و بەدیهیەنەری نییە و لەخۆو دروستبوو بۆ ئەمەش داوای شیکردنەو مەكە.

بەلام ئەگەر خودا ھەلبرێری وہك بوونی كی ئەزەلی، ئەوا هیچ تەفسیر و لێكدانەو مەكەمان بۆی لە دەستدا نییە، بەلام ئەویمان بە شتی كی لۆژی كی دەبینم، لەبەر ئەوەی توانا عەقڵیەكانی ئێمە سنووردان و بیتوانان لە دەر ك کردن بە حەقیقەتی خودا، ئەمەش شتی كی نامۆ نییە، بەتایبەت لە كاتی كە ئێمە لە دەر ك کردن بە حەقیقەتی خۆشمان بیتوانان.

لە خوداوە بەرەو بوون...

دوای ئەوەی - لەرپی لۆژی كی عەقڵیەو - پێویستی بوونی (واجب الوجود) مان بۆ دەر كەوت، دەتوانین برۆینە ئاستی نزمتر لە لۆژی كیەت، كە لە ھەموو بووندا خۆی دەنوێنیت.

چونكە گەردوون یاسای رێكخراوی سروشت بەرپۆھە دەبات، كە (ئەنتۆنی فلو لە باسی شەمەدا بەلگەكانی خستۆتەرۆو، بەلام ئایا یاساكانی سروشت ئەم رێكخراویەیان لەكۆی ھیناوە (لۆژی كیەت)؟

ئاستی سییەمی لۆژی كیەت: ئەگەر سەرنجی میكانیزمی پەرەسەندن دەین، كە ئەو ژمارە زۆرە زیندەویری بۆ دەر كردووین، ئەوا دەبینین كە پەرەسەندن

(كە يىباومېران بىن بەلگە پىشتى پىدەبەستىن) زۆرىك لە لۆژىكى تىدايە. ئا لەویدا DNA ھەيە، كە بواری دەستكارى كردنى ھەيە و، ئەمەش رى بەو دەدات كە پەرەسەندىن روویدات، ھەرۋەھا ياسا سرووشتىيەكان ھەن، كە DNA ئاراستە دەكەن و، مىكانىزمى ھەلېزاردنى سرووشتىش ھەن، كە پارىزگارى لە سىفەتە نۆيە باشەكان دەكەن.

بە لۆژىك دەگەين بە ئاستى مرۇفە ژىرەكان، دەيىنن مرۇفە ژىرەكان لۆژىك دەستى بەسەر ھزر و رەفتارىاندا گرتوۋە.

لۆژىك لە ھەموو بەشىكى بووندا بوونى ھەيە، ئەي سەرچاۋەكەي چىيە؟ ئايا خودا تەنيا برىتييە لە گرىمانەيەك كە ناچارىن بلىين، لەوكتەي رووبەرۋوي ھەتمىيەتى داننان بووين بە (واجب الوجود). يان راستىيەكە كە سەرچاۋەي ھەموو لۆژىكى بوونە؟

يىباومېران لۆژىك رەتدەكەنەۋە

يىباومېران كۆمەللىك بۆچوون دەخەنەرۋو، كە زياتر لە گالتەۋە نرىكن، بۆ ئەۋەي سەرچاۋەي گەردوون و ياسا سرووشتى و لۆژىكىيەكانى گەردوونى بىن لىكبدەنەۋە.

يەككىك لەو بۆچوونانە، بۆچوونى يىباومېرى فيزيائى (فىكتۇر ستىنگەر)^(۱)، كە دەللىت ئەۋانەي ناۋمان ناۋن ياسا سرووشتىيەكان پىۋىستىيان بە بەدەيپتەر نىيە و، بە شىۋەيەكى راستەقىنە خاسىيەتەكانى ماددە ئاراستە ناكەن. ئەمانە كۆمەللىك كۆت و بەندىن كە فيزيائىيەكان ناچارىوون ئەو رايە قەبوول بىكەن، كاتتىك ھەۋلىياندا خاسىيەتەكانى ماددە بە رىنگاى بىركارى ۋەسەف بىكەن! واتە ياسا سرووشتىيەكان بوونىكى راستەقىنە يان دانراۋى ئىمەي مرۇفەن.

(۱) فىكتۇر ستىنگەر Victor Stenger: مامۇستاي فيزيائى ئەمىرىكى لە زانكۆي ھاۋاي، لە سالى ۱۹۳۵ لە دايك بوۋە. يەككىك لە نەبارانى چەمكى دىزايىنى زىرەك. لە بەناۋيانگىترىن كىتەپەكانى Not by Design. باۋمېرى بەۋە ھەيە كە زانست دەتوانىت بىگاتە سەرچاۋەي ماددى عەقلى مرۇفە، بەيىن گىترانەۋەي بۆ سەرچاۋەيەكى ناماددى.

جا بۆ تەواوکردنى سىنارىيۇ ھەلاتىن لە داننان بە بوونى عەقلىكى بە توانا لەپشت بوونى لۆژىك لە ياسا سرووشتىەكاندا، ھەرۈھەا لە پشت درووستبوونى گەردوون لە نەبوونەو، ستىنگەر پەناي بردۆتەبەر فىل، كە زۆر لە فەيلەسووفە كۆن و نوپەكانىش پەنايان بۆ بردووه. ئەوان نەبوونيان بە شت داناوە Nothing is something، بوون بە شىۋەيەكى خۇكار لەو شتە درووستبوو كە نەبوونە! تەكايە وا تىمەگە كە خەرىكە گالتەت لە گەل دەكەم، ھەر بەراستى ئەو قەسە ئەوانە!!

ستىنگەر و يىباوهرانى دى ئەوھيان لە كىس چووه، كە نەبوون واتە نەبوونى وزە، نەبوونى بواری فيزيائى، نەبوونى ياسا، نەبوونى بۆشايىيەك كە گەردوونى تىدا يىتەبوون، نەبوونى رەھەندىكى ماددى و عەقلى لەھەر جۆرەك يىت. نەبوون نەبوونىكى رەھايە Absolute nothingness، كە ناتوانىت شتىك يىتە بوون، تەنەت ئەگەر كاتىكى بى كۆتاشى پىبدرىت، لە راستىدا نەبوون كاتى تىدا نىيە.

پاشان، ئەوھى زانست سەلماندوويەتى كە لەكاتى درووستبوونىدا وزەى گەردوون سفر بوو، ئەو دەخوازىت كە پىوستى بە عەقلىكى لۆژىكى بە تواناي بەدەيەتەر ھەبوو تا بىھىتە بوون، چونكە سەرھەراي ئەو رىكخراويەى تىدايە، لە گەل پىوست بوون بە خودا تىكناگىرت.

بەلئى بۆ عەقل، نا بۆ وىناکردن^(۱):

ئەم بەشەى لۆژىك بە چىرۆكى ھارپىيەكەم كۆتايى پىدىنم. گوتى:
من ئىستا بە تەواوى قەناعەتم ھات (لەرىي لۆژىكى عەقلى) كە پىوستە
خودايەكى ئەزەلى (واجب الوجود) ھەيت، بەلام ھىشتا ناتوانم (وتنا)ى بوونىك
بەكەم كە بەدەيەتەرى نەيت.

پىم گوت، ھۆكارەكەى ئەمەيە كە ئىمە ھەمىشە يىتواناين لە وىناکردنى ئەو شتەى
كە لە ئەزموونمان جىاواز يىت، ئىمە لە ژيانماندا بوونەمەرتكىمان نەديو كە بەدەيەتەرى
نەيت؛ ئەمەش ھۆكارى ئەمەيە كە لە وىناکردنى (واجب الوجود) يىتواناين.

(۱) ئەم بەشە لە نووسىنى نووسەرى كىتەبى (گەشتى عەقل).

يېتوانايى لە ويناكردن لە زۆر كارى تردا پروبەروومان دەيتەوه، بۆ نموونه،
 دەتوانى ويناى ئەوه بكەى كە دەزووى DNA كە لەناو ناوكى خانەكانى لاشەدا
 ھەيە دەتوانيت پىنج مليۆن جار لەنيوان زەوى و خۆر بىروات و يىت، ئەمە
 لە بىركارىدا سەلمىنراوه و، لۆژىكى عەقلىش پشتراستى كردۆتەوه، ئەمە لە
 كاتىكدا كە ناتوانين ويناى بكەين!

دووگوم: ژيان Life :

پىناسەكردنى ژيان، يەكئىكە لە گەورەترين ئەو كىشانەى پروبەرووى زانا و
 فەيلەسووفەكان بۆتەوه، وەك زۆر دياردەى تر كە لە پىي لىكۆلىنەوه لە خاسيەتەكانىيەوه
 پىناسە دەكرىت. بۆيە لىرەدا بەومندە وازدەيتىن كە بلىين، گيانلەبەر پىويستە سى
 خاسيەتى ھەيت:

- ئامانجىكى ھەيت Goal seeker، وەك پارىزگارىكردن لە جۆر و گەران
 بەدواى خۆراكدا.

- بوونەوهرىك يىت كە بەخۆى زۆر بىت Self Replicator.

- بوونەوهرىك بوونەكەى لە كۆد (Coding System) سەرچاوه بگريت، كە
 چالاكىيە كىمىايەكانى بەرپۆه ببات.

- ئىمە ھىشتا لە نەزانىيەكى قولداين، لە بارەى ئەوہى كە چۆن ماددەى
 نازىندوو ئەم خاسيەتەنەى پەيداكردوون تا بتوانيت موعجيزەى يەكەم (خانە)
 بەرھەم بھيتىت، كە لىيەوه زىندەوهرەكانى تر پەريمان سەندووه.

لە راستيدا، شتىكى وام نىيە كە بىخەمە سەر ئەوہى ئەنتۆنى فلو كە(لە
 باسى ھەشتەم) دەريارەى درووستبوونى ژيان و بەلگەى لەسەر بوونى بەدبھيتەر
 خستوويەتيەروو، بۆيە تەنيا بە خستەرووى دژە بۆچوونى پشەواى نوئى
 بىباوهران رىچارد دۆكنز وازدەيتم، بۆ ئەوہى بۆمان دەربكەوت كە چۆن لە راستى
 رادەكات و بەلگەكانى چەند بىھيژن و چەند يېتوانايە لە بەرامبەر خستەرووى

تاكە بۇچرونىكى راستەقىنەى زانستى، دەرپارەى كىشەى درووستىبونى ژيان.
دۆكنز، لە زۆر بۆنەى جياوازدا دەلىت:

- ژيان لە دەرمنجامى پرودانى كارلىكى كىمىيى دەستىپىكردووه، كە بۆتە ھۆى
رەخساندى بارودۇخىكى زىندوو كە بوار بۇ ھەلپزاردنى سرووشتى فەراھەم بكات!

- كاتىك DNA درووستىبوو، پەرەسەندى ھەلپزاردنى سرووشتى دەستىپىكرد!

- چۆن ئەو پرويدا؟ زانايان باوەرپان بە قودرەت و تواناى جادووگەرەنە ژمارە
گەرەكان (ژمارەى بەشى بچووك و، كاتى دوورودرىژ) ھەيە كە ھەرشتىك
بەرەمبىتت!

- ئەو ھى پىستمانە تەنیا بەشىكى بچووكى جادوويى و كاتىكى كەمە!

ئايا تۆش واى نايىنى كە بەو قسە بىمانا جادوويە، ئەگەرى پرودانى
ھەرشتىك لە ھەرشتىكدا ھەيە؟!

سىيەم: ھۆشيارىيى Consciousness :

مروڤ بە شەش فەرمانى بنچىنەى گىرنگ ھەلدەستت، ئەوانىش: ھۆشيارى،
بىركردنەو، يادەومرى، زمان، لۆژىك، تواناى برپاردان لەسەر شتەكان. پىپۆران ئەم
فەرمانانە ناودەبەن بە: عەقلى.

لەرەدا مەبەست لە ھۆشيارى، ئەو ھەيە كە بزانىن خەرىكىن چى دەكەين و چى
لە مېشكماندايە و ئەو ھى لە دەورپشتان دەيىنين^(۱).

ھەرەك چۆن ماددىگەراكان بوڤرى ئەو ھەيە نەبوو كە نكۆلى لە جياوازيە
جەوھەرىيەكانى نىوان زىندەومرەكان و ماددەى نازىندوو بکەن، بەھەمان شېو
نكۆلىان لەو نەكردوو كە ئىمە وەك مروڤ ھۆشيارىمان ھەيە و دەرك بە

(۱) باشتىن پىنگا كە لە واتاى ھۆشيارى نىزىكان بکاتەو، ئەو ھەيە كە بەراوردىك لە نىوان چالاكىيە
عەقلىيەكاندا بکەين، لە كاتى خەوتن و دواى ئەو ھى لەخەو ھەلدەستىن و ھۆشيارىمان بۇ دەگەریتەو.

شەكەن دەكەين و، ئەمەش بە جىاوازيەكى جەۋھەرى دادەندىت لەنئوان ئىمە و زىندەۋەرانى تردا.

مىشك و ھۆشيارى...

كاتىك زانست گەپشە زانىنى بنچىنە و مىكانىزمى كارکردنى خانەى دەمار، قەبارەى ئەو تەنگ و چەلەمەيە دەرکەوت كە ماددىگەراكان پۈۋبەرۈۋى دەبنەۋە، چونكە خاسىيەتەكانى دەمارەخانەكان، لە ۋەۋى بايۇلۇجى و فىزىيى و كىمىيىيەۋە، بەھىچ جۆرىك ئامازە بۇ ئەۋە ناكەن كە ئەگەرى ئەۋە ھەيە لىيانەۋە ھۆشيارى و دەرک كەردن پەيدا بىت.

بە ھەمان شىۋە خانە خۇيشى كە دەرکەردنى لەگەلدايە كاتىك لەناو توپكىلى خانەدايە، بە ھىچ جۆرىك ھۆشيارى و دەرکەردنى لەگەلدايىيە ئەگەر لە شۆتىكى تى دەمارەخانەكاندا بوونى ھەيىت (قەدى مىشك يان دەرکەپەتەك).

(سام ھارىس^(۱) Sam Haris) سەۋۋىتى ھۆشيارى بەدەر لە سەۋۋى ماددە شىدەكاتەۋە و دەلىت:

بنچىنەى مىشك و شىۋازى ئەنجامدانى فەرمانەكەى، ناتوان ئەۋە ۋەۋى بىكەنەۋە، كە چۆن شەۋلى كارەبىي و گەۋازاۋەى كىمىيى كە مىشك بەھۆيانەۋە فەرمانە جۈلەيى و ھەستىيەكانى ئەنجام دەدات دەگۆرپىن بۇ كەدارە عەقلىيەكان كە ھەمەۋەمان دەزانين، ئەمە پالەنەرمانە تا دان بەۋە دابىين كە عەقل بەرھەمى راستەوخۆ مىشكى ماددى نىيە، پاشان ئەمە پالەنەرمانە تا بەدۋاى سەرچاۋەى غەيبى عەقلى بەگەرپين.

زاناي فىزىيى (جىرالڧ شرويدەر Gerald Schroeder) دەمانخاتە بەردەم جىاوازيەكى زۆر يەكلەيىكەرەۋە، كاتىك ئامازە بۇ ئەۋە دەكات، كە ئەگەر بىتۈۋ

(۱) سام ھارىس Sam Haris: لىكۆلەر و نەۋسەرنكى ئەمىرىكىيە، فەلسەفەى لە زانكۆى ستانفۆرد خەندەۋە، تەۋزىنەۋەكانى بۇ دكتوراكەى لەسەر بەكارھىنانى تىشكى مەگناتىسە بۇ لىكۆلىنەۋە لە پاشخانى بايۇلۇجى باۋەر و بىناۋەرى.

لە بەناۋەنەگىرەن كىتەبەكانى: (كۆتايى باۋەر The end of faith) كە لە سالى ۲۰۰۴ دەرچۈۋە، ھەرۋەھا نامەيەك بۇ گەلى مەسىحى Letter to a Christian nation كە لە سالى ۲۰۰۶ دەرچۈۋە.

بىنچىنەدى ماددى بىكەينە پېۋەر، ئەۋا جىۋاۋازىيەكى ئەۋتۇ ئابىنىن، لە نىۋان
عەقلى ئەنىشتاين و مېشتى لم، چۈنكە ھەردوۋىكىان لە ھەمان گەردىلە پىكەدىن و
ھەمان پېۋتۇن و نىۋتېرۇن و ئەلىكتېرۇن لەخۇ دەگىرت.

بىباۋەران و ھۇشيارى

سەرەپاي ئەۋ سىروۋىشتە موعجىزەيەدى ھۇش كە زانست دۆزىۋىتەۋە، ھىشتا
كەمىنەيەكى كەم دەبىنىن كە نىكۇلى لەم راستىيە ئاشكرايە دەكەن. با بۇچوۋنى
بىباۋەرى خۇبە فەيلە سوۋفزان (دانىيل دىننىت^(۱)) دەريارەى ھۇش بخوئىنەۋە!

گومان لەۋەدا نىيە كە ئامىرەكانىش دەكرى ھۇشيان ھەيىت، بەلگەش لەسەر
ئەۋە ئەۋەيە كە نىيە ئامىرى ھۇشيارىن!! بە ھەمان شىۋە پىۋىست بەۋە ناكات
كە دۇخىكى تايبەت بەدىنە چالاكى عەقلى، چۈنكە كارى ئەۋىش ۋەكو كار
و چالاكىيەكانى ترە، ۋەك ھەستىكرەن بە برسەيتى و ئازار و تىنۋىتى، چۈنكە
ھەريەكەيان لە بەشىكى تايبەتى مىشكدا پروۋدەدەن. ھەروەك چۈن كۆمپىوتەر
بە چالاكىيەكى عەقلى ھەلدەستىت!! نىتر پىۋىست بەۋە ناكات تايبەتمەندى
بدرتە ئەۋ چالاكىيە عەقلىيەى مروۋف ئەنجامى دەدات، كە سنوۋرى ئەۋ ياسا
فىزىيايانە دەپرىت كە كۆمپىوتەرى پى دروۋستىكراۋە.

ۋلامدانەۋەى ئەۋ قسە بىبىنەمايانە بۇ يەكىك لە گەۋرە زانايانى فىزىياى
ھاورپى دىننىت لىدەگەرىپىن، ئەۋىش زانا (چۈن سىرا)، كە لە ۋەلامىدا
دەلىت: ((گومان لەۋەدا نىيە كە كىدارە عەقلىيەكانى مروۋف، بە تەۋاۋى لە
چالاكىيەكانى ترى مىشك جىۋاۋە، بە ھىچ جۆرنىكىش ناچىتە ژىر بارى ياسا
فىزىيايەكان. ئەۋەى نىكۇلى لەۋە بىكات پىۋىستى بەۋە نىيە بە بەلگە ۋەلامى
بەمەۋە، بەلكو پىۋىستى بە چارەسەرى دەروۋنى ھەيە)).

ئەۋەى نىكۇلى لە ھۇش بىكات، دەكەۋىتە ھەفۇزىيەكى گەۋرە و شەرمەزاركەروۋە؛
چۈنكە بۇ نىكۇلى كەردنى لە ھۇش پىۋىستە قەبارەى ئەۋ پىرسە بزانىت كە نىكۇلى لىدەكات!

(۱) دانىال دىننىت Daniel Dennett: مامۇستاي فەلسەفەى ئەمىرىكى لە بۇستىن، لە سالى ۱۹۴۲ لە
دايك بوۋە. يەكىكە لەۋانەى گىرنگى بە فەلسەى زانست و عەقلى و پەيۋەندىيان بە پەرمەندەۋە دەدات.

بۆيە ھەندى لە ماددىگەرايىھەكان ھىچ رېنگابەكيان بۇ نەماۋەتەۋە لە بەردەم داننان بە يىتوانايىيان لە بەرامبەر پىرسى عقل و ھۆش، ئەۋەتا دۆكنز خۆى جارېكيان دەلىت: بەراستى زۆر زەحمەتە لىكدانەۋەيەكى سرووشتىيى بۇ ھۆشى مەۋۇف و سەرچاۋەكەى بىكەين.

تەكايە تۆپەكە لە من دوورخەنەۋە و بىخەنە گۆرەپانى يەككىكى تر. ئەۋەتا ھاورى بەناۋ فەيلەسووفە ماددىگەرايىھەكەيشى وليىرت دەلىت: من بە ئەنقەست خۆم لە ھەموو گەفتوگۆيەك لەسەر ھۆش دەدزمەۋە.

بە وىژدانەۋە بىريار بەن، ئەۋانە لە كوي و راستگۆيى و ئەمىنى ئەنتۆنى فلو لە كوي، كە بەلگە بۇ كويى بىات بۇ ئەۋى دەۋات؟!

چۈشەنمە: بىر كۆرۈنۈش : Thinking

ئەگەر ھۆش ئەۋە يىت كە بزانين چى دەكەين و چى لە مىشك و دەۋرۋىرمان دەگۈزەرى، ئەۋا (بىر كۆرۈنۈش)، ئەۋەيە كە لەۋە تىبگەين كە دەركى پىدەكەين و پىيەۋە ھۆشيارين، تىگەيشتىش زۆر ئاستى ھەيە.

يەككە لە ئەركە ھەرە سەرسۈپ ھىنەرەكانى بىر كۆرۈنۈش، بىرىيە لە ھەستىكۆرۈن بە جىاۋازى نىۋان ۋاتا لەيەك نىزىكەكان، ھەرۋەھا دۆزىنەۋەى گونجاني نىۋان ۋاتا لەيەك دوورەكان و، لە كۆتاييدا دەرختىنى دەرەنجامىك كە فەيلەسووفەكان پىي دەلىن: چەمكەكان Concepts.

بۆچى مىندال ۋا ھەستەكەت كە سەگە گەۋرە و زەبەلاخە بە ھىزە موو رەشە كەلبە تىزەكەى و، لولوى سەگى بچوكى موو سىي بە نازى نەرم و نىانى دراۋىنكەى، لە يەك جۆرن كە جۆرى (سەگ) ەكانن؟

بۆچى تۆ دەتۋانى بىر لە رەنگى سوور بىكەيەۋە ۋەك رەنگىك، بەيى ئەۋەى ناچارىي بىر لە شتىكى رەنگ سوور بىكەيەۋە؟ تەنەت دەتۋانى بىر لە چەمكەكانىك بىكەيەۋە كە بوۋىنكى ماددى بەرجەستەيان نىيە ۋەك دادگەرىي و ئازادىي.

ئىمە ئەم تۈنلەيە بەشىۋەيەكى سۈرۈشتى بە كاردىن، كە پۈيۈستى بە ماندوۋوۋىتىكى
زۆر و پراھىتان نىيە.

بىر كۈندە ۋە مېشك :

ئايا ھىچ كات لە كاتى بىر كۈندە ۋەدا بىرت لەۋە كۈدۈتەۋە كە ئەۋە تۈي
بىر دەكەيەۋە نەك مېشك بىر بىكەتەۋە؟! ئەم كۈدەرە لە جۈلاندنى پەنجەكانى
دەستت جىۋازە، كە لەبەر دەمتە و دەيىنى كە دەستت خەرىكى ئەنجامدانى
كارىكە. ئەگەر مېشك يارمەتيدەرىت بۇ بىر كۈندەۋە، ئەمە واتاي ئەۋە نىيە كە
تىگەيشتىش ھەر لەۋىدا پۈدەدات، تەنبا لەبەر ئەۋەي كە ھەندى دەمارەخانەت
خستۈتە كار و رېنگات پىداۋە شەپۈلە كارەبايەكان بگۈزىتەۋە خانەكانى
تەنىشتى.

بۇ ئەۋەي لە سۈرۈشتى بىر كۈندەۋە تىگەي، بىر لە كارىكى ۋەك بانگەيشت
كۈندى ھاۋپىكانت بۇ ژەمى ئىۋارە بىكە و، لە پىر كۆمەلېك پىسيار دىنە بىرت،
كى بانگ بىكەم؟ كەي؟ لە كۈي؟ چىيان پىشكەش بىكەم؟.. ئايا ھەستت كۈد
كە بىر كۈندەۋە لەم پىسيارانە كۈدارىكى ماددىيە، ۋەك پۈيشتىن و سەركەۋتن بە
پلىكانەدا؟

بە ھەمان شىۋە كاتىك زىمان لە قسە كۈدن و نوۋسىن و خۈندەۋەدا بە كاردىن،
لەۋ كاتەدا زىمان ئامرازى بىر كۈندەۋەمانە، نەك خۈۋدى بىر كۈندەۋە يىت. بە
تەۋاۋى ۋەك ئەۋەي كە ئىمە يارى شەترەنج دەكەين بە بەكارھىتانى تەختەي
شەترەنج و سى و دوۋ پارچەكە، بەلام پلان و بىريار و تىگەيشتىن لە جۈۋلەي
بەرامبەر، شتىكى ترە.

ئەگەر لەۋ شتەنە تىگەيىن لەۋە تىدەگەين كە بىر كۈندەۋە شتىكە سنوۋرى
ئامرازە ماددىيەكان دەپرىت، ئەگەرچى لە زۆربەي كاتەكاندا (ۋەك ماددىيەكى
خاۋ) پۈيۈستىمان بەۋ زانىيارىانە ھەيە كە ھەستە ماددىيەكانمان پىمان دەدەن ۋەك
(بىستىن - بىنىن - بەركەۋتن ...).

زۆرىيەمان لە لىنكچواندىنى بىر كوردنەۋەى مروۇف، بە كارى كۆمپوتەر ھەلە دەكەين. بۆ ئەۋەى ئەۋلى تىكەلبوونە لابەين، با بەراوردىك بىكەين لەنىۋان بىرى مروۇف لەگەل كۆمپوتەرە ھەرە زىرەكەكانى ۋەك كۆمپوتەرى جىنى شىن Blue Gene كە بە زياتر لە دووسەد ترليۇن كىردارى حىسابى لە چىركەيەكدا ھەلدەستت.

یەكەمین ھەلە كە تێی دەكەوین، ئەوێه كە وادادەنێن كۆمپوتەر كیان و بوونێكی سەرپەخۆی ھەیە، وەك بەكتریا و پەپولە و. چونكە ئەم زیندەپەرانی ئامانجێكی بەرزیان ھەیە كە ھەموو پێكھاتە و ئامرازەكانی لە پێناویدا كاردەكەن، ئەویش بریتیە لە پارێزگاریكردن لە مانەوێ و بەردەوام بوونی جوور و زۆربوون. بەلام كۆمپوتەری جینی شین كۆمەڵێك پارچەییە و درووستكەرەكە ی رێكی خستووێ تا بە كارێك ھەلبستن كە درووستكەرەكە دیەوێت، بەبێ ئەوێ ئامانجێكی دیاریكراو ھەبێت كە ئامێرەكە ھەستی پێكەت. واتە كۆمپوتەر بەبێ درووستكەر و بەرنامە رێژەكە ی ھیچ نییە، واتە كیانێكی سەرپەخۆی نیە.

ههلهى دووم، ئەومىيە كە كۆمپىوتەر لە كاتى ئەنجامدانى كردارنىك نازانىت چى دەكات، چونكە چالاكىيەكانى كۆمپىوتەر (بۆ نامىزەكە) تەنیا كۆمەلىك شەپۆل و بازىنى كاربايىن كە تەنیا دوو هېما بەكاردىنىت ئەوانىش (سفر و يەك)ن. تا ئىستا ماددىگەرايىەكان بوئى ئەومىيان نەبوو بەنگەشەى ئەو بەكن كە كۆمپىوتەر دەزانىت چى ئەنجام دەدات.

هەلەى سىيەم، ئەگەر كارى كۆمپىوتەر لىكەوتەيەكى لىكەوتەو مانايەكى بۆ ئىمە ھەيىت (وەك ئەوھى كە بەدلىيائەو بزانين كە ئىمە لەسەر لىواری مايەپوچ بوونين، كە چ دەرەنجامىكى دەررونىى و كۆمەلايەتى ھەيە، ئەمەش دواى ئەوھى كۆمپىوتەر بۆى خستوينەتەرۆو، كە حسابى بانكىمان بەم شىوئەيە) ئەوا ئەم دەرەستانە بۆ كۆمپىوتەر ھىچ واتايەك ناگەيەنن، ھەموو كارەكە

سیستەمىكى ژمارەییە، كە لە كۆمەلەك سفر و یەكە پێكھاتوو.

كەواتە ئێمە ئەوەی ئەنجامی دەدەین بە مەبەستەو ئەنجامی دەدەین Intention.

ھەرۆھا دەزانین كە خەریكىن چى دەكەین Awareness.

ھەرۆھا لەوەی دىكەین تێدەگەین Understanding.

ئایا ھىچ لىكچووئىك لە نىوان بىركردنەوێ ئێمە و كردارە حىسابەكانى كۆمپيوتەر بەدى دەكەى؟ بانگەشەى ئەوەى كە كۆمپيوتەرى جىنى شىن دەزانیت چى دەكات، وەك بانگەشەى ئەو وایە كە DVD Player دىفیدى لەو مۆسیقا و گۆرانى و فىلمانەى پىشانمان دەدات تىبگات و چىژى لى وەرگریت!!

پێنجەم: ھەستکردن بە خود The self :

یەكێك لە پرسە گالته نامیز و ئازار بەخشەكان، كە زۆرترین ئەو دیاردانەى بىباوەران خۆى لى دەبۆرن، ئەو پرسانەن كە لەخۆیانەو نزیكن، كە بریتىيە لە ھەستکردن بە خودى خۆیان.

پێشەواى بىباوەرى دىفید ھيوم دەلێت:

ھەرچەندە زیاتر و زیاتر لەو نزیك دەبەو ئەوەى پێى دەلێم (خۆم)، ھەست ناکەم كە جیاواز بێت لە دەرککردن و تىبىنى كردن، تا ئەو ئاستەى بە تەواوى دەزانم كە بوونىكى سەرەخۆم نییە كە بە دەرککردن و تىبىنى كردن ھەلدەستیت و تەواو دلتیا دەبم كە جگە لە دەرککردن و تىبىنى كردن ھىچى تر نییە.

لە راستیدا (ھيوم) نكۆلى لە خودى خۆى دەكات - بە سادەیی - لەبەرئەوێ كە ناتوانیت دەستى لىدات.

كاتێك پرسىارى لىكرا (كێ) یە كە دەرک بە زانىارى و تىبىنىيەكانى جىھانى دەرۆھە دەكات و وامان لىدەكات كە ھەست بكەین كە ئێمە لە پلەى چاودێرى سەر ئەم جىھانەین. كێیە دەرک بەو دەكات كە ئەوەى دەورى ئێمەى داوھ جیاوازه

لە ئىمە، كە دەكرى بگۆرېت، لە كاتىكدا ئىمە خەرىكى سەيرى ئەم گۆرېنە دەبين و ئەو پەرسىارانە دەخەينەروو.

هيووم وەلامى دايمە، خودى من بىر كۆرەنەو و ھەست و تېيىنەكانە و، جگە لەو خودىكى تر بوونى نىيە!!

گومان لەوەدا نىيە كە (خوود) گەورەترىن كۆسپى بەردەم فەيلەسووفە ماددىگەراكانە و نكۆلى كردن لىي پروپەرووى كۆسپى گەورەيان دەكاتەو.

كاتىك بەكىكان لىي پەرسى چۆن بۆم دەسەلمىنى كە من (خوود) ئىكم ھەيە؟ سەرسام بوو و بە وەلامىك كە لە ھەموو لايەكەو بەسەرى دەبارت، گووتى: ئەي پەرسىارەكەرە كىيە؟!

خستەرووى بۆچوونى ماددىگەرايەكان تەواو بوو، با ئىستا بىر لە خودى خۆمان بگەينەو.

كاتىك دەلىن ((من)) (جىناوى قسەكەر، يان كە دەلىن شتەكەم (ئەو مەيە) يان كە دەلىن ئەو پياوھ لىيەم (ئەو بزوئە (ە)) پاشان كە بىر لەو سى لايەنە دەكەينەو كە ئامازەن بۆ ئىمە، خۆمان لە بەردەم پروپەرووونەوھى يەكىك لە سەرسوڤەيتەرتىن و چىژبەخستىن مەتەل دەبينەو، كە بوون و خوودى خۆمانە.

خودى ئىمە حەقىقەتى ئىمەيە نەك شتىك يىت خاوەندارىتى بگەين، بەمەش ھەموو شتىكى بۆ بگەرپتەو، جا ئەگەر مەحالى يىت كە دەستمان بخەينە سەر، ئەوا دەگەرپتەو بۆ ئەوھى كە بوونىكى ماددى نىيە، يان دۆخىكى عەقلى يان مەعنىوى نىيە كە تېيىنى بگرت و ھەسفى بگرت.

خوودى خۆمان گەورەترىن راستىيە كە ھەموومان دەيزانىن ئەوئىش ئىمەمانانە. گومانىش لەوەدا نىيە كە بنچىنەي دەرككردنمان بە بوونى دەوربەرمان و تىنگەيشتن لەو ھزر و پەرسە فەلسەفە سەرەكىيەكانەي لە عەقلماندا ھەن برىتييە لە ناسىنى خۆمان.

ئەگەر دىكارت گوتىيتى: (من بىردەكەمە، كەواتە من ھەم)، دەتوانىن دەستەواژەكە پىچەوانە بىكەينەو و فراوانترى بىكەين: من ھەم، كەواتە من بىردەكەمە - ھۆشيارم - مەبەستىكم ھەيە - نيازىم ھەيە - كاردانەو ھەيە.

خودى خۇمان شتىكە ھەستى پىدەكەين، بەلام ناتوانىن ھەسفى بىكەين، باشتىر بلىين ناتوانىن بە دەرەنجامە فىزىيائى و كىمىيائىيەكان شىبەكەينەو. زانست ناتوانىت پەردە لەسەر خود لا بەرىت، بەلكو خود زانست دەدۇزىتەو. ئەگەر نىكۆلى لە خودى خۇمان بىكەين ئەوا مېژوو و راپردوو و ئايندە دەبنە سەرايىكى نارېك و، بەلكو دەبنە خەيالىكى بەرىكەوتوى دژىەك.

بەلگەمان نىيە لەسەر ئەوھى كە خود لە بەشتىكى دىارىكراوى لاشەدا بوونى ھەيە، يان لە كۆمەلىك خانەى دىارىكراوى مېشك، چونكە خانەكانى لاشەمان دەگۆرپىن و ئىنە ھەر وەك خۇمان دەمىنەنەو. ئەگەر بلىين زۆرىيە خانەكانى مېشكمان ناگۆرپىن، ئەوا لىكۆلىنەوھى ورد لەو خانانە ئەوا نە بەكىيان و نە بەشىيان نامانگەينەنە (من = خود).

گومان لەوھەدا نىيە كە خودى خۇمان شتىكى ماددى پروت نىيە، ھەر وەك چۆن شتىكى مەعنەوى پروتېش نىيە.

دەتوانىن بلىين: گىيانەكانمان بەرجەستەن يان جەستەكانمان بەرگىيانن. بۆيە بۇ ئەوھى مەۋقەك بىت كە خودت ھەيىت، پىۋىستە جەستە^(۱) و گىيانت بەيەكەو ھەيىت.

لە كۆتايىدا دەلىين: بابەتەكە پىۋىستى بە باوھرىكى كۆرئانە بە ماددە ھەيە، كە لە باوھرى باوھرداران بە خودا بەرزتر يىت، تا بتوانىن وئىئاي ئەو بىكەين كە ماددەى نازىندوو دەكرى ژيان و عەقل و ھۆش و بىر كەردنەو و ناسىنى خودى لى پەيدا بىيت!

.....

(۱) مەبەست لە (گىيان) لىرەدا: بوونىكى ناماددىيە، كە تواناي بەرجەستەى ھەيىت. نووسەرى ئەم كۆتايىيە بۆچورنى وابە كە گىيانى مەۋقە بىرىتەيە لە خودى مەۋقە.

سەرچاۋى دياردە نامادىيەكان :

سەرچاۋى پىنچ دياردەكە چىيە كە باسما كىردى (لۆژىك - ژيان - ھۆش - بىر كىردىنە - ھەستى كىردىن بە خۇد)؟

ئەگەر دياردە فىزىيائىيە ئالۋىزەكان (ۋەك بوومەلەرزە) لە دياردە فىزىيائىيە سادەكان پەيدا بىن (پىنكەتەي تىنكىلى زەي + بەرزىوونەۋەي پەستان لەناۋ زەي + پىنكەتەي تەقىنەۋەي ئەتۈمى لە ژىر زەي + ...) ئەۋا ئەۋ پىنچ دياردانە بە تەۋاۋى لە دياردە سادە و ئالۋىزە فىزىيائىيەكان جىۋازىن.

ئەگەر ماددىگەرئايىيە پەرەسەندىيەكان بۆمان شىبىكەنەۋە كە چۆن ماسى بۆتە بۆق و، چۆن دايىنەسۈرە بىچۈكەكان پەرۋبالى فرىنيان پەيدا كىردۈۋە، ئەۋا بۆ درۋوستىۋونى ئەۋ پىنچ دياردەيە ھىچ شىكىردىنەۋە و لىكىدانەۋەيەك شىك نابەن.

ئەمانە دياردەي ناماددىن، پاشان تاكە لىكىدانەۋە كە بتۋانىت ئەۋ پىنچ دياردەيە بە يەكەۋە كۆبكەتەۋە ئەۋەيە كە بوونىان لە سەرچاۋەيەكى بەرز سەرچاۋەي گىرتۈۋە، لە بوونىكى ناماددى كە ھەمان سىقاتى ھەيىت، بەدىيەنەرىكى ھەستىيەكىرى بىر كەرەۋەي لۆژىكى، چۈنكە ئەۋەي ھىچى نەيىت ھىچ نابەخىيىت.

خوتنەرى ئازىز...^(۱)

چەند لايەنىكى تىرى پىرسەكە لەبەردەم فەيلەسوف و زاناياندا ھەن، لەۋانە: ئايا ژيان و ھەقىقەت و خۇد بوونىكى ناماددىن كە لە لاشەدا بەرجەستەن، يان لە دەرۋەي لاشە ھەن و پەيۋەندىان پىيەۋە ھەيە؟

بۆ ئەۋەي ئەۋ پىرسە پىۋون بىكەينەۋە، با سەيىرى وزەي خۇر بىكەين. چۈنكە ژيان لە ھەسارەكەمان لە خۇرەۋە سەرچاۋە دەگىرتىت بەلام خۇر لەناۋ ھەسارەي

(۱) ئەم بەشە لە نوۋىيىنى نوۋسەرى كىتەبى (گەشتى ۋە قىل).

زەویدا نىيە، بەلكو دوورە، بەلام لە ھەمان كاتدا وزەى پىويستمان بۆ ژيان و بوون پىدەبەخشىت.

كەواتە، ئايا ژيان و عەقل و خود لە ھەروەى لاشە و مېشكەكانماندا بوونى ھەيە و لە دوورەو يارمەتيمان پىدەدەن، ھەروەك پەخشى تەلەفزيۆنى. چونكە ئەكتەر و پېشكەشكار و مۆسيقارەكان بوونيان ھەيە، لە دوورەوون و، شەپۆلەكان بلاودەكرتەو و لە رېي ئامىزەكانەو دىنە بەر چاو و گوئى و عەقلمان.

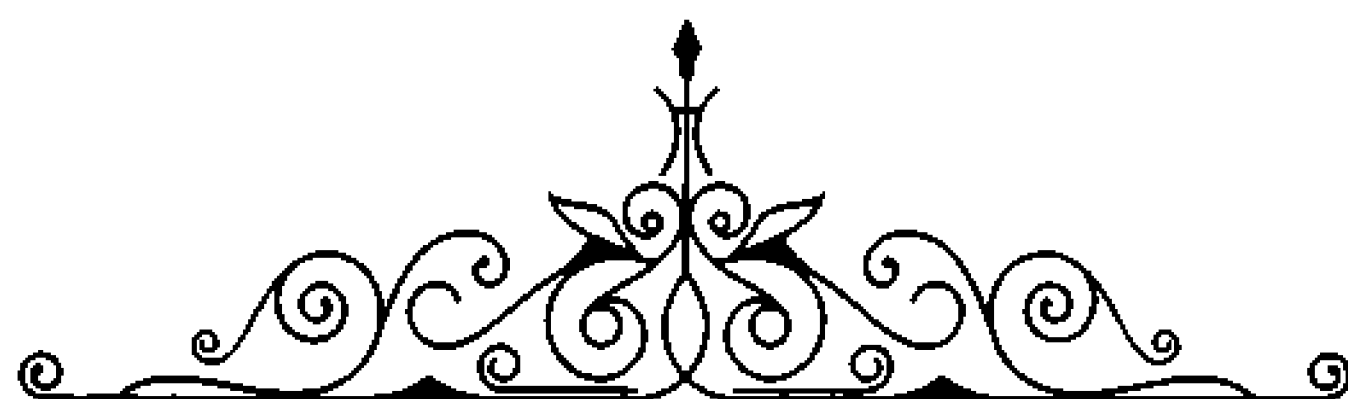
ئەگەر كەموكورپىيەك لە بەشىكى مېشك رويادات لەوانەيە بىركردنەو پەك بخات، بەلام ئەمە ئەو ناگەيەنيت كە بىركردنەو لە مېشكدا ئەنجام دەدرىت! ھەروەك چۆن ئەگەر ھەلەيەك لە ئامىرى وەرگرى تەلەفزيۆنەكەماندايە رويادات، راستە تەلەفزيۆنەكە لەكار دەكەوئت بەلام پەخشەكە ھەر بەردەوام دەيئت و شەپۆلەكان ھەواى دەرووبەرمانى پر كەردووە.

ئەو دياردە نامادديانەى باسما كەردن، ناكري بە رېبازى مادديگەرايى ليكبدريئەو، كە ھەمووشتيك ليكەدەاتەو تا دەگاتە ئاستى بوارەكانى وزە. لەو سنوورەدا، دياردەى ژيان (و ھۆشيارى و بىركردنەو و ناسىنى خودا) ھەر بە تەواوى ون دەبن!!

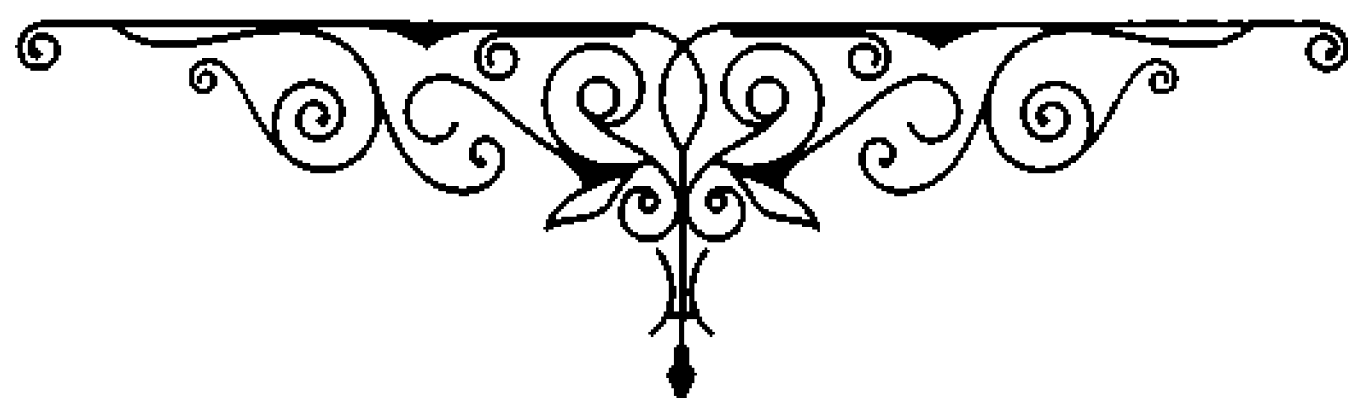
رېبازى مادديگەرايى لە شانۆى ژياندا رۆلئىكى زۆر گەنگ دەيىت، بەلام نايئت لە شوئتيك بەكارى يىنين كە بوارى خۆى نەيئت.

دەتوانين بە باوەرەو بليين: كاتى ئەو ھاتووە زانستى نوئى يارمەتى لە ئاسمان وەرېگرت تاگەشتى تيگەيشتن لە ناووە و دەرووبەرمان تەواوبكات.

بهشی دووهم

گهشته که ته و او ده که ین...

سەرئىچىك لەۋەي پىشتىر باسماڭىز

سېز ئەنتۇنى فلو ژيانە فەلسەفە دوورودرىژەكەي، ھەر لەۋ كاتەي يىباۋەرى خۇي راگەياندا لە تەمەنى پازدە سالى و تا تىزىكى تەمەنى نەۋەد سالى لەژىر سايەي ياسا فەلسەفەيە بەناۋىيانگەكەي سوفرات ژيا، كە دەلىت: (شۈتتى بەلگە دەكەيىن جا بۇ ھەركۈنمان بىبات To Follow The argument wherever it leads).

بىنىمان چۆن بەلگە بە درىژايى شەست و پىنج سالى بەرەو يىباۋەرى برد، پاشان فەلەسووفە گەرەكە (لە تەمەنى ھەشتا سالىدا) دوو دل نەۋەد كە بە تەۋايى بىروياۋەرەكەي بگۈرپىت و بۇ ھەموو جىھانى ئاشكرا بىكات كە ئىستا باۋەرى وايە كە (خودايەك ھەيە).

ئەنتۇنى فلو پىي راگەياندىن كە ئەۋەي زانست دەريارەي گەردوون و ژيان و مروف پىي گەشتوۋە، بەلگەي تەۋايى پىشكەشى ئەو و ھەموو مروفەكان كەردوۋە بەلگەي حاشا ھەلنەگرن لەسەر بوونى (دەزايەنەركى زىرەك).

ھەرۋەھا چاۋخشاندىنەۋەي بە بەلگە فەلسەفەيەكاندا، كارىگەرىيەكى زۆرى ھەبوو لەسەر گۈرپىنى بىروياۋەرە ئىمانىەكانى.

لە كىتەبى ئەنتۇنى فلو چوار راستى ھەلدىنجىن (كە پىتويست ناكات كەس خۇي لى بەدەر بىكات) كە بەرەو باۋەربوون بە بوونى خودامان دەبات:

يەكەم: نىمچە كۆدەنگىيەك لە نىۋان زانا پىپۆرەكاندا ھەيە، لەسەر ئەۋەي كە بۆشايى (شۈن) و كات و وزە و ماددە، كە ھەموويان لە نەبوونەۋە ھاتونەتە بوون، پىش تىزىكەي ۱۳،۷ بلىۋن سالى، لە ئەنجامى پروداۋىكى گىرنگ بوۋە كە پىي دەگۈترى تەقىنەۋە گەرەكەي گەردوون.

ۋەك دەزانىن كە ھەموو بوونەۋەرىك مىلكەچى ياساى (ھەموو پروداۋىك ھۆكارىكى ھەيە The law cause and effect) يە، بەو پىيەي بە ھىچ جۆرىك

ناكرى گەردوون لە نەبوونىكى رەھا يىتە بوون، مەگەر بەديھىيەنەرى بەكەم نەيىت
 كە بەديھىيەنەرى نىيە و تواناي ئەوئى ھەيە كە بوونەوەر لە نەبوونەوە يىتە بوون.
 دووھەم: ژيان دياردمەيە كە بەدەرە لە سنوورى ھەموو كارلىكە كىمىيائى و ياسا
 فىزىيائىيەكان، ئىتر چۆن بەشەكانى ماددەى نازىندوو، ژيانيان پەيداكردووە؟
 ناكريت ئەمە پرووبدات مەگەر لە رېئى سەرچاويەكى ترى بەرزتر كە ژيانى
 رەھاى ھەيىت.

سەيەم: زىرەكى و لۆژىكى و ئامانجدارى لە بنچىنە و چالاكى ھەموو شتىكى
 دەورو بەرمان خۆى دەنوئىت، لە ئەلىكتىرۆنەوە تا دەگاتە DNA لە زىندەوەرەكاندا.
 گومان لەوەدا نىيە كە بەديھىيەنەرەكەى ئەو سىفەتەندى تىدا ھەيە.

چوارەم: مەرۆف بەھرىيەكى زۆر گرنگى ھەيە، كە عەقلە. ھەررەھا گومان
 لەوەدا نىيە كە ماددەى كۆررى نازىندوو ناتوانى لە خۆيەوە عەقلىك بەرھەمبەيىت و،
 تەنيا لە رېئى بەديھىيەنەرىكى زانا و داناوە ئەمە دەكرىت.

ئەو راستيانە بە پرووكەش نىن. تا لە ئايندە زانست بتوانىت لىكدانەوئەيەكى
 ماددى گرنگيان بۆ بدۆزىتەوە، بەلكو بەكىكە لە چەمكە بنچىنەيە كۆتايىيەكان
 كە زانست ھەرچەندە ئالۆزى زياترى بۆ بدۆزىتەوە زياتر يىتوانايى خۆى لە
 بەردەم ئەو دياردانە دەردەخات.

بەلگەكانى پىشووى ئەنتۆنى فلو لەسەر بوونى خودا، ئاماژە بۆ بوونى دوو چەمكى
 زۆر گرنگ دەكەن:

يەكەميان: چەمكى بەلگەى گەردوونىي (بەلگەى دىزايىن) Cosmic Design Argument، كە بە واتاي ئەوە دىت كە بنچىنەى گەردوون و
 ياساكانى بەلگەن لەسەر بوونى دىزايەنەرىكى زىرەك (خوداي بەديھىنەر).

دووھەم: چەمكى بنەماى مەرۆيى Anthropic Principle، كە بە واتاي ئەوە
 دىت كە گەردوون بەجۆرئەك درووستكراوە كە بە تەواوى گونجاوە بۆ ژيانى
 مەرۆف.

سەرەرای ئەو بەلگە بەهێزاندی کە ئەنتۆنی فلو لەسەر راستی ئەم دوو
 چەمکە خستویەتیەپرۆو، هیشتا بیباوەران نەکۆلی لەو دەکەن کە ئەم دوو بەلگەیه
 بەلگەبن لەسەر بوونی خودا. بۆیه لەم بەشە کتیبە کە ئەم دوو چەمکە
 بە دوورودرێژتر باس دەکەین، هەرۆک چۆن بنەما عەقڵی و فەلسەفی و
 زانستیەکان لە سەر پەییوەندی مەرۆف بە خودا و، پەییوەندی مەرۆف بە ئایین
 دەخەینەپرۆو.

باسە يەكەم: بەلگە گەردوونە لە تەرازوودا

((درووستبوونی گەردوون لە نەبوونەوه، ھەروەك چۆن بنچینە ی گەردوون و یاساکانی، بەلگەن لەسەر بوونی دیزاینەریکی زیرەك (خودا) ((.

چەند چەمکیکی بنەرەتی رێخۆشکەر

چەند چەمکیکی بنەرەتی رێخۆشکەر ھەن، کە پێویستە لە بیرى ئێمەدا روون بن لەکاتی لێکۆڵینەوهی بەلگە ی گەردوونی.

یەكەم: زانست سنووریکی ھەیە، کە پێویستە کەسێ توێژەر ئەو راستییە بزانی، بۆ ئەوێ زانست سنووری خۆی نەبەزنی و لە ھەمان کاتدا سنووری زانستیش نەبەزنی، لەو سنوورانەش:

۱- زانست مامەلە دەکات لە گەل شتەکان Things و ئەو یاسایانە ی بەرپۆمان دەبەن Laws، بەلام بە هیچ جۆرێک مامەلە لە گەل نەبوون Nothingness دا ناکات، کە لە پیش ئەو شت و یاسایانەدا ھەبوون.

۲- زانست تەنیا لە گەل ئەو شتانەدا مامەلە دەکات کە دەکرێ تێبینی بکەین و پێورێن Observable and measurable و، هیچ توانایەکی لە گەل غەیب یان خودا یان لە گەل پیش کات و دەرەوێ شوندا نییە.

۳- زانست لە داننان بە ھەندێ بنەما دەستپێدەکات کە لەلای ئێمە شتی سروشتین و ناتوانین بیانسلەین. لەو بەدیھیاتانە، ئێمە بوونمان ھەیە و،

بەشېك بېچوكتره له هەموو و، هەموو ئەنجامىك ھۆكارىكى ھەيە The Law
of Cause and Effect.

بە دۇنيایىيەو دەتوانىن بەدیهیەتى كۆتایی رەتبكەینەو، ھەرۆك چۆن دىقید
ھیوم كردى، بەلام ئەمە دەیتە ھۆى ئەوہى كە ھەموو یاساكانى زانست
رەتبكەینەو كە لەسەر پەيوەندى نىوان ھۆ و ئەنجام بنیاتنراون.

۴- بابەتە گەردوونیەكان لە ھەموو لقەكانى زانیارى زیاترە كە تییدا تىكەلى لە
نىوان زانست Science لەگەڵ زانستى ساختە Pesudoscience دا دەكرىت.

ئەگەر زانست بواری ئەوہى لەبەردەم ییت كە توثرینەو لە زۆر شت بکات و زۆر
شت بلیت دەربارەى دۇخى ئیستای گەردوون و، بواری دانانى گریمانەى ھەیت
لەسەر دۇخى گەردوون و رابردوودا، ئەوا دەربارەى پرسەكانى ۆك سەرھای یەكەم و
نەبوونی رەھا و درووستبوونی بوون لە نەبوون، زانست ھیچ قسەبەكى بۆ وتن پى
نییە و، دواتر دەبینین كە ئەوہى لەو بارمەو و تراوہ لە خەيالى زانستى نزیكە.

دووہم: لىكۆلینەو لە سەرچاوەى شتەكان لە ھەموو كارىك قورسترە، بە تايبەت
ئەگەر بابەتە كە لىكۆلینەو لەسەر گەردوون ییت.

پۆستە ئیمە (ۆك ییباوەرەكان نەبین) تەنیا بەوہى كە تەقینەو گەورەكە
ھۆكارى درووستبوونی گەردوونە واز نەھینن. چونكە تەقینەو گەورەكەى
گەردوون خۆى لە خۆیدا پۆستى بە ھۆكارىك ھەيە تا پرویدات.

ئەگەر رىچارد دۆكنز پىی واییت كە یاساكانى سرووشت لە پشت پرودانى
خۆكارى ھەرەمەكى درووستبوونی گەردوون و ژيانە و بە درووستكەرىكى كۆرى
كاترۇمىر چواندوویەتى كە نازانىت چى دەكات، ئەوا دەكرى ئەوہش قەبوول بكەین
كە پۆستى بە درووستكەرىكى بینای دانا ھەيە كە بتوانییت ئەم ئامرازانە
بەكارىنییت. تەقینەو گەورەكەش بە ھەمان شیوہ، ئامرازىكى كۆرە لە دەستى
درووستكەرىكى بینای دانا.

بە تەنیا وازەيتان بە تەقینەو گەورەكە وەك سەرچاوەی گەردوون، هیچ نییه جگە لە بەرمو پێشبردنی كێشەكە، بە تەواوی وەك ئەوەی كە درووستبوونی ژيان بەوە لێكبداتەو كە لە ھەسارەيەكی ترەو ھاتوو.

ستیهەم: ئەزەلی. ئەبەدی. سەرمەدی

ئەگەر زانایان ئەوھیان سەلمانیدی كە كات لە گەل تەقینەو گەورەكەدا درووستبوو، ئایا تۆ پۆژێ لە پۆژان بێرت لەو كەردۆتەو كە چی پێش درووستبوونی كات پوویداو؟ یان چی دەوای كۆتایی ھاتنی كات پوودەدات؟ ئەو پرسیکی لۆژیکی فەلسەفی زانستی قورسە، بەلام تا بێی گرنگە. جا بۆ ئەوەی سادەتری بكەینەو، با سەرنجی جیھانی ژمارەكان بدەین.

لە كاتی مامەلەكردنمان لە گەل ژمارەكاندا، دەبینین كە دەكرێ (۱) بدریتە پال ھەر ژمارەك و بە ئەندازەي یەك زیاد بكات و، دەكرێ بۆ ماوەی بلیۆنان سأل لەو بەردەوام بین و، ناگەین بە ژمارەك كە بە ژمارەي كۆتایی دابنریت، كە هیچ ژمارەكی لەدوا نەیت. واتا ناتوانرێ بگەینە كۆتایی، لە پێگەي دانەپالی ژمارە یان بەش بۆ یەكتر، ھەرچەندە ھەول بدەین.

لە راستیدا پێناسەكردنی ناكۆتایی ئەوھە: كە ناكرێ بژمێردریت یان سنووری بزانریت. كەواتە، ئەوەی دەكرێ بژمێردریت لە ژمارە و بەش ناكۆتایی نییه.

كات وەك ژمارەكان وایە، دەكرێ بژمێردریت و پێوانە بكریت بە چركە و خولەك و كاتریمێر

لەبەر ئەو ناتوانین لە ئایندەدا بگەینە كۆتایی، ھەرچەندە سالیس بخەینە سەر ئەو كاتەي ئیستامان. بە ھەمان ئەندازە ناتوانین لە پابردوودا بە سەپینەوھي سأل لەم كاتەي ئیستامان بگەینە كۆتایی، واتە ھەرچەندە لە ئایندە و قەدیمیھەتي پابردوودا نقوم ببین ناگەینە (كۆتایی).

واتە ھەرچەندە سأل بسەپینەو ناگەین بە (ئەزەل)، كە بەر لە سەرھەتای كاتە. بە ھەمان شێو ھەرچەند سأل بخەینە سەر كاتی ئیستامان ناگەین بە (ئەبەد)،

ئەبەد دواي كۆتايى كاتە. ھەرۈھە بە دۇنيايىدە ناگەين بە (سەرمەدەت Eternary) كە ئەزەلى و ئەبەدىيە لە ھەمان كاتدا. فەيلەسووفەكانى رۆژئاوا باسيان لەو كەردوو بەوھى (Eternity is not forever) واتە (نقوم بوون لە كاتدا جياوازه لە سەرمەدەت، سەرمەدەت بەر لە دروستبوونى كات و دواي كاتە، واتە لە ھەرۈھى كاتدايە).

بەمەش پەرسىار كەردن ھەريارى ئەندازى كات بەر لە دروستبوونى گەردوون و دواي كۆتايى ھاتنى، پەرسىارىكى بىمانايە. ۋەك ئەو ۋايە. پەرسى چى لە باكورى بەستەلەكى باكور ھەيە؟ بىنگومان ۋەلامىكمان دەستناكەوت. چونكە بەستەلەكى باكور سەرھەتاي باكورە لەسەر ھەسارەي زەوى.

بەلگەي گەردوونىي لە تەرازوودا :

دواي ئەوھى زانايانى گەردووناسى لە خستەپرۆي لىكدانەوھەكى ماددى قايلەكەر بۆ تەقینەوھ گەورەكەي گەردوون بى توانابوون، زۆرىك لە فەيلەسووف و زانايان ئەوھيان خستەپرۆو كە پى دەگوتى (بەلگەي گەردوونى يان بەلگەي ديزاين)، كە لە ھەموو بەلگە (زانستى / لۆژىكى) يەكانى تر بەھىزترە لەسەر بوونى خودايەك بۆ گەردوون.

ئەم بەلگەيە لە دوو پىشەكى و ھەرەنجامىك پىكدىت:

- أ- ھەموو بوونەمورىك سەرھەتايەكى ھەيە، كە پىويستە سەرچاومەكى ھەيىت (بەدبەيئە).
- ب- گەردوون سەرھەتايەكى ھەيە.

كەواتە: پىويستە گەردوون سەرچاومەكى پىشخۆي ھەيىت (بەدبەيئە).

سەرھەتاي رەوانى و دروستى ئەم ھەرەنجامە لۆژىكىيە و پشتبەستنى بەزانست و فەلسەفە، بەلام ھىشتا ھەندىك ھەن كە لە داننان بە بەدبەيئەرىكى زىرەكى بەتوانا رادەكەن، كە ئەم گەردوونەي ئىمەي دروستكەردووە.

بە سەرنجدان بە درووستى ئەم دەرەنجامە، يىباوەران جەختيان لەسەر هەردوو
پېشەكەي بەلگە كە (أ، ب) كردۆتەوه و زۆر بەرپەرچدانەوميان لە بارهيهوه
خستۆتەرۆو، كە دەكرى لە هەشت خالدا كۆبكرتەوه:

يەكەم: گەردوونەكەمان قەدىمە و سەرەتاي نيه (ئەزەليە):

ئەم بەرپەرچدانەوميه كە لە رابردوودا لە بەهيزترين بەلگەكاني دژى بەلگەي
گەردووني بوو، تا ئەو كاتەي زانست سەلماندی (و يىباوەران دانيان بەوه دانا) كە
گەردوونەكەمان سەرەتايەكي هەيه.

دووهم: گەردوونەكەمان سەرەتايەكي هەيه، بەلام پيوستى بە بەديهيتەر نيه:
بۆ دەرچوون لە كيشەي پيشوو، نكۆليكاراني ئەوهي كە خودا گەردووني بەديهيتاوه،
پەنايان برده بەر خستەرۆوي چەند بىردۆزىك كە دەيسەلميتن گەردوونەكەمان
سەرەتايەكي هەيه و پيوستى بە بەديهيتەر نيه.

لە گەرنگترین ئەو بىردۆزانە، بىردۆزى ((گەردووني ناجىگير Oscillating
universe)) كە لە بىردۆزى تەقىنەوه گەورەكەي گەردوون Big bang دەچیت،
بەلام وايدەبينیت كە گەردوون لە ((تەقىنەوه گەورەكە)) درووستبووه و بە دوايدا
(ورد و خاشبوونىكى گەورە) ڕوويداوه، كە گەردووني گەراندۆتەوه دۆخى تاكىتى،
پاشان دواي ئەوه تەقىنەوميه كي ترى گەورە ڕوويداوه، پاشان ورد و خاشبوونىكى
تر، بەم شيوه تا ناكۆتايى لە قەدىميدا، واتە ئەم ناجىگيريه ئەزەليە.

بەلام ئەم گریمانەيه لە زۆريەي ناوەندە زانستيهكاندا رەتكراوتەوه^(۱)، بەلكو

(۱) سى ھۆكاري سەرەكي ھەن بۆ رەتكردنەوهي ئەم بىردۆزە لەلایەن زاناپانەوه:

۱- فيزيا سەلماندووبەتي كە ئەم گەردوونەمان بە تەقىنەوه گەورەكە دەستپىكردووه و ورد و خاشبوونىكى
گەورەي بە دوادا دیت، بەلام تاكە بەلگەيەكي زانستى نيه لەسەر ئەوهي كە دواي ورد و خاش بوونەكە
تەقىنەوميه كي تر يیت.

۲- بە ھەمان شيوە ھىچ بەلگەيەكە زانستى نيه لەسەر ئەوهي ئەم گەردوونەمان گەردوونىكى ترى ورد
و خاش لە پيشدا ھەبووه، كەواتە بابەتەكە لە گریمانەيەك زياتر ھىچى تر نيه.

۳- لە نمونەي گەردووني ناجىگيردا ياساكانى دايناميكاي گەرمىي نامازە بۆ ئەوه دەكەن كە كاتي
روودانى خولى ناييندە پيوستە لەو خولەي نيستادا درتۆتر يیت و نەگەر بۆ دواوه بگەرپيئەوه و ژماردەكە

دو زانا روسىيەكە^(۱) كە ئەم بىردۆزىيان پىشكەشكردوۋە لە سالى ۱۹۶۳، دواى تەنيا ھەت سالى لە خستەنەروۋى ئەم بىردۆزە پەشيمان بوۋنەۋە. بەلام سەرەپراى ئەۋەش يىباۋەرەن پىداگرى لەسەر دەكەن و بە بەلگە دەيەننەۋە.

چەمكىتىكى تر ھاۋشئەۋى گەردوۋنى ناچىگىرە، واى دەيىنەت ئەم ماددە سەرەتايىيە تەقىنەۋە گەۋرەكەى گەردوۋنى لىۋە درووستبوۋ دەكرى ئەزەلى يىت و بەم پىنەش تەقىنەۋە گەۋرەكە سەرەتايەكى دەيىت، بەلام پىۋىستى بە بەدەيەنەر نىيە.

ئەم بىردۆزە (ۋەك ئەۋەى پىشتەر) پىۋىستى بە بەلگەيەكى زانستى ھەيە.

سىيەم: گەردوۋنىكى گەۋرەى بى سۋور (ئەزەلى) ھەيە كە زۆر گەردوۋنى بەرھەمەيتانەن لەۋانە گەردوۋنى ئىيە:

ئەم بەرپەرچدانەۋىيە درىژەى بەرپەرچدانەۋەى پىشۋوتەرە، لەگەل بوۋنى يەك جىاۋازى، ئەۋىش دانەپالى ئەزەلىيەتە بۇ ((گەردوۋنى دايك)).

گومان لەۋەدا نىيە كە يىباۋەرەن ناتوانن ئەزەلىيەتى گەردوۋنى دايك پۋون بىكەنەۋە، ھەروەك چۆن لە پۋونكرەنەۋەى ئەزەلىيەتى گەردوۋنەكەمان بى تۋانا بوۋن.

زاناي گەردوۋنناسى ديار پىبلز P.J.E.peebles جەخت لەسەر ئەۋە دەكاتەۋە كە ئەم خستەنەروۋانە (يەكەم و دوۋەم و سىيەم) تەنيا گرىمانەن و، بىردۆزى زانستى نىن كە ھەقىقەت يان زانىارى يان تەنانەت تىببىنى بەجىي لە پىشت يىت. لە خەيالى زانستى نرىكتەن نەك لە زانست^(۲).

پىنچەۋانە بىكەنەۋە، دەيىنەن كە ھەر خولىكى رابردوۋ كورتترە لەۋەى دواى خۋى، تا دەگەينە خولىك كە كاتەكەى سفرە، كە ئەمەش سەرەتاي خولە ناچىگىرەكانە، واتە ناگونجى ناچىگىرەكە ئەزەلى يىت.

(۱) دوو زاناكە Isaac Kbalatnikov & Evgenii Lifshitz ن.

۲ زاناي ديارى گەردوۋنناسى P.J.E.peebles لە (گۆفارى زانستەكانى ئەمەرىكا Scientific American دا لە ژمارەى فېبرىۋەرى، ۲۰۰۵) دا بىردۆزەكانى درووستبوۋنى گەردوۋنى بە پىي ئەندازەى بابەتايەنى بىردۆزەكان رىنكەستۋە، پىبلز پلەى A+ داۋەتە ئەم بىردۆزانەى دىلەن گەردوۋن لە بارودۇخى چىر و زۆر گەرمدا درووستبوۋ، لە گرىنگىرىيان (بىردۆزى تەقىنەۋە گەۋرەكەى گەردوۋن)، ھەرچى بىردۆزەكانى ترە پلەى A-B، B+B، ۋەرنە گىراۋى پىنەخىيۋن.

رىنكەستى پىبلز بە پىي بەلگەى زانستى بۇ چۋار ناستى جىاۋاز رىنكەراۋن:

چوارەم: پېۋىست ناكات ھەموو بوونىڭ كە سەرەتاي ھەيىت! پېۋىستى بە بەدېھنەنەن يان سەرچاۋەي پېشخۆي ھەيىت.

دوای ئەۋەي بېباۋەرەن يېتوانابوون لە گەيشتن بە سەرچاۋەيەكى ماددى ئەزەلى بۇ گەردوونەكەمان، ھېچيان لە بەردەمدا نەما جگە لەۋەي بلىن، دەكرى گەردوون لە ھېچەۋە و بەيى ھېچ ھۆكارىڭ درووست بېت!! تەنەت گەيشتۆتە ئەو ئاستەي كە ئەو قسە سەيرە بۆتە گەورەترىن بەرپەرچ كە ماددىيەكانى ئەم سەردەمە دىخەنەرۋو.

بەلام، ئايا ھەر بە راستى ناكرى شتىڭ لە ھېچەۋە و بەيى ھۆكار پەيدا بېت؟ ئەوانەي باۋەرەن بە بوونى بەدېھنەنەنكى زىرەك ھەيە ئەۋە بە مەھال دەبينن، لەبەر سى ھۆكار:

۱- مەۋقەكان (بە درىزايى مېژوو و جوگرافيا) بە سرووشتى دەرەك بەۋە دەكەن كە (ھەموو ئەنجامىڭ ھۆكارىڭى ھەيە)، ئەمەش پنى دەگوتىرى (پەيوەندى نىۋان ھۆ و ئەنجام Law of Cause and effect).

گوتنى ئەۋەي كە گەردوونى درووستكراۋ (سەرەتايەكى ھەيە) و بەدېھنەنەن و سەرچاۋەيەكى پېشۋى نىيە، ئەمە ئەزموونىڭى نونى مەۋقايەتايە لەو بوارەدا!!

۲- نەبوونى رەھا (ھېچ شتىڭ) تواناي داھات و پالەنەرى نىيە بۇ ئەۋەي شتىڭ بەرھەم بېتت، خۆ ئەگەر گرىمانەي رۋودانى ئەۋەش بکەين ئەۋا ھەر ناكرى نەبوونىڭى رەھا بېت.

۳- كېشەي گەۋرەي بېباۋەرەن ئەۋەيە، كە وا بىردەكەنەۋە ئەگەر بلىن (خودا بەدېھنەنەن) لە گەل (رېبازى زانستى) تېكەدە گىرنت. ئەگەر وايە ئايا درووستبوونى

يەكەم: راستىيەكان (facts) كە ھېچ گومانىان تېدا نىيە.

دووم: گرىمانە لۆژىكىەكان Reasonable Hypotheses كە بەلگەي باشيان لە پشته.

سېم: گرىمانەي قايلەكەر Plausible Speculations كە بەلگەي پالېشتى نىيە.

چوارەم: گرىمانەي رەتكرائە Inplausible Speculations كە بەلگەي پالېشتى نىيە و، لە گەل راستىيەكاندا تېكەدە گىرنت.

شتىك لە ھىچەھە و بەيى ھۆكار لە گەل رېبازى زانستى تىكناگىرېت؟ ئەمە زانست وىران دەكات، كە بەدوای پەيوەندى نىوان ھۆ و ئەنجامدا دەگەرېت. بە تەنیا گوتنى ئەوئى كە ئەم شتە تەنیا پروویداو، كۆتايى بە بىر كەردنەو و شىكەردنەوئى لۆژىكىانە دىئىت.

بىردۆزى لەرىنەوئى بۆشايى چەندىيى Quantum Vacuum Fluctuations، بە يەككە لە بەناوبانگەرىن ئەو گریمانانە دادەنرېت كە فىزىيە بىناوەرەكان خستويانەتەرۇو، بۆ شىكەردنەوئى بوونىك كە سەرەتايەكى ھەيە بەيى ئەوئى سەرچاويەكى ھەيىت، بەلام ھەلە و نا زانستىيى ئەم بىردۆزە سەلمىندرا^(۱).

بە ھەمان شىوە ستىقن ھۆكىنگ لە بەناوبانگەرىن كىتبەكەيدا (مىژوويەكى كورتى كات)دا نمونەيەكى ھىناوئەتەو بۆ چۆنەتتى درووستبوونى گەردوون لە نەبوونەو بەيى ئەوئى پىوستى بە بەدەيئەنەر ھەيىت^(۲).

(۱) ئەم خەملاندانە وائى دەيىن، كە تەنۆلكەكانى خوار گەردىلەيى دەكرى لە بۆشايىدا خۆ كەردانە درووست بىن و لەنار بچن (كە ناويان ناو بۆشايى چەندىيى، دراوتە پال بىردۆزى چەندىيى). بە پشت بەستن بەوئى دەكرى گەردوونەكەمان خۆكەردانە لە بۆشايىدا درووست بوونىت.

گەرە زاناي فىزىا ((پۆل دىئىز)) پىمان دىئىت كە درووستبوونى تەنۆلكەكان ئەو ناگەيەنئىت كە ماددە لە ھىچەھە درووست بوونىت، بەلكو ئەو دەگەيىت كە ئەو وزىيە لەو بۆشايىدا ھەبوو گۆراو بۆ ماددە، واتە لىردا بۆشايىەكە نەبوونىكى رەھا نىيە، چۆنكە ئەو وزىيە لە كوى ھات؟ بۆيە لە كۆتايىدا نەو گریمانانە بە ئەوئى رەھكاروون.

(۲) بە نمونەيى ھارتل - ھۆكىنگ، يان نمونەيى چەندىيى گەردوون ناسراو، ئەم نمونەيە پشت بە چەمكىك دەبەستىت كە ھۆكىنگ يەكەمجارە دىخاتەرۇو، ئەوئى چەمكى (كاتى خەيالى) بوو، كە پراكىكى ژمارەيى خەيالىيە.

نەگەر بەدوای رەگى چوارجاي ژمارەيى (- ۱)دا بگەريىن، ئەوا ژمارەيەكى راستەقىنە نابىين (چۆنكە $2-x^2 = 4+x$) بۆيە ھۆكىنگ ھەستا بە دانانى ھىماي (x) وەك ناماژمەك بۆ ئەو ژمارەيى بوونى نىيە و، دانانى ھىماي x لە ھاوكىشە تايبەتەكانى دەريارە كات، لە ئەنجامدا كاتىكى خەيالى دەستكەوت، بۆيە كاتىك ھۆكىنگ ئەو ھىمايانەيى لە ھاوكىشەكانىدا بەكارھىتا، پىوستى بوونى بەدەيئەنەرى يەكەمى لە ھىسابەكانى خۆي سريەو.

سىر ھىزىرت دىنگل Sir Herbert Dingle سەرۆكى كۆمەلەيى فەلەكناسى شاھانە لە ئىنگلەتەرا پىمان دىئىت كە، ئەگەر چەمكى ژمارە خەيالىيەكان راستىنئىت لە روى بىركارىيەو، ئەوا لە روى پراكىكىيەو ھىچ پايەيەكى نىيە، بۆ ئەوئى پشت بە نمونەيەك دەبەستىت كە ھەموو قوتابيانى بىركارى دەزانن.

نەگەر ژمارەيى پىوانى پىوست بۆ ئەنجامدانى كارىك برىتى يىت لە (x) و x لە ھەندى ھاوكىشەدا موجدەب، سالب، ژمارەيى ئەوا، كەرت، ژمارەيى خەيالى، ژمارەيى ئاوتتە، سەر، بىن كۆتايى يان ھەر

گومان لەوەدا نىيە كە ستىفن ھۆكىنگ پىاوى سەردەمە، بەھۆى بلىمەتییەكەى و چەند ھۆكارىكى تر، بەلام ئەو پىنگر نىيە لەبەردەم سەركەوتنى فیزیاییەكانى تر لە بە ھەوادا بردنى نموونەكەى، بەرپەرچدانەھۆى ئەوان لەسەر بۆچوونە بىرکارییەكەى نەبوو، بەلكو لەسەر بەرپەركەوتنى لۆژىكى ناو نمونەكە بوو.

پىنجەم: ئەگەر ھەموو بوونىك سەرھتایەكى ھەيىت، بەدیھيەتەرىكى ھەيىت،

كەواتە پۆیستە بەدیھيەتەرى سەرھتاش (خودا) بەدیھيەتەرى ھەيىت،

بۆ وەلامدانەھۆى ئەو قسەيەى بىباوەرەن سەرنج ڕادەكێشەن و دەلىلەن: ھەموو بوونىك سەرھتایەكى ھەيە، بەلام خودا سەرھتای نىيە.

لەبەر ئەو ھەندىك بىباوەرەن لەگەڵ باوەرداراندا ھاوڕەن، لەھۆى كە - دانىان ناو - بە بوونى بەدیھيەتەرى يەكەم، كە سرووشتییە سەرمەدى يىت (نە سەرھتای ھەيىت، نە كۆتا)، بەدیھيەتەرى نەيىت.

لە باسى ھەشتەم لە ژىر ناویشانى (بىباوەرى لە خراپترین دۆخیدا) بە تىر و تەسەلى وەلامى ئەو گومانە دەدەينەو.

شەشەم: ئەگەر ھەر پۆیست يىت بەدیھيەتەرى يەكەم ھەيىت، ئایا پۆیستە خودا يىت؟

وەلامى ئەو پرسە نكۆلىكارییە دەدەينەو، بەھۆى سىفاتەكانى بەدیھيەتەرى يەكەم دەخەينەروو، بە لایەنى كەمەو پۆیستە بۆ بەدیھيەتەرى يەكەم:

۱- بوونى پۆیست يىت The Necessary being: بەو پىيەى وىناکردنى نەبوونى ئەو خودایە لە كاتىكدا بەدیھيەتەرى يەكەمە، ئەھۆى بە دوا دا دىت، كە ئىمە و گەردوون بوونمان نەيىت.

شەپەكى تر يىت كە بە بىرى زانایانى بىرکاریدا ھاتوود، ئەوا بە دلىیایەو X (ژمارەى فەرمانبەرە پۆیستەكان) بە ژمارەكى تەواو موحەب دادەنەين و نەگەرەكانى تر وەلا دەنەين، لە راستیدا بىرکاری بە تەنیا ناتوانىت لە نىوان ئەگەرەكاندا لە نموونەى ڕابردوودا بەكىكیان ھەلژىرت، بۆيە پشت بە لۆژىك و ئەزمون دەبەستەن.

پاشان ئەو كاتە خەيالىيەى لە دانانى ژمارە خەيالىيەكان لە ھاوكێشەكانى ھۆكىنگدا پەيدا بوو، ھىچ قىسەتىكى نىيە و، پىنجەوانە دەيتەو بۆ كاتى راستەقىنە، ئەگەر ژمارە خەيالىيەكە بگۆرەدرىت بۆ ژمارەى راستەقىنە، ئەو كات پۆیستى بۆ (بەدیھيەتەرى يەكەم) دەردەكەوت.

۲- بوونەكەي پئويستى بە ھۆكار نىيە Uncaused: ئەمەش شتىكى سروشتىيە، چونكە ناكرى لە سەرچاۋەي بوونەومر بۆ ناكۆتايى برۆين^(۱)، لەبەر ئەو ناكرى بەدپەينەرى ياساى ھۆكار بېچتە ژىر بارى ياساكەي.

۳- ئەزەلى Eternal: ئەگەر كات لە گەل تەقینەو گەرەكەدا درووستبوو، ئەوا پئويست دەكات كە بەدپەينەرى يەكەم، كە كاتى درووستكردوو لە دەرەوى كات يىت (ئەزەلى - بى سەرەتا).

۴- ناماددى، شوئن سنووردارى ناكات: ماددە و شوئن (لە گەل درووستبوونى كاتدا) لە گەل تەقینەو گەرەكەدا درووستبوون، پاشان ناكرى ھۆكارى يەكەم لەناو ماددە و شوئندا يىت، لە كاتىدا ئەو بەدپەينان.

۵- رەھايى توانا Omnipotent: ئەگەر بەدپەينەرى يەكەم تواناى بەدپەينانى ھەيىت لە نەبوونەو، ئەوا گومان لەو دا نىيە كە تواناى ئەنجامدانى ھەر شتىكى ھەيە.

۶- رەھايى زانىارى Omniscient: پئويستە بەدپەينەرى بوون زانىارى تەواى دەربارەي بوونەومرەكانى ھەيىت و، دەربارەي ھەموو ئەو شتانەي لە گەردووندا پروودەدەن.

۷- تواناى برىاردانى ھەيىت Decision maker: ئەگەر ھەر لە ئەزەلەو بەدپەينەر بوونى ھەبوويىت، گەردوون لە پيش ۱۳,۷ بليۇن سال درووستكراو، باشە بۆچى بەدپەينەر لەو ساتە برىارى درووستكردنى دا؟ يىگومان برىارنىكى دەربارەي ئەم كارە داو.

ئەگەر يىباومرەن بلىن كە سەرەتاي درووستبوونى گەردوون كىدارنىكى خۆكردى بوويىت بۆ بارودۆخىك و گەشەي سەندىيت، ئەوا لەسەريان پئويستە بۆمان پروون بىكەنەو كە چۆن بارودۆخەكان لە نەبوونى رەھادا پەيدا دەبن و، بۆچى بارودۆخەكە بەر لە ۱۳,۷ بليۇن سال پەيدا بوو، دواى ئەو نەبوون ئەزەلى بوو (بەلگەي

(۱) زاناينى لۆژىك چەمكى (پىزىستىن پىنگرە) بەكاردين.

ماوەى وازلێھێنان؟ ھەروەھا ئەوەى ھەلەى ڕای بێباوەڕان زیاتر دەرەخات ئەویە کە دەرکەوتنى ھەر بارودۆخێک لەسەر شتێكى ئەزەلى گۆرانکاری لە ئەزەلەو ئەنجامدەدات (کەواتە ئەزەل = ۱۳,۷ ملیار سال = ئەزەل)، ئەمەش واتا بە لۆژیكى ئەوان پێوستە گەردوون ئەزەلى بێت. ئەمەش ئەوە نییە کە زانست سەلماندوویەتى.

لە راستیدا بوونی گەردوونێک کە سەرھاتىەكى ھەبە، لە ساتێكى دیاریکراودا درووستبوو، دواى ئەوەى نەبوونیکی ئەزەلى بوو، ناکرێ خۆکردانە درووستبوو، ھەروەھا پێوستى بە بوونی (ھۆکاری یەکلاکەرەو) ھەبە کە ماوەى واز لێھێنان کۆتایی پێبێت، لەو کات و ساتەدا گەردوون بێتە بوون.

ئەمانە کەمترین ئەو خەسلەتانەن کە پێوستە لە بەدیھێنەرى گەردووندا ھەبن، نایا تۆش وای نابینی کە ئەو خەسلەتانە لە خودای بەدیھێنەر، دانا، توانا، قەدىمى ئەزەلى نەبێت بونیان نییە؟!

باشە، بۆچی یەك خدا و چەند خدا نا، بەم شیوێە ھەندێک بێباوەڕان قسە دەکەن، کە وەك لەناو بردنى بێباوەرپێەکیان وایە، چونکە جیاوازی چییە کە بەدیھێنەر یەك بێت یان ھەزار خدا، بەلام یاسای لۆژیكى دەلێت کە ئەگەر بکرێ شتێک بە شیوێەكى سادەتر لیکبدرتەو، ئەوا پێوست ناکات پەنا ببەینە بەر لیکدانەوێ ئالۆز، باشە بۆچی یەك خودایی رەتبکەینەو و پەنا ببەینە بەر چەند خودایی، کە ناروونی و بەریەککەوتنى لیککەوتتەو باوەرداران بە خوای تاک و تەنھا لیکۆلینەوێ لەسەر دەکەن؟!

حەوتەم: خودای پڕکردنەوێ بۆشاییەکان God of the Gaps

بێباوەڕان وای دەبین کە داننان بە خودای بەدیھێنەرى گەردوون، وەك دەرەنجامى کۆتایی بۆ ھەردوو پێشەکی بەلگەى گەردوونی، قۆستەوێەكى ھەلەبە بۆ بیتوانایی زانایان (تا ئیستا) لە وەلامدانەوێ ھەموو پرسیارەکان و، بێباوەڕان جەخت لەسەر بۆچوونی خۆیان دەکەنەو، بەوێ کە زانست پۆژ لە دواى پۆژ لیکدانەوێ بۆ ئەو پرسیارە پێشکەش دەکات کە پێشتر خەلک بە

كارى خوداييان دادمان، ھەروەك چۆن بەكتىياكانى ۋەك ھۆكارى نەخۇشەكان دۆزىيەۋە، پاشان ناكىت ھەر بۆشايىيەك دەرگەوت كە زانست نەيتوانى پرى بىكاتەۋە پەنا بېيەنە بەر پىركىرنەۋەى بەھۆى تواناى خودايى.

با ئەو بىيانوۋە بېرىن، با چاۋىك بە بەلگە سەرەكەكاندا بىخىيىنەۋە كە بەلگەى گەردوۋنى لەسەر بىياتىراۋە، بۆ ئەۋەى بزىنن ناخۇ زانست لە ئايىندەدا دەتوانىت دەرۋازىيەك بدۆزىتەۋە، يان ئەۋە پاستىيە پەھاكەيە. ئايا زانست لە ئايىندەدا دەتوانىت ئەۋە بدۆزىتەۋە كە:

۱- گەردوۋن ھېچ سەرەتايەكى نىيە و لە ئەزەلەۋە بوۋنى ھەيە؟

۲- ئەو گەردوۋنەى كە سەرەتايەكى ھەيە دەكرى لە نەبوۋنى پەھاۋە خۇكردانە دروست بىت؟

۳- ھۆكارى يەكەمى بوۋنى گەردوۋن دەكرى ھۆكارىكى ماددى بىت؟

گومان لەۋەدا نىيە كە لە كاتى گىتوگۇكرىن دەرپارەى ھەوت بەرپەرچدانەۋەكەى پىشۋو دەرگەوت، كە ئەم سى خالەش شتى سەلمىتراۋن بە پىنگەى زانستى و فەلسەفى و جىڭگاي نىكۆلى كىرن و گۇپان نىن. واتا دانان بە بوۋنى بەدەيەنەرتكى زىرەك تەنيا پىركىرنەۋەى بۆشايى نىيە، چارەسەرتكى كاتى نىيە بۆ ھەندىك لەۋە پىسانەى ناتوانىن لىكەدانەۋەيان بۆ بىكەين.

بۆيە لە كۆتايىدا جەخت لەسەر ئەۋە دەكەينەۋە كە پەتكرىنەۋەمان بۆ لىكەدانەۋە ماددىيەكان لەسەر بوۋنى كەمۇكورىتى لە زانىارى زانستى (نەزانى) بىيات نەراۋە بەلكو پەتكرىنەۋەمىيەكى بە زانىارىيەۋمىيە^(۱).

(۱) با واتاى پەتكرىنەۋەى بە زانىارىيەۋە پوۋن بىكەينەۋە، با نىۋونەيەك يىتەنەۋە، دەلىن: ئەگەر دواى لىكۆلىنەۋەمىيەكى گىتگىر بۆ پىنكەتەى لەشى مۇۋف و فەرمانەكانى بىگەينە ئەۋ دەرەجامەى كە مۇۋف ناتوانىت بىقەرت، مەگەر نامرازىك بەكارىيىت كە يارمەتى قىرىنى بدات، ئايا دەكرىت كەسەك پەخە بىگرت و بىت: نا . لەۋانەيە زانست دواى ماۋمەك ئەۋە بدۆزىتەۋە كە مۇۋف دەتوانىت بەيى نامرازى يارىدەدەر بىقەرت. ئايا پەتكرىنەۋەمان بۆ بوۋنى ئەۋ قەيەمان دەگەرتەۋە بۆ بوۋنى كەمۇكورىتى لە زانىارىيەكانىدا (نەزانى) يان پەتكرىنەۋەمىيەكى بە زانىارىيە؟

خوتنەرى بەرئىز..

ھەندى كەس ئەو بەرپەرچدانەوانەى پروپەرۋى بەلگەى گەردوونى كراونەتەو
 ۋەك بەلگەىك دەينىن لەسەر ئەوەى كە ئەم بەلگەى پەرە لە خالى لاواز، تا
 كار گەشتۆتە ئەوەى كە دەلئىن: ھەر لىكدانەوئەىكى ماددى بۇ درووستبوونى
 گەردوون قايلىكەرتەرە لە داننان بە بوونى خودايەكى بەدبەيتەر!

بەلام لە راستىدا پىچەوانەكەى راستە، چونكە ھەموو ئەو بەرپەرچدانەوانەى
 خراونەتەرۋو بە بەلگەى زانستى و فەلسەفى بە درۆ خراونەتەو، بەلكو ئەو
 ھىرشانەيان چەند لايەتلىكى خالى بەھىزى لە بەلگەكەدا دەرخت كە پىشتەر
 ناشكرا نەبوو.

دواى ئەم خستەنەرۋو پىويستە لە بەلگەى گەردوونى وردبىينەو، بۇ ئەوەى
 بزانى ئايا راست و سەلمىنەرى ناچاركەرە يان ناراست و نا سەلمىنەرە، لەگەل
 ئەوەى دەبى رەچاوى ئەو بەكەين كە رەتكەرنەوەى داننان بە بوونى خوداى
 بەدبەيتەر پىويستە لە پرووى زانستىەو ئەمانە قەبۇل بكەى:

- گەردوون بەبى بەدبەيتەر لە نەبوونەو ھاتۆتە بوون.
- دەكەرى ئەنجام لە ھۆكار گەورەترىت.
- رەتكەراوى لە خۆيەو لە نارەتكەراوى و بى سەرۋەرى پەيدا دەيت.
- ياساكانى سەروشت خۆيان خۆيان دارشتو.
- ژيان لە خۆيەو لە ماددەى نازىندو درووست دەيت.

خوتنەرى ئازىز، ئىستا لە دوورپانىكدەى، يان دەبى عەقلى داخەى بۇ ئەوەى
 بەم گرىمانە مەحەللانە رازى بى، ھەرۋەك چۆن ماددىگەراكان دەيكەن، يان
 سەبرى بوون بەكەى بەوەى كە گەردوونىكى كراوئە لە جىھانى غەيبەو ناراستە
 ۋەردەگرت. ھىچ رەنگە چارەت نىيە پىويستە ھەلۋىستىكى جەدى ۋەرىگرى
 دەربارەى مەترىدارترىن پەرسى ژيانى مەروۇف، پەرسى بوونى خوداى.

باسە دووھەم : بىنچىنە مەۋجۇدات لى تەرازوۋدا

((گەردوون بە جۇرەك درووستىكراۋە كە بە تەۋاۋى گونجاۋە بۇ ژيانى مەۋۇ))

زانا و فەيلەسووفە ماددىگەرايىھەكان ۋاى دەيىنن كە گەردوون لى خۇۋە درووستىبوۋە و، گواستىنەۋەى لى قۇناغىكەۋە بۇ قۇناغىكى تر بە شىۋەيەكى ھەپەمەكى بوۋە، يان بە پىنى ياساكانى سىروشت بوۋە، بۇيە ئەۋان باۋەپىوون بەۋەى كە مەبەستىك لى پىشت درووستىبوۋنى گەردوونەۋە ھەيە (كە بە ئامانجدارى Teleology) ناسراۋە بە دەرچوون لى زانست دەزانن.

لى كاتىكدا ئەۋانەى باۋەپىيان بە دىزايىنى زىرەك ھەيە ۋايدەيىنن كە بىنچىنەى گەردوون زۇر لى گەل پىداۋىستىيەكانى مەۋۇدا گونجاۋە، ئەمەش بەلگەيە لى سەر ئامانجدارىتى Teleology، بەر ۋاتايەى كە خۇدا گەردوونى بەم شىۋەيە درووستىكردوۋە تا بۇ ژيان بە گىشتى و ژيانى مەۋۇ بە تايىبەتى گونجاۋ بىت. ئەم چەمكەش بە چەمكى بىنچىنەى مەۋۇى Anthropic principle ناسراۋە، ھەيەكە لى جۇن گرىبن John Gribbin و مارتىن رىز^(۱) Martin Rees بەشىۋەيەكى ۋرد باسايان لىم دەستەۋازىيە كىردوۋە، كە دەلىت: (ۋا دەرەكەۋىت كە گەردوون بە پىنى ئەندازەى مەۋۇ داپتۇراۋە^(۲) Tailor - made for man). ھەروەك چۇن فرىمان دىسۇن Freeman dyson باسى لى ھەمان ۋاتا كىردوۋە دەلىت:

(۱) زانا فېزىيائىيەكانى ئەم بەشەمان لى پەراۋىزى باسى ھەۋتەم لى بەشى يەكەم ناساندوون.

(۲) ئەمەيان لى كىتەپكەيان (ماددەى گەردوون The stuff of the universe) باسكىردوۋە.

((وا دیاره گەردوون دەیزانی که ئیمە دین)) . هەرچەندە زانیاریمان دەربارەی درووستبوونی گەردوون و بنچینه‌کەی زیاد بکات، ئەوا زیاتر گونجاوی ئەو درووستبوون و بنچینه‌یە و یاسا فیزیاییەکانی گەردوونمان بۆ درووستبوونی ژیان بۆ دەردەکهوێت.

هەرچی نەیارانی چەمکی دیزاینی زیرەکن، وای دەبینین که بوونمان لە گەردووندا بەلگەیه‌کی سرووشتییە لەسەر ئەوەی که بنچینه‌کەی گونجاوێ بۆ درووستبوونی ژیان و ئیمەش، ئەگەرنا ئیمەش نەدەهاتینە ژیانەوه. پاشان گونجاوی گەردوون بۆ درووستبوونمان بەلگەیه‌یە لەسەر پرسیکی غەیبی. لەبەر ئەوە جۆن بارۆ John Barro ئەو بیروکەیه‌ی رەتدەکاتەوه که دەلیت گەردوون بە ئەندازەی مرقوف درووستکراوه، لەبری ئەوە وای دەییت که یاساکانی سرووشت مرقوفیان وا لیکردووه که لە گەل بنچینه‌ی گەردووندا بگونجێت^(١).

من واینا بینم که چەمکی جۆن بارۆ لە گەل چەمکی دیزاینی زیرەک و بنچینه‌ی مرقوفی تیکبگیریت. چونکه دەکرێ خودای بەدیهێنەر یاساکانی سرووشتی لە درووستکردنی بوونەومردا لەسەر ئەو شیوێه‌ی دەیه‌وێت بەکارهێناییت.

ئامادەکردنی گەردوون بۆ ژیاڵی مرقوف :

لە کتیی تەنیا شەش ژمارە (Just Six Numbers) دا، سێر مارتین ریز Sir Martin Rees (گەورە زانای گەردوونناسی ئینگلیزی) شەش بەهای ژماره‌ی دیاریدەکات، که بەرپرسن لە خاسیەتەکانی گەردوون که بە تەواوی گونجاوێ بۆ درووستبوونی ژیان و بەردەوامبوونی و، ریز ئەوه‌ی پووندەکاتەوه که بچوکتین گۆرانیکاری لەو بەهایاندا بوونی گەردوون بەو شیوێه‌ی ئیستا دەکاتە شتیکی مەحال.

یەکه‌م: کشانی گەردوون لە دواي تەقینەوه گەورەکه (تا ئیستا) بە بزوتنەری سەرەکی قوناغەکانی درووستبوونی دادەندریت، که بووه‌ی ساردبوونەوه‌ی گەردوون و ئەو پووداوانه‌ی بە دوايدا هاتن.

(١) جۆن بارۆ ئەو چەمکی لە کتیبەکه‌یدا (گەردوونی ساخته The Artful universe) دا خستەپەرۆ که لەسالی ١٩٥٥ چاپکراوه.

كەواتە ئەگەر ئەو ھىزەي گەردوون دەكشىيىت بىھىزتر بوويىت لە ئەندازەي ئىستاي، ئەوا گەردوون بەسەر خۆيدا دەروخا، ئەگەر بەھىزترىش بوويىت، ئەوا گەلەستىرەكان پەيدا نەدەبوون.

دووھەم: گەلەستىرەكان لە دەرنجامى زۆرىوونى چرى ماددەي گەردوون لە ھەندىك ناوچەدا جياواز لە شوئەكانى ترى گەردوونى نويدا زياتر بوو، بە ئەندازەي (۱:۱۰۰،۰۰۰) كە بوو ھۆي داينىكردنى ماددەي پىويست بۆ درووستبوونى گەلەستىرەكان لەو ناوچانەدا.

ئەگەر ئەو رېژىمە لەو ئەندازىمە كەمتر بوايە، ئەوا گەردوون ھەر لە دۆخە گازىمەكەيدا دەمايەو، ئەگەر ماددەي گەردوون چىرتەر دەبوو، دەبوو بە كۆنە رەشەكان و ھەموو ماددەي گەردوونى قوت دەدا.

سەيھەم: ئەگەر ئەندازەي ھىزى كىشكرىن كە خولگەكان بە يەكەو گرىندەدات لە ئەندازەي ئىستا زياتر بوايە، ئەوا گەردوون بەرلەوھى ژيانى تىدا درووست بىيىت بەسەرخۆيدا دەروخا، ئەگەر لەو ئەندازەي ئىستاش بىھىزتر بوايە، ئەوا گەلەستىرە و ئەستىرەكان درووست نەدەبوون. ھىزى كىشكرىن بە وردى رېنكخراو كە (۱:۱۰۰،۰۰۰) تىدەپەريئىت.

چوارەم: ئەندازەي وزەي بەردەست بۆ بەيەكەو بەستەوھى ناوكى گەردىلەي ھىليۆم لەناو ئەستىرەكاندا (وزەي ناوھى بەھىز):

سەرچاوھى وزە كە ئەستىرەكان (وھەك خۆر) دەرىدەكەن، يەكگرتنى ناوكى نىوان گەردىلەكانى ھايدروژىنە و (۰،۷٪) لەو وزىمە بۆ بەيەكەو بەستەوھى پىكھاتەي ناوكى گەردىلەي ھىليۆم، كە لە ئەنجامى ئەو بەيەكەو گرىندانە درووستبوو. ئەگەر چىنى گەردىلەي ھايدروژىنى بۆ بەرھەمھىنانى ئەو وزىمە (۰،۶٪) يان كەمتر بوايە، ئەوا خۆر نەيدەتوانى گەرمى و پروناكى خۆي بىلاوبىكاتەو، ھەروەھا ئەگەر رېژىمەكەي (۰،۸٪) يان زياتر بويە، ئەوا ئەو ھايدروژىنەي لە گەردووندا ھەيە كۆتايى دەھات، كە سەرچاوھى وزەكەيەتى.

بە كورتى، ئەگەر رېژىمىگە (۰,۰۰۶) يېتىپ لە جىياتى (۰,۰۰۷) ئەوا جىگە لە ھايدروژىن ھېچ لە گەردووندا بوونى نايىت، ئەگەر بېيىتە (۰,۰۰۸) ئەوا بە ھېچ جۆرىك ھايدروژىن بوونى نايىت.

پىنچەم: بەندە كارىبايىيەكان Electrical Bonds (بەندى ئايۇنى و بەندى ھاويەش) كە گەردىلەكان بەيەكەو دەستەستەو بۇ پىنكەيتىنى پىرۇتۇن بەندەندازىيەكى زۆر زىاترە لە ھىزى كىشكردى نىوانيان Gravitational force.

ھەر كەمكورتىيەك لە نىوان ھەردو ھىزەكەدا، زۆر لە تەمەنى گەردوون كەمدەكاتەو، قەبارەى گەورەترىن گىيانلەبەر بۇ قەبارەى مىرووكان بچوكەكاتەو، يان واى لىدەكات گەورە بېيىت و بىاوسىت تا دەتەقىت.

شەشەم: بىنچىنەى بۆشايى گەردوونى بە شىوہى سى دورىيە، كە گونجاو بۇ ژيان، بەو پىيەى ئەگەر گەردوونەكەمان دوو دورى يان چوار دورى بوايە، ئەوا بۇ ژيان گونجاو نەدەبوو.

(مارتن رىز) جەختى لەسەر شتىكى زۆر گرنگ كىردۆتەو، ئەويش ئەويە كە بەھاي ئەو شەش بىنچىنەبە لە دىبارىكرىدا ھېچ پەيوەندىيەكيان بەيەكەو نىيە، كەواتە ناكىرى بانگەشەى ئەوە بىكرىت كە پەيدا بوونى يەككى لەو بىنچىنانە بە رېكەوت بۆتە ھۆى پەيدا بوونى بىنچىنەكانى تر بە بەھا گونجاوكانيان.

سەرەپاي ئەو بىنچىنانەى رىز خستونىيەتەرپوو، توژەرانى تر دەيان بىنچىنەى ترىان خستۆتەرپوو، كە ئەگەر ئەو بىنچىنانە نەبوونايە ئەوا درووستبوونى ژيان نەدەبوو، لەوانە:

يەكەم: لە ساتەكانى سەرەنای دواى تەقىنەو گەورەكەى گەردوون، بەشكى لە وزەى گەردوونە نوڭكە گۆراو بۇ تەنۆلكەكانى ماددە (كوارك و ئەليكترون) و دژە تەنۆلكەى ماددە (دژە كوارك و دژە ئەليكترون)، كە بە يەكگەيشتىنى تەنۆلكەكانى ماددە و دژەكانى بۆتە ھۆى لەناوچوونى ھەردووكان.

تەنۆلكەكانى ماددە لە دژەكانى زياتر بوون بە ئەندازەى تەنۆلكەيەك بۆ سى
مليۇن تەنۆلكە، لەو زىادەيش لە كوارك و ئەليكتروئەكان ئەندازەى پىويستى
بۆ درووستبوونى گەردوون فەراھەم كەردوو.

دووەم: ئەگەر ئەندازەى بارگەى ئەليكتروئەكان (كە لە دەورى ناوكى
گەردىلەدا دەخولینەو) لەو دۆخەى ئىستاي جياواز بوايە، ئەوا ئەو يەكگرتنە
ناوەكەيە لە نىوان گەردىلەكانى هايدروژين لە ئەستىرەكاندا (لەناویشياندا خۆر)
پروينەدەدا و، هېچ وزەيەك لەو ئەستىرانە پەيدا نەدەبوو.

سێيەم: بارستايى پرۆتۆن ۱۸۳۶ ئەومەندى بارستايى ئەليكتروئە، ئەگەر ئەو پرۆتۆيە
گۆرپانكارى بەسەردا ھاتبا، ئەوا گەردىلە و تەنۆلكەى ماددە بوونيان نەدەبوو.

چوارەم: پىكھاتنى رەگەزى كاربۆن رەگەزىكى بنچينەيى و بى جىگرمووبە بۆ
درووستبوونى ژيان، چونكە كاربۆن بە نەرمى پەيوەندى نىوان گەردىلەكانى
ناسراو، كە رېنگە دەدات لەگەڵ گەردىلەكانى ئوكسىجين و هايدروژين و
نايتروژين و گوگرد يەكگرتت، بۆ پىكھاتنى ئاوتەى ماددەى زىندوى
ئەندامى وەك پرۆتين و ترشە ناوكەيەكان.

ئەگەر بە نزىكترين رەگەزەكان لىيەو بەراورد بكەين، كە سلىكۆنە، دەبين
ئەوەى دواى ناتوانيت هېچ ئاوتەيەكى ئەندامى پىكھاتت، ئەمەش بە ھۆى
توندى پەيوەندى نىوان گەردىلەكانى.

پنجەم: جۆن بارۆ John Barrow بىست و پىنج نە گوڤى بنچينەيى ديارىكردوو،
كە بنچينەى گەردوون لەسەرى وەستاو (وەك خىرايى پرووناكى - نە گوڤى بلانك
- سفرى گەرمى رەھا..)، ئاماژەى بۆ ئەو كەردوو كە ھەر كەموكەرييەك لە
بەھاي يەككە لەم نە گوڤانەدا پرووبدايە، رېنگاى بەو نەدەدا كە گەردوون جىگىر
بىت و ژيان درووست بىت.

ئايە هېشتا گومانىك بوونى ھەيە لەسەر ئەوەى كە گەردوون بەپىي ئەندازەى
مروفت درووستكراو ؟! كەواتە با سەرنجى مالىكەمان بەين.

ھاۋسەنگى سەرسۈپھىنەرى گونجاۋ بۇ ژيان لەسەر ھەسارەى زەۋى

تيرى ھەسارەى زەۋى نىزىكەى (۶۴۰۰ كم) ۋە، چىۋى نىزىكەى (۴۰۰۰ كم) ۋە ناۋرۇكى زەۋى لە پارچەيەك ناسن پىكھاتوۋە، بەھۋى بوۋنى گەرمىيەكى زۆر گۇراۋە بۇ تۇپىكى رەق، بەھۋى ئەۋەى پالەپەستۋىيەكى زۆرى خراۋتە سەر ۋە، چىنىكى ناسنى تواۋە دەۋرى ئەۋ تۇپەى داۋە.

ئەستۈرى تۈنكىلى زەۋى نىزىكەى ۲۰ كم ۋە، لە چەند چىنىك پىكھاتوۋە كە كە بەسەر يەكەۋەن ۋە تىككەلەكىش، لەسەر ئەۋ چىنانەش چىنىكى تىرى نەرمتر ھەيە پىنى دەۋرتىت بەرگ Mantle.

قەبارە ۋە ھىزى كىش كىرنى زەۋى...

ئەگەر قەبارەى ھەسارەى زەۋى بچوكتىر يان گەۋرەتر لە قەبارەى ئىستاي بوايە، ئەۋا ژيان لەسەرى شتىكى مەھال دەۋو.

بۇ نەۋنە ئەگەر زەۋى نەۋەندەى مانگ بوايە، ئەۋا ھىزى كىش كىرنەكەى يەك لەسەر شەشى ھىزى كىش كىرنەكەى ئىستاي دەۋو، نەيدەتۋانى ھەلىمى ئاۋ ۋە ھەۋاى دەۋرى دەستىۋە بگىرت، واتە بەرگە ھەۋا ھەلدەۋشا، ئەمەش لەسەرى پىۋىست دەكات كە بەشەۋ ساردى زياتر بىت بۇ ئەۋەى ھەرچى لەسەر زەۋى ھەيە بىيەستىت ۋە، بەرۋژ گەرمىيەكەى زياتر بىت ۋە ھەرچى لەسەرىتەى بسووتىت (ۋەك ئەۋەى لەسەر مانگدا رۋودەدات، كە ھىچ بەرگە ھەۋايەكى لە دەۋردا نىيە)^(۱).

بەھەمان شىۋە ئەگەر بەرگە ھەۋاى زەۋى چىرتىر بوايە لەۋ ئەندازىيەى ئىستاي، ئەۋا رۇژانە نەيزەكەكان دەكەۋتە سەر زەۋى، بەخىرايى ھەشتا كىلۇمەتر لە چىركەيەكدا ۋە ھەرچى لەسەرىتەى دەيسووتاند ۋە، زەۋى لە ماۋەيەكى كەمدا ۋەك بىژىنگى لىدەھات.

(۱) بەرگە ھەۋاى زەۋى رىنگا دەدات كە ئەندازىيەكى دىارىكراۋ لە تىشكى خوار سوور تىپەرىت، كە لە رۇژدا كەش ۋە ھەۋاى زەۋى گەرم دەكات، ھەروەھا بەرگە ھەۋا ھەندىك لەۋ گەرمىيە بۇ شەۋان گل دەداتەۋە Green House Effect.

بە پىچەوانەشەو، ئەگەر تيرەى زەوى دوو ئەوئەندەى تيرەى ئىستا بوايە، ئەوا ھىزى كىش كەندىش دوو ئەوئەندە دەبوو و، بەرگە ھەواى دەكشا (بە ئەندازەى نەزىكەى ۱۲۰كم)، بەمەش ھەر ئىنجىكى چوارگۆشە فشارى لەسەر زیاد دەبوو و، لە ھەوت كىلۆگرامەو دەبوو بە چواردە، ئەمەش خراپترىن كارىگەرى لەسەر گىيانەوھەران درووستەكرد.

ھەرچى گەورە بوونى قەبارەى زەوىيە بۆ قەبارەى خۆر بۆ نموونە، ئەوا ھىزى كىش كەندى سەد و پەنجا جار زیاد دەبوو و، بەرگە ھەواى دەكشا بۆ ئەستورى تەنيا ھەوت كىلۆمەتر و، فشارى ھەوايى لەسەر ھەر ئىنجىكى چوارگۆشە دەبوو بە (تەن)ىكى تەواو، بەمەش ئەو ئازەلەى كىشەكەى بەك كىلۆگرامە - لە ژىر چرى ھەواى ئىستادا - دەبوو بە پەنجا كىلۆگرام، ھەروەھا قەبارەى لاشەى مەوۆف (ئەگەر لەو بارودۆخەدا تواناى پەيدا بوونى ھەبوايە) ئەوئەندەى قەبارەى مشكىكى گەورەى لىدەھات و، بەمەش مەھال بوو عەقلى مەوۆف بەم شىوئەى ئىستا بوايە، چونكە ئەو شىوئەى ئىستاي مۆخ نايىت لە كىشىكى ديارىكراو كەمتر بىت.

خولانەوئەى زەوى...

زەوى بە خىرايى (۱۱۰۰۰۰) كىلۆمەتر لە كاتر مەزىندا (۳۰كم لە چركەيە كدا) بە دەورى خۆردا دەخولیتەو، بگرە خەرىكە فرىمان بداتە بۆشايى ئاسمان، باشە ئىمە چۆن لەسەر زەوى جىگىرىن لە كاتىكدا بەو خىرايى دەخولیتەو؟! لىرەدا چاكە بۆ ھىزى كىش كەندى زەوى و پەستانى ھەواى دەوروبەرمان دەگەریتەو.

زەوى ھەموو رۆژىك خولىك بە دەورى خۆيدا لىدەھات بە خىرايى (۱۷۶۰) كىلۆمەتر لە كاتر مەزىندا. ئەگەر ئەم خىرايى بۆ پىنج سەد كىلۆمەتر لە كاتر مەزىندا كەم بىتەو، ئەوا شەو و رۆژمان دە ئەوئەندەى ئىستا درىژتر دەبوو. ھەروەھا وا پىوئىستى دەكرد كە گەرمى خۆر ھەموو شتىكى سەر زەوى بسووتىنیت و، دواى ئەو ھەرچى دەمايەو ساردى سەختى شەوى درىژ لەناوى دەبرد.

لارى تەۋەرەي زەۋى.

زەۋى بە دەۋرى خۇردا دەخولیتەۋە بە گۆشەي لار بە دەۋرى تەۋەرە ناسۆيەكەي بە ئەندازەي ۲۳،۴۵ پلە، كە ۋەرزەكانى سالى لىۋە پەيدا دەيىت، بەمەش زۆرىيەي ناۋچەكانى سەر زەۋى بە درىژايى سالى شياۋن بۆ كشتوكال و نىشتەجى بوون.

ئەگەر زەۋى ئەۋ لار يىيەي نەبوايە، ئەۋا تارىكى ھەردوۋ قوتبەكەي بە درىژايى سالى دادەپۆشى و، ھەلىمى ئاۋى دەرياكەن بە باكور و باشوردا دەپۆيشت و، جگە لە شاخى بەستەلەك و بىبابانى وشك و دوورودرىژ لەنئوان ھەردوۋ قوتبەكەدا ھىچى تر لە زەۋى نەدەبوۋ؛ ئەمەش ژيانى لەسەر زەۋى دەكرە شتىكى مەھال.

پلەي گەرمى زەۋى...

پلەي گەرمى سەر پروۋى خۇر ھەۋت ھەزار پلەي سەدىيە و، مەۋداي نىۋان خۇر و زەۋىش نىزىكەي (۱۶۵) مىليۇن كىلو مەترە. ئەگەر زەۋى نىۋەي ئەۋ مەۋدايە لە خۇر نىزىك بوايەتەۋە ئەۋا ئەۋ لاپەرەيەي ئىستا لەبەر دەستە راستەوخۇ گرى دەگرت. ئەگەر مەۋداكەش دوۋ ئەۋەندەي مەۋداي ئىستاي دوور بوايە، ئەۋا ساردى زۆر ژيانى لەسەر زەۋى نەدەھيشت.

ئەگەر لە جياتى خۇر ئەستىرەيەكى تر، كە پلەي گەرمىيەكەي چەند جارنىك لە خۇر زياتر يىت (ئەۋ جۆرە ئەستىرانە زۆر زۆرن)، ئەۋا زەۋى دەبوۋ بەكوورمەكى زۆر گەرم.

تۈنكىلى زەۋى و دەرياكەن...

ئەگەر ئەستوۋرى تۈنكىلى زەۋى بە ئەندازەي سى مەتر لە ئەستوۋرى ئىستا زياتر بوايە، ئەۋا ئۆكسجىنى لە ھەۋادا ھەلدەمژى و، بەيى ئۆكسجىنىش ژيانى گيانلەبەران مەھالە.

بە ھەمان شىۋە ئەگەر قولى دەرياكەن چەند مەترنىك لە قولى ئىستادا قولتر بوايەن، ئەۋا دوۋەم ئۆكسىدى كاربۇن و ئۆكسجىنيان ھەلدەمژى، بەمەش ژيانى پروۋەك مەھال دەبوۋ، سەرەپاي مەھالى ژيانى گيانلەبەران.

بەرگى پارىژەرى زەوى...

ھەسارەى زەوى بە سى بەرگى پارىژەر دەورەدراوۋە. بەرگى دەرەكى برىتىيە لە (بوارى موگناتىسى) كە زىيانە خۇرىيەكان دەداتەو، كە بەسەر ھەموو ھەسارەكانى كۆمەلەى خۇردا ھەلدەكەن^(۱) كە تواناى لەناوبردنى ھەموو ژيانىكى سەر پرووى زەويان ھەيە.

بەرگى دوو ھەم چىنى ئۇزۇنە^(۲) كە زەوى لە تىشكە زىانبەخشەكانى گەردوون دەپارىژىت.

ھەروھە بەرگە ھەوا (كە پىشتىر باسما كىرد) بەرگى سىيەمە. ئۆكسىجىنىش ۲۱٪ لە گازەكانى پىكھاتەى بەرگە ھەواى نىزىكى زەوى پىكدىنىت، ئەگەر ئەو پىژمىە بە ئەندازەى دوو ئەمۇندە زىاد بىكات ئەوا ئەگەرى سوتانى زىاتر دەبوو و ئاگرەكانى بۇ خۇى رادەكىشا. ھەروھە (تىشكە كىمىيەكانى خۇر Actinic Rays) ناتوان ئەم بەرگە ھەوايە بېرىن، تەنبا بە ئەندازەى پىنىست نەيىت بۇ ژيانى پروو ەك و درووستىكردنى فېتامىن (D) لە لاشەى مروڤدا و لەناو بردنى بەكتىريا زىانبەخشەكانى و ھەندىك لە سوودەكانى تىرى!!

موجىزەى ئاۋ...

زەوى تاكە ھەسارەى كۆمەلەى خۇرى ئىمەيە كە ئاۋى بە ھەرسى دۇخەكە تىدايە (گاز - شل - رەق).

ھەروھە ئاۋ تاكە شلەيە كە بە بەستىن چىرپەكەى كەمدەكات! لەبەر ئەو سەھۆل لە سەر زەويىدا دەتەتەو. لە ھەردوۋ بازىنەى بەستەلەكى باكور و باشوردا سەھۆل ئاۋى ژىرەوۋى گل دەداتەو، بۆيە پلەى گەرمىيەكە لە خوار پلەى بەستىن دايە و ماسى و گىيانلەبەرە ئاۋيەكان ھەر لە ژياندا دەمىننەو.

(۱) ئەو زىيانە لە پروتۇنى بارگە موجب و ئەلىكترونى بارگە سالب پىكھاتوۋە.

(۲) گەردى ئۇزۇن لە سى گەردى ئۆكسىجىن پىكھاتوۋە 03.

ئو بە شىۋىيەكى نىمۇنەسى كاردانەۋەى لە گەل ديار دەى تايبەتەموۋىن
Cappilarity دا ھەيە، كە موعجىزەيەكە لە شىۋەى ياساى سرووشتيدا، چونكە
رېنگا بە ئو دەدات بەرھو بەرزترىن چىنى خاكدا بەرزىيەتەۋە، ھەرۈەك چۆن
رېنگەى پىدەدات لە قەدى دارەكاندا لە رەگەۋە بەرھو گەلاكان بە پىچەۋنەى
ھىزى كىش كەرنى زھوى بەرزىيەتەۋە^(۱).

خوينەرى بەرېز...

ھەر بازىك كە زانست ھەلىدەدات دەچىتە سەر بەلگەى (دىزايىنى زىرەك) و راستى
(بەلگەى گەردوۋىنى) دووپات دەكاتەۋە، ھەرۈەك چۆن بە شىۋىيەكى زياتر ئامازە
بۆ دروۋستى (بىنچىنەى مەۋىي) دەكات. تەنەت ھەنگاۋە زانستىيەكان، لە ياساى
جولەى (نيوتن) ۋە تا دەگاتە پەيۋەندى نيوان بارستە و وزەى (ئەنيشتاين) و تا
دەگاتە خاسىيەتەكانى گەردىلە و تەنۆلكەكانى خوار گەردىلەى (فىزىيائى چەندى)
تا دەگاتە بىنچىنەى DNA و تا دەگاتە مۇخ و نەيتىيەكانى.. دوۋرى و قوۋلى
گەۋرەتر و گەۋرەترى ئەۋ سى چەمكەمان بۆ ئاشكرا دەكەن.

ئەگەر نەيارانى (بىنچىنەى مەۋىي) بە تەنيا بوۋنمان لە گەردوۋندا بە
بەلگەيەكى سروۋشتى بۆ شياۋى بىنچىنەى گەردوۋن بۆ دروۋستىۋونى ژيان
بزانن و، پاشان بلىين شياۋى گەردوۋن بەلگە نىيە لەسەر بوۋنى شتىكى
غەيبى، ئەۋا دوۋ شت بخە بەردەم ئەۋ نەيارانە:

يەكەم، جىھان بە تەنيا بۆ دروۋستىۋونى ژيان ئامادە نەكراۋە، بەلكو بۆ
دروۋستىۋونى بوۋنەۋەرى زىندوۋى زىرەكى لۆژىكى ئامادەكراۋە، كە لەۋ
گونجاۋىيە تىدەگات.

پەرسى دوۋەم، ئەۋەيە كە ئەۋ گونجاۋىيە زۆرەى لە گەردوۋندا ھەيە زۆر زياترە
لە پىداۋىستى گىيانلەبەرەن و خۆشگوزەرانى و چىژىكى تايبەتى بۆ رەخساندوۋە،

(۱) بايولۇژىيەكان رېژەى ئەۋ ئاۋەى كە بە درەختىكى سى مەترىدا سەردەكەرنىت بە ۴۰۰ لىتر لە
كاتىمىرنىكا مەزمىدە دەكەن. دەتۋانى بۆ پىشېنى كەرنى ئەندازەى وزى پىنست و ئەۋ زاۋەزاۋەى لە
ترومپاكان پەيدا دەيت بۆ ئاۋدانى دارستانىك بەكى، ئەگەر سروۋشتى نەبۋايە چ ھەرايەكى دەنايەۋە.

بە تايىبەتى مرقۇفى خاۋەن چەندەن پىداۋىستى دەروونى جىاۋاز، ئەمە سەرەراي ئەۋەي كە گونجاۋىيەكى كەمتىش بەس بوو بۇ دروستىۋونى ژيانى ئەۋ گيانلەبەرەنە.

دوای تىگەيشتەن لەۋ دوو لايەنەي گونجان، لايەنگرانى (بىنچىنەي مرقۇفى) ناۋى (بىنچىنەي بەھىزى مرقۇفى Strong Anthropic principle) ى لىدەنن، ئەۋە لە بەرامبەر زاراۋەي (بىنچىنەي مرقۇفى لاۋاز) كە بە تەنیا ناماژىيە بۇ چەمكى (ئىمە ھەين، كەۋاتە گەردوون گونجاۋە).

سەرەراي ئەۋەش، ماددىگەراكان (ھەروەك چۆن لە سەرەتاي تەۋەرەكەدا باسانكرد) چەمكى بىنچىنەي مرقۇفى رەتدەكەنەۋە، تەنانت باۋەرپوون بەئامانجدارىتى Teleology بەدەرچوونىكى ئاشكرا لە زانست دەزانن، كە توانىۋىيەتى لىكدانەۋىيەكى فىزىيى بۇ ھەموو دياردە سرووشىيەكان بىكات، كە بەلاي ئەۋانەۋە ھىچ بوارىك بۇ لىكدانەۋى ئامانجدارى بوون ناھىلىتەۋە، ئەۋەش ۋەك بە ھانەيەك بۇ نكۆلىكردن لە بوونى خودايى دەزانن.

بە خستەپروۋى دوو چەمك ۋەلامى ئەۋ گومانانەي لە مېشكى يىباۋەراندایە دەدەينەۋە، دەريارەي بەلگەي گەردوونى و بىنچىنەي مرقۇفى، كە لەۋ دوو چەمكەدا دەرچوون لە زەلكاۋى گومان و يىباۋەرى بەدى دەكەين.

چەمكى يەكەم: نابىي ۋا بىرىكەينەۋە كە بە تەنیا لىكدانەۋى خۆكار (فىزىيى) لىكدانەۋى زانستىيە. چونكە ئەگەر لىكدانەۋى خۆكار پروپەروۋى (چۆن) How? بىيىتەۋە، كە زانست لىي دەكۆلىتەۋە، ئەۋا لە پروۋى عەقلىيەۋە لە گەل لىكدانەۋى ئامانجى بۇچى Why? تىكناگىرنت كە بەدەيىتەرى گەردوون و مرقۇف مەبەستىانە.

با نمونەيەك لەسەر ئەۋە يىنىنەۋە: پياۋىك بەسەر چىيىكدا سەردەكەۋىت و، خەلك دەريارەي پرىسيار دەكەن. لىزەدا دوو ۋەلامى جىاۋاز ھەن. يەكەميان، بۇ ئەۋە سەردەكەۋىت كە دىمەنە سرووشىيەكان لەسەر چىاۋەكەۋە سەير بىكات، كە ئەمە لىكدانەۋىيەكى ئامانجىيە بۇ دياردەكە؛ چونكە ئەۋ ئامانجەمان بۇ پروۋن دەكاتەۋە كە پىاۋەكە بۇي بەسەر چىياكە دەكەۋىت.

ھەرچى ۋەلامى دوۋەمە، ئەۋە زىنجىرىيەك ھۆكار و ئەنجاممان بۇ دەخاتەرۋو
 كە ھەنگاۋەكانى پىاۋەكەى بۇ دەنرەت: چۈنكە ئەۋ خواردنەى خواردوۋىيەتى
 سەرچاۋەى وزەكەىيە كە كۆنەندامى جولە سوۋدى لىۋەرگرتوۋە، پاشان لايەنىكى
 دەرەكى ئەۋ وزەىيەى بەكارھىناۋە، نىتر ماسۋولكەكانى پىاۋەكە گرژبوون
 پاشان خاۋبوونەتەۋە پاشان گرژبوون و پاشان خاۋبوونەتەۋە، تا لە كۆتايىدا
 لاشەكەيان گەياندۆتە سەر چىاكە، ئەمەش لىكدانەۋەى خۆكار يان مىكانىكىيە،
 لىكدانەۋەىيەكە رۋوداۋەكە لە دواۋە پالدىنەت، لە كاتىكدا لىكدانەۋەى ئامانجىيە لە
 پىشەۋە رۋوداۋەكە رادەكىشىت.

لەبەر ئەۋە ھىچ ھەقدىيەك لە نىۋان دوۋ لىكدانەۋەكەدا بەدى ناكەين و،
 بەھىچ جۆرنەك بوۋنى يەكىتىكان نىشانەى نەبوۋنى ئەۋى دىكەيان نىيە (ھەرۋەك
 پىاۋەرپان ۋاى دەينىن). چۈنكە زۆرىيەى كاروبارەكانى ژيانمان دوۋ ھۆكار
 ھەلىاندەسۋرپىتن: خواردنى خۆراك، كە ئامانجدارى و خۆكارى تىدايە. خواردنى
 دەرمان دىسان ئامانجدارى و خۆكارى تىدايە، لىخوپىنى ئۆتۈمبىل...

گرنگىترىن ھەقدىيە، كە لە نىۋان عەقلى سەردەمەكانى ناۋەرەست و سەردەمى
 ئىستادا ھەيە، ئەۋەيە، كە يەكەمىيان نايىنى مەسىحى دەستى بەسەردا گرتىۋو، كە
 بەئامانجدارى بەستراۋوۋە، ھەرچى دوۋەمىيانە ئەۋا خۆكارى دەستى بەسەردا گرتىۋو.

لە راستىدا جياكردنەۋە، پاشان كۆكردنەۋەى لىكدانەۋەى ئامانجى و لىكدانەۋەى
 خۆكارى گرنگىيەكى زۆرى ھەيە بۇ تىگەيشتىن لە مېژۋوى ھزرى مەۋقايەتى و
 تىگەيشتىن لە ھەموو ژيان و، لە كۆتايىدا زانىنى ئامانجى بوونمان.

چەمكى دوۋەم: ھەندىك كەس دەلىن، ئەگەر دان بە بوۋنى خۇدا بىلىن كە
 گەردوۋنى بە دىھىناۋە و، ھىز و ياساكانى بۇ لە سروۋشتا داناۋىن، ئەۋا
 چ پىۋىست بەۋە دەكات بلىن - كە خۇدا ھەلساۋە بەرىكخستىنى گەردوۋن و
 رايىكردنى يەك بە يەكى كاروبارەكانى؟

فەيلەسوۋفەكانى يۇنان (لە سەرۋوى ھەموۋىيانەۋە ئەرستۆ) بەر لە ھەموۋان ئەۋ
 چەمكىيان خستۈتەرۋو. دەلىن كە خۇدا دۋاى ئەۋەى گەردوۋنى دروستكردوۋە و،

رېڭكى خستووە و بە شتىكەوە خەرىك بووە كە لە گەورمى بوشىتەوە، بە خۆپەوە خەرىك بوو. فەيلەسووفەكان بەو پاكراگرتەى خدا لە سەرقال بوون بە جگە لە زاتى خۆى، لە بەدپەيتراوەكانى دايانبرپوە و، كردووينا بە خدايەك كە هېچ گرنكى لە ژيانى ئىمەدا نەيىت.

بەلام ئايىنە ئاسمانىەكان ئەم دەرگاىەيان بە پرووى گومانكاراندا داخستووە، ھەروەھا بە پرووى ئەوانەشدا كە دارەكە لە ناوەرپاستەوە دەگرن، ئەو ئايىنانە بۆيان پروونكردووينا تەوە كە خدا بە درئزايى كات كارى بوونەوەر بەرپتوە دەبات، لە رېي ياساكانەوە بۆ نموونە ھىزى كىشكردن بەخۆى كارناكات، بەلكو خدا ھەموو ساتىك وزەى پىدەبەخشىت، ھەموو ياسا سرووستىيەكانى دى بە ھەمان شىوە.

ئەگەر خدا بەردەوام (بوون) بەرپتوە نەبات، ئەوا ھىزى كىشكردن و ھىز و ياساكانى تر لە كار دەكەون، بەلكو سرووست خۆشى تووشى دارمان دەيىت. واتا ھىشتا خدا بەردەوامە لە درووستكردنى سرووست و ياساكانى و، ھەر ساتىك سەر لەنوئى بە شىوہەكى بەردەوام درووستى دەكاتەوە.

گومان لەوەدا نىيە كە ئەو دوو چەمكە بەيەكەوە ھەردوو لىكدانەوەى ئامانجىي و خۆكار بەيەكەوە كۆدەكەنەوە و، زۆرىەى ئەو ھەقلىزىيە پرووكەشەى لە نىوان دىدى ئايىن و دىدى زانست ھەيە بۆ بوون چارەسەرى دەكەن.

باسمە سۆيەم: ھزرى ئايىنە لە تەرازوۋدا

پىسپۇرپانى بۈيۈك سەرھەلدىنى دىندارىي و مېژوۋى دەرکەۋتىنى دىندارىي
 ۋاي دەيىننە كە چەمكە ئايىنى و ئەخلاقىيەكان بە شىۋەيەكى سەرھەتايى لە گەل
 مەۋفدا سەريان ھەلداۋە، پاشان ۋەردە ۋەردە گەشەيان كەردۈۋە و بەرەو تەۋابوون
 رۆيشتوون، لە كاتىكدا كە لە رۆۋكەشى دەقە ئايىنە ئاسمانىيەكان بۆمان
 دەرەكەۋىت كە ئەو چەمكە ھەر لە سەرھەتادا بە تەۋاي پەيداۋوون و مەۋف
 ھەر لە كاتى درووستبوونىۋە پەيۋەندىيەكى ئاشكرای لە گەل خودا ھەبۈۋە
 (گەتۈگۈي نىۋان خودا و ئادەم)، لەبەر ئەۋە پىۋىستە ھەۋل بۆ ئەۋە بىرەت كە
 گونجان لە نىۋان ئەۋ چەمكە و زانىستى ئايىنەكاندا بدۆزىرتەۋە.

ئەفسانەكان (فەلسەفەي پىش فەلسەفە) :

لە مەۋسۈعەي ئايىنەكانى جىھاندا ھاتوۋە:

((ھىچ كۆمەللىكى مەۋف نىيە - ھەرچەندى سەرھەتايى يىت - كە ھىچ
 بىرۈكەيەكى دەربارەي بوونەۋەريان ئەۋ كىيانانە نەيىت كە لە سەرھەي سەۋىشتن)).

لە راستىدا دەرکەۋتىنى ھزرى ئايىنى لەلای مەۋف بەستراۋە بە درووستبوونى
 عەقلى و دەرکەۋتىنى بەۋەي كە خودىيەكى جىۋاۋى ھەيە. بۆيە دەستى كەرد
 بەپرسىياركەردن و پىداگىرى كەردن لەسەر ئەۋ پرسىيارانە: ئايا ئەۋ بوونە بەدەيىتەرنكى
 ھەيە؟ ئايا دۋاي مەردن زىندۋىۋىۋە ھەيە؟ چاكە و خراپە چىن؟...

لەۋكەتەي مەۋف دەستىكەرد بە گەۋرەن بە دۋاي ۋەلام بۆ ئەۋ پرسىيارانە،
 بۆ ئەۋەي ۋىستى پرسىياركەردنى تىرىكات و بىتۋانىت بە ئاشتى لە گەل خۋى و

ئەو بوونە ئاروونەدا بژى، بۇ ئەوئەش ھېچى لە بەردەمدا نەبوو جگە لە خەيالى بەرجەستەبوو لە ئەفسانەكاندا، كە پىشتىر بۇ لىكدانەوئەى دياردە سرووشتىيەكانى دەوروبەرى پەناى بۇ بردبوو، بۇ نموونە بۆچى خۆر ھەلدەيت و ئاوا دەيت؟ ھۆكارى لافاۋ چىيە؟ بۆچى باران دەبارت؟...

بەم شىۋە ئەفسانە بوو ھەولى سەرھەتايى مرۆف بۇ لىكدانەوئەى دياردە سرووشتىيەكان (لە برى زانست)، پاشان بۇ كەردنە بيانو بۇ بوونى و رەوشتى و تىگەيشتن لە سرووشت و بەدەيھەنەر (لە برى ئايىن).

مرۆفیش لە ئەزمونەكەيدا تەنيا وئەى مرۆفایەتى دەدى، بەتەواۋى كاردانەوئە و رەفتارەكانى (بە چاكە و خراپەكانى) تا ئەو رەفتارانە لە خودا بەرزەكانى (وەك: ئىزىس و ئۆزۇرىس و زىۋس) دامالەيت، ئا بەم شىۋە مرۆف خۆى پەرستوۋە بى ئەوئەى بىزانەيت.

خەيالى مرۆف تىروانىنى خستۆتەرۋو بۇ خوداى نزمترىش لەسەر شىۋەى ئازەلەكان، وەك گۆرەكەى ئەيىس لەلاى فیرعەونەكان. ھەرۋەھا ھەردوۋ شىۋەكەشى تىكەل كەردن لە (مرۆف و ئازەل) جا خوايەكى وەك (ئەبولەھول)ى وئنا كەرد، كە سەرەكەى سەرى مرۆفە و لاشەكەى لاشەى شىرە.

فەلسەفە :

كاتىك عەقلى مرۆف زياتر پىنگەيشت، دەركى بەوۋە كە تىروانىنە ئەفسانەيەكانى جىنگاى گالتەجارپىن، ئىتر زانىارى ھەنگاۋىك بەرۋو فەلسەفە چوۋە پىشەوۋە.

فەلسەفەش (وەك ئەفسانەكان) بە گەنگىدان بە بنچىنەى ماددى بوون (درووستبوون لە خاك، ئاۋ، ھەوا، ئاگر) دەستپىنكەرد. پاشان بە چارەسەر كەردنى پەرسىيارە زانىارىيە گشتگىرەكان، ئىتر سى چەمكە سەرەكەيەكەى فەلسەفە دەر كەوتن: بوون، زانىارى، رەوشت^(۱).

(۱) بۇ زانىنى پىناسەى فەلسەفە و بواردەكانى، سەرنجى بابەتى (بەرلەوئەى نەم كىتەبە بخوتىتەوۋە) بەدە.

ئەگەر فەلسەفە دەستى ھەندىك كەسى گرتىت بۇ بۇچوونى بىي خەوش،
 ۋەك سوقرات ۋە ئەفلاتون ۋە ئەرستو ۋە ئەنتۆنى فلو، ئەۋا لە بەرامبەردا فەلسەفە
 زۆر كەسى ترى لە دەرياي گومان ۋە دوودلىدا خىكاندوۋە^(۱).

تەنەت بۇ ئەۋانەش كە لە گەشتىن بە قسەى يەكلاكرەۋە دەريارەى
 ديارىكردى ناسنامەى مرؤف ۋ، واتاي ژيان ۋ، ئامانجەكانى بوۋنەۋەر ۋ،
 ناسىنى بەدېيەنەر ۋ پەرسە فەلسەفەكانى تر زۆر بە خراپى شكىستان ھىنا.

مرؤف لەگەل خودا ۋ ئايىن^(۲) :

پەيوەندى مرؤف بە خودا. پەيوەندىيەكى سۆزدارىيە
 پەيوەندى مرؤف بە ئايىن. پەيوەندىيەكى عەقلىيە

مرؤف ۋ بوۋنى خودايى...

مرؤف پىۋىستى بە ئايىن نىيە تا ھەست بە خودا بىكات! چۈنكە ھەستكرىن
 بە بوۋنى خودا ھەستىكى سروشتىيە ۋ، خودا لە لايەنى سۆزدارىى مرؤفى
 داناۋە. مرؤف ھەلدەستىت بە ۋەرگرتن (يان درووستكرىن) لايەنى ئايىنى
 ۋەك بىنچىنەيەكى بەرزتر لەۋ ھەستەۋە، ئەۋ ھەست ۋ سۆزە ئەۋە ناكاتە مەرج

(۱) گومان ۋ دوودلى، لە ھەلۋىستى جان پۇل سارتەر، دامەزرتەرى فەلسەفەى بوۋنگەرايى بىباۋەرى
 دەرەكەۋىت. چۈنكە كاتىك سارتەر لە مردن نىك بوۋەۋە، داۋاي لە ھارپىنكەى ژيانى سىمۇن دى بۇقۋار كىرد
 كە قەشەيەكى بۇ يىتت! ئافرىقەكەش زۆرى لەلا سەيرىۋ، نىكۇلى لەۋ داۋاكارىيەى فەيلەسوۋف كىرد ۋ پىنى
 ۋت لە جياتى قەشە كاردينالىكت بۇ دىنم، گوتى نانا كاردينال مەھىتە، ئەۋان فروۋىل دىكەن، بىرۇ قەشەيەكى
 سادى گوندىكەم بۇ يىنە، قەشەكەى بۇ ھىنا، سارتەر لە بەردەمىدا دانى بە ھەمۋە ھەلە ۋ شكىستەكانىدانا،
 بەلكو رىزگارى بىت.

ھەلۋىستى سارتەر لە ھەلۋىستى فەيلەسوۋفى فەرمىسى بىباۋەر فۇلتىر نىكە، كە لە كاتى سەرمەرگدا
 داۋاي لە قەشەيەك كىرد كە گوى لە داننان بە ھەلەكانى بىگرتىت بەر لەۋى بىرنت، بەلام قەشەكە رەتى
 كىردەۋە داۋاي لىخۇشېۋىن بۇ كەسەك بىكات كە لە كلىساي كاسۋلىكى دانى بە باۋەرەكەمىدا نەنايت! بۇيە
 فۇلتىر تورېۋو قەشەكەى كىردە دەرەۋە، پاشان بىياننامەيەكى نوۋسى كە تىيدا ھاتىۋو: ((مىن لەسەر باۋەرېۋىن
 بە خودا ۋ، خۇشەۋىستى ھارپىنكام ۋ رىق لە دوژمنەكام ۋ رىق لە ئەفسانە خىتەرەۋەكانى ئاۋ ئايىن دەرمم)).

(۲) ئەۋ چەمكەندى لەژىر ئەۋ ئاۋىشانەدان، لە كىتەبى ئەندازىار دىكتور مىھىد حوسەينى ئىسماعىل:
 (ئايىن ۋ زانىست ۋ كەمۇكرى عەقلى مرؤف) دەرەھىتارن. كە لە سالى ۱۹۹۹ چاپكرادە.

كە لايەنى ئايىنى خاسىيەتى ديارىكراوى بۇ خدا ھەيىت، ھەروەك چۆن ئەو ھەش پۈست ناكات كە ئامانچ لە بوونەوەر پۈون بىكرتەو، ھىچ دۇخىك بە پەستىنى خدا بە مەرج ناگرت، بەلكو تەنيا وەك بىنچىنە داواى ئەو دەكات كە بوونى خدا دووپات بىكرتەو و تەواو.

لەبەر ئەو، ھەروەك چۆن ئەو ھۆشيارى سەروشتىيە بە بوونى خدا بەھۆى بىروباوهرى درووست و پەستىنى راست پەدەكرت، بە ھەمان شۆە بە بىروباوهر و پەستىنى بىپەستى و سەرتايىش پەدەكرتەو، كە عەقل بە تەواوى لە تىرامانى دور دەخرتەو.

ئىسلام ئەو ھەمان پەدەلەيت كە خدا ئەو سەروشتەى بە خودى خۆى لە دەروونى مەرقايەتەدا چاندو، بەبى بوونى ھىچ نەوئەگىرىيەك لە فرشتە يان پەمبەر، ھەروەك قورئانى پەرۆز پەمان دەفەرموت:

﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَمَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ ﴿١٧٢﴾﴾

الأعراف: ١٧٢

ھەروەھا پۈستە جەخت لەسەر ئەو بەكەينەو كە بوونى پەيوەندى نەوان خدا و مەروۇف بە پەيوەندىيەكى سۆزدارى و عاتىفى، واتاى مەھال بوون يان پۈست نەبوونى بەلگەى عەقلى لەسەر خدا ناگەيەنەت، ئەو ھەتا ئەو كەتەبەى لەبەر دەستدایە گەشتىكى عەقلىيە بۇ سەلماندنى ئەو بەلگەيە.

مەروۇف و ئايىن :

خدا پەيوەندى مەروۇف بە ئايىنەوئەى كەردۆتە پەيوەندىيەكى عەقلى، كە دەكرى عەقلى مەروۇف بەلگەى لەسەر بىنەتەو، و بىخاتەبەر شىكردنەو و بەلگەھىتەنەو و ھەلەنجان، ھەروەكو لە قورئانى پەرۆزدا ھاتو:

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا ﴿١٧٤﴾﴾

النساء: ١٧٤

تورژىنەۋەكان و ئىكچوونىكى زۆر ئاشكرايان كىردۈۋە لە نىۋان شىۋازى ئايىنى گەلە سەرتايىيەكان و گەلە لەۋان پىشكەوتوتتەرەكان، ئەۋەش تەخەددای ئەۋ بىردۆزە دەكات كە دەلىت ئايىن رەنگدانەۋەى ژيانى كۆمەلايەتى و كىلتورى و ماددىيە، ۋەك ئەدەب و شىعر و ھونەر و فەلسەفە.

كە دەلىن: پەيۋەندى مەۋف بە ئايىن پەيۋەندىيەكى عەقلىيە، ئەۋە رەتئاكاتەۋە مەۋف ئارمىزۋى بۇ فەترەتى ئايىنىك ھەيىت، رۆلى عەقلى لە راستى و دروستى ناۋەرۋكە ئايىنىيەكان دەرەكەۋىت لەبەر ئەۋە پىۋىستە بە وردى و بەتوندى جىاۋازى بىكرىت لە نىۋان ھەستى سەۋۋشتى (كە لە ھۆشيارى بوونى خدا خۆى دەۋىتت) لە گەل بىرى عەقلىنى (كە لە دەرەكەۋىت بە راستى و دروستى ناۋەرۋكە ئايىنىيەكان خۆى دەۋىتت)، بۇ ئەۋەى مەۋف رەنگا راستەكەى بەرەۋ خدا لە دەست نەدات، كە لە ھەمۋ ئايىنەكاندا ئامانجى ئامانجەكانە لە دروستكردنى مەۋفدا.

يەك ئايىن، لە ۋىتەگەلى جىادا..

قورئانى پىرۋز پىمان دەلىت كە ئايىن (عەقىدە) بىرۋاۋەر^(۱) و شەرىعەت^(۲) ۋە، بىرۋاۋەر لە ھەمۋ ئايىنە ئاسمانىيەكاندا يەكە، بەلام شەرىعەت لە ئايىنىكەۋە بۇ ئايىنىكى تر جىاۋازى ھەيە:

﴿ شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ ﴾ الشورى: ۱۳

(۱) بىرۋاۋەر: ھەمۋ پىغەمبەرەن لەسەرى رەنگەۋتۈۋن، ھىچ پىغەمبەرەك نىيە بانگەۋازى قەۋمەكەى نەكردىت (خدا بىرستىن، جگە لە خوردى ئەۋ ھىچ خودايەكى تىرتان نىيە).

(۲) شەرىعەت، ئەۋ ياسايانەى ژيانى مەۋف رەنگەۋىن، ئەۋى خدا ھەلالى كىردۈۋە بۇيان ھەلال دەكات و ئەۋى ھەرامىشى كىردۈۋە لىيان ھەرام دەكات و ئەۋى خدا پىنى خۇشە فرمانيان پىدەكات و ئەۋىشى كە رەقى لىيە لىيان قەدەغە دەكات.

﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّبِيَّاتِ مَنْ ءَامَنَ بِاللَّهِ
وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ
يَحْزَنُونَ﴾ (البقرة: ۶۲)

﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن
بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ ءَابَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا
وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ (البقرة: ۱۳۳)

واتە: ئایین لە ئادەمەوه ھەر یەکیکە، ھەرچەندە شەریعتەکانیش لەیەك جیاپن
(ئیسلام - مەسیحیت - یەھودیت).

زۆرێك لە فەیلەسووفە پۆژناواییەكان ئەو راستییەیان زانیوە، جۆرج بێرنارد
شو باسی لێوە کردووە دەلالت: یەك ئایین ھەیە، كە لە زیاتر لە سەد و نەو پیمان
گەشتووە.

لەبەر ئەوە ئایینەكان لە زۆر خاسیەت و چەمكدا ھاوبەشن، گرنگترینیان:

- ۱- باوەربوون بە خودای ئەزەلی ئەبەدی، بەدیھێنەری بوون.
- ۲- خودا پێغەمبەرانی ناردووە تا خودا بە مەرۆف بناسێنن و ئامانجی بوونیان بزانن.
- ۳- مەرۆف كە پەیامی بۆ پەوانەكراوە، بوونەوهری ھەلبرێردراوی خودایە.
- ۴- چیرۆکی بوونی گەردوون و مەرۆف ھەیە.
- ۵- ئایین چیرۆکی غەیبی و پرووداوی پیروۆز لەخۆ دەگرت.
- ۶- ئایین سرووت و پەرستش لەخۆ دەگرت، وەك نوێژ و پۆژوو.
- ۷- كاتێکی گونجاو بۆ بێركردنەوه دیاریدەكات.
- ۸- شوێنی پیروۆزی ھەیە كە سەردانی دەكرێت.
- ۹- ئایین باسی ژيانێکی تری نەمر دەكات، كە لەمۆندا پۆچەكان لە خودا نزیک دەبنەوه.

۱۰- نایین سیسته‌میکی ره‌وشت دیاریده‌کات، که به‌دیته‌نر داوا له به‌نده‌کانی ده‌کات که پییه‌وه په‌یوه‌ست بن (ئامانجدارتی) و له‌سەر ئه‌وه لیپ‌چینه‌وه‌یان له‌گه‌ل ده‌کات.

نایین چه‌مکیکی رێژه‌یه، یان راستیه‌کی ره‌ها؟

باسی ئه‌وه‌مان کرد که به‌ک بیروباوهر و چه‌ندان دیانه‌تی جیاواز هه‌ن، هه‌روه‌ها باسی ئه‌وه‌شمان کرد که په‌یوه‌ندی مرو‌ف به‌ نایینه‌وه په‌یوه‌ندییه‌کی عه‌قلیه، که‌واته ئایا ده‌کرێ هه‌ر نایینی‌ک به‌ ته‌نیا به‌خرته به‌ر لی‌کۆلینه‌وه تا به‌ به‌ل‌گه و راستی بریار له‌سەر راستی و هه‌له‌یی بدریت (واته راستیه‌کی ره‌هایه)، یان پیوسته ئه‌وه له‌ رپی به‌راورد‌کرنی ییت به‌ نایینه‌کانی تر (ئه‌مه‌ش مانای وایه چه‌مکی نایین به‌ ره‌هایی راست نییه)؟

راستی ئه‌وه‌یه که نایین حه‌قیقه‌تی ره‌هایه؛ به‌ر پییه‌ی ده‌کرێ به‌ شیوه‌یه‌کی باب‌ه‌تیانه هه‌له‌سه‌نگاندنی بۆ بکرت، له‌ رینگه‌ی هه‌له‌سه‌نگاندنی سی پتکه‌اته سه‌ره‌کییه‌که‌ی (په‌یام - په‌یام‌به‌ر - خودا).

پتکه‌اته‌ی به‌که‌م: تایبه‌ته به‌ ناوه‌رۆکی ده‌قی نایینی و سرووشته‌که‌ی، پیوسته ده‌قی نایینی راست به‌م پتکه‌اته‌ی خواره‌وه جیا‌بکرتته‌وه:

- ۱- خودای به‌دیته‌نر به‌ مرو‌ف بناسینیت.
- ۲- ئامانجی بوونی مرو‌ف پروون بکاته‌وه.
- ۳- چه‌مکه نایینه‌کان له‌ چوارچیه‌ی تی‌گه‌یشتنی عه‌قلی مرو‌فدا ییت.
- ۴- نایین به‌ل‌گه‌ی عه‌قلی له‌سەر ئه‌و چه‌مک و بیروپرایانه بێنیتته‌وه، که ده‌یان‌خاته‌پروو.
- ۵- هیچ هه‌فلزییه‌ک له‌ نیوان چه‌مکه نایینه‌کاندا نه‌ییت، که په‌یامه‌که ده‌یخاته‌پروو.
- ۶- ده‌قی نایینی له‌گه‌ل یاسای سرووشتی ره‌وشتی مرو‌ف تی‌کنه‌گیرن.
- ۷- چه‌مکه نایینه‌کان له‌گه‌ل چه‌مکه زانستیه‌کاندا تی‌کنه‌گیرن.
- ۸- له‌ واقعی ژیا‌نی مرو‌ف جیا‌نه‌ییت.

۹- واتای دەقی ئایینی لە گەل پێشکەوتنی ژیارستانی مەرۆف بروات، چونکە هێشتەوهی چەمکەکان لە کاتی ھاتنەخوارھویماندا، واتا خودا پێشکەوتنی زانستی و ژیارستانی لەبەر چاوە گرتووە.

پێکھاتەی دووھەم: تاییبەتە بە چەمکی پەيامبەر و سێفەتەکانی، پێویستە کە:

۱- پەيامە کە چۆنیەتی بەدیھێنەر بە پەيامبەر و بوونەوەرەکانی دیاری بکات.

۲- پەيامە کە ئەو ڕوون دەکاتەو کە پەيامبەرەکان بەرپرسن لە گەیانەنی پەيامی خودا، پەيامبەرەکان بۆ ئەو نەھاتوون کە خۆیان بناسین.

۳- پەيامە کە ئەو دوو پات بکاتەو کە پەيامبەرەکان تروپکی تەواوەتی سنوورداری مەرۆفن، بەو پێیە ئێوان پێشەوای مەرۆقایەتین بۆ مەرۆف. ئەمەش بەھۆی چەمکێکی زۆر بەرزتر لە چەمکی پالەوانانی گەلان لە داستان و ئەفسانەکاندا.

پێکھاتەی سێھەم: تاییبەتە بە چەمکی خودا و سرووشتەکی و، پێویستە ئایینی راست ئەمانە لەخۆ بگرێت:

۱- بەلگەی حاشا ھەلنەگری خودای بەدیھێنەر لەسەر بوونی و، لەسەر سرووشتی بوونی لە دەروونی مەرۆفدا.

۲- وەسف کردنی خودا بە تەواویی و کەمالاتی ڕەھا، بەوێ کە حیکمەت و توانای خودایی لە سەرۆکی حیکمەت و توانای مەرۆقایەتی.

۳- لە کاتی خستەڕووی سێفەتەکانی خودا هیچ چارمان نییە لە کاتی قسەکردنماندا ھەر دەبێ ئەو وشانە بەکار بێنین کە بۆ مەرۆف بەکاربان دینین، وەک بوون و توورپیی و بەزمیی و بیستن و بینین. چونکە ئێمە هیچ کەرەستەیکە تێمان لەبەردەستدا نییە تا تێڕوانینەکانمان دەربارەی خودا لێ دابڕێژین، ئەمەش لەلای زانایانی بیروباوەر بە (ویستی لێکچوون) ناسراوە، ئەو بە هیچ جوێرێک ئەو ناگەیەنێت کە خودا لە ئێمە دەچێت.

قورئانی پێرۆز بە شێوازیکی وا لە گەل ئەو ھەلۆستە مامەلەی کردووە کە ھەرچی ھەلە تێگەشتنە نەبێشتووە:

﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ (الشورى: ۱۱)

په‌رومردگار شیوازی و نکچوون (بیسهری بینه‌رای به‌کاره‌یناوه، به‌لام به‌رله‌وه ناگاداری کردوینه‌ته‌وه که نه‌و و نکچوونه له چوارچیوهی به پاک و ینگه‌رد دانانی ره‌هایه (هیچ شتیک وه‌ک نه‌و نییه).

نه‌و سی به‌نده هیله پانه‌کانن، که ده‌کری له ریپانه‌وه به‌شیویه‌کی بابه‌تیانه حوکم له‌سهر راست و هه‌له‌ی نه‌و نایینه بدمین که لیکۆلینه‌وه‌ی له‌سهر ده‌که‌ین. سرووشتییه، که شوئینیک بۆ نه‌و نایینه نه‌ییت که خودا به سیفه‌تی مرویی نزم، یان سیفاتی بته‌رستی نه‌فسانه‌یی وه‌سف بکات. یان که له شیوه‌ی ئازهلک یان شیویه‌کی ناحه‌ز که مرووف له‌و به حیکمه‌تر و زیره‌کتر و به تواناتر ییت. یان به خواهن‌دیک‌ی گه‌مره و سه‌ره‌رو‌ی دابنیت که نه‌زانیت چی ده‌کات.

هه‌روه‌ها شوئینیک بۆ نایینیک نییه که ده‌قه پیروژه‌کانی پیمان بلین که په‌یام‌به‌ره‌کانی بکوژ و خوئیرپژ و خیانه‌تکارن.

هه‌روه‌ها شوئینیک بۆ نایینیک نییه که ده‌قه‌کانی پرپن له فاحیشه و خراپه له نزمترین و قیزه‌وتترین پله‌ی وانا دابیت.

به‌ر له هه‌موو شتیک، شوئینیک بۆ نایینیک نییه که به‌لگه‌ی عه‌قلی پروون و ته‌واومان نه‌خاته به‌رده‌ست بۆ بریاردان له‌سهر نه‌و په‌یامه‌ی هیناویه‌تی. نیسلام پروونتین نمونه‌ی بۆ نه‌وه هیناوه‌ته‌وه، نه‌وه‌تا قورئانی پیروز به ته‌نیا به به‌لگه هینانه‌وه وازی نه‌هیناوه، به‌لکو ته‌حه‌ددای که‌سانی دی کردووه که به‌لگه‌ی عه‌قلی له‌سهر قسه‌کانیان ییننه‌وه.

﴿وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ فَإِنَّمَا حِسَابُهُ عِنْدَ رَبِّهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾ (المؤمنون: ۱۱۷)

ئايىنە سەرەككىيەكانى مەۋف :

دەۋى ئەۋەسى سى پىكھاتانەمان خستەروو كە پىۋىستە ئايىنى راست لەسەرى يىت (پەيام - پەيامبەر - خۇدا)، لىرەدا بە كورتى سى ئايىنە سەرەككىيە كە دەناسىتىن كە مەۋفايەتى دىندارى پىۋەدەكەن. خوتەر دەتوانىت خاسىتە ھاۋىيەشەكان بىيىنىت و، ھەروەھا خوتەر دەتوانىت ھەلۋىستى ئەۋەسى ئايىنە دەريارەسى سى پىكھاتە سەرەككىيە ھەلسەنگىنىت.

يەكەم: ئايىنە ئاسمانىيە يەكخوۋاپەرستەكان

كە برىتىن لە: ئىسلام، كە نىزىكە مىليار و نىۋىك خەلك موسلمان^(۱).

مەسىھىيەت: كە نىزىكە ۲ مىليار خەلك دىيان.

يەھۇدىيەت: نىزىكە ۱۴ مىليۇن خەلك جۈلەكەن.

سەرەراي خاسىتە گىشتىيەكان، ئايىنە يەكخوۋاپەرستەكان لەم چەمكەندە ھاۋىيەش:

- خۇدا گەردوون و ھەموو بوونەۋەرەكانى لە نەبوونەۋە بە ھىۋاشى (لە ماۋەى شەش رۆژدا) ھىۋاۋەتە بوون.

- مەۋف بوونەۋەرەكە بە دۋانەبى جىادەكرىتەۋە: لاشەيەكى ماددى و رۇخىكى ناماددى لەناۋەچوۋ.

- مەۋف لە بەھەشتدا درووستكراۋە، بەھۋى پىفەرمانى كردنى خۇدا لە بەھەشت دەركراۋە.

- شەيتان خوتخوتەى بىي فەرمانى خۇدا بۇ مەۋف درووستدەكات.

- مەۋف زىندوۋ دەكرىتەۋە، تا لەسەر كارەكانى حسابى لەگەلدا بىكرىت و، پاداشت يان سزا لە ژيانەكەى تردا ۋەرىگىرت.

- لە سەردەمىكدا، لافاۋىك ھەبوۋە كە زەۋى داپۇشىۋە و خراپەكارانى لەناۋ بىردوۋە.

(۱) ئەۋرۇمارانە بە پىنى نامارى سالى ۲۰۰۷ز.

ئىرەدا بىرۆكەيەكى گشتى لەسەر ھەريەك لەسنى ئايىنە يەكخوا پەرستەكە دەخەينەرۈۈ:

۱- ئىسلام:

ئىسلام كۆتا ئايىنى ئاسمانىيە و كىتەبە پىرۈزەكەي (قورئانى پىرۈز) لەسەر بەلگەي عەقلى و گىتوگۆكردن لەگەل سرووشتى ئايىنى مروۋف دامەزراۋە، لەبەر ئەۋە بۆ ھەموو جىھان لە ھەموو كات و شۇنىك تا رۆژى قىامت نىردراۋە. ئىسلام لەسەر سى چەمكى سەرەكى: ئىسلام، ئيمان، ئىحسان^(۱) دامەزراۋە. ئىسلام: (بنى الإسلام على خمس: شهادة أن لا إله إلا الله و أن محمداً رسول الله، وإقام الصلاة، وإيتاء الزكاة، وصوم رمضان، وحج البيت لمن استطاع إليه سبيلاً).

۱- ئىسلام لەسەر پىنج پاىە دامەزراۋە: شايتىدان بەۋەي كە ھىچ خودايەك جگە لە (الله) نىيە و (محمد) پىغەمبەرى خوايە، پاشان نورژكردن و زەكات دان و حەجى مالى خوا ئەگەر توانا ھەبوو.

لەبەر ئەۋە مروۋف بە شايتىدانى بۆ خوايەتى خدا و پىغەمبەرايەتى محمد دىتە ناۋ بازىنى ئىسلام. مروۋفى مۇسلمان ھەموو سىفەتتىكى تەۋاۋەتى و پاكى دەداتە پال خدا و، ھەموو سىفەتتىكى كەمال و تەۋاۋەتى مروۋف دەداتە پال پىغەمبەرى خدا.

ئيمان: (أن تؤمن بالله، وملائكته، وكتبه، ورسله، واليوم الآخر، والقدر خيره وشره). ۱- ئىسلام لەسەر پىنج پاىە دامەزراۋە: شايتىدان بەۋەي كە ھىچ خودايەك جگە لە (الله) نىيە و (محمد) پىغەمبەرى خوايە، پاشان نورژكردن و زەكات دان و حەجى مالى خوا ئەگەر توانا ھەبوو.

ئەو شەش پاىەبە بابەتە غەيبىيەكانن كە پىۋىستە لە دلى مروۋفى مۇسلماندا جىگىر بىن بۆ ئەۋەي ژيانى بەجۆرىك پىت كە ئەو ئيمانەي دوۋىيات بىكاتەۋە، چونكە ئيمان بىرىتىيە لەۋ ھەستەي لە دلدە چەسپىۋە و بە كردار بىسەلمىتىرىت.

(۱) ئەو سى چەمكى لە ھەموو پىغەمبەرى خدا دا ھاتوون كە ئيمانى مۇسلىم رىۋايەتى كىردوۋە.

ئىحسان: (أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ).

واتە: خوا پەرستى وەك ئەوەى بىيىنى، خۆ ئەگەر تۆش ئەو نەيىنىت ئەو تۆ دەيىنىت.

ئەو سى چەمكە سەرەکیانەى ئىسلامى لەسەر بنیاتنراوە وەك رېبازىكى گشتگىرى ژيان، لە رېنگەى قورئانى پىرۆز و فەرموودە پىرۆزەکانەو ھىلەکانى پانى دیارى دەکرن.

۲- یەھودىيەت :

ئایىنى یەھودىيەتى کتابى^(۱) باوەرى بەو ھەبە كە خدا گەلى جولەكەى ھەلېژاردووە تا زاتى خۆى بناسىنىت بۆ ئەوەى بە رېنگەى خدا بېرات، جا گەلى جولەكە بىتە پروناكى بۆ گەلان و خەلك لە رېى ئەوانەو خدا بناسن^(۲). ئایىنى جوولەكە دامەزراوە لەسەر:

۱- ئەو پەيمانەى خدا لە باوكەكانى وەرگرتوو لە (ئىبراھىم و ئىسحاق و یەعقوب) و موسا و گەلەكەى لە كاتى چوونەدەرمویمان لە زەوى مىسر^(۳)، و ئەسپاردەى كردن كە بىپارێزن. بەلام گەلى جوولەكە زۆرى كات بە پاخیبوون و لە فرمان دەرچوون وەلامیان داوئەتەو.

۲- بەھۆى پىرۆزى رەھای خدا و لەبەر ئەوەى خدا رقى لە خراپەى، بۆیە ھەر كەسێك كە خراپە بكات دەكەوتە ژێر تورپى خدا و ئاوانبارى دەكات و نەفرەت و مەینەتى بۆ زەوى دىنىت، ئەوئەش دادگەرى خودایە.

۳- بۆ ئەوەى لە ئاوانەكە رزگار بىن (تاوانى بە ئەنقەست و ھەلە و تەنانت تاوانى دەروونیش^(۴)) ئەوا ئێمە ھەردەم پىوستیمان بە سەرەتایەكى نوێ ھەبە،

(۱) یەھودىيەتى كىتابى باوەرى بە ھەموو پەیمانە نووسراوە كۆنەكان ھەبە، كە تەورات و (پنج كىتەبەكەى موسا)ن سەرھای ئەوەى بە كىتەبى پىغمبەرانى تر ناسراوە.

(۲) أَمَّا ۴۲.

(۳) تثنیه ۳:۵.

(۴) مزموړ ۱۲:۱۹.

لەسەر^(۱) بنچىنەى سىفاتەكانى خۆشەويستى و بەزمى و لىخۆش بوون، بە تەنيا بۆ گەلى (جولەكە) نا، بەلكو بۆ ھەموو گەلان^(۲)، چونكە ئەو (خودا) زۆر بەبەزمىيە و توورمىي ھىواشە.

رەزگار بوون لە تاوانەكە لەسەر چاكبوونى مەرفۇت بىيات نەزراو^(۳)، بەلكو دەكرى قورىانى وەك نىشانەى كەفارەت و پاك بوونەو لە تاوانەكان پىشكەش بكرىت. بەناوبانگترىن دۆخى قورىانى پىشكەشكردنىش قورىانى پىشكەشكردنەكە لە رۆزى (الكفارة)^(۴)، لەو رۆژەدا دوو قورىانىيەكەى كاهىن پىشكەش دەكرىت وەكو رەمزىك بۆ كەفارەتى خۆيى و خىزانى و گەلەكەى.

۴- شەرىعت (فەرز و ھوكمەكان) ئەو بنچىنەبەن كە لادان لىيان ھەلە و تاوانە و، خودا بۆ ئەو بە گەلى جولەكەى بەخشىو تا كار بە ھەموو بىر گەكانى بكات^(۵)، پاراستنى وەسىيەتەكان رىنگاى خىر و بەرەكەتە.

۵- ئامانجى باوەرى جولەكە بەدبەيتانى بەلئىتەكانى خودايە. لەبەر ئەو پەيمانى كۆن پرە لە بەلئىن و پىشبينى و نبوات دەريارەى مەسىيا (رەزگار كەر) و، ھەروا چەند نبواتىك ھەن دەريارەى ئەو پەيمانە نوپەى خودا لە گەل جولەكەى دەپرئەو جا شەرىعتى لەسەر دلىان نووسىوئەو نەك لەسەر بەرد و، ھەلەكەيان دەسپرئەو بەوەى دلىكى نوئ و گيانىكى نوپان پئەدات^{(۶)(۷)}.

۳- مەسىحيەت :

ئايىنى مەسىحى لە دەورى مەسىح دەخولئەو، لەو شۆئەو دەستپەدەكات كە پەيمانى كۆنى لى كۆتايى ھات بەھۆى لەدايك بوونە موعجىزەكەى و

(۱) يونان ۳:۴.

(۲) يونىل ۱۳:۲.

(۳) ھو ۱۴، مز ۵۳.

(۴) لاوين.

(۵) تثنىة ۲۸ - تثنىة ۱۲.

(۶) حزقيال ۲۶:۳۶.

(۷) ارميا ۳۱.

ژيانى تەواوتىيى (چونكه ئەو تاكه تاوانىكىشى نەكردووه)، پاشان لە خاچدانى و مردنى و ھەستانەوھ و قىامەتى. ھەموو ئەو نبوواتانەش ڕوويانداوھ. ئايىنى مەسىحيەت دامەزراوھ لەسەر:

۱- پەيمانى نوێ كە مەسىح بە خوێنى خۆى دايمەزراندووه و پيغه مەبرانى پيشووترى بەنى ئيسرائيل پيشبينيان كردووه و ھەوايان پيداوھ، بەو پەيمانە خوا مامەلە لە گەل مەروڤھە تاوانبارەكاندا دەكات، لەسەر ئەو بنچينەيدى كە مەسىح لە خوێنى ڕزاوى بە خاچەوھ، بۆتە كە فارەتى ھەلەى ئەوان.

۲- خاچ چارەسەرى تاوانەكانى مەروڤ و ڕزگار بوونەتى لى، چونكه مەسىح خۆيى و خوێنى خۆى كردۆتە قوربانى و كە فارەتى مەروڤھەكان، ((چونكه بەيى ڕشتنى خوێن لىخۆشبوون ڕوونادات))^(۱). لەبەر ئەوھ ھەموو قوربانى و دۆخە ئايىنيەكانى پەيمانى كۆن ئامازەن بۆ خاچ.

۳- لەبەر ئەوھى مەسىح مەروڤى كامەل و خوداى كامەل - ئەوھى پيى دەوترت باوھرى بەرجەستە بوون - بۆيە ئەو تواناى ئەوھى ھەيە لە تاوانەكانى مەروڤ خۆشبيت. ھەروھەا لەبەر ئەوھى وەك خودايەك سنووردار نيە، بۆيە دەتوانيت لە سزاي بيسنوورى مەروڤ (دۆزەخى ھەتايى) خۆش بييت. ھەروھەا لەبەر ئەوھى شيوھى مەروڤى وەرگرتووه، بۆيە دەكرى بييتە پيشەوايان.

ئەو بەرجەستەبوونە بۆ ئەو ڕاستيە دەگەرپيئەوھ كە خودا بەكە و سى ئوقنومە^(۲) (سيانە پيرۆزەكە: باوك و كور و ڕووحولقودس) وەك ئەوھى مەروڤ لە يەك كاتدا باوك و كور و ھاوسەر بييت.

كورەكە ئارەزوومەندانە بەرجەستە بووھ و لاشەيەكى مەروڤى وەرگرتووه^(۳)، وەك چارەسەرىك كە خودا پيشكەشى مەروڤايەتى كردووه^(۴). ئيتىر خاچ بۆتە خالى

(۱) عبرانيين ۲۲:۹.

(۲) الأتوم: شيوھ - ڕووكەش.

(۳) فيلى ۱۱:۵۲.

(۴) كورنثوس ۱۹:۵.

بەيەك گەشتنى دادگەرى خودايى و بەزەيى خودايى، چونكە دادگەرى لى
تۆلە دايە و بەزەيش لەو دايە كە تۆلەي لى كۆرە خوشەويستەكەي وەرگرتۆتەو،
ئەو كۆرەي قەرزى گوناھەكانى داوتەو^(۱) ^(۲).

۴- شەرىعت و سرووتەكانى مەسىح بە تەواوكەرى شەرىعتى موسا دادەنرىت^(۳).
پەيامەكەي مەسىح كە مەسىحىيەكان پەپرەي دەكەن بە يارمەتى رۆحى
پىرۆزى خودا وەرگرتەو، ھەرۈھە خودا لى دەروونى باوەرداراندا سرووشتىكى
نۆيى داناو، بەوەي كە دەتوانن وەك مامۇستاكە (مەسىح) وابن.

۵- ئامانجى ئىمانىي مەسىحى رزگار بوونە. رزگار بوونىش لى باوەرپوون
بە كەفارەت (خوتنى مەسىح كە رەزامەندانە و يىبەرامبەر بەخشيەتى)^(۴)
دەستپىدەكات و، بە ئازادبوونى كۆتايى لەم لاشە و ھەلە و جىھانە كۆتايى دىت،
تا خودا لى گەل خەلكدا نىشتەجى بىت لى ئاسمانى نۆي و زەوى نۆي^(۵).

دووەم: ئايىنى ھىندۇسى :

نەزىكەي ۹۰۰ مىليۇن كەس لەسەر ئايىنى ھىندۇسىن، كە زۆرىەيان لى نىوہ
كىشۈرى ھىندىدا دەژىن. ئايىنى ھىندۇسى چەند كۆمەللىكى جىاوازن، كە لى
چوار بىروباوەرى سەرەكىدا ھاوبەشن:

۱- كارما karma: كە برىتتىە لى ياساى پاداشت و سزا

گەردوون سىستەمىكى خودايىە و، لەسەر دادگەرى يەكلاكەرەو ھەستاو و تىيدا
ھەموو كىدارەكانى مەرۇف تۆمار دەكرىن تا پاداشت و سزاى لەسەر وەرگىرت، يان
لەو ژيانەدا، يان لى دواى مردن لى رىنگەي تەناسوخ و چوونە بەر لاشەي ترەو.

(۱) مزمو ۱۰:۸۵.

(۲) يوحنا ۱۷:۱.

(۳) متى ۱۷:۵.

(۴) رومىة ۲۴:۳ - ۲۵.

(۵) الرؤيا ۳:۲۱ - ۴.

۲- بىروباوەرى تەناسوخ (گواستەنەوێ رۆح لە لاشەبەكەوێ بۆ لاشەبەكێ تر) The :Doctrine og Re-Inearnation

مردن لاشەى ماددى لەناو دەبات، هەرچى رۆحە ئەوا بە خولى (تناسخ) كۆپى بوونەوێ بەستراوێ. بۆيە رۆحى مرۆڤىكى باش دواى مردن دەچىتە لاشەى مرۆڤىكى لە چىنىكى بەرزتر (وەك جۆرىك لە پاداشت)، بەلام رۆحى مرۆڤىكى خراپ دەچىتە لاشەى چىنىكى خوارتر يان لاشەى ئازەلىك (وەك جۆرىك لە سزا). لە هەموو بارودۆخىكدا مرۆڤ هىچ دەربارەى ژيانى پابردووى نازانىت (واتە نازانىت پاداشت كراوێ يان سزا).

۳- رزگار بوون:

بە دووبارەبوونەوێ خولەكانى (تناسخ) كۆپى بوون، رۆح لە ئارەزوو و ژەنگ و ژارى تاوانەكان پاك دەبێتەوێ. ئەو كات رۆح لە دووبارەبوونەوێ لەدايك بوون رزگارى دەبێت و لە گەل خواوەند (بىراهما) تىكەل دەبێت، هەر وەك چۆن دۆپە ئاوێك لە گەل زەربادا تىكەل دەبێتەوێ، ئەمەش ئامانجى بەرزى ژيانە.

باشترین رزگارش بۆ رزگار بوون زوهد و خو دورگرتنە، چونكە كارە چاكەكان و خراپەكان رۆح دەخەنە خولى نوێى كۆپى بوون.

۴- بەگىتى بوون:

گەردوون لە رۆحى خداوێ هەلقوولاًوێ و رۆحى مرۆڤىش بە هەمان شێو، كەواتە رۆح ئەزەلى و ئەبەدىيە و درووستكراو نىيە و لە خدا درووستبووێ هەر وەك چۆن كۆپى ئاگر لە ئاگرێ. دواى ئەوێ رۆح لە لاشە ماددىيەكەى دادەمەلرێت دەگەرێتەوێ بۆ رۆحى گەورە (رزگار بوون).

بىروباوەرى سىانى (سنى خواى) ديار دەيەكى هىندۆسىيە. چونكە خداى ئەوان سنى سىفاتی هەيە، خدا بىراهمايە (بەو پىيەى بەدیهيتنەرە)، فشنۆيە (بەو پىيەى پارێزەرە)، سىفايە (بەو پىيەى لەناو بەرە). ئەو سنى سىفاتەش لە مرۆڤدا بوونيان هەيە.

ھىندۇسەكان ئاژەلەكان بە پىرۆز دەزانن، بە تايەت مانگا، ئەمەش بۇ چەند ھۆكارىك دەگەرپتەو چۈنكە مانگا ھىماي گەورمى و قوربانيدانە، بەھۆي ئەو خزمەتەي پىشكەشى مرۆفى دەكات (شير، پىست، گوشت، پەينى ئاژەلى)، ھەرۈەك چۆن مانگا ھىماي براپەتى نيوان مرۆف و ئاژەلە، تەنەت دەكرى مانگا رۆحى مرۆفەكانى لە رىنگاى كۆپىبونەو ھەلگرتىت. لەبەر ھەموو ئەو ھۆكارانە ھىندۇسەكان ۋەك دابكى راستەقىنەي مرۆف سەيرى مانگا دەكەن.

گومان لەوەدا نىيە كە ھەمان بىروباوهرى ھىندۇسى لەلاي ھەندى ئاينزاي ئايىنە ئاسمانىيەكان ھەيە. بۇ نموونە دەبينىن چەمكى يەكىتى بوون (ۋجدە الوجود) لە سۆفىگەرى فەلسەفەي ئىسلاميدا بوونى ھەيە، ھەرۈەك چۆن بىروباوهرى سيانى لە ئايىنى مەسىحيدا بوونى ھەيە.

سىيەم: ئايىنەكانى رۆژھەلاتى دور :

نزىكە ۸۰۰ مىليۇن كەس لەسەر ئەو ئايىنانەن، كە سى ئايىنەكەي چىن، بودايى و كۇنفۇشىۋسى و تاوى لەخۆ دەگرتت، ھەرۈەھا لەگەل ئايىنى شەنتەموى يابان.

ئەو كۆمەلەيە (جگە لە تاوى) بەو لە دوو كۆمەلەكەي پىشوو جياوازن كە گرنگى بە بابەتە غەيبىيەكان نادەن، ۋەك خوداي بەدبەيتەر و، نەمرى رۆح و، ژيانى دواي مردن و، ئەو بابەتانە بەرزتر لە تواناي عەقلى مرۆف دەزانىت. ھەرۈەھا ئەو ئايىنانە رىنگا بە تاكەكانيان دەدەن كە ھەر بىروباوهرىكى تر پەيرەو بكەن، لەبەر ئەو زۆر كەس ۋەك ئايىن سەيران ناكەن.

ئەو ئايىنانە جەخت لەسەر ئەو دەكەنەو كە چۆن خەلك فىرى ژيان لەسەر زەوى بكەن؛ بەو پىيەي كە دەروون و ئارەزوو سەرچاۋەي خراپەكانن. بۆيە كارى چاكە بەختەومرى بە مرۆف و كەسانى دى دەبەخشىت، بوداش باسى لەو واتايە كەدوۋە، دەلىت: چاكە چاكە بەدواي خۆيدا دەھىتت، بەلام پىويست ناكات ئەو رەنگدانەوہى لەسەر ژيانى دواي مردن ھەيتت.

ھەرۋەھا ئەگەر سەرنجى جىاۋازىيەكانى نىۋان ئايىنەكانى رۇژھەلاتى دور بدەين، دەينىن كە ئايىنى بودايى Buddhism بانگەواز بۇ زوھد و سوالكەرى و ۋەلانى خۇشەكان دەكات ۋەك پارە و ئارەزوى سىكىسى، ھەرۋەھا باۋەرى بە شىۋەك لە شىۋەكانى كۆپى بوون ھەيە كە ئايىنى ھىندۇسى باۋەرى پى ھەيە. ھەرۋەھا باۋەرى بە خۇشە گەرەكە (نيرفانا) ھەيە كە دەكرى مروف لەو ژيانەدا دەستى بىكەوت، يان لە ژيانى دواتردا (ۋەك لەلاى ھەندى كۆمەلى بودايى ھەيە).

ئايىنى بودايى بە دەۋرى چۈر راستىيە پىرۋزەكەدا دەخولتتەۋە:

ئازار بوونى ھەيە، ھۆكارىكى ھەيە، دەكرى لەناو بىرىت، ئامرازى لەناۋىردنى ئازارىش بوونى ھەيە.

ئەو ئامرازەش برىتيە لەۋە بە ھەشت رىنگاكە ناسراۋە، كە برىتىن لە دروستى: بىروباۋەر - ھىمەت - گوشتار - كردار - ژيان - كۆشش - فىكر - بىركردنەۋە.

لەبەر ئەۋەى بودا جىنگاى خودا بەبۇشاىى لە دەروونى شوتىكەوتوانى جىھىشتوۋە، بۇيە باۋەربوون بە خودا لە سرووشتى پاكى زۇر لە بودايىەكان بوونى ھەيە، بۇيە ئەۋان بودا بە كەسايەتتىيەكى دوو سەرە دەينىن: ناسۋتى (خاۋەن سرووشتى مروفى)، لاھوتى (كە گىيانى خوداى بەبەردا كراۋە)، ئەمەش ھاۋشىۋەى بىروباۋەرى مەسىحىيەتە دەريارەى مەسىح. لەبەر ئەۋە پەيكەر بۇ بودا تاشراۋە و بودا دەپەرستىت و قورىانى پىشكەشى بودا دەكرىت، سەرەراى ئەۋەى كە ئەو خۇى نكۋلى لەۋەى دەكات كە پىغەمبەر بىت و بە ھىچ جۇرتك باسى خودا ناكات!

ھەرچى كۆنفۇشىۋىسىيە Confuciantism رىنگا بەھەموو خۇشە جىاۋازىيەكان دەدات و ھانى چىژ ۋەرگرتن لە جوانى و ھونەر و مۇسىقا دەدات. گرىنگىرىن شت كە ئەو ئايىنە بانگەۋازى بۇ دەكات برىتيە لەۋەى دەلىت: بەو جۇرە رەفتار لە گەل خەلكىدا بىكە كە خۇت پىتخۇشە رەفتارت لە گەلدا بىكەن. كۆنفۇشىۋىسى خۇشۋىستىن بۇ خىزان و باپىران لە نىشتىمان بە پىرۋزىر دەزانىت.

كۆنفۇشيۇسى و بودايى لە چىرۆكى بەدىھاتن ھاوبەشەن كە بە شەقبوونى
ھىلكەى گەردوونى Cosmic Egg^(۱) دەستىدەكات.

ھەرچى شىنتۆيىيە Shinto - ئايىنى يابان - ئەوا ھىزى سروشت و
نىشتىمان و ئىمپراتور و پالەوانە قومىيەكان بە پىرۆز دەزانىت و، ئىمپراتور بە
وەچەى خوداي خۆر دەزانىت كە زەوى يابانى درووستكردوو، ھەر لەبەر ئەوئەشە
درووشمى خۆر لەسەر ئالاي يابان داندرائە.

ئايىنى تاوى بەو بە ئايىنەكانى تىرى پۆژھەلاتى دوور جىادەكرىتەو، كە
جەخت لەسەر دواپۆژ دەكاتەو. لەبەر ئەو ھەول دەدات لە خودى مەوۆف
تېبگات و پەرورەدى بكات و بىگەيەنئە بەرزترىن پلەى بەرزى، ئەوئەش
لە رېنگاي بىركردنەو و ھەولدان (يۆگا). ھەرورەھا ئايىنى تاوى بە ئايىنى
سۇفىگەرى پۆژھەلاتى دوور دادەنرىت.

خوئەرى بەرئەز...

لەو باسەدا باسما لە سەرھەلدانى ھەزرى ئايىنى كرد، كە لە ئەفسانە و
فەلسەفەدا بەرجەستە بوو.

پاشان چوونە سەر ئايىنەكان و باسى ئەوئەمان كرد كە پەيوەندى مەوۆف
بەخوداوە پەيوەندىيەكى سروشتى سۆزدارىيە، لە كاتىندا پەيوەندى مەوۆف
بەئايىن پەيوەندىيەكى عەقلىيە، لەبەر ئەو بەك بىروياوئەمان ھەيە، بەلام بە
وئەى جىاواز پىمان راگەيەنراو.

پاشان چوونە سەر خاسەتە ھاوبەشەكانى ئايىنەكان و باسى ئەوئەمان كرد
كە ئايىنى راستەقىنە چەمكىنى رەھايە و دەكرى سى پىكھاتەكانى (پەيام
- پەيامبەر - خودا) بە شۆمەيەكى بابەتيانە ھەلبەنگىنرىت، بەمەش زۆر

(۱) لە كلتورى بىناويانگى چىن (ھىلكەى رىمگارپىنگ و نەخشىنراو ھەيە، كە لەفرۆشگاكانى كەلەپور و
ديارىدا دەينرىت.

له‌و گومراییانه‌ی له‌ ئایینه‌کاندا هه‌یه‌ نامینیت. پاشان خاسیه‌ته‌کانی هه‌رسی
کۆمه‌له‌ سه‌ره‌کییه‌کانی ئایینه‌کانمان خسته‌پوو.

ئێستاش کاتی خسته‌پووی چه‌مکیکی به‌ریلاوی جیهانی هاتوو، که
پێویسته‌ شیبکه‌ینه‌وه‌ و په‌گ و ریشه‌ی پێکهاته‌کانی بزانی، نه‌و چه‌مکه‌ش به
ئایینی سرووشتی ناسراوه‌.

باسه چواره‌م: نایینه سرووشتی و علمانیته له تهراروودا

نایینه سرووشتی Natural Religion ری‌بازیکی فیکریه، بانگه‌واز ده‌کات بۆ نایینه‌کی بنیاتنراو له‌سه‌ر عه‌قل، نه‌ک وه‌جی، هه‌روه‌ها به‌ ری‌بازی په‌روورد گاریتی Deism ناسراوه.

ئه‌و ری‌بازه له‌سه‌ر ئه‌وه دامه‌زراوه که خودا گه‌ردوونی درووستکردووه و ئه‌و یاسایانه‌ی داناوه که ئیستا به‌ری‌وه‌ی ده‌بن به‌لام ئیستا هیچ ده‌ستکاریه‌کی ناکات. به‌ ته‌واوی وه‌ک ئه‌وه‌ی ده‌لێن که درووستکه‌ری کاتر می‌ر کاتر می‌ره‌که‌ی درووستکردووه، به‌لام ئیستا به‌بی پیوستی به‌و کارده‌کات. پسپۆران ئه‌و واتایه له‌وه‌دا کو‌ده‌که‌نه‌وه که ده‌لێن ((گه‌ردوونی داخراو Closed Universe))، واته ته‌نیا پیوستی به‌ خۆی هه‌یه؛ په‌و پینه‌ی له‌ناویدا هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی هه‌یه که به‌ری‌وه‌ی ده‌بن.

ئه‌م تیروانینه خودا و ئه‌وه‌ی په‌یوه‌ست بێت پینه‌وه وه‌کو غه‌یب له‌ گه‌ردوون و بوون دووریا‌ن ده‌خاته‌وه، هه‌روه‌ها پیروزی له‌ هه‌موو شته‌کان داده‌مالێت به‌ مرو‌فیشه‌وه. به‌مه‌ش نایینه سرووشتی په‌یوه‌ندییه‌کی به‌هێزی به‌ چه‌مکی علمانیته‌وه هه‌یه، که چه‌مکیکی سیاسی، کو‌مه‌لایه‌تی، نایینه‌یه.

و‌ش‌دی علمانیته Secularism له‌ و‌ش‌دی لاتینی Saeculum داتا‌شراوه، که له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا به‌ واتای جیهان (یان دنیا) ده‌هات له‌ به‌رامبه‌ر کلێسادا. پاشان بووه‌ هاو واتای و‌ش‌دی (دنایی).

دیدى عەلمانى سى جۆره خەلك لەخۆ دەگریت:

- ۱- بىباوەرەن، ئەوانەى باوەریان بە بوونى خودا نىيە.
 - ۲- لاىەنگرانى ئايىنى سرووشتى.
 - ۳- دىندارەكان، ئەوانەى واى دەبين كە پىويستە ئايىن لە ژيانى گشتى جىابكرتتەوه، چونكە ئايىن پەوهندى نىوان مروۆف و خودايە.
- لەبەر ئەوه لىرەدا كورتەيەك دەربارەى فيكرى عەلمانى دەخەينەرۆو (شىدەكەينەوه) پاشان ئاماژە بەو شتانە دەكەين كە لاىەنگرانى ئايىنى سرووشتى باوەریان پىيە هەيە^(۱).

يەكەم: كەسى عەلمانى لە (نەفس و رۆح) بىئاگايە وەك بەشيكى بنچينەيى پىكهاى مروۆف و، تەنيا دان بە لاشە مادديەكەى و ئەو ياسا سرووشتيانە دادەنيت كە بەرپۆهەى دەبن.

هەروەها كەسى عەلمانى وايدەينيت كە ماددە و ياسا سرووشتيەكان خۆيان خۆيان درووستكردووه، بەو هەش سىفاتى خواى بەديهيەنەرى پىدەبەخشيت، واتە دانى بەبوونى خودانا (كە گەردوونە) بەلام خودايەك كە نازانيت چى درووستكردووه و چى دەكات.

بەهەمان شتوێ چەمكى (مروۆفى ماددە) هېچ لىكدانەومەكى بۆ لاىەنە تايبەتمەنديەكانى مروۆف نىيە، كە بەلگەن لەسەر بوونى خودا، وەك فيترەتى ئەخلاقى و هۆشيارى بۆ بوونى خودا، هەروەها فيترەتى ئايىنى و، عەقلى بە هەموو لاىەنە جۆراوجۆر و سەرسۆرەيتنەرەكانى.

دووهم: كەسى عەلمانى واى دەبينيت كە پىويستە مروۆف تواناكانى تەنيا لە پرسەكانى جىهان و سرووشتدا بخاتەرۆو، هەرچى لە پشت سرووشتە پشتگۆنى بخات:

(۱) لە كتيبي ئەندازيار د. محمد حوسەينى ئىسماعيل: الدين والعلم وقصور الفكر البشرى. كە لەسالى ۱۹۹۹ - چاپكراوه.

لێره‌دا کەسی عەلمانی نازانیت کە ئایین بۆتە زانست، بەلگە‌ی زانستی و فەلسەفە‌ی لەسەر دەهێنرێتەوه. بە هەمان شێوه باوە‌ربوون بە ئایین بژاردە‌ی نێوان پازی بوون و پەتکردنەوه نییه، بەلکو باوە‌ربوون بە ئایین پێوستە بۆ ئەوه‌ی مەرۆف پاستی خۆ‌ی و پاستی بوونی دەورووبە‌ری خۆ‌ی بزانی‌ت، ئە‌گەرنا لە بۆشاییه‌کی دەروونی و غوربە‌تدا دەژی.

هەروە‌ها کەسی عەلمانی لەوه بێ‌ئاگایه کە ئایینی پاست هانی دە‌دات کە گرنگی بە پرسە‌کانی زانست و سرووشت بە‌دات، تە‌نانه‌ت تا ئە‌و ناستە‌ی کە عەقل و زانست و لۆژیک وەک پینگا بزانی‌ت بۆ بە‌لگە هێنانە‌وه لەسەر جیهانی دواوه‌ی سرووشت.

سێیه‌م: کەسی عەلمانی بانگە‌واز بۆ ئازادکردنی عەقل دە‌کات، بۆ ئە‌وه‌ی دە‌سلاتی عەقل پە‌ها بیت.

ئە‌و بانگە‌وازه لە دە‌رنجامی کێشە‌کێشمی مەرۆفی خێرلە‌خۆنە‌دیو لە‌گە‌ڵ چە‌مکە‌کانی کلێسا پە‌یدا‌بوو، هەروە‌های دە‌رنجامی هەر هە‌زینکی ئایینی توند‌پ‌روه کە بانگە‌واز بۆ پە‌تکردنە‌وه‌ی عەقل و داخستنی دە‌رگای کۆ‌شش (اجتهاد) دە‌کە‌ن. هەر لە‌بەرئە‌وه فە‌یلە‌سووفی ئە‌لمانی نی‌چه دە‌لێ‌ت: لە پاستیدا باوە‌ری مە‌سیحی واتە کۆشتنی بە‌ردە‌وامی عەقڵی مەرۆف. جا ئە‌گەر نی‌چه هە‌لمە‌تی خۆ‌ی لە دژی چە‌مکە گۆ‌راوه‌کانی مە‌سیحیە‌ت و جوله‌کە ئە‌نجام‌دا‌ی‌ت، ئە‌وا کەسی عەلمانی هە‌لمە‌تە‌کە‌ی گشتگیر دە‌کات دژی هە‌موو چە‌مکە‌کان و لە هە‌موو ئایینه‌کاندا.

چوارە‌م: کەسی عەلمانی مەرۆف لە جیاتی خۆ‌ا پە‌ها دە‌کات.

نی‌چه هە‌لۆ‌ستی بێ‌باوە‌ران بە‌رجە‌سته دە‌کات دوا‌ی ئە‌وه‌ی کە توانای زانست و یاسا سرووشتییه‌کان بۆ لێ‌کدانە‌وه‌ی دیارده سرووشتییه‌کان توشی سە‌رسامی کردن، کاتێک دە‌لێ‌ت: (خودا مرد، هەر بە مردوویی‌ش دە‌مێ‌نێ‌تە‌وه و ئێ‌مه بووین کۆ‌شتمان).

سرووشتییە، کە نیچە دواى مردنی خودا، جگە لە مرووف هیچی دیکەى شک نەبرد لە جینگەى خودای دابنیت، نیتەر مژدەى هاتنی مرووفیکى بەرزتر یان سوپەرمانی دا، کە توانای بەسەر هەموو شتیکیدا هەیە و سەرچاوەى هەموو شتیکیە. هەر لەبەر ئەوە دەبینی کە عەلمانییەکان دەلێن نێمە لە جیهانیکی گالتەجاردا، هیچ ئامانجیک لە بەدیھاتن و بووندا نییە.

پێنجەم: کەسى عەلمانی تاقیکردنەوێ بەرجەستە (تەجرەبەى حسی) لە شوێنى هەموو زانستە نەقلی و وێژدانیهکاندا دادەنێت و بە ھۆى زانستى سرووشتى جینگای ئایین و فەلسەفە پرەدەکاتەو.

زانستە نەقلییه گوازاراوە و وێژدانیهکان سەرچاوەیەکی سەرەکی ئایینن، ھەرۆک چون جیهانەکانی پشت سرووشت دەکاتە وێستگەى کۆتایی ئامانجەکانی و لەو لایەنەدا فەلسەفەش ھاوبەشی دەکات، بەمە ھەردووکیان بەرپەرچی لێکدانەوێ دەرھوێ سنووری زانستى سرووشتى دەدەنەو. ئەگەر زانا فیزیاییهکان زانستەکیان لە تەقینەو گەورەکە دەستپێدەکەن کە گەردوونی لێ درووستبوو و گەرنگی بە پیش روودانی تەقینەو گەورەکە نادەن، ئەوا ئایین و فەلسەفە ئەو کەموکورتییە پرەدەکەنەو و لەو دەکۆڵنەو کە چون گەردوون لە نەبوونەو ھاتۆتە بوون.

ھەرۆھا زانایانی بایۆلۆجی لە دیاردە ماددیەکان و بنچینەى ماددى ژیان دەکۆڵنەو، بەلام راستى ژیان و چون بەبەر ماددەى نازیندوودا کراوە، ئەوا ئەوێش بۆ ئایین و فەلسەفە لێدەگەرێن.

کەواتە، زانستى سرووشتى پێشەکی زانستى دواوەى سرووشتە، واتە ھەردووکیان وەک دوو بازەى یەک زنجیر وان و ناگرێ بەکیکیان جینگای ئەوێ تر بگرێتەو.

شەشەم: کەسى عەلمانی پێى وایە کە فیکر زادەى مێشکە، واتە ماددە سەرچاوەى فیکرە و هیچ سەرچاوەیەکی لە پشتهو نییە.

فەیلەسووفەکان لە لێکۆڵینەویان دەرپارەى سەرچاوەى زانیاری دابەش بوونەتە سەر سێ رێبازی سەرەکی، ئەوانیش: رێبازی ئەزموونی یان واقعی: کە تیایدا

هەموو زانیارییەك بۆ ئەزموون یان واقعی دەگیردرتەوه و، میشتك وەك لاپەرەیه کی سپی وایه که زانسته وەرگیراوه کانی لەسەر چاپ دەکرت، بەبێ ئەوهی هیچ پۆل یان کاریگەرییەکی لەسەر وەرگرتن یان درووستبوونیاندا هەبێت.

پێبازی عەقڵی: که عەقل (بە چەمکی ناماددی) بە خاوەنی پۆلی سەرەکی زانیاری دەزانیت، بە پێچەوانەی پێبازی پێشوو.

پێبازی پەخنەیی: که هەڵدەستیت بە بەیەكگەیانندی هەردوو پێبازەكە پێشوو، وای دەبینیت که زانیاری هەردوو پەگەزەكە پێشوو لەخۆ دەگرت.

لێرەو دەبینین که بیردۆزی مەعریفی Epistemology ئەو پرسەی یەکلایی نەکردۆتەوه، ئەدی كەسی عەلمانی چۆن یەکلایی کردۆتەوه و، پێبازی ئەزموونی واقعی وەرگرتووه و نكۆلی لە دوو پێبازەكە تر دەكات؟

حهوتەم: كەسی عەلمانی پەوشت لە سرووشتی مەرۆف وەرده گرتت نەك لە ئایین.

مەرۆف لە ژیاویدا بە پلەبەندی بەرەو بەدەستپێتانی (پێنج پێستیەكە) هەنگاو دەنیت که بە ناوی ئاستەکانی پێداویستی Hierarchy of Needs ناسراون، ئەوانیش:

پێداویستی سەرەکییەکان Basic needs: که تێکردنی غەریزه سەرەکییەکانی مەرۆف لەخۆ دەگرت، لە خواردن و خواردنەوه و جێگای حەوانەوه و سێكس....

هێمنی و ئاسایش Security needs: دابینکردنی ئاسایشی ئیستا و ئایندە.

مەرۆف لە دوو جۆری رابردووی پێداویستی لەگەڵ ئازەل و کۆمەڵی میرووه کاندایاوه شه.

پێداویستی کۆمەڵایەتی Social needs: مەرۆف هەول دەدات ئارەزووهكە لەو بوارەدا پڕ بکات بەوهی که ئەندامینکی گرنگ و پایەدار بیت لەناو کۆمەڵدا.

پێزی خودی Self Esteem: مەرۆف هەول دەدات پێزی خۆی بەدەست بێت و، کاتێك ئەوه روودەدات که مەرۆف هەست دەکات ئەو کارەکی ئەنجامی دەدات

كەسانى دى ناتوان ئەنجامى بىدەن.

بەدىيەتتەنى خۇدود Self Actualization: گەرەن بە دواى بەدىيەتتەنى خۇدودا، لە رېئى بەجىيەشتىنى كاريگەرى لە فراوانترىن بازىدە يان لە مېژووى مۇقايەتتە.

ھەممو پىداۋىستىيەكانى پىشتىر باسما كىردن لە ئاسمانى تاكەكەسى و خۇپەرستىدا دەسۇرپىنەو، لەوانەيە پەنا بىرەتە بەر رېنگەكانى ناياسايىش بۇ بەدەستەيئەنەن، تەنەت لەوانەيە مۇرۇف لەو پىناوۋەدا بىيەتە دىرندەيەكى زۇر مەترسىدار و رۇخىنەرى كەسانى دى، ھەرۋەك چۇن لە سىستەمى حوكمى دىكتاتورىدا رۇدەدات. واتە گىرنگ گەيشتە بە ئامانجەكە جا بە ھەر ھۇكارىك بىت (الغاية تبرر الوسيلة).

لەبەر ئەو پىوستە دەست بە سەرچاۋەيەكى رەۋىشت بىگىرەت بۇ ئەوئى دوور لە خۇپەرستىيە بەدەستەيئەنەنى ئەو پىداۋىستىيە رېكېخات و، بەدىيەتتەنى بەختەۋەرى و خۇشى نەكاتە ئامانجى بەرز، بەلكو ئەو سىنورە بىرەت و پەرتەۋە بۇ تىركەرنى لايەنى رۇخى مۇرۇف، ئەو سەرچاۋەيەش جگە لە ئايىن شىتەكى تەرىيە.

ھەشتەم: گىرەنەۋە ياساكان بۇ بەرژمەندى ماددى و ئەزمۇنى مېژووى نەك بۇ شەرىعەتە ئايىنىيەكان.

لە پىناو بەدەستەيئەنەنى پىنج پىداۋىستىيەكانى پىشور، دانەرانى ياسا شەرىعەكان ياسا بۇ جەلەۋگىرەكرەنى رۇلى تاكەكان دادەنەت، بۇ ئەوئى سىنور بەرامبەر مافى كەسانى دى و مافى كۆمەلگا نەبەزىنەت.

ھەرۋەھا سىرۋىشتىيە، لەكاتىكدا كە دانەرانى ياسا شەرىعەكان بە ئەزمۇنى خۇيان ئەۋەيان دۇپاتەكرەۋتەۋە كە ئايىن بەرژمەندىيەكان بەدى دىنەت.

نۆيەم: عەلمانىيەكان ھەستى ئايىنى بۇ ترس دەگىرەنەۋە نەك فەترەت:

لەوانەيە كەسى عەلمانى ھاۋچەرخ نەزانىت كە ۋەلانى ئايىنى ئاسمانى و ھەژمارەكرەنى بە (ئەفسانەيەكى تۇقەنەر)، دەگەرتەۋە بۇ ئەزمۇنى تالى

مەملەتتى ئىتوان زانست و چەمكە گۆردراوۋەكانى كلىسا لە سەدەكانى ناوېراست لە ئەوروپادا.

بەھەمان شىۋە كەسى عەلمانى نازانېت كە بەرنامەى چاكسازى ئايىنى Religious Reform كە فەيلەسووفەكانى پۆشنگەرى لە ئەوروپادا ئەنجامياندا لە دواى مەملەتتى بوو لە پېناو بنىاتنانى ئايىنى سروسشتى، لە راستيدا ئەو بە دەنگەو چوونى ھەستى فېترەتى مەرقايەتییە بە بوونى خودا و پېوستى بۆ ئايىن.

دەيەم: عەلمانیەكان چەمكى (فېترەت) رەتدەكەنەو، كە بە واتاى ھەستى خودایی و ھەستى ئايىنى و ھەستى رەوشتى دېت و، وايدەيىنن كە مەروڤ ئەو ھەستانەشى بە ھەمان رېنگاى بە دەستھېتانی خاسیەتەكانى تر بە دەستھېتاون، ئەویش بە دېھېتانی بەرژمەندیە، واتە (پېوستى دايكى داھېتانه). و لەوھشدا مەبەستیان ئەوھیە كە مەروڤ لە پروپەروبوونەوھى ھېزەكانى سروسشت و خراپەكان و نازارەكان بە دواى ھېزىكى گەورە دەگەرا لە بوونى ئەو ھېزەدا ھەست بە پشتگيرى و ئارامىي بکات، لەو كاتەدا لەسەر ئاستى عەقلى و نەفسى چەمكى خوايەتى و چەمكى ئايىنى خستۆتەروو. مەبەستى نېچە ئا ئەوھیە كاتېك دەلېت (مەروڤ خوداى دروستكردووە!).

بە ھەمان شىۋە مەروڤ دامەزراوھى رەوشتى دامەزراند، كاتېك كە بىنى دەستگرتن بە رەوشت پېنگەيەكى باش و نەمرى لە ژياندا پېدەبەخشېت، ھەروھە مەروڤ لە بەرھەنگاربوونەوھى خراپەشدا ھەست بە رەزامەندى دەكات. ھەندىكى تر ئەوھش زىاد دەكەن كە مەروڤ لەبەر خودى چاكە چاكە دەكات. لە كۆتايېشدا و بەر لە ھەموو شتېك نەگەر دەست بە رەوشتەو نەگرېن ئەوا ھەموومان نەقۇم دەيىن.

جا بۆ سەلماندنى ھەلەيى ئەو ديد و بۆچوونانە لە باسى دواتردا بەلگەكان لەسەر فېترەتى چەمكى خوايەتى و دىندارى و رەوشت^(۱) دەخەينەروو. بۆ

(۱) لەلایەن زۆر لایەن فېترەتى ئايىنى بەكار دەھيىرنەت. ئەمەتا دېكتاتورەكانىش گەلەكانیان ھاندەدن بۆ

دوو باتكردنەوئى ئەو واتايە، كارىن ئارمىستروئىنگ^(۱) لە كىتەبەكەى (مىژووى خدا A History of God) مرؤف بەو وەسف دەكات كە بوونەوهرىكى رۆحيە. ئەو ئاوىكى تر بۆ رەگەزى مرؤفايەتى پىشنيار دەكات كە برىتيە لە Home Religious (مرؤفى ديندار) لە جياتى Home Sapiens (مرؤفى عاقل). كارىن جەخت لەسەر ئەو دەكاتەو كە مەحالى رەگى ئايىن لە دەروونى مرؤفايەتيدا دەرپەيتىرت وەك بىياوهران هەولى بۆ دەدەن، واتە پرسەكە لىرەدا پرسى (خەيالى خدا God Delusion نىيە وەك رىچارە دۆكنز بانگەشەى بۆ دەكات.

ئايىنى سرووشتى و فيكرى عەلمانى :

ئىستا پاشان نەبوون...

باسمان كەرد كە سى جۆر خەلك لەسەر فيكرى عەلمانىن، كە ئەوانىش بىياوهران و لايەنگرانى ئايىنى سرووشتى و ھەندىك لە باوهردارانن. ئەگەر شۆنكەوتوانى ئەو كۆمەلانە لە لىكدانەوميان بۆ بنچىنەى بوون جياوازين ئەوا جياوازي كەردارى لە نيوان بىياوهران و لايەنگرانى ئايىنى سرووشتيدا زۆر كەمە.

ئەوئى بەو واقىعە ئالەى تىيدان رازى بىن، بۆ ئەوئى فېردەوسى ژيانەكەى تريان دەستكەونت (بىرۆكەى ئايىن تىياكى گەلانە).

ھەررەھا ھەندىك بانگەوازيش دەست بەسەر بەخشىندا دەگرن و سامانىكى گەرە كۆدەكەنەو. ھەررەك چۆن تەلەكەبازان ئەو فېترەتە لە بابەتى جۆراوجۇردا بەكاردينن و وەك چارەسەر كەردنى نەخۇشى و لىكدانەوئى خەون و كەردنەوئى جادوو.

ھەررەھا ھەندىك جار و لە زۆربەى ئايىنەكاندا بانگەواز بۆ توندىرەوئى دەكرىت، لەوانەىە قورىانىدان بە گيانى خۇشيان لەلا شىرىن بكرىت، نەمەش تەنيا بۆ بەدەستەيتانى دەسلەلات و تىركەردنى ئارەزووى ھەندىك كەسە. ھەررەك چۆن توندىرەو مەسىحىيەكان لە ويلايەتە يەكگرتووەكاندا راپەرىن، لە سال ۱۹۷۸ Jim Jones فەرمانى بە شۆنكەوتوانى كەرد كە ژەرر بخۆنەو، ئەمەبوو ۹۰۰ كەسيان مردن. ھەررەھا لە سالى ۱۹۹۳ David Koresh فەرمانى بە ۷۵ لە شۆنكەوتوانى كەرد لە تىكساس كە بە سوتان خۇيان بكۆزن. ھەررەھا سالى ۱۹۹۴ ۷۴ لە شۆنكەوتوانى پەرستگەى خۆر خۇيان كوشت. ھەررەھا Timothy Mcvegh بالەخانەىەكى حكومى لە ئۆكلاھوما تەقاندەو سەدان ئەمرىكى كوشت.

(۱) كارىن ئارمىستروئىنگ Karen Armstrong: بىرمەندىكى ئىنگلىزىيە، گرنگى بە ئايىنەكان دەدات، لە سالى ۱۹۴۴ لەدايك بوو.

ئەگەر بۇچونى لىكۈلىنەنە لە مرۇف پېۋىست يىت لە سى لايەنەنە ئەو كارە بىكات: سەرچاۋە - رېنگا - كۆتايى، ئەمما يىباۋەرەن و لايەنگرانى ئايىنى سىروشتى لە لىكەنەنە (سەرچاۋە) مرۇف جىاۋازىيان ھەيە (بەدەيەنەر خۇدايە يان سىروشت)؛ بەلام ھەرووكيان بەو كۆتايىيان دىت كە ئىمە لە گەردوونىكى داخراۋدا دىر، كە خۇدا ھىچ رۇلىكى نىيە تىيدا، چ لە ژيانماندا يان لەدۋاي مردن. ئەمەش بۆتە ھۈي رېككەوتنىيان لە (رېنگا) دا، ئامانجى گەورمىيان بىرىتىيە لە بەدەستەيىنانى بەختەۋەرى لە ژياندا، ھەروەھا لەۋەشدا كۆكن كە دۋاي مردن فەنابوونە!

گومان لەۋەدا نىيە كە ھەر كەسنىك شۇنى ئەو رېنگايە (بەختەۋەرى) و ئەو كۆتايىيە (فەنابوون) بىكەۋىت، ئەمما خۇي خستۆتە ناۋ ھەقدىيەكى ئاشكراۋە. چونكە ئەو چ بەختەۋەرىيە كە مرۇف بزانىت مردنى فەنابوونە، لە ژياندا دىر و كەنەكەي لە دەستى دايە و چاۋەرپىي حوكمى سىدارمىيە پاشان فەنابوون. پىكەتەي دىروونى مرۇف رەتەدەكەتەۋە كە ھەمۇ شتىك بە مردن بدۇرپىتىت و مرۇف بە ھىچ جۆرىك لە ترس لە مردن و فەنابوون رىزگارى نايىت، مەگەر بە دلىيەۋە بزانىت كە دەچىتە ژيانىكى نەمى ترەۋە.

گەشتى ئەنتۆنى فلو لە تەرازوۋدا :

ئەگەر لە گەشتى عەقلى ئەنتۆنى فلو رامىنىن، دەيىنىن بەمانە كۆتايى ھاتوۋە: (خۇدايەك ھەيە)، ئەبەدى ئەزەلىيە، زانىست و تواناي رەھاي ھەيە، ناماددىيە و بە كات و شۇن سنووردار ناكىرت و، بوونى لە نەبوونەۋە درووستىكردوۋە. بە ھەمان شىۋە لە گەل ئايىنە ئاسمانىيەكاندا ھاورايە بە بوونى ئامانجىكى گشتى (ئامانجدارىتى) لە پشت درووستىبوونى گەردوون، بەۋەي كە بۇ ژيان و پىشۋازى كردن لە مرۇف نامادەكراۋە.

لە گەل ئەۋەشدا، ئەنتۆنى فلو گەشتەكەي تەۋاۋ نەكرد تا لە كۆتايى گەشتەكەيدا بە دىدارى دىندارەكان بىكات، دىتوانىن جىاۋازى نىۋان ئەنتۆنى فلو و دىندارەكان لە سى خالدا كۆبەكەينەۋە:

يەكەم: ئەنتۆنى فلو وايدەيىنىت كە ياسا سرووشتىيەكان بەسن بۆ بەرپۆھەردنى كارى گەردوون بەيى پيويستى بۆ چاودىرى خودايى، بەمەش دەوترىت (گەردوونى داخرا) كە پيويستى بەو نىيە لە دەروە دەستكارى بىكرىت. ئەمەش ھەمان ئەو دەرنجامىيە كە ئەرستۆ پىي گەيشتووە كاتىك ويستى پاكانە بۆ خدا بىكات و گوتى: پيويست ناكات خدا خۆى بە بوونەوەرەو خەريك بىكات، بەلكو پيويستە بەوەرەو خەريك يىت كە لىي دەوەشپتەو، بە زاتى خۆيەو خەريك يىت.

ھەرچى ئايىنە ئاسمانىيەكان، وايدەيىنن كە خدا پيشتىر و ئىستا و لە ئايىندەشدا چاودىر و بەرپۆھەردى گەردوون و مەروڤ بوو و لە خۆمان نىزىكتە و، پەيوەندىيەكى بەردەوام لە نيوان خدا و مەروڤ ھەيە، كە دەگاتە سنوورى گەتوگۆ و داواكارى و وەلامدانەوہى پارانەوہ. لەبەر ئەو ئەگەر خدا بۆ چركەساتىك واز لە گەردوون يىنىت، ئەوا ياسا سرووشتىيەكان كە گەردوون بەرپۆھەردەن ھەرەس دىنن و بوون بە تەواوى لەناودەچىت.

دووەم: ئەنتۆنى فلو دان بە پەيوەندى نيوان مەروڤ و خدا نايىت. ھەر لىرەشەو، دان بە ئايىنە ئاسمانىيەكانىشدا نايىت كە ئەو پەيوەندىيەيان لە رىي وەحى بەدەيەتەو.

ئەو ئىسلام رەتدەكاتەو، چونكە تىروانىيەكەى بۆ خدا وەك تىروانىيى ئايىنى جولەكە وايە بەوہى خودايەكى تۆلەسېن و بەھىزە و باكى بە درووستكراوہكانى نىيە. فلو ئەو ھەلۆستەى بەو وەسف دەكات كە ناتونىت باوەر بە سەددام حوسېن يىنىت، لە ئاستىكى گەردوونىدا Cosmic Saddam Hussein! كە مەروڤ دەچەوسىنىتەو و پالېستى تىرۆر دەكات!!

بە ھەمان شىوہ ئەنتۆنى فلو مەسيحەتەش رەتدەكاتەو؛ چونكە ناتوانىت ئەو قەبۇل بىكات كە خدا لە شىوہەكى مەروڤىدا بەرجەستە بوو، كە مەسيحە. چونكە ئەو ناتوانىت وىناى ئەو بىكات كە خوداي پاك و بىگەرد لە شىوہەكى مەروڤىدا بەرجەستە بىت، لە كاتىكدا نە كات نە شوڤن خدا سنووردار ناكەن،

خودا بەدیهتەری سرووشت و یاساكانیەتی، چۆن دەكریت لە وێنەى مرقۇئەتكى سنووردادا بەرجەستە بێت، كە بەدەست زولم و ستەمى مرقۇئەو دەئالیتیت (جولەكە) و یاساكانى سرووشتى بە مردنەو بەسەردا جیبەجى دەیت، جا لىكدانەو و بیانوى پیاوانى ئایىنى مەسىحى ھەرچۆنىك بێت.

سێھەم: ئەنتۆنى فلو بىرۆكەى زىندووونەو دواى مردن رەتدەكاتەو و باوەرى بە لىپرسینەو و پاداشت و سزا نییە لە بەرامبەر كارە چاك و خراپەكانماندا، كە لە كۆتايدا ژيانىكى ھەمیشەییە لە بەھەشت یان دۆزەخ.

ھەروەھا ئەنتۆنى فلو دەئیت: ھەرچەندە بەلگەى لەسەر بوونى خودا دەستكەوتووە كە گەردوونى لە نەبوونەو بەدیهتەو، بەلام ھىچ بەلگەىكى ماددى یان عەقلى لەسەر ئەو نییە كە ھىچ شتێك لە دواى مردندا پروودەدەن.

لەو خالانەى پێشو بۆمان دەرەكەوت كە ئەنتۆنى فلو لە لایەنگرانى چەمكى ئایىنى سرووشتیە Deism، كە باوەرى بە خودا ھەبە بەبى باوەربوون بە ئایىنەكان، بۆیە دەكرێ ئەنتۆنى فلو بە عەلمانییەكى میانرەو ھەژمار بكەین.

بەلام من وايدەبینم كە لە گەل ھەموواندا لە بابەتێكى زۆر گرنگ جیاوازە، ئەویش ئەوێە كە ھىشتا بە راستى بەدواى راستیدا وێڵە و ئامادەى تەواوى تیدا ھەبە كە باوەر بە ئایىنىك لە ئایىنەكان بێت، ئەگەر بەلگەى دەستبەكەوت.

باسىم پىنجەم : باۋەر ۋ بايۇلۇجىيا - ۱ لە جىنەۋە تا مىشك

ئىمە لە سەردەمى دۆزىنەۋە زانستىيە گەرەكاندا دەرژىن ۋ، دواى تىپەرپوونى دە سال لە سەدەى بىست ۋ يەك، (گەشتى عەقلى) تەۋاۋ نايىت ئەگەر لە مەرۇف وردنەبىنەۋە، بۇ ئەۋەى بىيىن ئاخۇ باۋەرپوون بە خدا ۋ بە ئايىن ۋ، چەمكە رۇحىەكان رەگ ۋ رىشەيەكى بايۇلۇجىيان ھەيە؟ بە تايىبەت كە بىيىمان كارىن ئارمىسترونگ پىشنىارى ئەۋەى بۇ زانايانى بايۇلۇجى كىرد كە ناۋى مەرۇفى دىندار لە جياتى مەرۇفى عاقل لە مەرۇف بىيىن.

ھەمان پرسىش بە دەۋرى رىشە بايۇلۇجىيەكانى دامەزراۋەى رەۋشتىدا دەخولىتەۋە، بەۋ پىيەى زۆرىەى دىندارەكان باۋەرپان وايە كە تاكە سەرچاۋەى رەۋشت ئايىنەكان، كە بۇ ئەۋە ھاتوون راست ۋ ھەلە نىشانى مەرۇف بىيىن ۋ، دىندارەكان وايدەيىنن كە يىباۋەرپان لە بۇشايى رەۋشتىدا دەرژىن ۋ ئەۋان مەرۇفى بەدخو ۋ شەرانگىزن.

بەۋ دوو پرسىيارە دەستدەكەين بە لىكۆلىنەۋە لە پەيۋەندى نىۋان باۋەر ۋ بايۇلۇجىيا، لەم باسەدا، ئەۋ زانباريانە دەخەينەرۋو كە زانست لەسەر ئەۋ پرسە خستونىەتەرۋو، لە بۋارى جىنات ۋ پىكھاتە ۋ فەرمانەكانى مىشك. لە باسى دواترىشدا، پەيۋەندى نىۋان دل ۋ باۋەر دەتۋىرنەۋە.

بوونەوهرىكى سۆزدار، بە رەوشت و دىندار:

ئىدوارد ويلسن^(۱) Edward O. Wilson (مامۇستاي بايۇلۇجىاي كۆمەلايەتى
لە زانكۆي ھارقارد) پىمان دەلىت كە مرۇف ھەر بە سرووشتى سۆزدارە و، ئەو
ھەستە لە جىناتمان تۆماركراوہ.

بەھەمان شىوہ جىمس واتسۇن^(۲) James Watson لە كىتەبەكەي DNA پىمان
دەلىت، كە چەمكە رەوشتىيەكان Moral Codes ھەر لە درووستىبونى مرۇفدا
لەناو جىناتىدا چەسپاوہ، بەرلەوہى ئايىنەكان پەيدابىن.

بەھەمان شىوہ رۇبىرت وىنسۇن^(۳) Robert Winston لە كىتەبەكەيدا (فىترەتى
مرۇفايەتى) پىمان دەلىت، كە ھەستى ئايىنى بەشىكە لە پىنكەتەي دەروونىمان و
لە جىناتماندا تۆماركراوہ و لە مرۇفكەوہ بۇ مرۇفكەي تر لە روى بەھىزى و
بىھىزىيەوہ دەگۆرەيت.

ھەرۇھىا گومان لەوہدا نىيە كە پەيوەندىيەكى بەھىز لەنىوان سى رەگەزەكەي ئەو
سىكۇچكەيەدا ھەيە: مرۇف بە سرووشتى خۇي سۆزدارە و، چەمكە رەوشتىيەكان
ومرەگرت و، بەپىر ھەستە ئايىنىيەكانىيەوہ دەچىت. زانايانى دەروونزانى و
پەروەردىي سەلماندىويانە كە ئەو سى لايەنە دەگەرنەوہ بۇ ھەستىكى فىترى
زۆر گرنگ، نەویش چەمكى سۆزدارىيە.

(۱) ئىدوارد ويلسن: لە سالى ۱۹۲۹ لە ئەمىرىكا لەدايك بوو، يەككىكە لە گرنگىدەمان بە فەلسەفە و ئايىنەكان و
مافەكانى مرۇف، دوو جار خەلاتى پۆلىتەزى جىھانىي وەرگرتوہ، كىتەبەكەي يەككىتى زانستەكان Consilience
يەككىكە لە باشترىن ئەم كىتابەي دەربارى پەيوەندى بايۇلۇجىا و سرووشتى مرۇف نووسراوہ.

(۲) جىمس واتسۇن، لە سالى ۱۹۲۸ لە ئەمىرىكا لەدايك بوو و لە تەمەنى ۱۵ سالى چۆتە زانكۆي
شىكاگو، لە زانستى بۆماومى دكتوراي وەرگرت لە سالى ۱۹۵۰. لە سالى ۱۹۲۶ خەلاتى نۆبلى
وەرگرت (بە ھاوۋەشى لە گەل فرانسىس كرىك و مۇرىس و ويلكنز) بەھۆي دۆزىنەمى پىنكەتەي DNA،
تا ئىستاش لە بوارە جىاوازەكانى تورىزىنەوہ بايۇلۇزىيەكان كاردەكات.

(۳) رۇبىرت وىنسۇن: ئىنگلىزە لە سالى ۱۹۴۰ لەدايك بوو، مامۇستا و راگرى پەيمانگاي نەخۇشى
و نەشتەرگەرى و لەدايكبوونە لە لەندەن، تورىزىنەمى بەناويانگى ھەيە لەسەر مىندالى بىلورى و سىرەم
و خانە قەدىەكان، ھەرۇھىا سەرۆكى يەككىتى بەرىتانىيە بۇ پىشخستى زانستەكان. ھەرۇھىا نووسەر و
راگەياندىكارىكى بەناويانگە.

سۆزداری چىيە...

چۆن لە دەروونماندا درووستدەيیت؟^(۱)

چاوەکانى سۆزى بچکۆلانە پربوون لە فرمىسک، کە تەمەنى تەنيا نۆ مانگ بوو، کاتىک بىنى کە مندالىک دەکەوتتە سەر زهوى، (سۆزى) بە خشان چوو بۆ لای دايكى تا داواى لىبکات بچىت بە ھانای مندالەکەو.

بەلام موراڢ (کە تەمەنى ۱۰ مانگ بوو) چوو بووکەلەکەى (دەبدوب) يىنىت تا بىداتە ھاوړىکەى کە دەگريا تا چىدى نەگري.

ئەو دوو پرووداوە گوزارشت لە سۆزدارى و گرنگىدان دەکەن و ئەو دەردەخەن کە رەگى ھەست و سۆزەکان دەگەرپتەو بۆ تەمەنى ساوايەتى. چونکە مندال ھەر لە رۆژى يەکەمى لە دايکبوونىيەو لە کاتى يىستنى دەنگى گريانى مندالىکى تر دەشلەژىت، داواى چەند مانگىکى کەم يىزارى لە مندالدا بەدەکرىت وەک کاردانەويەک بۆ يىزارى مندالانى تر، ئىتر بە يىستنى دەنگى مندالىکى تر يان بىنىنى فرمىسکى مندالىکى تر ئەوانىش دەستدەکەن بە گريان. کاتىک مندال سالى يەکەمى تىدەپەريىت ئەو ھەستانەى ئارامدەبنەو، کە دلەنگى دەروويەريان پەيوەندى بەوانەو نىيە، بەلام لە گەل ئەوەشدا، لە بەرامبەر کۆزانەکانى کەسانى تر دا نااسودەن.

لە تورىنەويەکدا کە ((مارتن ھۆفمان)) Martin I. Hoffman (زانای دەروونزانی لە زانکۆى نيويۆرک) ئەنجامىداوە، بۆى دەرکەوتووە کە مندال لە داواى سالى يەکەمىيان لاسايى خەم و خەفەتى کەسانى دى دەکەنەو، وەک ھەولێک بۆ ئەوێ بە شىوہەکى کردارى ھەستى کەسانى دى بزەن.

بۆيە دەيىنى مندال پەنجەى دەخاتە زارىەو کاتىک پەنجەى ھاوړىکەى برىندار بوو، يان دەيىنى مندالىک چاوەکانى دەکوشىت کاتىک دەيىنىت دايكى دەگري، ئەو

(۱) لە کتیبى (المخ ذکر أم أنثى؟!)، کە لە نووسىنى د. عمرو شريف و نەبيل کاميلە، لە سالى ۲۰۰۹ چاپکراوە.

(كاردنەۋە خۆكرده) لەلای بچوكەكاندا^(۱) واتای (سۆزداری يان بەشداريكردنی ویزدانی) ^(۲) Empathy دەگەيەنیت.

هەروەها كاتێك منداڵ دەگاتە تەمەنی دوو ساڵ و نیو، وردە وردە لاساییكردنەوێ كۆژانەكانی تر لەلای كەمەییتمەو، جیاوازییەكانی نێوان منداڵەكان دەرەكەون لە هەستیارییان لە بەرامبەر كۆژانەكانی كەسانی دی، بە جۆرێك هەندێك منداڵ لە بەرامبەر ئەو كۆژانەدا هاوسۆزدەبن و هەندێكی تر پشتگوێیان دەخەن.

چۆن سۆزداری فیتري پتەدەگات؟...

پێككەوتن...

زانای فەرەنسی (دانییل شتیرن) جەخت لەسەر گرنگی ئالوگۆری نیگا و دەستلێدان و دووبارەكردنەوی گالتە دەكاتەوێ لە نێوان دایك و باوك و منداڵدا و، باوەڕی وایە كە چەسپاندنی بنەمای پەوشتی لە رۆی ئەو ساتە سۆزدارانەوێ دەيیت، كەوا لە منداڵ دەكەن هەست بەو بەكات كە هەست و سۆزەكانی جینگای پەزامەندین و ئالوگۆر دەكرن، ناویشی لەو ئالوگۆرە ناوێ (پێككەوتن).

هەروەها (شتیرن) پێی وایە كە هەلۆستە چەندبارەبووێكانی پێككەوتن یان پێككەوتن، لە نێوان دایك و باوك و منداڵەكانیان، پەفتارەكانیان لە گەڵ كەسانی دی بە درێژایی تەمەن بنیات دەنن، لە راستیدا ئەو ساتانە دەكرێ زۆر لە گەورەترین پرووداوەكان كە لە منداڵیدا پێیاندا تێپەریوێ كاریگەری لەسەر دابنیت.

(۱) هاوڕێیەكم پێی راگەیاندم كە لە كاتی دوورنەوێ قۆلی براكەمی نامادە بوویو، وتی كە هەستم دەكرد دەرزی بە قۆلی مندا دەكریت، ئەو هەستەش پێی دەگوتریت (پۆشینی ویزدانی). بە هەمان شێوە ئێمە بە شێمەكی خۆنەویستانە دەست دەخەینە سەر چاومان كاتێك لە چاوی كەسێكی تر دەدریت. گومان لەمەدا نییە كە ئەو كاردانەوێ خۆكردانە تا تەمەنی دواي منداڵیش لە گەلمان بەردەوام دەبن.

(۲) (ئە. ب. تیچنەر) A. B. Tichener زانای دەرروژانی ئەمریکی، چەمكی Empathy بۆ یەكەمجار لە بیستەكانی سەدەی بیستەم بەكارهێناوێ. تیچنەر دڵیت: سۆزداری لە كاردنەوێ بەرامبەر كۆژانەكانی كەسانی تر هەلدەقوڵیت لە پێكگەیی وەرگرتنی هەست و سۆزی كەسانی دی بۆ ناو دەررون.

بەھەمان شىۋە توپىزىنەۋەكان^(۱) دەريانىخستوۋە كە مندالە سۆزدارەكان ئەوانەن كە دايك و باوكيان سەرنجيان بۆ ئەۋە پاكىشاۋن كە رەفتارەكانيان چ بىزارىيەك بۆ كەسانى دى درووستدەكەن. ۋەك ئەۋەى بە مندال بوتىت كاتىك رەفتارىكى خراب بەرامبەر خوشكەكەى دەنوتىت (سەيركە، بزانە چۆن خەمبارت كرد)، لە جياتى ئەۋەى پىى بوتىت (ئەۋ رەفتارەت شەرانگىزانەبوو).

ھەرۋەك چۆن سۆزدارى مندالەكان ئەۋ كاتە گەشە دەكات كاتىك كاردانەۋەىكى باش لە دەۋرۋەرى خۆيان دەينن لە كاتى يارمەتيدانى كەسيك كە لە تەنگانەدايە، ئىتر ئەۋانىش ئارەزوۋى يارمەتيدانى كەسانى تريان بۆ درووست دەيت.

لە راستيدا ئەۋ شىۋازە بۆ گەشەكردنى مندالەكانمان دەيتە ھۆى گەشەكردنى ھەست و سۆزى سۆزدارى لەلايان، لە رىنگەى پىگەياندىن بازنەى دەمارى ديارىكراۋ لە مېشكدا. بۆنموۋنە، كاتىك دايك گريانى مندالەكەى دەيستىت و دەيخاتە باۋەشى و رايدەژىتت تا ئارام بىتەۋە، ئەۋا ئەۋ كردارە ھانى درووستبوۋنى بەستەرە دەمارى نيوان بەشى پىشەۋەى مېشك (كە بەرپرسە لە زالبوون بەسەر كاردانەۋە و رەفتارەكانمان) و لە نيوان لەۋزەى مېشك Amygdala (كە بەرپرسە لە كاردانەۋەكان) دەدات، ئىتر ئەۋ جومگەبە ۋەك كۆنترۆلى لىدېت، بۆ جەلەۋگىر كوردنى كاردانەۋە و رەفتارەكان. لە پاشان، ئەۋ مندالە بە درىژايى ژيانى - بە بەراۋرد لە گەل مندالەكانى تر - بەۋە جىيادەكرىتەۋە كە دەتوانىت كاردانەۋەكانى كۆنترۆل بكات و رەفتارى رەۋشتى ئەنجام بدات، لە كاتى توشبوۋنى بە دلەپاۋكى.

ئەۋنەبەكى بايۇلۇجى لەسەر فېتېرېتې رەۋشت

يەكېك لە دياردە چەسپاۋەكان و بەلگە بەھىزەكان لەسەر فېتېرېتې چەمكە رەۋشتىيەكان، ئەۋەى بە دياردەى دووركەۋتەۋە لە ھاۋسەرگىرى لە گەل كەسە نىزىكەكاندا ناسراۋە Incest Avoidance.

(۱) لە پەيسانگاي نەتەۋەى بۆ تەندرووستى دەروۋنى لە ويلايەتە بەكگرتوۋەكاندا توپىزىنەۋەىك ئەنجامدرا و ھەرىكە لە (ماريان رادىك يارۆ) و (كارۆلىن شان ۋاكسلەر) پىپۇرانى تەندرووستى مندالان ئەۋ توپىزىنەۋەيان ئەنجامدا.

خۇ دورىگرتىن لەو پەيۋەندىيە بە تەنيا لەلاي مەرۇف ناۋەستىت، بەلكى
ناۋەلەكان تەنەت پروۋەكەكانىش دەگىرتەۋە^(۱)! ئەۋەش ئەۋە دەگەيەنەت، كە ئەۋ
چەمكە رەۋشتىيە بايۇلۇجىيە.

بۇ لىنكدانەۋە بۇ ئەۋ دورىكەۋتەۋەيە، زانايانى كۆمەلزانى دەستەۋارەيەك
دەخەنەرۋو كە بە كارىگەرى ۋىستەر مارك^(۲) Westernmarck effect ناسراۋە،
كە ئەۋە پروۋەكەكەتەۋە كە (ئەۋ مىنداللانەي پىكەۋە گەۋرەۋون ھەستى سىنكىسيان
بەرامبەر يەك بۇ دروۋست نايەت، ھەتا ئەگەر خوشك و براش نەبن). ئەمەش
لە خىزانەكانماندا بەدى دەكەين، كاتىك پىرسى ھاۋسەرگىرى كورپىك لەگەل
كچىكدا كە پىكەۋە گەۋرەۋون دىتە بەرباس، زۆرىيە كات يەككىيان دەلەت: من
ۋەك خوشكى خۇم / براى خۇم سەيرى دەكەم^(۳).

لە ناۋەندە زانستىيەكاندا كۆدەنگىيەك ھەيە لەسەر گىرپانەۋەي كارىگەرى
ۋىستەر مارك بە پەلەي يەكەم بۇ ھۆكارە بايۇلۇژىيەكان^(۴)، چۈنكە سەلمىنراۋە
كە لە ئارەقى ھەر يەككىكان ماددەيەكى كىمىيىي دەردەدرەت، فىرۇمۇنات
Pheromones، كە كەسانى دەۋرۋەر بۆنەكەي دەكەن و كارىگەرى دەخاتە سەر
ناۋەندەكانى مىشكىيان كە بەرپىرسن لە مەيل بۇ رەگەزى بەرامبەر، كە لەۋانەيە ئەۋە
بىتە ھۆي زىادەۋونى مەيل لە نىۋان ئەۋ كەسانەي لە يەكتەرۋە تىك نىن و بىتە
ھۆي دروۋستىۋونى خۇشەۋىستى.

(۱) زانايان جۇرتىك مىشكىيان دۇزىۋەتەۋە كە لە نىۋان خۇياندا نىر و مىنى لەدايكبىرى ھەمان دايك جوتىۋون
پروۋادات و لە رىنگاي بۇرتىكى تايەت بچوۋكەكانى ھەمان دايك يەكتەر دەناسنەۋە، ھەرۋەھا مەيمۋونى
شامپانزى و بابۇن بونى پەيۋەندى سىكىسى لە نىۋان بەچكەكانى يەك دايكدا رەتدەكەنەۋە، تەنەت
لەگەل خىزمى لەۋە دورىترىش، ھەرۋەھا زۇرتىك لە پروۋەكەكان مىكانىزىمى زىرەكانە بۇ رىنگرتىن لە پىتاندىنى
دەنكى تۆۋ و ھىلكەي ھەمان گولدا دەگىرنەبەر.

(۲) دراۋەتە پال فەيلەسوف و زاناي كۆمەلزانى فىنلەندى نىۋارد ۋىستەر مارك (۱۸۶۲ - ۱۹۳۹) و
ئەۋ كارگىرەي لە سالى ۱۸۹۱ لە كىتەبەكەيدا The History of Human Marriage باسكردوۋە.

(۳) لە ۋلاتى تايۋان خىزانە دەۋلەمەندەكان كچى بچوك دەگىرنەخۇ و بەخىنران دەكەن بۇ ئەۋە لەگەل
كوپەكانىاندا بەيەكەۋە گەۋرە بىن و دواتر ھاۋسەرگىرى بىكەن. توتۇمران بۇيان دەرگەۋتەۋە كە رىژى مىندالېۋونى
ئەم جۆرە ھاۋسەرگىرىيە كەمتەرە و رىژى جىابوۋنەۋەي لە رىژى جىابوۋنەۋەي ھاۋسەرگىرى كلاسكى زىاتەر.

(۴) پابەندىۋونى كۆمەلەيەتى (كە فرۇيد بۇي خوتىگەرمە) لە پەلەي دواتر دىت.

ھەروەھا سەلمېتراوھە كە ھەستىياري بازىنەكانى مېشك بۇ جۇرئىكى ئايىت
لە فىرۇمۇنات لە جىناتماندا چەسپاوه و، ھەرچەندە پلەى نىزىكى خىزمایەتى
زىادىبكات دورىكەوتنەوھى فېتىرش زىاتر دەیت.

جینی خوایەتى The God Gene :

گۇفارى تايم Time لە ژمارەى ۲۵ى ئۆكتۆبەرى ۲۰۰۴ بابەتتىكى گىرنگى
خستوتەروو بە ئاونىشانى ((جینی خوایەتى))^(۱) و ئەو بابەتە دەریارەى ئەوھە
كە ھەستىکردن بە خودا و ئارەزووى نىزىكبوونەوھە لە رېتى پەرستىنەوھە و ھەستىکردن
بەبوونى خۇشى و سزای ژيانى دواى مردن بابەتى فېتىرىن لەلاى مەوۇف و
بەدرئایى مېژوو و جوگرافیا ھەروابووه.

لە روونترین نمونەش لەسەر ئەو، گىرنگىدانى زۆرى فېرەمەنەكانە بە مردن و
مۇمىياکردن و دواى مردن.

ھەروەھا ئەوھە لە پەرستگا گەورەكان و نەخشی گۇرستانە فېرەمەنەكان
دەردەكەوت، بە ھەمان شێوھە لە بەبەردەبووھەكان وەك لە كىتیبى مردووهكان دەردەكەوت.
زانستى شوئەنەوارناسى گىرنگىدانى ھاوشىوھى لە كۆندا لەلاى خەلكى كۆنى
ھىندستان و چىن و ئەمەرىكای باشور و ئىسپانىا و فەرەنسا و بەرىتانىا و سوید
دەرخستووه.

ھەروەھا مايكل شېرمەر^(۲) (سەرنووسەرى گۇفارى گوماندار Skeptic) ئەوھە
دووپاتدەكاتەوھە كە ھەستىکردن بە دووانەى لاشە و رۇخ بابەتتىكى فېتىرىيە و
ھەر لە ساتى لەداىكبوونمانەوھە لە دەروونماندا چەسپېتراوھە.

(۱) گۇفارەكە ئەو بابەتەى لە كىتیبىك وەرگرتووه كە بە ھەمان ناو، دواى كەمىكى تر باسى دەكەین.
(۲) مايكل شېرمەر: مامۇستای ئابوورى لە زانكۆى كلارىمۇنت - ئەمەرىكى - لە سالى ۱۹۵۴ لەدايك
بووه، گىرنگى دەدات بە فەلسەفە و زانستەكان و سەرنووسەرى گۇفارى Skeptic كە كۆمەلەى skeptics
دەردەكات، كە لە ۵۵,۰۰۰ ئەندام پىنكەتووه و گىرنگى دەدات بە تەكنىكى زانست و ئەو گومرايىانەى
دەورىان داوه.

ھەروھە پۇل بلۇم (مامۇستاي زانستى دەروونزانى لە زانكۆى يىل لە
ويلايەتە بەكگرتوۋەكان) دەلىت:

(ئىمە بوۋنەوھرى دوولايەنەين (لاشە و پۇخ) لە جىناتماندا باۋەرپوون بەژيانىكى
تر چەسپىنراۋە، كە تىيدا پۇخ دۋاي بە جىھىشتى لاشەى فانى تىيدا دىۋى.
ئەو باۋەرپە بنچىنەى فىترەنى ئايىنىيە)^(۱).

ئىستاش با بايۇلۇجيا قسەى خۇى بكات^(۲)

ديان ھامەر Dean Hamer (سەرۋكى بەشى توئىنەۋى جىنات لە پەيمانگاي
نەتەۋىى بۇ شىرپەنچە لە ويلايەتە بەكگرتوۋەكان) پىمان دەلىت كە مەۋۇ كۆمەلىك
جىن بە بۇماۋىى ۋەردەگىت كە وايلىدەكەن ئامادەى ۋەرگىتنى چەمكەكانى
خوايەتى و ئايىن يىت God Gene Hypothesis.

ھامەر ئەو چەمكەى لە دەرەنجامى ئەو توئىنەۋانە دانائە كە لەسەر جىنەكانى
رەفتار ئەنجامى داۋن، ھەروھە لەسەر توئىنەۋەكانى بايۇلۇجىاي دەمار و زانستى
دەروونزانى و دەرەنجامى ئەو توئىنەۋانە لە كىتەبەكەيدا The God Gene: How
faith is Hardwired in our genes خستۇتەرۋو كە لەسالى^(۳) ۲۰۰۴ چاپكراۋە.

پىشېنى كراۋە كە كىتەبەكەى ديان ھامەرىش (جىنى خوايەتى) رۋوبەرۋى
كۆمەلىك رەخنە و بەرپەرچى كۆمەلىك دامەزراۋەى زانستى بىيىتەۋە و، لەۋانەيە

(۱) ئەو چەمكەى لە كىتەبەكەى Descartes baby: How the Science of child development explains what makes us Human خستۇتەرۋو، كە لە سالى ۲۰۰۴ چاپكراۋە.

(۲) يەككە لە گىرەنگىدەرانى ئەو بۋارە پروفېسۇر جۋەين ئەھمەد ئەمىنە، مامۇستاي نەشتەرگەرى. لەو
بۋارەدا كىتەبىكى بە زمانى ئىنگىلىزى نووسىۋە (كە بەكارمان ھىناۋە) بە ناۋىشانى Genes and Human
Nature لە سالى ۲۰۰۷ چاپكراۋە.

(۳) گىرەنگىرەن جىنى بەرپەس لەو ئامادەكارىيە جىنى ناسراۋە بە VMAT2. ئەو جىنە بەرپەس لە
درووستىكرنى گۆزەۋەى كىمىيىي لە مېشكدا، بە ناۋى Vesicular monoamine transporter ناسراۋە.
ھەروھە بەرپەس لە ناستى ژمارەى گۆزەۋە كىمىيىي كە كارى مېشك رېنكەخەن (سىرۋونىن -
دۇپامىن - نورنەدرىنالىن).

ھەروھە چۇن رۇلى ھەيە لە ئاراستەكردنى ناۋەندە بەرپەسەكانى ھەست و سۆزى رۇخى و چەمكە
غەيىيەكان.

ئەوەش بىگەرپتەۋە بۇ ناۋى كىتەپكە، كە ماددىگەراكانى تورپەكرد، چۈنكە ئەو چەمكە زانستىيەنى خستونىيەتەرۋو نوئى نىن!

چۈنكە پىش كىشەكەى (داين ھامەر) بە بىست سالى، كلۇد كلۇنىنگەر^(۱) Claud R. Cloninger (مامۇستاي زانستى و دەروونى و پزىشكى دەروونى زانستى بۇماۋىيە لە زانكۆى واشتن) ((بىردۆزى مىزاجەكان و پەۋشى بۇماۋىيە))^(۲) خستوتەرۋو، كە بۆتە يەككە لە چەمكە چەسپاۋەكان لە ناۋەندە زانستىيەكاندا.

(۱) كلۇد كلۇنىنگەر Claud Robert Cloninger لە سالى ۱۹۴۴ لە ۋىلايەتە بەكگرتۋەكان لەدايك بوۋە. پىشەۋاي زانايانى تورىنەۋەكانە دەريارى جىنات و بايۇلۇزىيى و دەمارەكان و پزىشكى دەروونى نەخۇشە دەروونىيەكانە، مامۇستاي ھەرىكە لەو بوارانەۋە لە زانكۆ و بەرپۈمەرى ناۋەندى تەندرووستى دەروونى بوۋە زانكۆى واشتن. ھەرومە بىلاۋكەرومى سەرەكى زۇر گۇفارى زانستى بەھىز بوۋە لە بۋارى پزىشكى دەروونى و بۇماۋىيە، ھەرومە لە نوۋىنى چۈر كىتب و ۴۰۰ تورىنەۋى زانستى بەشدارى كىردۈۋە. زۇر خەلاتى ۋەگرتۋە، لەۋانە نەندامىتى ھەمىشەى لە ئەكادىمىيە نەمىرىكى بۇ زانستەكان و، لە سالى ۲۰۰۹ خەلاتى يەككىتى نەخۇشە دەروونىيەكانى نەمىرىكى ۋەرگرت، بەھۋى ھەۋلەكانى لە تىگەشىنى مۇۋف بە شىۋەكى تەۋاۋىتى (جەستە - عەقۇل - دەروون - پۇج).

(۲) بىردۆزى مىزاج و پەۋشى بۇماۋىيە Temperament and Character Inventory: ئەم بىردۆزە چۈر جۇر مىزاج و سى كۆمەلەى پەۋشى بۇماۋىيە دىيارىكردۈۋە، كە جىناتمان كۆتەرۋىيان دەكەن و مىندالەكان لە باۋكىيەۋە بۇيان دەمىنەۋە. ئاراستەى ئەم مىزاج و پەۋشەنەش كارىگەرى دەمىت لەسەر پەفتارەكانى مۇۋف و پەۋشە و دىندارىكەى !! ھەرومە ئەۋەش ئاشكرا دەكات كە تاجەند ئەم مۇۋفە توۋشى نەخۇشى دەمىت تا چەند ئامادىيە ئالۋودەۋىنى تىدايە بە تايىبەت بە ماددە كەۋولەپەكان. ئەم ھەموت خاسپەتەنە ھەرىكەپەن بە شىۋەكى سەرىخۇ ۋەردەگىرىن و لەگەل يەكتىدا كارلىك دەكەن بۇ ئەۋى كەسايەتى مۇۋف درووستىكەن.

كلۇنىنگەر لەم بىردۆزەدا پىشتى بە تورىنەۋەكانى دەريارى زانستى جىنات و بايۇلۇزىيە دەمارەكان بەستۈۋە، ئەك بە تورىنەۋە دەروونىيەكان و ئامارەكان، ئەمەش ھۇكارى بەھىزى ئەم بىردۆزىيە. سەرپراى ئەم سى كۆمەلەى پەۋشى بۇماۋىيەكان كە لە كىتەپكەدا باسيان دەكەين، بىردۆزەكە چۈر مىزاج دەخاتەرۋو كە پەفتارەكانى مۇۋف و قابىلىيەتى بۇ نەخۇشەكان دەردەخات، ئەۋانىش:

۱- مەيلى خاشاكردن لە زەرر و زيان.

۲- گەرەن بەدۋاى شتى نوتدا.

۳- پىشت بەستەن بە پاداشت (ماددى و مەعنەۋى).

۴- تىكۇشان.

شۇنى ئەم مىزاجەنەش لە مىشكى مۇۋفدا دەكەۋتە دىزگاي ھۇفى و تونكىلى سەرھەلى مۇخ، ئەم شۇنەنەش بەرپرسن لە عادەت و ھەست و سۆز و پەفتارەكانى مۇۋف.

لەو بىردۆزدەدا، كلۆنىنگەر سى كۆمەلەي رەشتى بۇماومىي خستۆتەرۈو (كە جىنەكانمان ئامادە دەكەن تا ئەو رەشتانە وەرىگرىن) كە مەيلەكانى مرۇف لە رۈوى مرۇفابەتى و رەشتى و رۇخى ديارىدەكەن. ئەو كۆمەلەنش برىتىن لە:

۱- راستگۆيى خود Self-Directedness: كە رۈونى ئامانجى Purpose fullness و جىي متمانەيى مرۇف Reliable لەخۇ دەگرىت (كە ئەو سىفەتانە تايبەتن بە كەسايەتى مرۇف).

۲- ھاوكارى Cooperativeness: كە ئامادەيى مرۇف بۇ ھاوكارى كەسانى دى Helpfull و ئارامگرتن Tolerant و وازەيتان لە تۆلە Non-Revengeful لەخۇ دەگرىت (كە چەند سىفەتتىكىن رەفتارى مرۇف لە گەل كەسانى دى كۆنترۆل دەكەن).

۳- تىپەراندنى خود (بەرزى دەروون) Self-Transcendence: مەيلە رۇخىيەكان Spiritualness و داهيتان Creativity و نكۆلىكردن لە خود Self-forgetfulness و دووركەوتنەو لە ماددىگەرايى Non-Materialism لەخۇ دەگرىت (كە چەند سىفەتتىكى تايبەتن بە چەمكە بەرزەكان).

ھەرۈھا جۆرە جىناتىكى ديارىكراو (لە كۆرپەلەدا و لە قۇناغى مىنداليدا) ھەن كە ھەلدەستن بە پىنكەيتانى بازىنەي دەمارى بەرپرس لەو سىفەتانە لەو ناومندانەي تايبەتن بە فىركردن و چەمكەكانى پىشوو لە تونكىلى مۇخى نوى Neocortex، كە مرۇفى پى لە مەمكدارەكانى تر جىادەكرىتەو.

بۆيە سەرنجى ئەو سى كۆمەلەيەي رەشت بەدىن، دەبىن كە بىنچىنەي دەروونى بۇ فىترەتى دىندارى و فىترەتى دامەزراومىي رەشتى لە مرۇفدا دەردەخات. پاشان پەرۈردە ھەلدەستىت بە گەشەپىكردنى ئەو ئاراستانە.

د. كلۆنىنگەر باۋەرى بەو ھەيە كە پىۋىستە ۋەك بوونىكى تەواۋەتى (لاشە - ئەقلى - دەروون - رۇخ) سەيرى مرۇف بىكەين. و لەكاتى لىكۆلىنەۋەي كەسايەتى پىۋىستە سنوورى ھەريەك لەو چوار پىنكەاتانە بزانرىت، لە گەل ديارىكردنى پەيۋەندى لە نىۋانىاندا.

بەھەمان شیوہ باوەری وایە کە مرۆف دەرئەت لەرووی عەقڵی و پۇحی باشتەر
ییت، ئەمەش لەرێی راھێنانی عەقڵی و پۇحی وەك بیرکردنەوە و نوێژ و کۆشش
کردن لە گەڵ دەرووندا، بەتەواوی ھەروەك چۆن لاشە ی بە راھێنانە وەرزشییەکان
بنیات دەنیت.

چەمکە ئایینیەکان و گەشەکردن :

ئەگەر زانست ئەوەی سەلماندییەت کە ھەستکردن بە چەمکەکانی خواپەتی و
ئایین و ھەستکردن بە دوو لایەنی پۇح و لاشە و، دامەزرێوەی پەوشتی لە
ھەڵاتنی خۆری مرۆفایەتی و لە گەڵ لەدایک بوونی ھەر مرۆفیک لە جیناتماندا
بوونی ھەیە، ئەدی بۆچی دەبینین ھەندێ کەس لە کەسانیدی دیندارترن؟ و
پۆلی گەشەکردن چییە لە وەرگرتنی چەمکە ئایینیەکان؟

ئەو بە تەواوی وەك فیروونی زمانە، چونکە زمان بریتی نیە لەو وشانەی
لە فەرھەنگەکانی کتیبخانەکانماندا بوونی ھەیە، چونکە فەرھەنگ تەنیا ئەو
وشانەی تێدایە کە لە ھەر زمانیکدا بەکار دێن و، سەدان زمان ھەن کە مرۆف
بە کاریان دێن.

بەلام بێچینە ی زمان، بریتیە لە پێگای درووستکردنی رستە Syntax. و
لەو پێگایەدا ھەموو زمانەکان یەكسان و لە جیناتماندا چەسپاوە.

جیناتی زمان لە منداڵەکاندا بوونی ھەیە و، لە تەمەنی دوو سالییدا، ئەو جیناتە
چالاک دەبن و توانای زمانەوانی لەلای منداڵ بەشیویمەکی بەرچاو زیاددەکەن، و
زانینی جیاوازی دەمەکان (پارێدوو ئیستا ئاییندە) کۆتا بەھری زمانەوانین کە لە
منداڵدا دەرەدەکەون.

بەلام ئەوەی کە منداڵ لە ژینگەوہ فیری دەییت، وشە و پێساکانی زمان.

لە راستیدا ناوەرۆکی ئایین وەك ناوەرۆکی زمان وایە، بابەتێکی جیھانییە و
ھەموو مرۆفەکان تیایدا یەكسان، چونکە لە جیناتماندا تۆمارکراوە.

بەلام جۆرى ئايىن و، ئاستى تىگەيشتنى ھەر تاتىك بۇ دامەزراۋە ئايىنبەكەي و
دەستگرتن پىيەۋە، ئەم بابەتتەكە لە ژىنگەۋە ۋەردە گىرىت.

دیندارى و مېشك :

لىكۆلەرۋە بايۆلۆژىيە ماددىگەراكان لەكاتى لىكۆلىنەۋە لە مېشك پۈۋەپۈۋى
ھەلۋىستىكى زۆر قورس دەبنەۋە:

چونكە لە كاتىكدا ھەل و ماندوۋوبوۋىتىكى زۆريان بۇ سەلماندى عەقل
(دەرك كەردن و بىر كەردنەۋە و ھەستەكەردن بەخوود...) دەدا ۋەك چالاكىيەكى
ماددى، كە زانست لەژىر پۇشنایى چالاكى كارۋكىمىيى مېشك دەتوانىت
شىكەردنەۋەي بۇ بىكات، ئىستا لەسەريان پىۋىستە لىكەدانەۋە بۇ چالاكى بەرزتر و
نارۋونتر بىكەن، كە ھەست و سۆزە پۇچىەكانن.

بابەتەكە زۆر گەرمە و، لەم دوايىانە بە شىۋەيەكى زۆر چىر دەخرتەپۈۋ و،
سەدان توۋىنەۋە و دەيان كىتېبى لەسەر نووسراۋە.

بايۆلۆژىيە عەقل :

بۇ لىكۆلىنەۋە لە فەرمانە عەقلى و دەروۋى و ھەستى و پۇچىەكانى مېشك،
پىۋىستە شىك دەريارەي پىكەتەي شىكارى و فەرمانى ناۋەندە بەرزەكانى مېشك
بزانىن. و بە چىرۋىكى مىلۇدرامى كە لەلايەن زانايانى كۆمەلزانى و دەروۋىزانى
باۋە پى بۇ تىگەيشتن لەۋە خۇش دەكەين، ئەۋىش چىرۋىكى ماتىلدايە.

بەماناي ۋشە كارەساتىكى جەرگېرە، (ماتىلدا كراپتەرى) كچە چۈاردە
سالانەكە ۋىستى گالتەيەك لەگەل دايك و باۋكى بىكات، بۆيە لە دۆلابى
جلۋەرگەدا خۆي ھەشاردا، بۇ ئەۋەي كاتىك دايك و باۋكى لە مىۋانى ھاتنەۋە
پىتە دەرمەۋە بلى (باۋوۋو!).

(بۆبى كراپتەرى) و ھاۋسەرەكەي ۋايانەزانى كە مالتىدا لە دەرمەۋە و
لەلاي ھاۋرىكانىيەتى، لەبەر ئەۋە كاتىك باۋكەكە لە كاتى ھاتنە ژوۋرەۋەدا

گۆنى لە دەنگىڭ بوو، بەرھە ئاراستەى ئەو شۆنە پۆيشت كە (دەمانچە عەيار ۳۵۷)ەكەى تىدا حەشاردابوو و، بەرھە ژوورى نووستن كەوتەپى بۆ ئەوئى ئەو كەسەى دزەى كردۆتە ژوورەو بېومستىت.

كاتىڭ ماتىلدا لە دۆلابەكە بە گالتەو خۆى فرىدا، كراپتەرى گوللەيەكى تەقاند و بەر مىلى كەوت و دواى دوازە كاتر مىر گيانى دەرچوو.

زالکردنى كاردانەو بەسەر ھەستکردن و عەقل شتىكى دەگمەن نىيە، سەيركە كاتىڭ دوو كەس دەمىتە دەمەقاليان، لەوانەيە كار بگاتە ئەوئى بەكىيان چەقۆيەك دەريىت و ئەوئى تريان بكووژىت، بەبى گۆتدەنە دەرەجامەكانى كە لەوانەيە بىتە ھۆى لەسىدارەدانى.

دوو عەقلمان لە مەشكدايە. ھەرۋەھا دوو يادەوەرەش :

ھەموو ئەو بەدبەختيانە بۆ ئەو دەگەرپنەو كە ئىمە دوو سىستەمى تەواو جياوازمان ھەيە بۆ زانين و ھەست كردن، كە لەگەل يەكتردا كارلىك دەكەن بۆ پىكەپنەنى ژيانى عەقلى و ھەستىمان. سىستەمى يەكەم عەقلى لۆژىكىيە Rational Mind، كە بەرپرسە لە تىگەيشتنى بابەتە پروون و ئاشكراكانى ناو بىر و ھۆشمان، ھەرۋەھا بەرپرسە لە بىرکردنەوئى قوول و تىفكرين. ناوئەندى عەقلى لۆژىكىش برىتييە لە تونكىلى نونى مەشك^(۱) Neocortex.

لە تەك ئەو عەقلەدا، سىستەمىكى ترى زانيارش ھەيە، كە سىستەمىكى بەھىز و پالەنەرە و، لەگەل ھەست و سۆز و بابەتە ناروونەكانى بىر و ھۆشمان رەفتار

(۱) ھەموو بەرھەمەكانى ژيارستانى مەرقايەتى لە فيكر و زانست و ھونەر و رۆشنىرى بەرھەمى عەقلى لۆژىكىن، كە دەكەوتە تونكىلى دەورى مەشكى مەرق.

تونكىلى نونى مەشك ھەلدەستىت بە ئاراستەکردنى ھەست و سۆزەكانى مەرق، بۆ نمونە بوونى ئەو تونكىلە بۆتە ھۆى گەشەکردنى پەيوەندى خۆشەويستى تىوان دايك و مەندالەكەى، كە بۆتە ھۆى وابەستەبوونى دايك بو پەرورەدەکردنى مەندال بۆ سالانىكى زۆر و نەمەش بۆتە ھۆى گەشەکردنى ژيارستانى مەرقايەتى و پىشكەوتنى.

لەبەرئەو ئەو زىندەمەرانەى تونكىلى مەشكى پىشكەوتەويان نىيە ھەست و سۆزى دايكايەتبيان كەمە، وەك خۆكەكان كە بە غەريزە دواى لەدايك بوونيان پىچووەكانى لە دايكەكان دەشارتەو لەترسى ئەوئى دايكەكە بيانخوات.

دەكات، تەننەت لەگەڵ ئەو ھەست و سۆز و بابەتانەش كە بەھىچ شىۋىيەك ھەستىيان پىنناكەين، ئەو سىستەمەش برىتيە لە عقلى كاردانەۋىيى (سۆزدارى) Emotional Mind و ناۋەندەكەى برىتيە لە لەوزەى مۆخ ^(۱) Amygdala.

بەھەمان شىۋە دەرکەوتوو كە ھەريەك لەم دوو عقلە ناۋەندىكى سەربەخۆيان ھەبە بۆ ھەلگرتنى زانىارى (يادھەريەكى جياواز)، لىكۆلىنەۋەكان ئەۋەيان دلىيا كەردۆتەۋە كە ناۋچەى ھىپۆكامپوس Hippocampus (كە يەككە لە بەشەكانى دەزگای خوونى لە مېشكدا) و بەرپرسە لە تۆماركردنى ئەو بابەتانەى بە ھەستەۋەرەكان و عقل ھەستىيان پىدەكرىت، بۆ ئەۋەى دواى ئەۋە زانىارىيەكە بنىرىت بۆ تونكىلى مۆخى، كە لەۋى لىكەدانەۋەى بۆ دەكرىت و بەشىۋىيەكى وردتر و باشتتر تۆمار دەكرىت.

لەھەمان كاتدا، لەوزەى مۆخ ھەلدەستىت بە ھەلگرتنى نامازە سۆزدارىيەكان كە ھاۋپىچى ئەو رووداۋانەن (يادھەرى كاردانەۋىيى عقل)، بۆنموۋە ناۋچەى ھىپۆكامپوس و تونكىلى مېشك ئادگارەكانى كەسك نىشان دەكەن، بەلام لەوزەى مۆخ ھەست و سۆزەكانى بۆ زياد دەكات، بۆ نموۋە كە ئەو مەۋقەت خۆشەۋىيى يان نا^(۲).

ئەمەش ئەۋە دەگەيەنېت كە مېشك دوو ناۋەندى يادھەرى تىدايە: ناۋەندىكى تايبەت بە رووداۋە ماددىيەكان كە ناۋچەى ھىپۆكامپوس و تونكىلى مېشك، و

(۱) لە ناۋەندى مېشكدا ناۋچەيەك ھەبە كە پىنى دەگووترىت دىزگای خوونى Limbic System كە لە چەند پىكھاتەيەك پىكھاتوو كە گرىنگىرنيان لەوزەى مېشك Amygdala و ھىپۆكامپوس Hippocampus، .
لەوزەى مېشك ناۋەندى فەرمانى كاردانەۋە و سۆزدارىيە، كە لەكاتى زالبوونى ئارمىزۇ يان توۋپىيى يان سۆزدارى يان خۆشەۋىستى يان گەپانەۋە لەترىا يان... كار دەكاتە سەرمان.

بۆيە ئەگەر لەوزەى مېشك توۋشى ھەر كەم و كۆۋپىيەك بىيىت، دەيتە ھۆى يىتوانايىيەكى گەۋرە لە ھەست و سۆز و رووداۋە سۆزدارىيەكان، كە پىنى دەگووترىت (كۆنرىيى كاردانەۋىيى) Affective Blindness .

(۲) نىمۇنەيەكى تر: گرىمان لە رىنگايەكى تىژرەۋدا وىستمان بەپىش ئۆتۆمبىلىك بىكەۋىنەۋە و لەو كاتەدا نرىك بوۋ بىر ئۆتۆمبىلى بىرامبەر بىكەۋىن كە بە ئاراستەى پىنچەۋانە دەھات، لىرەدا ناۋچەى ھىپۆكامپوس و تونكىلى مېشك ۋەردەكارى رووداۋەكەمان بۆ تۆمار دەكەن، بۆ نىمۇنە پانى رىنگاكە و كىمان لەگەل بوۋ و شىۋە و رىنگى ئۆتۆمبىلەكەى بىرامبەرمان چۆن بوۋ، بەلام لەوزەى مېشك شەۋلىك لە دلىۋادىكى دەنرىتە مېشك ھەركاتى وىستمان لە بارودۇختكى ھاۋشەۋدا پىش ئۆتۆمبىلىك بىكەۋىنەۋە.

ئاۋەندى دوۋەم كە تايىبەتە بە كاردانەۋەكانى ھاپىتچى ئەو رووداۋانە، كە برىتىيە لە لەۋزەى مېشك.

گوونجان لەنىۋان بىر كەردنەۋەو كاردانەۋە = ھارىكارى نىۋان دوو عەقلەكە

دابەشكەردنى (لۆزىكى) و (كاردانەۋەى) لە جياكەردنەۋەى بەربلاۋ لەنىۋان عەقل و دلدا، بۆنموۋنە كاتىك مەۋقەك بە دللى ھەستەكات كە شتىك راستە، ئەۋە جۆرنك لە زانىنە كە ئەۋە رەتەكاتەۋە كە دەكرى بە عەقلى لۆزىكىش ھەستى پىنكرىت.

ھاۋسەنگىيەكى ورد ھەيە لەنىۋان عەقلى لۆزىكى و عەقلى كاردانەۋەى، بەلام نەگەر ھەست و سۆزەكان سنورى ھاۋسەنگىيان تىپەراند، ئەۋا لەۋ كاتەدا عەقلى كاردانەۋەى دەيتە گەۋرەى ھەلۋىستەكە و عەقلى لۆزىكى بەلاۋە دەيتە^(۱).

ھەروەھا لىكۆلەرەۋان سەلماندوۋيانە كە لەۋزەى مېشك (عەقلى كاردانەۋەى) ھەلەستىت بە فەرزكەردنى دەسەلاتى بەسەر كۆئەندامى دەمارى خۆنەۋىستانە و ئاراستەى دەكات تا بە كاردانەۋە ھەلەستىت، بەرلەۋەى زانىارىيەكە بگاتە تونكىلى مېشك (عەقلى ھەست پىكەر)، ھەروەك لە چىرۆكى ماتىلدا كە پىشتەر باسما كەرد روۋىدا.

لەپىنى پەيوەندىيەكانى نىۋان لەۋزەى مېشك و تونكىلى مېشك و دەزگاي دەمارى خۆنەۋىستانە، عەقلى كاردانەۋەىيمان و يادەۋەرى خۆنەۋىستانە و ئەزموۋنى دەروونىيمان و گوونجانى دەروونىيمان^(۲) كاردەكەنە سەر ھەست كەردنمان و كەردار و رەفتار و بىر كەردنەۋەمان. ھەروەك چۆن كاردەكاتە سەر فەرمانەكانى ترى لاشەمان.

(۱) نەمە بۆ ئەۋە دەگەرتەۋە كە ئەۋە ئامارەنى دەمارە خانەكان لە لەۋزەى مېشك بۆ تونكىلى مېشك ھەلىان دەگرت زياتر لە ئامارە پىنچەۋانەكان.

كەنالەكانى پەيوەندى (دەمارە خانەكان) لەنىۋان تونكىلى مېشك و لەۋزەى مېشك ئاۋەندى ھەمىۋە ناكۆكىيەكان و ھەمىۋە رىككەرتنەكانى نىۋان عەقل و دلە، واتە نىۋان بىر كەردنەۋە و ھەست كەردن. روودانى ھەر كەم و كۆپىيەك لەۋ دەمارە خانەنى نىۋان ئەۋە پىنكەتەنەى مېشكە كە بە وردى رىكخراۋن دەيتە ھۆى تىكچوۋنى گوونجانى دەروونىي دەمارى زۆر توۋند.

(۲) گوونجانى دل برىتىيە لە رىكى لىدانەكانى دل، لەباسى دواتردا بەدرىزى ئەۋە روۋندەكەينەۋە.

لەبەر ئەوە دانىيل گۆلمان^(۱) لە كۆتەبەكەيدا (زىرەكىي كاردانەومىي Emotional Intelligence) ئەوە دووپات دەكاتەووە كە زىرەكىي مەرۆف بەتەنیا دەرنەجامى چالاكى عەقل نىيە، بەلكو بەرپەرژەيەكى زۆر كاریگەرە بە لاىەنە دەروونىيە جیاوازهكان، وەك خۆشگەرمىي و ھىزى پالەنەر و ھەستكردن بە تاوان و ئارەزووكردن لە بەدیھيتانى خوددا. گۆلمان ئەوە دووپات دەكاتەووە كە پەيوەندى نىوان عەقلى لۆژىكى و عەقلى كاردانەومىي لە مېشكاندا چەسپىراوە Hardwired.

گەشەكردن و عەقلى كاردانەومىي :

پەرورەدە و گەشەكردن رۆلێكى گرنكى ھەيە لە ئاراستەكردنى عەقلى كاردانەومىي، ئەگەر مەرۆف لە ژینگەيەكى پەر لە ھەستى ترس و توورپىي گەرە بىيەت، ئەوا بەو ھەستە رادىت و ھىچ بىزارى ناكەن ئەگەر لە ئايىندەدا بەسەر خۆيشيدا تىبەپەر. بەپىچەوانەشەووە ئەگەر مەرۆف لە كەشكىي پەر لە خۆشەويستىي و ئاراميدا گەرە بىيەت ئەوا لە گەل ئەو ھەست و سۆزانە رادىت. مامۆستاي پزىشكىي دەروونى و نەشتەرگەرى دەمار د. كارل پرىبرام^(۲) ئەم رۆلەمان بۆ رووندەكاتەووە، بەوھى كە ئەزموونەكانى پىشووتمان لە گەل يادوھرى كاردانەومىي لە مېشكاندا (لەوزەي مېشك Amygdala دەلكىترىن، بۆ ئەوھى ئەو ئەزموونە بىيەت پىئورەك كە ئەزموونە نوێكانى پى پىئورەن، د. پرىبرام زاراوھى جۆرە باوھەكان Familial Patterns ي لىئاوھ.

ھەرۆك چۆن لە پىكھىتەننى جۆرە باوھەكاندا بەشدارى دەكات لە ناوھندى يادوھرى تىخستەكان Inputs لە ناوھوى لاشەي مەرۆفدا. لە بەھىزترىن ئەوتىخستە ناوھەكياشە ئىقاعى لىدانە گونجەوھەكانى دلە، كە پىي دەگووترىت گونجەجانى دلەي.

(۱) دانىال گۆلمان و كۆتەبەكەي زىرەكىي كاردانەومىي كە لەسالى ۱۹۹۶ بەلوى كەردەو، دوو ناوى بەناوبانگن لە جىھانى پزىشكىي دەروونىدا، تا ئەم ئاستەي كە چەمكى Emotional Intelligence باشترىن چەمك بوو كە خرابووە ناو زمانى تىنگلىزى بۆ چەندىن سال.

(۲) كارل پرىبرام Karl Pribram لەسالى ۱۹۱۹ لەدايك بوو، مامۆستاي پزىشكىي دەروونى و نەشتەرگەرى دەمارە لە زانكۆي ستانفۆرد لە وىلايەتە بەكگرتووەكان و، لىكۆلەرنكى ديارى بوارى پەيوەندى نىوان دەزگاي دەمار و ھەستەكانى مەرۆف و كاردانەووە و رەفتارەكانىيەتى.

ئەگەر رووداوى وا بەسەر مەرقۇدا تېپەپىت كە پىنچەوانەى جۆرە باوەكان بىت كە لە يادەوهرى كاردانەوھييدا تۆماركران، ئەوا ئەو كەسە ھەست بە ھەست و كاردانەوھى خراپ و ماندووكەر دەكات و ھەست بە نەبوونى گوونجانى دەروونى دەكات. ھەرەك چۆن مەرقۇ ھەست بە ھەمان ھەست و كاردانەوھى دەكات ئەگەر ناپىكىيەك لە رىژە و گوونجان و رىكخراوى لىدانەكانى دىدا روويدات (نەگوونجانى دلىي) و لەباسى دواتردا ئەو رووندەكەينەوھ.

خوینەرى بەرپىز...

لەوھى تېپەپى بە جۆرنىك باسما لە بايۆلۇجىي عەقل كە، بەويىيەى كە ناوھندى ھەستى دىندارى برىتييە لە لەوزەى مېشك (عەقلى كاردانەوھى)، ھەرەك چۆن ئەو ھەستانە و ئەو ناوھندە لەژىر دەسەلاتى تونكىلى مېشكدايە (عەقلى لۆژىكى). ھەرەھا ئەو زانىارىيە پىوستە بۆ تىگەيشتن لەو لىكۆلىنەوانەى لەسەر رۆلى دى لە ھەستە نايىنى و پرووحيەكان .

زىرەكىي پرووحيي !

گومان لەوھدا نىيە كە تاقىكرەنەوھ باوەكانى زىرەكى زۆر لايەنى زىرەكى مەرقۇيان پىشتگوى خستوھ، وەك لايەنى كاردانەوھى و لىزانىي كۆمەلايەتى، تا وايلىھاتوھ كە وشەى زىرەكى بۆتە ھاوواتاي تواناي زانستى و سەركەوتن لە خویندندا.

لە سالانى دوايىدا، زانايانى زانستە دەروونىيەكان چەند جۆرنكى زىرەكىيان خستەروو كە لەسەر تواناي عەقلى و سەركەوتن لە خویندن بنىات نەراوھ و زۆر بىردۆز لەم بوارەدا دەرەكەوتن، كە گرنگىرىيان بىردۆزى زىرەكىي جۆراو جۆربو Multiple Intelligence Theory كە لەلايەن Howard Gardner خرايەروو.

(۱) ھارمەد گاردنەر مامۇستا لە زانكۆى ھارفاردى ويلايەتە بەكگرتوھكان، بۆيەكەم جار لەسالى ۱۹۸۳ لە كتيەكەيدا بەناوونىشانى (چوارچىوھكانى عەقل) بلاو كەردوھ و بۆماوھى زياتر لە ۲۰ سال كارى لەسەر پىشخستنى كەرد.

بوونى چەند جۆرنكى زىرەكى سەرنجى گاردنەريان راكيشابوو و چەند شتىكى تېيىنى كەردبوو.

بىردۆزى گاردنەر سەلماندى كە تەنيا جۆرنىڭ لە زىرەكى مەۋقايەتى بوونى نىيە، بەلكى چەند جۆرنىڭ زىرەكى بوونى ھەيە، كە ھەر يەككىيان شىۋازنىڭ تايىبەت بەخۇي ھەيە و ھەر يەككىيان ناۋەندىكى سەرىخۇ لە مېشكىدا داگىردەكات كە بە پشكىنە تىشكىيەكان دەرگەوتوون.

گاردنەر لە بىردۆزەكەيدا ھەشت جۆر زىرەكىي خستۆتەرۋو^(۱)، پاشان دوو جۆرى ترىشى باس كىردوۋە(كە بواری گىرنگىدانى ئىمەن)، ئەوانىش زىرەكى روۋىي Spiritual Intelligence و زىرەكى بوون^(۲) Existential Intelligence كە گىرنگى دەدەن بە پىرسەكانى سەرۋو ھەست و پىرسە سەرەكىيەكانى بوونى مەۋف.

أ- روۋدانى ھەر كەم و كۆپىيەك لە مېشكىدا دەيتە ھۇي روۋدانى كەم و كۆپى لە جۆرنىڭ دىيارىكراۋى زىرەكى بەيى زىان گەيانەن بەجۆرەكانى تر.

ب- بوونى كەسى گىلى زىرەك Idiot savants ئەوانى ھەندىك تۈنەي زۆر بەرزيان ھەيە بەبەرۋورد بە تۈنە نەمەكانى ترىان، نەمەش نامازىيە بۇ ئەۋەي كە ئەو تۈنەيانە سەرىخۇن و ھەر يەككىيان ناۋەندىكى جىۋازى لە مېشكىدا ھەيە.

ج- روۋدانى تېنەلچوون لەنەۋان دوو كارى عەقلى ۋەك خوتىندەۋەي وتارنىڭ و گونگرتن لە راپۇرتىك، كە نامازىيە بۇ بوونى(زىرەكى زمانەۋانىي)، لەكاتىكدا يەككە گىرنتەۋەي خوتىندەۋەي وتارنىڭ و گونگرتن لە پارچە مۇسقىيەك نامازىيە بۇ ئەۋەي كە ھەرىكەيان پىشت بە جۆرنىڭ سەرىخۇ لە زىرەكى دەبەستىت(زىرەكى زمانەۋانىي و زىرەكى مۇسقىي)، ھەرۋەھا مەۋف دەۋاننىت لەكاتى شۇفىرىدا(زىرەكى شوتنى) لە مېشكىدا بەھەندىك كىردارى جىيايى ھەلىستىت(زىرەكى لۇژىكى - بىركارى).

(۱) ھەشت جۆرە زىرەكىيەكە نەمانەن:

- ۱- زىرەكى زمانەۋانىي
- ۲- زىرەكى لۇژىكى بىركارى
- ۳- زىرەكى شوتنى
- ۴- زىرەكى مۇسقىي
- ۵- زىرەكى جەستەيى - جۈۋلەيى
- ۶- زىرەكى پەيۋەندى لە گەل ئەۋانى دى.
- ۷- زىرەكى تېنگەيشتى خۈۋد.
- ۸- زىرەكى پۇلىنى.

(۲) كاتىك ھۈۋەد گاردنەر چەمكى(زىرەكى روۋىي Spiritual Intelligence) ي بەكارھىنا دۇايەتتەكى گەۋرەي كرا لەلەيەن ئەۋانەي كە پىيان ۋايە ھەرچى دەدرتە پال روۋىي نايىتە زانست، بۇيە دەستەۋازىي زىرەكى بوون Existential Intelligence ي بەكارھىنا بۇ ۋەف كىردنى ھەمۋو ئەو شتەنى دىدانە پال زىرەكى روۋىي.

له ماوهی ده سالی سهرمتای سدهی بیست و یه کم، توپژهرانی زانسته کانی میتشک و دهمار و زانستی دهروونی و زانستی کۆمه لایه تی و نایینه کان به شیویه کی بهرچاو گرنگییان به زیره کی پرووچی دا^(۱).

ده کری به بهراورد کردنی زیره کی پرووچی به جۆره کانی تری زیره کی له مه بهستی زیره کی پرووچی تیبگه یین:

- زیره کی لۆژیکي تایبه ته به بیرۆکه کانم
- زیره کی کار دانه وهی تایبه ته به ههسته کانم
- زیره کی پرووچی تایبه ته به من کیم؟

ههروهک زۆرنک له چه مکه ناماد دیه کان، قورسه پێناسه بهک بۆ زیره کی پرووچی دابنریت، به لام ده کری به زانینی پێکهاته کانی له زیره کی پرووچی تیبگه یین، ههروهها له پێی تیبینی کردنی دهره ناجامه کانی نهو زیره کییه له ژیانماندا.

(۱) نهو زانیاریانهی لێره دا خراونه ته پروو دهریار دی توانای زیره کی پرووچی له کتیی پێشه وایانی نهو بواره وهر مگرتوه، له وانه:

۱- دانه زوهار Dana Zohar : ژنه زانییه کی نه مریکیه له سالی ۱۹۴۵ له دایک بووه. فیزیا و فلهسه فهی خوێندوه MIT و نایینه کان و پزیشکی دهروونی له زانکۆی هارفارد خوێندوه. خۆی و مێردی Ian Marshall له پێشه وایانی لیکۆلینه وهی بواری زیره کی پرووچین، زۆر لیکۆلینه وهی ههیه، جگه له چوار کتیب دهریار دی جیه جیکردنی فیزیا جهنیی له سه ر تیکه بشتن له خود و عقل و کۆمه لگه. له چه ند زانکۆیه کی جیهان وانه ده لیته وه.

۲- رۆبیرت ئیمۆنز Robbert Emmons: مامۆستای زانستی دهروونیه له زانکۆی کالیفۆرنیا- گرنگی دهات به پهبه مندێ ئیوان که سایه تی و کار دانه وه کان و نایینه کان. سه رۆکی گۆفاری زانستی دهروونناسی نه رتیی The Journal Positive Psychology.

۳- تۆنی بوزان Tony Buzan : له سالی ۱۹۴۲ له لهنده ن له دایک بووه. زانستی دهرووناسی و بیرکاری و زانسته کانی خوێندوه. خاوه نی چه مکی نه خشه کانی عقله Mind Mapping. به راسته وخۆیی یان به ناراسته وخۆیی به شداری له دانانی سه د کتیب کردوه لهو بوارانه ی له زۆربه ی ولاتانی جیهان ناماد میان بووه، وهکو نه خشه کانی عقل و تواناکانی میتشک و یادوهی و داهینان و بلیسه تی و زیره کی پرووچی.

۴- فرانسیس فۆگان Frances Vaugan : مامۆستای زانستی دهروونیه له زانکۆی کالیفۆرنیا. به شداری دامه زرانندی کۆمه له ی پزیشکی دهروونیی و پرووچی کردوه، سه رۆکی به کتیی پزیشکی و رووچیه و، نه نداسی زۆرنک لهو کۆمه لانه یه که گرنگی بهو بابته ده دن.

۵- کاسلین نۆبل Kathleen Noble : مامۆستای زانستی دهروونیه له زانکۆی واشتن، و زۆر کتیی له سه ر زیره کی پرووچی داناوه و، ههروهها کتیه دهروونیه کانی نافرمان.

پىنكھاتەكانى زىرەكى ڧووحىي :

- ۱- ھۆشيارى دەربارەى خود: زانىنى بىروبواوېرەكانم و، پىگەم لە بووندا و، پالەنرە قوولەكانم.
- ۲- دەرک کردن بهوى که جيهانى ماددى بەشیکە لە راستیەكى گەرە، که پەيوەندىيەكان پىيانەوۈ دەمانبەستەنەوۈ.
- ۳- توانای خستەڧرووی ڧرسيارە مەعرفىيە کۆتايیەكان و، توانای تىگەيشتن لە وەلامەكانى.
- ۴- توانای بەرزبوونەوۈ لە ئاست چەمکە ماددىيەكان، بۆ ئاستىكى بەرزتر و گەرەتر و قوولتر.
- ۵- ژيان بەپىي بنەما و بىروبواوېر و پىشەنگىي.
- ۶- رىزدانان بۆ چەمکە ڧووحىيەكان لە مامەلەکردنى رۆژانەماندا.
- ۷- بوونى قەناعەتلىكى تايبەتى بەرامبەر بابەتەكان، ئەگەر لە گەل زۆرىنەشدا ناکۆک بى.
- ۸- خۆبەكەمزانيي، و زانىنى قەبارەى راستەقىنەمان لە جيهاندا و، زانىنى ئەوۈى که ئىمە تاكىكىن لە کۆمەللىك.
- ۹- قبول کردنى بەرامبەر که بەتەواوى لە ئىمە جياوازه.
- ۱۰- وەلامدانەوۈى ڧىترەت بۆ ھاوکارىکردنى کەسانى دى.
- ۱۱- دەستگرتن بە ڧەوشت و، دەستگرتن بە پاكىي.
- ۱۲- ھەستکردن بەوۈى که بەختەوهرىم لە ناخدا ھەلدەقوولت، ئەك لە دەستكەوتنى کردارى يان ماددى.
- ۱۳- بەھىزى عەقل و بىرتىژى و دوورىيىنى و وردبىيى.

كارىگەرىيەكانى زىرەكى رووحى لەسەر رەفتارەكانمان و ژيانى رۆژانەمان

۱- مامەلەکردنى حەكىمانە لەگەڵ بەلاو نارەحەتییەكان، لەجیاتى توورپەبوونى كۆترانە و لۆمەکردنى كەسانى دى.

۲- وەرگرتنى ھەلۆستى ئەرئى لە رووبەرپووبوونەوى كىشەكاندا.

۳- سوپاسگوزارى لەسەر ھەموو شتێك، تەنانت لەسەر مەینەتییەكانیش.

۴- مامەلە نەکردن بە خۆپەرستانە.

۵- بىنىنى جوانى ناووە لە ھەموو شتێكدا.

۶- ھېنانەنەوى پۆزش بۆ خەلك و، وەرگرتنى داواى لىبووردنەكانیان.

۷- ھەستى بەزەمى و سۆزدارى لە مامەلە كردن لەگەڵ كەسانى دیدا.

۸- پاراستنى ژینگە.

۹- بەكارھێنانى شتەكان بە دانایی و نەرم و نىانى و، فرى نەدانى و، چاكکردنەوى و دووبارە سوود لىوەرگرتنەوى.

۱۰- جێھێشتنى ئەو شوتانەى سەردانىان دەكات بەشۆمەكى باشتەر و پاكتەر لە پىشتەر.

لە سەرنجدانى پىكھاتەكان و كارىگەرىيەكانەو بەلاو مان دەردەكەوت كە پێوهرى زىرەكى رووحى كارىكى زۆر قورسە، بەلام مەحالى نىيە، چونكە چەند تاقىكردنەومەك بۆ پێوانى ئەو زىرەكىيە دانراون.

پێويست نىيە كە زىرەكى رووحى بەباوەر بە ئايىنىكى ديارىكراو بەسترتەو. چونكە دەكرى كەسێك بە ئەندازەمەكى گەورە زىرەكى رووحى ھەييت و سەر بە ھىچ ئايىنىكىش نەييت. لەوانەشە كەسێك زۆر دەمارگىرييت بۆ ئايىنىك و زىرەكى رووحى كەمى ھەييت.

لە كۆتايىدا، ئايا لە گەلەمدا ھارپاي كە زىرەكى رۇھىي رىك ئەو شتە يىت
كە ئىمە بەناوى (ويژدان) ناسيومانە؟

ناوئەندەكانى دىندارى لە مېشكدا !

ناوئەندەكانى دىندارى لە ئەقلى كاردانەوئەيدا...

لە كىتەبى (تارمايى ناو مېشك Phantoms in the Brain) دا نووسەرەكەى
د.راماشاندران^(۱) (مامۇستا و سەرۆكى ناوئەندى لىكۆلئىنەوئەكانى بايۆلۇجىيائى
مېشك و دەمار لە زانكۆى كاليفورنيا) دەلالت: باوئەربوون بە بابەتەكانى دەروەى
سنوورى سرووشت لە ھەموو ژبارستانىيەتە كۆن و نوڤكاندا بوونى ھەبوو، بە
شۆمەيەك كە ناچارمان دەكات لە مېشكدا بەدواى بنچىنە بايۆلۇجىيەكەيدا
بگەرپىن. چونكە ھىچ شتەك وەك ئەمەيان مەوۇف لە زىندەوئەكانى تر جيا
ناكاتەو.

د.راماشاندران پىمان دەلالت كە خەلكى گشتى بە چركەساتى وادا تىدەپەرن
كە ھەست بە بەرزىوونەوئەى پرووھى دەكەن و، ھەست بەو دەكەن كە لە حەقىقەت
نزىك دەبنەو، كاتىك گوى لە مۇسقىا دەگرن يان دىمەنىكى سرووشتى دەرپىن
دەبىنن. ھەرچى ئەوانەن كە لەبىركردنەوئەى قوول راھاتوون وەك سۆفىيەكان و
راھىبەكان، ئەوا بەشۆمەيەكى قوولتر و زياتر ھەست بەو ھەستانە دەكەن. لەنموونەى
ئەم جۆرە بەرزىوونەوئەى پرووھىيانە ئەوئەى كە ئەنىشتاين بۆمان باس دەكات كە ھەست
و سۆزە پرووھىيەكان (دوور لە ھەر ئايىنىك) لەكاتى گەرپان لە بابەتەكە لە بابەتە
زانستى و گەردوونىيەكان زياتر دەيىت.

راماشاندران لىكۆلئىنەوئەكانى لەسەر دەزگائى حوفى Limbic System
ئەنجامداو كە دەكەوتتە ناوئەراستى مېشك و بەرپرسە لە فەرمانە ھەستىي و

(۱) راماشاندران بە ماركۆپۇلۇى زانستەكانى مېشك و دەمار وەسف دەكرىت(ماركۆپۇلۇ گەرپەو
دۆزەروەى بەناوئەنگى سەدەكانى ناوئەراستە) ھەروەھا بە پۇل برۇكائى زانستى ھاوچەرخ ناوئەد دەكرىت(پۇل
برۇكا دامەزرتەرى زانستەكانى مېشك و دەمارە).

كاردانه وميه كان. له كانى چالاک كوردنى ئەو ناوچەيە (بە بەكارهيتانى بواری موگناتيسى) وهلامى لاشهیی و ههستى و كاردانه ومی رووده دا، له وانه ههستکردن بە چيژيكي رووحي بى وینه، كه ههنديكيان وهسفيان كرده وه: ههست بە بوونی خودا دهكەم، ههست دهكەم له گەل خودا له پهيوهندی دام، ههست بە يەكبوون له گەل بووندا دهكەم...

راماشاندران ليكدانه وه دهكات بۆ ههستکردنمان بە ههسته روحيه كان لهو كاتهی بۆنى دار بخوريك دهكەين له پهرستگادا، بهوهی دهزگای خووفی له تەنيشت ناوهندی بۆن كرده، بهلكو وهك بهشيك له گەل كۆرپە درووست دهيت، پاشان چالاکی ناوهنده كانى بۆن كردن دهيتە مايهی چالاک كوردنى ناوهندی ههسته روحيه كان له دهزگای خووفيدا.

ناوهنده كانى ديندارى له عەقلى لۆژيكي دا :

د. ئاندرۆ نيويرگ و د. بوجين داکويلی^(۱) له کتیبی (بۆچی خودا نایهوت و ن بێت؟) Why God wont go away زانستیکى نوێيان خستۆته روو به ناوی Neuro Theology - كه تايهته به ليكۆلینه وه له بنه ما بايۆلۆجيه ده ماريه كانى روو حانيه ته كان.

ئەم دوو زانایە ليكۆلینه وه كانيان له سەر راهیبه بووزی و فرانسیسكان نهجامدا وه له كاتی بێركردنه وه و نوژده كانيان، گهيشتن به وهی كه ههلوسته رووحيه كان گۆرپانكاری راسته قینه (كه دهكری تيبینی بكریت و تۆمار بكریت و وینهی بگيریت) له چالاک بوونی ناوچهی بهرپرس له وهرگرتن و ههست كرد Otiention Association area له مېشكدا رووبدات و، ئەو گۆرپانكاریانه دهبنه هۆی ئەو ههسته رووحيه يانهی كه ههستيان پێدهكەين. واته ئەو ههستانه تەنيا خەيال و ئەندیشه نین^(۲).

(۱) كتيبه كه له سالی ۲۰۰۱ دەرچوه.

(۲) له ليكۆلینه وه زۆره كانيان، دوو زاناکه بواره موگناتيسيه كانيان به كارهيتاره بۆچالاک كوردنى ناوچهی بهرپرس له وهرگرتن و ههست كردن Otiention Association area كه دهكۆته نزيك ديواری چهپی

لەبەرئەو دەو دانەرەكە ئەو دەو پات دەكەنەو كە مېشكى مەوۇف بەجۆرئەك درووستكراو كە وەلامى ھەستە ئايىنىيەكان بداتەو. ھەرەك چۆن ئەو ھەش سەلمېئراو كە ھەستەكردن بە خودا لەمېشكى مەوۇفا چەسپېئراو Hard wired ھەرەك چۆن لە جىناتماندا چەسپېئراو.

لەسالى ۲۰۰۹، ناوەندى لىكۆلېنەوكانى مېشك و بابەتە رۇوحىيەكان لە زانكۆى پەنسلفانيا لە وىلايەتە يەكگرتووەكان، كە د. ئاندرۇ نىوېرگ سەرۆكايەتى دەكات كىيىكى دەرکرد بەناوونىشانى: چۆن باوەرپوون بە خودا مېشكت دەگۆرېت؟ How God Changes your Brain.

كىيەكە لەسەر ئەو تۆرئىنەوانە دامەزراو كە ناوەندەكە لەسەر كۆمەلئەك لە باوەردارانى ئايىنە جىاوازەكان (بوزى - ھىندۆسى - مەسىحى - مەسولمان)^(۱) ئەنجامىداو، بەبەكارھىتەنى تەكنىكى تېشكىي ھاوچەرخ، بۆ زانىنى كاريگەرى ھەستە ئايىنىيەكان و رۇوحىيەكان لەسەر فرمان و چالاكى مېشك !

كىيەكە بەم چوار دەرەنجامەى خوارەو گەشتووە:

۱- باوەرپوون بە خودايەكى بەبەزمى (ئەك خودايەك بەدواى ھەلەكانمانەومېت و ھەرەشەى دۆزەخمان لىبكەت) بەسە بۆ كەمكردنەو دودلى و دلەپاوكى و ھەستى خۆشەويستى و ئارامىيان لەلا زىاد دەكات.

۲- نۆرئەكردن و بىرەكردنەو قوول و دلسۆزانە گەرەنتى ئەنجامدانى گۆرانكارى تەندرووستىن لە فرمان و چالاكى مېشكدا، كە دەيتە ھۆى بەرزىوونەو لە بەھاكانى مەوۇف و تېرۋانىيەكانى بەرامبەر بە ژيان.

۳- كاريگەرى نۆرئە و چالاكىيە رۇوحىيەكان بەتەنيا لەسەر كەمكردنەو رېژە و تووندى دلەپاوكى مەوۇف ناوەستىت، بەلكو ئەنجامدانى ئەو چالاكىيانە بۆ

مېشك، كە ئەو ناوچەيە بەرپرە لە ھەستەكردن بە خودمان و لە كەسانى دى جىامان دەكاتەو. لەكاتى چالاك كەردنى ئەو ناوچەيە ژنە راھىيە فرانسىسكان وايان ھەستەكرد كە خودا لەگەلئاندا، ھەرەك چۆن ھەستى رۇوحى بىن وىنەيان ھەبوو.

(۱) تاقىكردنەو مەسولمانان لەكاتى نۆرئە و خۆشەويستى قورئان و ھىتەنى ناو پىرۆزەكانى خواى پەروەردگار كراو.

ماوەى بىست خولەك لە رۆژنىكدا گەرەنتىيە بۆ ھىواش كردنەوھى پىروون.

۴- ئەو بىروكە و بنەمايانەى تووندېرھوھ ئايىنىيەكان ھەيانە، تووشىي دڵەراوكتيان دەكات و دەبنە ھۆى وىزان كردنى دەمارەخانەكانى مېشك.

خوینەرى بەرێز:

لەم گەشتەمان لە گەل زانستەكانى بايۆلۇجيا بينيمان كە جىناتەمان بەرپۆلئىكى گرنىگ ھەلەمستىت لە ئاراستەكردنى مېشك بۆ وەرگرتنى چەمكە پرووھى و ئايىنىيەكان، ئەمەش لەرپىگەى درووستكردنى گۆزەرھوھى كىمىيائى كە درووستبوونى دەمارەخانەكان ئاراستە دەكات و ناوئەكانى مېشك كە بەرپرسن لەو ھەستانە چالاكيان دەكات.

ھەرۆك چۆن بينيمان كە پەيوەندى نىوان مېشك و باوەر پەيوەندىيەكى ئالوگۆرە. چونكە وەك چۆن بوونى ناوئەندى بەرپرس لە ھەست و سۆزە پرووھى و ئايىنىيەكانمان لە مېشكدا سەلمىتراوھ، بەھەمان شپوھ سەلمىتراوھ كە چالاكىيە ئايىنى و پرووھىيەكان گۆرپانكارى ئەرتنى لە چالاكى مېشكدا ئەنجام دەدەن. دەرەنجامى كارلئىكى ھەردوو لاش ژيانئىكى بى دڵەراوكتىر و پاكتەر.

زۆرئەك لە دىندارەكان ھەلۆستىكى ناروون (لايەنگر يان دژ) لەبەرەمبەر دۆزىنەوھەكانى زانست دەربارەى پەيوەندى نىوان بايۆلۇجيا و ھەستە ئايىنىيەكان ھەلەبژێرن. ئەو ھەلۆستەش دەگەرپتەوھ بۆ پىنداگرىيان لەسەر ئەوھى كە بەتەنيا پرووھ تايبەتە بە فیترەت و ھەستە پرووھىيەكان و، پىيان واىە كە لاشە (بە جىنات و مېشكەوھ) ھىچ پەيوەندى بە ھەستە ئايىنىيەكانەوھ نىيە.

گومان لەوھەدا نىيە كە ئەو ھەلۆستەيان زادەى كەم و كورپىيە لە تىگەيشتن لە سرووشتى ھەستەكان و پەيوەندىيان بە گۆزەرھوھ كىمىيائىيەكان (كە كاردەكەنە سەر جىنات)، و پەيوەندى بە دەمارەخانەكانى مېشكەوھ. چونكە ھەموو ئەو ھەستە ئەرتنى يان نەرتنىيانەى ھەستيان پىدەكەين، بەرزىن يان نزم، ئەوا بەرھەمى گۆزەرھوھ كىمىيائىيەكان و دەمارەخانەكانن. لەبەرئەوھ پىوېستە بەدواى ئەلقەى

پەيوەندى نىۋان خودى مروث (عقل - نەفس - رووح) لەلايەك و، بايۆلۇجيا لەلايەكى تردا بگەپيىن. دەرچەى ئەوەش بە نكۆلى كردن لە بەرھەمەكانى زانست نايىت. لە باسى ھەشتەمدا جارنىكى تر دەگەپيىنەو ھەر ئەو ھەلۆستەى نكۆلى كردنە.

لەنكۆلەنەو ھەربارەى پەيوەندى نىۋان چەمكە رووحى و ئايىنيەكان بە بايۆلۇجيا تەواو نايىت، بەبى ھەولدان بۆ ۋەلامدانەو ھەى پرسىارىنىكى زۆر گەنگ: ئايا دل پەيوەندى بەم چەمكەنەو ھەيە؟ باسى ئايىندە بۆ ئەم پرسە تەرخان دەكەين.

باسمە شەشەم : باوەر و بايۇلۇجيا - ۲

دل و دیندارى

دل له فیکری ئایینی و رهوشتیدا هەر له دیرزەمانهوه پینگەیهکی گرنگی هەبووه، تا ئەو ئاستەى که له ئەفسانەکاندا به جەوهەری مرۆف دانراوه و، جەخت لەسەر پینگەى دل دەکەنەوه وەك هیزنکی کاریگەر لەسەر ئەنجامدانی چاکه و خراپه. لەبەر ئەوه میسریه کۆنەکان گرنگی تایبەتیان به دل داوه و لەدوای مردن له دەفرنکی تایبەتدا لەتەنیشت لاشەى مۆمیاکراودا دایانراوه، چونکه لەدیدى ئەواندا دلە که له جیهانهکەى تردا گرنگی پێدەدرت و بههۆیهوه سەرەنجامى مرۆف بۆ سزا یان پاداشت دیاریدەکریت.

لەبەردى ئیبرزدا (سالى ۱۶۰۰ پ.ز) له بەشى تایبەت به نەخۆشییهکانى دل هاتوو، که کەسایەتى و رهفتار و نەخۆشییهکانى دل پەيوەندىيان به رۆلى دل و قەبارەى دلەوه هەیه. هەر لهو بەردییهدا باسى دلى سپی و دلى رهش و دلى گەوره هاتوو، هەر وەك چۆن نەخۆشییه دەروونییهکان و نەخۆشییهکانى دل گەریتراونەتەوه بۆ ناتەندرووستى دل، لەبەر ئەوه ئەو نەخۆشییانە وەك نەخۆشى جەستەى چارەسەر دەکرین، چونکه ناکرێ دەروون و لاشه له یه کتر جیا بکرنەوه. ئەم گرنگیدانه به دل به درێژایى کات و له هەموو ژیارستانیهتەکاندا گرنگی پێندراوه، تا وایلهاتوو به هەموو زمانه جیهانییهکان دەبیستین دەوتریت، فلان دلى سپیه و فلان دلى رهشه و فلان دلى رهقه و فلان دل نەرمه و فلان به گۆنى دەنگى دلى دەکات و...بەم شێوهیه.

پاشان ئايىنە ئاسمانىيەكان ھاتىن تا ئەو چەمكە دووپات بىكەنەو، ئەوھتا قورئانى پىرۆز دەفەرموئەت :

﴿ فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ ﴾ (الحج: ۴۶).

واتە: چاۋەكان كۆر ناپن، بەلكو دلى ناو سىنە كۆر دەيىت.

ھەرۈەك چۆن لە فەرموودەي سەحىدا ھاتوۋە: (ألا إن في الجسد مضغة إذا صلحت صلح الجسد كله، وإذا فسد فسد الجسد كله، ألا وهي القلب).

واتە: لە لاشەدا پارچە گوشتىك ھەيە، ئەگەر چاك بوو ئەوا ھەموو لاشە چاك دەيىت، ئەگەر خراب بوو ئەوا ھەموو لاشە خراب دەيىت، ئەويش دلى.

ھەرۈەك چۆن مادىيگەراكان بىردۆزى داروينيان كۆدە دەروازىيەك بۆ ھىرش كۆدە سەر ئايىنەكان، بەھەمان شىۋە تەوھرى دلىان لە ھىزرى ئايىنى و رەووشىدا كۆدە دەروازىيەكى دى بۆ ھىرش كۆدە. بەو پىيەي كە چەمكى زانستى باو وايدەيىت كە ھەموو كۆدەرە عەقلى و سۆزدارى و رەووشى و رەفتارىيەكان لەلايەن مېشك/عەقل ئاراستە دەكۆرن، و دلى ھىچ رۆلىكى تىدا ناگىرەت.

لە ھەمان كاتدا، زانستە شىكارىيەكان و فەرمانى ئەندامەكانى لاشە تا سى سالى رابردووش ۈەك ترومپا (مزهخە) سەيرى دلىان دەكۆد، كە دواي پركۆدنى لە ئۆكسجين دووبارە خۆن كۆ دەكاتەوھو دابەشى دەكاتەوھ. ھەرۈەھا مېشك ھەلدەستەت بە ديارىكۆدنى ھىزو ژمارەي لىدانەكانى دلى لە خوولەكىدا، بەپى پىويستى لاشە^(۱).

(۱) مېشك ھەلدەستەت بە رىكخستى كارى دلى لەپىنگەي دەمارىكى چالاكەر كە بە دەمارى سىمپتارى ناسراو، ھەرۈەھا دەمارىكى تىرش كە رۆلى ھىوركەرۈو دەيىت و پى دەگۆرنىت جارىمپتارى، ئەو دوو دەمارەش پىكەو دەزگاي دەمارى خۆنەكۆد پىكەھىنن، كە مەووف ھىچ دەسلەتلىكى بەسەردا نىيە.

لە دۆخى ناسايىدا دلى زىاتەر لە سەد ھەزار جار لەرۋىنىكدا گۆر دەيىت و خاودەيىتمەو. جا كاتىك تەمەنى مەووف دەگاتە ھەفتا سال، ئەوا مىليۇنىك بەرمىل خۆنى دابەشكۆدوۋ، ئەمەش لەپىنى تۆپىكى دەمارى خۆنى زۆر وورد كە درىزىيەكەي دەگاتە سەد ھەزار كىلومەتر.

لە ماوەی چارەگی کۆتایی سەدەى بیستەمدا، تەقینەوبەهکی زانستی زۆر گەوره لە بواری زانستەکانی دڵدا روویدا، کە توێژینهوه یەك لەدوای یەكەکان دێیان سەلماند کە دڵ تەنیا ترومپایەك نییه و پەیمەندی نێوان دڵ و مێشك پەیمەندی نێوان کۆیلە و گەوره نییه، بەلکۆ سەرۆکایەتییەکی بە نۆرەیه. ئەو راستییە زانستیانه وەك خەیاڵی زانستی وابوون لەبەر نامۆییان و پێچەوانەییان لە گەل چەمکە باوەکاندا. لێرهدا هەندێك لەو راستییانه دەخەینەپروو:

یەكەم: دڵ موگناتیسیکی بەهێز و بەرھەمھێنەرێکی چالاکی کارەبايه

ماسوولکەى دڵ لە سەدان ھەزار خانەى ماسوولکەى تێکچەقیو پێکدێت کە وەك یەكەى یەكگرتوو کاردەکەن، کە خوێن لە چوار رینگاو پالڤەدات تا دەگاتە زگۆلەى چەپ کە دەکاتە دوا وێستگە و ئەویش پالڤەداتە خوێنەر و ئەویش خوێن دەگەيەنیتە ھەموو بەشەکانى لاشە.

ھەموو خانەى یەك لە خانە ماسوولکەى یەكەى دڵ بوارێکی کارۆموگناتیسی ھەيە^(۱)، کە وێناى ئەو زمانە دەکەن کە خانەى یەك لە گەل خانەکانى ترى دەورووبەریدا بەکارى دینیت.

خانە وەرگرەکان ھەلەستن بە کردنەوێ کۆدى ئەو نامە کارۆموگناتیسیانە و لە گەلیدا کارلێك دەکەن بە دیاریکردنى ھێز و ئاراستە و کاتى گرزبوونەوێ، ئەمەش رەنگدانەوێ دەیت لەسەر بارودۆخى سرووشتى لەسەر شێوێ گۆرپانکارى تیببى نەکراو لەسەر رێژە و رێکخراوێ لێدانەکانى دڵ، ئەو گۆرپانکاریانە لە ھێلکاری دڵدا بەروونی دیارن و پێیان دەگووتریت گۆرپانکارى رێژەى لێدانەکانى دڵ^(۲) (HRV) Heart Rate Variability.

(۱) لەپێى سېستەمى conducting system خانە ماسوولکەى یەكەى دڵ رێکدەکەون، کە لە ناوێندى دەمارى و تۆرى دەمارى فراوان پێکدێت، بەھۆیەو نامەکان لە شێوێ لێدانى کارمابى دەگوازرێنەو.

(۲) McCraty, R, M, Atkinson, et al. (1995). The effects of emotions on short term heart rate variability using power spectrum analysis American Journal of Cardiology 76:1089-1093
Umetani, K, D, H. singer, et al. (1998). Twenty-four hours time domain heart rate variability and heart rate: relations to age and gender over nine decades. Journal of the American collage of Cardiology 31(3): 593-601

دەكرى چالاكى كارەبائى ماسوولكەى دىل لە ھەر شوئىكى پىستى مروفدا تۆمار بىكرىت، بە بەكارھىننى تۆماركەرى كارەبائى دىل ECG . بەھىزى ئەو چالاكىيە شەست ئەومندەى بەھىزى چالاكى كارەبائى مېشك دەيت، كە تەنبا دەتوانرىت لە سەردا تۆمار بىكرىت، لەرىنگەى نەخشەى كارەبائى مېشك EEG .

گۆرانكارىيەكانى چالاكى كارەبائى دىل دەبنە ھۆى بەرھەمھىننى بوارىكى موگناتىسى گۆراو بە دەورەى دىلدا (ھەرۈەك چۆن بىردۆزى كارۋموگناتىسى ماكسونىل ئەو دەسەلمىنىت). ھىزى ئەو بوارە موگناتىسىيە ۵۰۰۰ ئەومندەى ھىزى بوارى موگناتىسى مېشكە، دەكرى لە دورى ۲-۳ مەتر لە دورى لاشەى مروف ھەستى پىبىكرىت^(۱).

تاقىكرىدەنەوكان سەلماندىوانە كە بوارى كارۋموگناتىسى دىل كارىگەرى ھەيە لەسەر (شەپۆلە كارەبائىيەكانى ئەلغا) كە لە مېشك دەردەچن و لە كاتى ھەسانەوودا چالاك دەبن، دەكرى ئەوھش لە رېنى نەخشەى كارەبائى مېشك ھەستى پىبىكرىت^(۲).

ھەرۈەك چۆن بەم دوايىانە بە بەكارھىننى ئامرازى تۆماركەرى ورد سەلمىتراو كە روودانى كارلىكى نىوان دوو بوارى كارۋموگناتىسى دىلى دوو كەسى تەنىشت يەك لە ھەندى بارودۇخدا دەيتتە ھۆى گونجان و نرىك بوونەوود لە ھەندى كاتىشدا دەيتتە ھۆى دووركەوتنەو^(۳).

ئەگەر زۆرىك لە توئىرمان رەخنە لە ئەنجامى ئەو توئىرنەوانە بىگرن، بەلام تىكىگىرانى بوارە كارۋموگناتىسىيەكان بابەتلىكى سرووشتى فىزىيائىيە ھەموومان

(۱) Damasio, A. R. (1994). *Descartes Error, Emotion, Reason and the human Brain*. NY, G.p ., putnams Sons

.Watkins, A. D. (1995). *Prceptions, emotions and immunity: an integrated homeostatic network*. Quarterly Journal of Medicine 88: 283-294

Gahery, Y. and D. Vigier (1974). *Inhibitory effects in the cuneate nucleus produced by va-goartic zfferent fibers*. Brain Research 75: 241-246

Mc Craty , R. and M. Atkinson (1999). *Influence of afferent cardiovascular input on cognitivr performance and alpha activity*. Proceedings of the Annual meeting of the pavlovian society, tarytown. NY

Rein, G., M. Atkinson, et al. (1995). *The Phisiological and psychological effects of compassion and anger*. Journal of Advancement in Medicine 8(2): 87-105

لە تەشۋىش و تېڭىگىرانى تۆرەكانى مۇبايل و ئامىرە ئەلىكتېرۋىيەكانى تر ھەستى پىندەكەين.

دلەكانمان چى دەلىن؟

ئەگەر سەرنجى ئەو شەپۆلە جىاوازەنە بەدىن كە لە دلەو دەردەچەن، دەينىن كە لەرۋى خىرايى و ھىۋاشىو جىاوازن؛ ئەو دەنگانەي پزىشكەكان لە رېي بىسەرۋە گۆيى لىدەگرن شەپۆلەكانى ھىۋاشن، جا كاتىك لە قۆلەو ۋەرىدەگرن ھىۋاشترە، بەلام شەپۆلە كارۋموگناتىسيەكان زۆر خىران و خىرايەكەشيان لە كاتىكەو بۇ كاتىكى تر جىاوازە ۋەك لە ھىلكارى دلدا دەردەكەوت.

با ناۋەرۋكى ئەو نامانە يىنىنە بەرچاومان كە شەپۆلە جىاوازەكان ھەلىانگرتون، بەراورد بىكە لە نىۋان كارىگەرى ھىمىكەرۋەي لىدانى داىك لە پىشتى مىندالەكەي لە كاتى گرىندا، لە گەل كارىگەرى كاتى سەيركردنى فلمىكى ترىناكدا، ھەرۋەھا كارىگەرى مۇسىقاي خاۋ و مۇسىقاي خىرا لەسەر لىدانەكانى دل و خىرايى ھەناسەدان و كردارى ھەرس كردن و كردارە عەقلىيەكان و لايەنى دەروونىي...

جا ئەگەر بوارە موگناتىسيەكانى دەروپەرمان بەيى ئەندازە زانىارىيان ھەلگرتىت^(۱)، ئەوا ئايا جۆرى ئەو زانىارىيانە چىيە كە دەكرى شەپۆلە كارۋموگناتىسيەكان لە دلەو و بۇ دل ھەلى بگرن؟

بە نموونەيەك لەسەر چۆنىەتى مامەلەكردنى لاشەي مەرۋف لە گەل شەپۆلە كارۋموگناتىسيەكان رى بۇ ئەو ۋەلامە خوش دەكەين:

چاۋى مەرۋف ھەوت رەنگى سەرەكى لە رەنگەكانى پەلكەزىرپەنە دەينىت، كە لە رەنگدانەو ۋە درىياندا جىاوازن، تۆرى چاۋ ئەو شەپۆلانە دەگۆرپىت بۇ

(۱) ھەلە ئەو زاۋىراۋە يىنىنگە يىنىتە بەرچاۋت كە بەرگەھەۋاي زەي پر كەردوۋە، قەي مەرۋفەكان بە مۇبايل، پەخشى تەلەفزیۋنى دىان ھەزار كەنال لەرپى مانگە دەستكردەكانەو، ئەو زانىارىيانەي لەرپى ئىنتەرنىتە پەخش دەكرىن، ھەموو ئەو زانىارىيانە شەپۆلە كارۋموگناتىسيەكان ھەلىان دەگرن تا بگەنە ئەو ئامىرانەي تواناي ۋەرگرتنى ئەو شەپۆلانەيان ھەيە دەتوانن ھىناكانيان شىبەكەنەو(رادىۋ و تەلەفزیۋن و سەتەلايت و كۆمپيۇتەر و....).

ھىماي كارھايى و دەمارەكانى بىنن دىيانگوازىنەو بۇ ناومندەكانى بىنن، تا دەگاتە توپكىلى مىشك كە كۆدەكە دەكاتەو دىيانگۆرپىت بۇ رەنگە جىاوازەكان. كارەكە لىرەدا ناوەستىت، بەلكو تىكەل بوون لە نىوان شەپۆلى ئەو حەوت رەنگەدا روودەدات، بۇ ئەوئەي بتوانىن ژمارەيەكى بىن ئەندازەي رەنگەكان بىنن، كە مروف لە ئىستادا رۆژ لەدوای رۆژ داھىنانى تىدا دەكات^(۱).

لەو نمونەيەدا، مىشك شەپۆلە تىكەل بووكان دەگۆرپىت بۇ ژمارەيەكى بىن سنورى رەنگەكان، ئايا رۆلى دل لىرەدا چىيە؟ بۇ وەلامدانەوئەي ئەو پرسیارە چەمكىكى زۆر گرنگ دەخەينەرەو كە ئەوئەي چەمكى يەكگرتنە.

پتوھنووسان - يەكگرتن ^(۲) coherence:

يەكگرتن ھاوکاری و گونجانی نىوان چەند سىستەمىكە كە بە فرمانىكى ديارىكراو ھەلدەستن، بۇ بەرھەمھىنانى فرمانىكى ئالۆزتر^(۳).

لەلاشەي مروفدا يەكگرتن سى ناستى ھەيە. يەكگرتنى فسيۆلۆجى (لاشەي) كە لە ھاوکاری و گونجانی ھەندىك دەزگای لەشدا دەردەكەوت لە كاتى ئەنجامدانى كارىكى ديارىكراودا، وەك ئەوئەي لە نىوان ماسوولكەي دل و

(۱) لەكاتى تام كردنى خواردندا ھەمان شت روودەدات. مەمىلەكانى سەر زمان تامى چوار جۆر تام دەكەن: (ترش - شیرین - تال - سوز)، ئەو مەمىلانە ھەلدەستن بە وەرگىترانى ئەو تامانە بۇ شەپۆلى كارھايى (كۆد) و دەگەنە ناومندەكانى تام كردن لە مىشكدا، لەوئەدا كۆدەكە دەكرتەو. ئەم نامە بنچىنەيەنە تىكەل دىن و بەمەش ژمارەيەكى يىكۆتايى تامى خواردنە جىاوازەكانمان دەستەكەوت كە مروف دىيانخوات، بە جىاوازی كلتورى خواردنى جىاوازيان .

(۲) Coherence: گونجان: زاراومەكە كە رۆژانە دىتە پىشان. گونجان لە مۇسقىدا برىتيە لە رىك و پىكى تۆنەكان و دىنگى نامىرە مۇسقىيەكانە، بۆئەوئەي ئاوازىكى خۆش يىتە بەر گونمان نەك ئاوازىكى نەشاز. گونجان لە فیزیادا برىتيە لە يەكگرتنى زياتر لە شەپۆلىك بۇ دەركردنى شىومەكى رىكخراو، وەك يەكگرتنى فۆتۆنەكانى رووناكى بۇ دەركردنى تىشكى لىرە.

(۳) Mc Craty, R. (2000). Psychophysiological coherence: A link between positive emotions, stress reduction, performance and health. Proceedings of the Eleventh International Congress on Stress, Manana Lani Bay, Hawaii

Childre, D. and B. Cryers (2000). From Chaos to Coherence: The Power to Chang Pemge Performance. Boulder Creek, CA, Planetary

Tiller, W., R. McCraty, et al. (1996) Cardiac coherence; A new non-invasive measure of autonomic system order. Alternative Therapies in Health and Medicine 2(1): 52 – 65

كۆنەندامى ھەناسە روودەدات بۇ داينىكرىنى پىداۋىستىيەكانى ئۆكسجىن بۇ يارىزنى راكرىن لە كاتى راكرىندا.

لەسەر ئاستى دەروونىش، گىرنگىدەرانى بواری كارۋوموگىناتىسى دىل دەستەواژەى (دۇخى يەكگىرتىن) بەكاردەھىتىن بۇ ۋەسەف كىردىنى ھەستە نەرتىيەكان، ۋەك خۇشەۋىستى و رىز و خۇشى سەركەۋىتىن، دەستەواژەى (يەكەگىرتىن) بەكاردەھىتىن بۇ ۋەسەف كىردىنى ھەستە نەرتىيەكان، ۋەك رىق و توۋرەمى و دىلتەنگى و يىھىۋاىى.

دۇخى يەكگىرتىنى دەروونى دەپتە ھۆى دروۋىستىۋونى يەكگىرتىنى لاشەى، كە لە رىك و پىكى لىدانەكانى دىل و ئارامى كۆنەندامى دەمارى خۇنەۋىستانە و چالاكى مىشك و ئەندامەكانى تىرى لاشە دەردەكەۋىت، لەگەل بوونى (يەكگىرتىنى عەقلى) كە دەپتە ھۆى ساف بوونى مىشك و باشتىروونى ھەستان بە كىدارە عەقلىيەكان، باشتىر بىنىن و باشتىر بىستىن و باشتىروونى كاردانەۋەكان.

كەۋاتە، يەكگىرتىن لايەنى دەروونى و عەقلى و لاشەى دەگىرتەۋە، كە دەپتە ھۆى چالاكى كىردەمى زىاتىر و دىلەۋاۋىكى كەمىتر و بەدەپتەننى ئارامى دەروونى و ھەستىكرىن بە رەزامەندى و چەندىن سوۋدى تر لەسەر ھەر سى ئاستە جىۋاۋازەكان.

لە بەرامبەرىشدا، دۇخى نەبوونى يەكگىرتىنى دەروونى دەپتە ھۆى نەبوونى يەكگىرتىنى فىسۋىلۋىجى، كە لە ناپىكى رىژەى لىدانەكانى دىلدا دەردەكەۋىت و دەپتە ھۆى زىادىبوونى چالاكى كۆنەندامى دەمارى سىمپتاۋى و، ئەمەش دەپتە ھۆى زۆر نەخۇشى دەروونى - لاشەى، ۋەك زام (قورخەى) گەدە و ھەۋكىردىنى قۇلۇن و نەخۇشىيەكانى رۇماتىزم و لاۋازىبوونى بەرگىرى لەش و بەرزىۋونەۋەى پەستانى خۇن و سىنگ كۆرە و جەلتەى دىل و تەنانەت مىردىنى لەناكاۋىش^(۱).

(۱) لە دۇخەكانى نەگونجەنى دەروونىدا، توۋرەمان تىببىيان كىردۋە كە:

أ- نىمىۋونەۋەى دۇرە تەنەكان S-IgA كە بە ھىلى بەرگىرى يەكەم دادىرتى لە بەرگىرى كۆنەندامى ھەناسەدان و ھەرسىكرىن و دەردان.

ب- كەمىۋونەۋەى رىژەى ھۆپمۇنى DHEA كە بە ھۆپمۇنى دۇرە پىرى ناسراۋە. كە ئەمەش دەپتە ھۆى نىمىۋونەۋەى بەرگىرى لەش و نەخۇشىيەكانى دىل و بەرزىۋونەۋەى رىژەكانى شىرەنچە و زەھابەمە.

ھەرۋەھا نەبوونى يەككىرتنى دەرۋونى دەيتتە ھۆى روودانى كەموكۇرى لە يەككىرتنى عەقلى و لە شيۋەى پشۋى و شەكەتى بىروھۇشدا دەرەكەوتت !

لەبەر ئەۋە دكتور پۇل رۇش Paul Rosch (سەرۋكى پەيمانگاي ئەمىرىكى بۇ چارەسەركردنى دىلەپاۋكى) دەلىت كە ۷۵-۹۰٪ لەۋ نەخۇشانەى سەردانى نۆرىنگەكانى دەرۋە دەكەن بۇ پشكىنى سەرەتايى كىشەكەيان دەگەرپتتەۋە بۇ نەبوونى يەككىرتنى دەرۋونى. ھەرۋەھا دەرۋش دەلىت: چەمكى تەندرووستى لە ئىستادا سنوورى نەبوونى نەخۇشى تىدەپەرىتتە واتا تەندرووستى تەنيا ماناى نەبوونى نەخۇشى نىيە، لەراستىدا تەندرووستى برىتتە لە يەككىرتن و گونجان لە گەل خۇمان و خەلك و ژىنگەدا.

ئىستاش دەگەرپتتەۋە بۇ ئەۋ پىرسەى كە دەلىت دىلەكانمان چى دەلىن و چۆن دىل لە گەل بۋارە كارۋموگناتىسىيەكاندا مامەلە دەكات و ئەۋە چ پەيوەندىيەكى بە يەككىرتن و گونجانەۋە ھەيە؟

دىلەكانمان چۆن فىرى قسەكردن بوون؟

تىكەلبوونى بۋارە كارۋموگناتىسىيەكانى كەسانى نىك يەك دەگەرپتتەۋە بۇ ئەۋ كاتەى كە لە رەھمى دايكدا كۆرپەلە بوو، ئەۋ كاتەى بەتەۋاۋى بە بۋارى كارۋموگناتىسى دلى دايكمان داپۇشراۋوۋىن. ئەمەش لەسەر شيۋەى كارلىك كرىن و تىكەلبوونى شەپۆلەكانى وئەكىشى كارەباى مىشك و وئەكىشى كارەباى دلى ھەرىكە لە دايك و كۆرپەلەدا دەرەكەوتت.

ج- بەرزىۋونەۋەى رىژەى ھۆرمۇنى كۆتىزۇن(ھۆرمۇنى دىلەپاۋكى)، كە دەيتتە ھۆى بەرزىۋونەۋەى فشارى خرىن و بەرزىۋونەۋەى رىژەى شەكر لە خرىندا، ھەرۋەھا دەيتتە ھۆى لاۋازى ئىك و زەھايەر و لاۋازىۋونى بەرگىرى و دواكەوتنى سارپىزۋونى برىنەكان. لەبەرەمبەرىشدا گونجانى دەرۋونى دەيتتە ھۆى زىادەۋونى ناستى ھۆرمۇنى دژە پىرى بۇ دوو نەۋەندە، ھەرۋەھا كەمبوونى ھۆرمۇنى دىلەپاۋكى بۇ دوو نەۋەندە.

Grossarth-Maticek, R. and H. J. Eysenck (1995). Self-regulation and mortality from cancer, coronary heart disease and other causes: A prospective study. *Personality and Individual Differences* 19(6): 781 – 795

Fredrikson, B. (1998). What Good are positive emotions? *Review of General Psychology* 2(3): 300-319

دَل بە ناردنى پەيام و زانىارى بۆ مېشك و بەشەكانى ترى لاشە وەلامى
ئەو زانىارىيانە دەداتەو كە پېنى دەگات، ئەمەش لە شىۋەى (ھۆرمۇنات كە دَل
دەريان دەدات) يان لە رېنى دەمار(لە رېنى كۆسەندامى دەمارى خۆنەويستانە)
يان مىكانىكى(لە شىۋەى رىنكخستى ئاستى لېدانەكانى دَل و گۆرپانكارى
لە فشارى خوتىندا)، ئەمە لەلايەنى پەيامە كارۋوموگناتىسيەكان و، پاش
كەمىكى تر بە درىژى ئەو بابەتە دەخەينەپروو.

بۆ بەلگەھىنانەو لەسەر رۆلى بوارى كارۋوموگناتىسى دلى مروف لە بەدېھىنانى
يەكگرتى دەروونى و عەقلى و لاشەى، پسپۆرپانى ئەو بوارە چەند ئاستىكى تر
دەخەنەروو كە ئەو شەپۇلانە ئەنجاميان دەدەن، لەوانە:

۱- پەيوەندى لەناو لاشەى مروفدا:

دەكرى چارەسەر بە دەرزى چىنى Acupuncture كۆنترىن پراكتىكى بوارى
كارۋوموگناتىسى يىت؛ كە دەگەرپتەو بۆ سى ھەزار سال پېش زايىن.

ئەم لەقى پزىشكى چىنى كۆن لەسەر ئەو بىرۈكەيە دامەزراو كە رىنچكەى
وزە (بوارى كارۋوموگناتىسى) لە ناو لاشەى مروفدا ھەيە، كە بەرپرسن لە
تەندرووستىي و نەخۇشى مروف و ئەو رىنچكانە لەسەر شىۋەى بەشى ھەستىار
لە لاشەدا دەردەكەون، وەك گوى و دەست و پى.

لەبەر ئەوە پسپۆرپانى ئەو بوارە ھەلدەستن بە دانانى دەرزى بېچوك لە چەند
خالىكى ديارىكراوى ئەو ئەندامانەدا، بۆ چارەسەر كەردنى نازار و زۆر نەخۇشى
لە شوتە جىاجىاكانى لاشەدا.

يەككە لە سەرسورھىنەرتىن كارەكانى دەرزى چىنى بەكارھىنانىيەتى لە
سر كەردنى نەخۇش پېش نەشتەرگەرى^(۱).

(۱) پزىشكى سەردەم سەركەوتنى ئەم تەكنىكەى بە بىردۆزى (دەروازە Gate) وەسف كەردووە. ئەم بىردۆزە
واى دەمىت كە ئەو لەرەنەو مەي پسپۆرپان بەھۆى ئەم دەرزىيەو لە لاشەدا دروستى دەكەن، ھەلدەستن
بە ناردنى شەپۇلگەلىك كە ھەلدەستن بە داخستى ئەو دەروازانەى كە نازارىان پىدا تىپەر دەمىت، بەمەش
نازارەكە ناگاتە مېشك.

بۇ يەكلایىكردنەۋەي ئەو سەرسورپمانەي بالى بەسەر ناۋەندە زانستىيەكاندا كېشاۋە لەھەمبەر ئەو تەكنىكە، پەيمانگاي نىشتمانى تەندرووستىي NIH لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا بەياننامەيەكى دەرکردۈۋە بەكورتى دەلىت: سەرەراي ئەۋەي كە ئەستەمە پزىشكىي چىنى كلاسكىي بە چەمكە شىكارى و فسيۇلۇجىيەكانى ئىمە لىكدانەۋەي بۇ بىكرىت، بەلام نىكۈلى ناكرىت لە كارىگەرى دەرزى چىنى لە ديارىكردن و چارەسەر كىردنى زۆر نەخۇشى.

۲- پەيوەندى لەگەل مەۋقۇدا:

زانايان گەشتوۋنەتە ئەۋەي كە بوۋنى ماددە كىمىيەكان (كە بە فيرۇمونات Pheromonat ناسراون) و لە ئارەقى مەۋقۇدا دەرەدەرىت و كەسانى دى بوۋنى دەكەن (بەلام ھەست بەبۇنەكەي ناكەن) و، دەيتە ھۆي ھەلقوۋلانى زۆر ھەست و سۆز ۋەك دايكايەتى و خۇشەۋىستى، يان ۋەك نەبوۋنى مەيل لە ھاۋسەرگىرىكردن لەگەل ئەندامە نىزىكەكانى خىزان.

زۆرىيە زانايانى بايۇلۇجى بەو مىكانىزمە كىمىيەكانە وازيان ھىناۋە و، ھەستىيان بە بوۋنى رۇلىكى تىرى گىرنگى بۋارە كارۋموگىناتىسىيەكان نەكردۈۋە، جا كاتىك بەم دوايىيانە ھەندىك لە زانايان گىرنگىيان بەو بۋارەدا گەشتە چەند دەرەنجامىكى سەرسورپھىنەر.

بۆيە ئەگەر لە ئىستادا گەنجان باس لە كىمىا بىكەن (كە مەبەستىيان فيرۇمونات) ە بۇ لىكدانەۋەي نەپتى سەرنجراكىشانىيان لە يەكەم نىگاۋە لەلايەن رەگەزى بەرامبەرۋە، ئەۋا دەستەۋارەي (سەرنجراكىشان) سەدان سال پىش ئىستا بەكارھىنراۋە!! بەم دوايىيانە توتۇرمان بوۋنى گونجانى بۋارە كارۋموگىناتىسىيەكانىيان سەلماندوۋە لەنتوان دلى ئەۋانەي ھۆگرى يەكتىبون، چ لەنتوان خۇشەۋىستاندا يان لەنتوان دايك و مىندالەكانىدا !

د. گارى شۋارتز Gary Schwartz (مامۇستاي پزىشكىي دەرۋونى لە زانكۆي ئەرىزۇنا) بەدۋاداچوۋنى بۇ ۳۰۰ نەخۇش كىردۈۋە كە نەشتەرگەرى چاندنى دلىان بۇكرارە، دۋاي نەشتەرگەرى بۆي دەرەكتوۋە كە گۇرپانكارى رىشەيى

دەروونى و عەقلى بەسەر ھەموو ئەو نەخۇشانەدا ھاتوۋە، بەتايىبەت ئەوانەى دلى دەستکردىان بۇ دانراۋە! بەلام زۆرىك لە پزىشكانى دلى و نەخۇشىيە دەروونىيەكان ئەۋمىيان رەتكردۆتەۋە كە ئەو گۆرپانكارىيانە بۇ ئەۋە بگەرپتەۋە كە دلى ئەركى عەقلىي و ھەستىي ھەيىت و، لىكدانەۋەى ئەۋەى بۇ دەكەن كە ئەو نەخۇشانە لەسەر لىۋارى مردن بوون و بەر لە ئەنجامدانى نەشتەرگەرى و دۋاى نەشتەرگەرى ئازارى زۆرىان دىۋە، نەمەش بۆتە ھۆى روودانى گۆرپانكارى گەۋرە لە بارودۆخى دەروونى و عەقلىياندا.

۳- پەيوەندى لەگەل روۋەكدا:

توتۇرىنەۋە زۆر و زەۋەندەكانى زاناي روۋەكناسى ھىندى د.بۆس Jagadis Bose دەريانخستروۋە كە روۋەكىش كۆنەندامى دەمارى ھەيە، كە زۆر لە كۆنەندامى دەمارى مروڧ و ئازمىل دەچىت^(۱)! لەرنى ئەو كۆنەندامەۋە، زانايان تۋانىۋىيانە لىكدانەۋە بۇ زۆر دياردە بىكەن كە ئەستەمە بە مىكانىزمە كىمىيەكان لىكدانەۋمىيان بۇ بىكرىت، ۋەك خاۋبوۋنەۋەى گەلای روۋەكى (خانمە شەرمەنەكە) كاتىك دەستى لىدەدەيىن.

سەلمىتراۋە كە كۆنەندامى دەمار بواری كارۇموگناتىسى ھەيە كە لەگەل بۋارە كارۇموگناتىسىيەكانى دەۋرۋەرى كارلىك دەكات، نەۋەنى ئەۋەش سىس بوونى ھەندىك روۋەكى مالىەكانمانە لەكاتى سەفەر كەردنى ئەۋانەى راھاتوون بە گىرنگى پىدانىان!

۴- پەيوەندى لەگەل بى گىانەكان:

يەككە لە توتۇرىنەۋە سەرسۈپھىنەرەكانى ئەو بۋارە، ئەو توتۇرىنەۋەيەكە زاناي يابانى ماسارۇ ئىمۇتو Masaro Emoto لەسەر دلوپەكانى ئاۋ ئەنجامى داۋە لەكاتى بەستىياندا^(۲).

(۱) توتۇرىنەۋەكانى لە كىتەبى The Nervous Mechanisms of plants دا بىلاۋكردۆتەۋە.

(۲) كۆنەندامى دەمارى روۋەك لە خانە و ناۋەندى دەمار پىكىدەت، ھەروەھا بەستەر Synapass و رىشالى ھاتوۋ و رۇيشتو Afferent. Efferent nerve Fibers و كەۋانى دەمارى كاردانەۋمى Reflex arc بوونىان

ئىمۇتۇ تېببىنى بوونى رىكخراوى بلوورە ئاويىەكانى كرد چ لە شىوہى رىكخراويىەكى سەرسورھىتەر يان بى سەروىەرى نارېك كاتېك كە لەبەردەمى ئاودا ھەستەكانمان دەرېرېن چ بە ھەست و سۆزى خۆشەويستى = يەكگرتن يان (رق = يەكنەگرتن) كە لە دلى ئەو كەسانەدا ھەيە كە بەو تاقىكردنەويە ھەلدەستن !!

گومان لەوہدا نىيە كە دەرەنجامەكانى ئەو توئزىنەوانە لە سەرووى چاوپروانى زۆرىەى زانايان بوو، بۆيە ھىرشىيان كرده سەر ئىمۇتۇ و بە نابابەتى تۆمەتباريان كرد.

سەيركردنى دل ۋەك موگناتىسىكى بەھىز و بەرھەمھىنەرنكى كارھايى چالاک ۋەك ھەقىقەتېكى زانستى لىھاتوۋە، وا ديارە پەيوەندى كردن لە رېنى بوارە كارۋموگناتىسىيەكان بە تەنيا لەلاى مرۇف و گيانلەبەرانى دىكەى ئازملى و روۋەكى نەوہستاۋە، بەلكو دەكرى درىژ بېتەوہ و بى گيانەكانىش بگرتەوہ!

دوہەم: مېشكە بچووكەكە :

لەوانەيە كەسېك بلىت: ئەو زانا كارۋموگناتىسىيانە بەجۆرنك باسى دل دەكەن ۋەك ئەوہى كە مېشك بىت. ئاخۇ ھەر بەرپاستى دل ئەو توانايەى ھەستكردن و ۋەرگرتن و ناردنەى ھەيە؟!

لەسالى ۱۹۹۴ دكتور ئاندرۇ ئارمۇر^(۱) Andrew Armour جىھانى سەرسام كرد بە خستەپرووى چەمكىكى زۆر گرنگ.

ئارمۇر لە توئزىنەوہكانىدا گەيشتۆتە ئەو دەرەنجامەى كە دل كۆئەندامى دەمارى تايبەت بەخۆى ھەيە Interinsic Nervous System كە شاينەى ئەوہيە

ھەيە. رىك ۋەك كۆئەندامى دەمارى مرۇف و ئازملى.

(۱) ئاندرۇ ئارمۇر، مامۇستاي نەخۇشىيەكانى دلە لە زانكۆى مۇنتريال لە كەنەدا و سەرپەرشتىارى گۇفارى Neuro Cardiology ۋ ئارمۇر دەرەنجامى توئزىنەوہكانى لە كىتەبەكەى (مېشكى دل The Heart Brain) دا بلاكردۆتەوہ.

پىي بگوتترىت مىشكە بچووكە كە The Little Brain بە بەراورد لە گەل مىشكە گەورە كەمان كە لە دەماغمان دا يە^(۱)!!

كۆنەندامى دەمارىي دڻ لە نزيكەي ۴۰،۰۰۰ دەمارە خانە پيكديت، سەرەپاي جۆرە جياوازه كاني خانە پشتگيره كان كە هاوشيوه ي خانە كاني ناو مىشكن Glial Sells و، هەمان گوتزەرەو كيميائي و پروتينيەكان بە كاردەهييت كە مىشك بە كاري دەهييت. لە ئەنجامي ئەو لە يەكچوونەش، هەندىك وەك دوورگە يەكي بچووك سەيري ئەو دەزگايە دەكەن كە لە مىشكي دا يەك جياپۆتەووە لە دڻدا جينگيرەووە^(۲)!

ئەو مىشكە بچووكە دەتوانيت كاري دڻ بە يي كۆنەندامى دەمار ريكبخت، هەر ئەو شە كە تووشي ئەو نەخۆشە دەيت كە نەشتەرگەري چاندني دڻيان بۆ كراوە، كە لەو نەشتەرگەريەدا ئەو دەمارە دەپردين كە مىشك بە دڻ دەبەستەووە.

كارەكە ليرەدا تەواو ناييت، بەلكو ئەو مىشكە بچووكە رۆلي هەيە لە ئاراستە كردني مىشكە گەورە كەدا! ليكۆلەرەن سەلماندوويانە كە چالاک كردني دەماري جارسيمپتاوي لە دڻدا دەييتە هۆي هيووركردنەو ي چالاکي كارەبائي مىشك بەرپژەي % ۵۰^(۳)!!

Armour, J. A. and J. Ardell, Eds. (1994) Neurocardiology. New York, NY, Oxford University (۱) press.

Armour, J. A. (1991). Anatomy and function of the intrathoracic neurons regulation the (۲) mammalian heart. In: I. H. Zucker and J. P. Gilmore, eds Reflex Control of the Circulation. Boca Raton, FL, CRC Press. 1 – 37

Influence of afferent cardiovascular feedback on (۳) behavior and the cortical evoked potential. In: J. Cacioppo, J. T. and R. E. Petty, eds. Perspectives in Cardiovascular Psychophysiology. New York, The Guilford Press. McCraty, R. W. A. Tiller, et al. Heat – heart entrainment: A preliminary survey. Proceedings of the Brain – Mind Applied (۱۹۹۶) al. Neurophysiology EEG Neurofeedback Meeting, key west, Florida

سىيەم: دىل ۋەك لووى بىي بۆرى (غدة صماء)

يەككەك لى راستىيە زانستىيە سەرسوپھىنەرەكان كە بەم دوايىانە ئاشكرا كراۋە، كارى دىل ۋەك لوونكى بىي بۆرى، تا ئىستا سەلمىتراۋە كە دىل شەش جۆر ھۆرمۇن دەرەدات:

ھۆرمۇنى يەكەم بە پىتەكانى ANH^(۱) -NPPC^(۲) -BNP^(۳) كە ھەر سىنكىان رۇلىكى گىرنگىيان ھەيە لى رىنكىخستىنى ئاۋ و خويىەكانى سۆدىيۇم و پۇتاسىيۇم لى خويىندا، لىبەر ئەۋە روودانى ھەر كەموكورتىيەك تىيدا مۇۋى توۋشى چەندىن نەخۇشى دەكات، كە گىرنگىرىنيان بەرزىبونەۋەي فشارى خويىنە .

ھەرۋەھا ئەۋ ھۆرمۇنانە بەكارى گىرنگ ھەلدەستىن لى رىنكىخستىنى كارى مىشكىدا، ۋەك چالاك كىردىنى كارى ناۋچەي ژىر مىهاد Hypothalamus و غوددىي نوخامى Pituitary gland كە بەرپىرسىن لى زۆر فەرمانى زىندوۋى لاشەي مۇۋى، ۋەك رىنكىخستىنى پىلەي گەرمى لىش و رىنكىخستىنى فشارى خويىن و ھەلسوۋراندنى كارى ھەموو لوۋە يىنپۇرىيەكانى ناۋ لىش.

ھەرۋەھا ئەۋ ھۆرمۇنانە درووستكىردىنى پىرۇتىن^(۴) چالاك دەكەن كە بەرپىرسىن لى پاراستىنى دەمارەخانەكان لىكاتى دىلپروكىدا بەتايىبەتى لى ناۋچەي (فرس البحر Hippocampus) كە ناۋەندى يادموۋىرى ھۇشيارە.

ھۆرمۇنى چۈرەمىش كە دىل دىرىدات ھۆرمۇنى (ئوكسىتوسىن Oxytocin)، كە پىشتىر ۋادىزانرا لىلايەن غووددىي نوخامىيەۋە دىردەدرىت، پاشان سەلمىترا كە ئەۋ رىژمەي لى خانەكانى دىلدا دىردەدرىت دەگاتە ھەمان رىژە كە لى مىشكىدا دىردەدرىت !

(۱) ANH: Atrial Natriuretic Hormone

(۲) BNP: Brain Natriuretic Hormone. پىشتىر ۋا دىزانرا كە لى مىشكىدە دىردەدرىت.

(۳) NPPC: Natriuretic Peptide Precursor

(۴) Beta amyloid Precursor Protein

ئەو ھۆرمۈنە (كە بە چالاک كىرىنى كارى مىندال بون و دەردانى شىر بىناوبانگە) رۇلىكى گىرنگى ھىيە لە چالاکىيە كانى زانىبارى و سىكىسى و رەفتارىان و ھەستىكىن بە دايىكايەتى، ھەروەك چۈن پالېستى تىوانى مەروۇف دەكات لەسەر بەرگە گىرتى دىلەپراوكى و خۇگىنجاندىن لەگەلىدا.

لەبەرئەو ھۆرمۈنە ئۆكسىتوسىن بە ھۆرمۈنى پەيۋەندى و يەكگىرتى و گىنجان ناسراو. لە كۆتايىشدا د.ئارمۇر^(۱) سەلماندىۋىيەتى كە ھەردو ھۆرمۈنى نۆرئادىرئىئالېن Noradrenalin كە رۇلىكى گىرنگى ھىيە لە ئامادەكىرىنى لاشە بۇ مامەلەكىرىن لەگەل دىلەپراوكىدا، بەھەمان شىۋە دۇپامىن Dopamin كە دەمارىكى گىرئەرومىيە و لەناو مىشك و دەرومىي مىشكدا بە رۇلىكى گىرنگى ھەلدەستىت.

ئاي خۇدايە!...ئەمە زىمانىكى تىرە كە بەھۆيەو ەل لەگەل دەزگا جۇراۋجۇرەكانى لاشەدا پەيۋەندى دەكات و ئاراستەيان دەكات و، لەسەرووى ھەمووشىيەنەو سەروك (مىشك)!

پەيۋەندى نىۋان مىشك و دل

Heart – Brain Entertainment

لە سى خالى پىشۋودا باسى نۆتىرىن زانىبارىمان كىر دەربارەى فىۋىلۇجىيە دل. لەوانەيە ھەندىك لەو زانىبارىيە زانىستىيەنە پىشتر زانراۋ بوۋىن، بەلام تەۋاكىردى لىكۆلىنەۋەكان لەو بوارەدا و گەيشتن بەۋەى كە دل رۇلىكى گىرنگى ھىيە لەسەر ھەست و سۆز لەم دوايىيەنەدا يەكلاۋتەۋە.

ئەگەر مىشك ئەندامى ھەست و سۆز يىت و بەرپىس يىت لەبەرامبەر ئەو بىرۋىكەنى كە لە ناخماندان، ئەۋا تۇبلىي پەيۋەندى نىۋان ئەم دوو ئەندامە زىندوۋە (مىشك و دل) چى يىت؟

(۱) د.ئارمۇر بونى چەند خانەيەكى سەلماندىۋىيە بىناۋى ICA Intrinsic Cardiac Adrenergic Cells لە دىۋارى ماسۋىلەكى دىلا، كە بەرپىس لە دەردانى ئەم دوو ھۆرمۈنە .

سەلمېتراۋە كە پەيوەندىيە كە لە پى چۈر مىكانىزمەۋە دەكرىت:

يەكەم: مىكانىزمى شەژاۋ Nervous Mechanism

پىشتىر باسما كىر كە مىشك كارى رىكخستى دى دەكات، ئەۋىش لەپىنى دەمارى لا ئىرادى خۆنەۋىستانەۋە ANS كە دەمارەكانى ئەم دەزگايە زانىارىيەكان لە مىشكەۋە بۇ دى دەگۈزەۋە.

ھەرۋەھا ئەۋەي بەم دۋايىيە سەلمېتراۋە، ئەۋەيە كە ئامازەي زۆر ھەن كە ئاراستەي پىچەۋانە (لە دىۋەۋە بۇ مىشك) دەرۋن، ئەۋىش لەپىنگاي ھەمان دەزگاي دەمارى خۆنەۋىستانە، ئەم ئامازانەش لە ناۋچەي قەدى مىشك Brain Stem كۆتايان پىنايەت كە بىرىيە لە ناۋەندى بەرپۆۋەردى ئەم دەزگايە، بەلكو بەرۋە ناۋەندە بەرزەكانى مىشك بەرز دەۋەۋە و كار لە كاركردى مىشك دەكە ن و دەگەنە:

- لەۋزەي مىشك Amygdala: كە ناۋەندى بەرپرسە لەھەۋو فەرمانە كاردانەۋەيەكانمان و ئاراستەكردى رەفتارەكانمان، ئەۋىش بەپشت بەستىن بەھەست و سۆزما.

- مېھاد Thalamus: كە وىستگەي يەكەمى ئامازە ھاتۋەكانە لە ھەستەۋەرە جىۋاۋزەكانەۋە (چاۋ، گۈي...) مېھادىش ئامازە دەداتە ناۋەندەكانى تۈنكىلى مىشك كە بەرپرسە لە لىكدانەۋەي تەۋاۋەتى ئەم ھەستانە.

- چالى بەشى پىشەۋەي مىشك Base of Frontal Lobe: كە ناۋەندى بەرپرسى درۋستكردى ھەماھەنگى نىۋان ھەست و سۆزەكان و فەرمانە عەقلىيەكانى تىدايە.

لە چالاكىيە گىرگەكان و بەلگە بەھىزەكان لەسەر رۈلى دى لە ئاراستەكردى چالاكىيەكانى مىشك، ئەۋەيە كە بەناۋى چالاك كىردى دەمارى ئالۋز Vagus Nerve Stimulation VNS^(۱) ناسراۋە.

(۱) دەمارى ئالۋز ئامازەي ھىۋر كەرمەۋە لە مىشكەۋە بۇ دى دەكات، ھەرۋەك چۈن ئامازەي پىچەۋانەي ئەم ئاراستەيەش دەكات.

ئەم تەكنىكە پىشت بەۋە دەپەستىت كە دەۋۋەيەك لە دەۋرى دەمارى ئالۋز لە مىلدا دەپىچىت و دەپەستىتەۋە بە

رېنكخراوى ئەمىرىكى بۇ جەپ و دەرمان FDA ئەم تەكنىكەى بۇ چارەسەركردنى حالەتەكانى فى (صرع)ى تووند بەكارهیتنا لە سالى ۱۹۹۷، ھەروەھا بۇ چارەسەركردنى حالەتەكانى یتتاقەتیی یاخیی لە سالى ۲۰۰۵ و، تائیتاش بەرتۆمبەرایەتیەكە خەرىكى لىكۆلینەومن لەو تەكنىكە بۇ بەكارهیتنانى بۇ حالەتەكانى تری وەك دلەراوكی و زەهایمەر و سەرئیشەى نیومی (شەقیقە).

دووهم: میکانیزمی کارۆموگناتیسى Electro-Mabnrtic Mechanism

بە فراوانى باسى رۆلى دلەمان کرد وەك موگناتیسىكى گەورە و بەرھەمەیتنەرىكى وزەى کارەباىی و پەيوەندى بە کارى مېشكەو.

سێهەم: میکانیزمی میکانیکى Mechanical Mechanism

بەشى راستى دل ئەو ژوورە لەخۆدەگرت كە بەرپرسە لە وەرگرتنى خوئنى گەراو لەلاشەو بۆدل، ھەروەھا بەشى یەكەمى كە بەرپرسە لە دابەشکردنى خوئىن لە دلەو بۆ لاشە چەند وەرگرتكى میکانیکى لەخۆدەگرت Brorecoptors كە بەشدارن لە دیاریکردنى رێژەى تریەكانى دل و رێژەى ئەو خوئەى پالى پێوەدەئیت، لەكوئاییشدا كاردەكاته سەر چالاكىی کارەباى دل.

ئەو گۆرانكارىیانە كاردەكەنە سەر چالاكى کارەباى مېشك (شەپۆلەكانى ئەلفا) و لە پاشانىشدا كاریگەرى دەئیت لەسەر كارى ناوئەندە جۆراوجۆرەكانى.

چوارەم: میکانیزمی كیمیایى Chemical Mechanism

باسى ئەوەمان کرد كە دل شەش ھۆرمۆن (بەلایەنى كەمەو) دەردەدات و باسى رۆلى ئەو ھۆرمۆنانەشمان کرد لە ئاراستەکردنى زۆرىك لە چالاكیەكانى لاشە و مېشك.

پاتریەك وەك تەزووى كارما، چالاک کردنى دەمارى ئالۆز بەم تەزوو كارمايە ھاوشیوى ناردنى نامازى كارمايە لە دلەو بۆ مېشك (لە دۆخى ناساییدا) لەمىنى ھەمان دەمار بۆ رىنكخستنى كارى مېشك. لە ھەردوو دۆخیشدا نامازە لە دلەو یان لە پاتریەو (لێدانە كارمايەكان دىنە ھۆى دەردانى ھەندىك گۆرژمەو دەمار لە مېشكنا وەك نورئەدرىنالىن و گابا Gaba، كە كاردەكاته سەر چالاكى کارەباى تۆنىكلى مېشك.

دَل بىم شىۋىيە لە گەل مېشكدا پەيوەندى دەكات و، ئەو پەيوەندىيەش دەپتە
ھۆى ئەوھى بگەين بەوھى كە^(۱):

دَل رۆلى لە ھەستکردندا ھەيە!

دَل رۆلى لە بىرکردنەویدا ھەيە!

لە كىتەبى ((دەلە زىرەكەكە The Intelligent heart)) دوو نووسەرەكەى^(۲)
رۆلى دَل لە ژيانى فېكرى و ھەستکردنماندا بە شىۋىيەكى جوان و لاندەدان لە
وردى زانستى بۆ دەخەنەرۆو و دەلەين:

لە گەل ھەر تەپەيەكى دلدا، دَل تەنيا پال بە خۆتەو نائىت، بەلكو نامەى
(دەمارى - ھۆرمۆنى - مېكانىكى - كارۋموگناتىسى) بۆ مېشك دەپتەت،
كە زۆر زانىارىيان ھەلگرتوۋە. بۆيە ئەگەر تەپەكانى دَل زۆر رېك و پېك بن
(لە پرووى رۆزەى ژمارە و گونجانيان) ئەوا ئەو زانىارىيە دەگاتە مېشك و
فەرمانەكانى ئۆتكلى مېشك (لە پرووى ھەست و زانىارى و ھەزرى و دەروونى)
باشتر دەكات و، ئەمەش دەپتە ھۆى پروونى عەقلى و دەروونى، لە گەل توانايەكى
زىاتر لە ھەلسەنگاندنى شتەكان و دەرکردنى بېرىار و بەمەش توانا داھىنانەكانى
مروۋ ھەلدەقوۋلەت. ھەموو ئەمانەش دەبنە ھۆى گونجان و رېك و پېكى
عەقلى و دەروونى.

دەكرى ۋەك موگناتىسى جوۋلاۋ سەيرى ئىمە بىكرەت، كە ھىزى كېش كەردن و
دوورخستەوھى ھەيە لە گەل ئەوانەى ھاوشىۋىن يان دژين.

لېكۆلەينەوكان دەريانخستوۋە كە خۆشەويستى و سۆز و چاودېرى كەردن لەلايەن
خەزم و كەس و پزىشكەكانەوھە بۆ تووشبوۋانى نەخۆشى شىرەنچە رېئ لە تەشەنەكەردنى

(۱) سى كوچكەى فەلسەفەى يۇنانى كۆن (سوقرات - ئەفلاتون - ئەرستو) باۋەربان ۋابوۋ كە عەقل (كارى
مېشكە) و ھەستكەردن (كارى دلە) و دوو لايەنى رۆزى مروۋ دەردەخەن و، بەشېك نېن لە فەرمانەكانى
لاشەى ماددى و لە كېرەككى بەردەوام دان بۇ ناراستەكەردنى مروۋ. لەبەرئەو ئەفلاتون ھەست و سۆزى
بەو نەپە چوۋاندوۋە كە عەقل ئاراستەى دەكات.

(۲) David Mc Arthur و Bruce Mc Arthur لەو نووسەرەنەن كە گرنگى بە زىرەكى رۆحى و پەيوەندى
نېۋان ھەست و بىرکردنەو دەدەن.

نەخۆشە كە دەگرت، نەوش ھۆى باشتىوونى بەرچاوى كارى بەرگرى لەشى
نەخۆشە كەيدە.

خوتنەرى بەرتز.

لەم باسەدا و لە باسى پيشتريشدا زۆر زانياريمان دەستكەوت، كە بوونى
پەيوەندىيەكى بە ھىز لە نىوان چەمكە روحي و ئاينىيەكان و ھەست و بىرکردنەو
و، نىوان لاينى بايۆلۆجى لاشە دەسەلمىن.

خستەپرووى بە ئەمانەتى ئەم پرسە ناچارى كردين ئەوھى پيىگەيشتوون
بيخەينەروو، بەبى بازدان بى دانانى ويناكردنىكى تەواو بۆ ئەو پەيوەندىيە.

ئەوانەى گرنگيان بەم چەمكە داوھ چەند ھەلۆستىكيان ھەبوو:

بىباوھران ھەلۆستى رەتكردنەوھيان ھەلۇئاردوو، ئەمەش شتىكى سرووشتىيە.
ديندارەكانىش يەككە لەم سى ھەلۆستەيان ھەلۇئاردوو.

- ھەيانە بەراکردن دەستى كردوو بە دەرکردنى دەرەنجامى يەكلاكەرەو، بەو
پيىيەى ئەوھى پيىگەيشتوون راستى زانستى تەواون و، ھەندىكيان بە بەلگەى
ئىعجازى زانستى يەكلاكەرەوھى قورئانى پىروۆزى دەزان.

- ھەيانە خۆى پاراستوو، بەو پيىيەى ھەست و سۆزە پرووحي و ئاينىيەكان
كارى روحن و لاشە ھىچ كاريگەرييەكى نىيە. و ئەم كۆمەلەيە لەو دەترسن
كە خستەپرووى زانستى بمانگىرپتەو بۆ فيكرى مادديگەرايى و پاشان بۆ
بىباوھرى. لە باسى دواتردا بە درىژى باس لەو ھەلۆستە دەكەين .

- ھەندى لە ديندارەكان وايدەينن كە خواى پەروەردگار ئەو ميكانيزمە بايۆلۆجيانەى
كردۆتە ئەلقەى پەيوەندى لە نىوان روح و لاشەدا، ھەروەك چۆن مېشكى كردۆتە
ئامرازى عەقل لە مەوۇدا. يىگومان ئەم ھەلۆستەيان راستىنە.

وەك دواوتە، كە ئەم دوو تەوھرى ئاينى و بايۆلۆجى بى بە كۆتايىتىن، دەليىن:
ئەگەر ديدى زانستى كلاسيكى ئەوە دلىيا دەكاتەو كە تەنيا مېشك بە چالاكىيە

عەقلىيەكان ھەلدەستىت و بەرپرسە لە بارودۆخى دەروونىي، ئەوا لىكۆلىنەو
نويە وردەكان و بىردۆزە بوژەكان لە ئايىندەدا پەردە لە سەر ئەو لادەدەن كە چۆن
مرفۇف وەك بوونەو ھەركىيەك بەستراو و تەواو پىكھاتوو لە دامەزراو ەي بچووكتەر
(روح - عەقل - دەروون - لاشە) دى ئىن ئەي و مېشك پىي ھەلدەستن، دلېش
لە بەرپۆمەردنىاندا رۆلىكى گەنگ و مەزن دەبىيەت.

گومانېش لەو ەدانىيە كە چەند دەمەيەك زياتر تىناپەريەت، زانست زۆر نزيك
دەبىتەو لە وەلامدانەو ەي پرسىارەكانى ھەريە كە لە مادديگەراكاڤ و دىندارەكان.

❖ باسە جەوتەم : راستىيە خودى مەرقايەتە

لە دوای بايۆلۇجيا چى؟

لە دوو باسى رابردوودا زياتر تيشكمان خستە سەر جينات و، ناوئەندەكانى مېشك و بازە دەماريەكان و، دل و پەيوەندى بە مېشك و دەوروبەرى، وانا لايەنى ماددى مەرقۇف.

جا ئايا حەقىقەت و راستى مەرقۇف وەك بونەوهرىكى زىندوى عاقل لەو سنورە دەوئەستىت؟

كاتىك بايۆلۇجىيەكان بەرپەرچى لىكۆلىنەو لە دياردە جياكەرەوكانى مەرقۇيان دايەو (ژيان و ئەوئى بە دوايدا دىت لە بىرکردنەو و ەست و نەست و رەفتار و دىندارىي) مىكانىزمى زانستى ماددى هاوچەرخيان بەكارهيتا كە بناغەكەى بنچىنەى رېبازى ئىختىزالى DNA بوو، كە زىندەوور ورد دەكاتەو بۆ ئەندامەكان، پاشان بۆ شانە، پاشان بۆ خانە، پاشان بۆ بەش، تا دەگاتە ئاستى گەردىلە و پىكەتەكانى بچوكتەر لە گەردىلە و شەپۆلەكانى وزە .

گومان لەو دانىيە كە رېبازى وردکردنەو (اختزالى) بەمە ژيان (بايۆلۇجيا)ى بۆ ماددە (فىزىيا) وردکردۆتەو. بەمەش دياردەى ژيان كە لىي دەكۆلىتەو لەوانەى ەر لەخانەدا ون بوئىت!! چونكە ژيان برىتى نىيە لە بەش و گەردىلەو وزە.

لە سەرەتاي ئەم باسەدا دوو نمونە دەهيتىنەو كە كەموكورتى رېبازى توئىكارى وردکردنەو دەردەخەن: دى ئىن ئەى و پەيوەندى بە مەرقۇفەو، پاشان پەيوەندى ئىوان مېشك و عەقل.

دى ئىن ئەي :

كاتىك زانا يان گەشتە گىرگىرىن و گەورەترىن دۆزىنەۋەي بايۇلۇجى لە سەدەي بىستەم، كە برىتى بوو لە دۆزىنەۋەي DNA و مىكانىزمى كاركردى^(۱)، زۆر لە زانا بايۇلۇجىەكان و ايانزانى كە زانست نەيتى ژيانى دۆزىۋەتەۋە.

بەلام دواي پەنجا سال لە ليكۆلىنەۋەي بىي ئەندازە ئەو سەرسامبە نەما و، ئىتر بايۇلۇجىەكان راستىەكەيان بۇ دەرگەوت، كە DNA تەنھا پىكەتەيەكى بايۇلۇجىيە و بەشۋەيەكى سەرسۈرپەتەر دروستكراۋە، بە جۆرئك كە زانىارى كىمىيىي تىدايە كە خانە بۇ دروستكردىن پروتەينەكانى پىوستى پىيان ەيە، ەروەها بۇ گواستەۋەي خاسىتە بۇماۋەيەكانىش^(۲)، بەلام ئەمە نەيتى ژيان نىيە.

DNA ۋەك ئەو وشە چاپكراۋانەي سەر ئەم لاپەرەيەي بەردەستت وايە، كە زانىارىەكان لە لاپەرەكە يان لە مەرەكەبى وشەكان يان لە ەەر وشەيەكدا دانىن، بەلكو لەو واتايانەدان كە ئەو وشانەي سەر لاپەرەكە گوزارشتى لىدەكەن. ەمان

(۱) جىمس واتسن و فرانسىس كرىك و مۇرس ولكىنز لە سەرەتاي پەنجاكاندا گەشتە ئەو دۆزىنەۋەيە، لەسەر نەۋەش خەلاتى نۇبلىيان لە پزىشكىدا ۋەرگرت لە سالى ۱۹۶۲.

(۲) بەشى دى ئىن ئەي لە زۆر ئەلقە پىكىدىت كە بەشۋەي دوو زنجىرە لەيەك ئالون لە شۋەي گورىس لە موو دروستكراۋ، ئەم گورىسەش بە شۋەيەكى زۆر ئالۇز و توند بەدەۋرى خۇدا دەخولتەۋە لەناۋ ناۋكى خانەدا. ئەگەر بىكەبەنەۋە درىزىيەكەي دەگاتە ۲،۰۴ لە ەەر خانەيەكدا. ئەگەر گورىسەكانى ەموو خانەكانى لاشەي يەك مۇۋف پىكەۋە بىستەنەۋە، ئەوا درىزىيەكى سەرسۈرپەتەرى ەيە، بە ئەندازەي پىنج ەزار جارى ئەندازەي نىۋان زەۋى و خۇر!!

زنجىرەي دى ئىن ئەي دابەش دەيت بۇ چەند بەكەيەك، كە كۇمۇسۇمەكانن، كە لە بەكەي بچوۋكتر پىكىدىن كە جىنەكانن. ەەر جىنىكىش بەردەۋام ەلدەستىت بە پىدانى تىكەلەي كىمىيىي پىوست بۇ دروستكردىن ەندىك پروتەين. درىزىي زۆر ەمن لە دى ئىن ئەي كە جىنيان تىدا نىيە(تريكەي ۹۵٪ لە درىزى زنجىرەكە) كە پىشتەر ناۋى كەۋتنى دى ئىن ئەي Gung DNA يان لىنابوو، واتا (ئەو دى ئىن ئەي) رۇلى نىيە! پاشان سەلمىترا كە ئەو دى ئىن ئەيەي بەيى رۇل ەژمار دەكرا رۇلىكى سەرەكى ەيە لە كۇنترۇل كرىندا لە چالاك كرىنى ەەر جىنىك بەيى بەرنامەيەكى كاتى و شۋىنى كە عەقل يىتوانايە لە وشاكردى، تا لەم دوايىانە ۋەك(مايستروى جىنەكان) تەماشايان دەكرد، ەروەك چۇن، فەرمانى ترىشى ەيە كە ەشتا زانا يان بە ەموو نەيتىيەكان نەگەشتەۋون.

ئەو زانىيارىانە دەكرى لەسەر كاسىتتىك يان رېكۆردەرنىڭ، يان سىدىيەك تۆمار بىكرىت، ھەمو ئەوانە گىرنگ نىن، گىرنگ ئەو زانىيارىانەن كە ئەو ھىمايانەيان بۇ كۆد دەكرىن.

كىشى پەيدابون morphogenesis

تىگەشتىنى باوى لاي ماددىگىرايە وردكەرەۋەكان Reductionists وايدەيىنىت كە DNA (كە جىناتى خانەى لىپىكىدىت) بە ھەمو رېۋلىك ھەلدەستىت لە بىياتنانى زىندەۋەرنىڭ بە خاسىيەتە لاشەى و دەروونى و رەفتارىيەكانى. ئەو بە رېۋنى دەركەۋتۈۋە كە ئەم دىدە وردكەرەۋەىە زۆر پەرە لە كەۋكۈرى، چۈنكە لە دوايىن لىكۋلىنەۋە بۆمان دەركەۋتۈۋە كە DNA ئەگەرچى سىفاتەكانىش ديارى بىكات، بەلام بەتەۋاۋى بى تۈۋانايە لە بەدەيىتەنى زىندەۋەرنىڭ لەسەر شىۋەى خۋى morphogenesis (ۋاتە گۆرىنى لە زانىيارىيەۋە بۇ بوۋنىكى راستەقىنە).

دەتۋانىن چەمكى پەيدابون بە نمونەيەك رېۋون بىكەينەۋە كە وىنەكەمان بۇ نىزىك بىكاتەۋە: ئەو وشانەى لەسەر لاپەرەكان دەياننوسىن و، تىيدا ۋەسفى شىۋەى مرقۇقىك دەكەين، جا ئەو ۋەسفە ھەرچەند ورد و دورو درىژ بىت، ئايە دەكرى ئەو ۋەسفە بىگۈرى بۇ مرقۇقىكى راستەقىنە (لە گوشت و خوتن)! ئىستا بۆتە پىۋىستى كە دان بەۋە دابىئىت كە (سىستەمىكى تر ھەيە) كە بەرپرسە لەو پىكەتەنە. بەلام چۈن؟ تائىستا نازانىن.

مىشك و عەقل^(۱) :

بە ھەمان شىۋە، ئەگەر مىشكى ماددى ورد بىكەينەۋە بۇ پىكەتەكانى لە بەش و گەردىلە و بىچوۋىكتر لە گەردىلە، ئايا ئەو كارە دەمانگەيەنەتە تىگەشتىن

(۱) زاراۋەى عەقل بە ژمارەيەك فرمانى بەرز دەگوۋىرتىت كە تۈنكىلى مىشك بۇ دورو نىۋە گۆيەكەى مىشكى مرقۇف ئەنجامى دەۋات. ئەو فرمانانەش بىرىتىن لە: ھەست- قىربون- يادەۋىرى- زمان- لۆزىك- تۈۋاناي ھۈكەدان بەسەر شتەكاندا.

لە حەقیقەتی عەقل؟ ئایا چالاکی عەقلى دەگەرپتەو بۇ کیمیا و کارەبای مېشك؟ كە لە كۆتاییدا ئایوناتى سۆدیۆم و پۆتاسیۆمە و لە جولەیه کی بەردەوام دان لە رېی دیواری دەمارە خانەدا؟ چۆن جولەى ئەو ئایوناتە وامان لێدەکات كە لە چەمکە روتەکان Concepts تێگەین وەك ئەوەی كە دەلێن ((لە راستیدا مەرووف ئەو بونەومەرە بەرپرەیه كە بە دواى واتای ژياندا دەگەرپت، جوانیی خوش دەوێت، بە شتە شاراوەکان سەرسامە، ئامانجى حەقیقەت و چاکە و دادگەریه))؟!

لە راستیدا مېشك دەزگایەکی ماددیە كە لە تۆرى زۆر ئالۆزى خانە دەماریه كان پێكدی١١، كە هەمویان بە يەك زمان دەدوین و ئەویش تریەى کارۆکیمیاییه، - تا ئیستا - شتیکی مەحالە كە هەرچەندە بە ناو مېشكدا بگەرپى شتیكان دەستبەكەوێت كە ئاماژە بۆ ملیۆن هەست و نەست و چەمکە روتەکان و بیروكەو هەستە عەقلىەکان بکات.

جیاوازی نێوان مېشك و عەقل وەك جیاوازی نێوان دەرپرینی وشەو واتەكەى وابە، كە دەرپرین میكانیزمیکی جیهانی ماددیەو بریتیه لە دەنگیکی بەردەوام كە قورگ لە شېوێ لەرینەو لە هەوادا بلاوی دەكاتەو، پاشان قورگ و زمان و هەردوو لێو هەلدەستن بە برینی دەنگە بەردەوامەكە، تا بیکەنە پیت و وشە، لە راستیدا بابەتەكە هەمووی فیزیاییه، ئەمەیه كرداری دەرپرینی وشەکان، بەلام (واتا) شتیکی ترە، چونكە دەكری گوزارشت ییت لە خوێشەوێستی یان راگەیانندی جەنگ ییت یان دەستەواژەیه کی تر، واتای وشەکان شتیکی جیاوازه و لە دەرەوێ بازەهێ ئەو میكانیزمه ماددیایە و پێكهاتەى ماددى گەردوونە!

(١١) لێرهدا پێویستە باسی ئەو بکەین كە دەمارە خانەکان Neurons كە بۆ زانینى فرمانەکانى مېشك تیشکیان خراوتە سەر تریكەى %١٠ى خانەکانى مېشك نیشان دەدەن، لەكاتێكدا كە خانەکانى تری پالېشت Glial Cells تریكەى %٩٠ى خانەکانى نیشان دەدەن، لەم دواییانە سەلمێنراوە كە ئەم خانانە رۆلێكى گرنگیان هەیه لە فرمانەکانى مېشكدا كە زۆر لەو زیاترە كە تاتێستا دۆزراوتەو، بەهەمان شێوە باسمان كرد كە فرمانەکانى دى ئین ئەى كە بە كەوتوو و بېج فەرمان ناو دەبران تریكەى %٩٥ى بێچینەى دى ئین ئەى پێكدی١٢، ئەمەش واتای ئەوەیه كە زانایان بەتیشك خستە سەر جینەکانى ئار دەمارە خانەکان لەكاتى لێكۆلینەو لەه كاری مېشك ئەوا تەنیا تیشکیان خستۆتە سەر نیوێ ماددى مېشك!!
(١٠) %١٠ X %٥) بەو واتایەى كە تریكەى %٩٩.٥ لە ماددى بۆماوێ مېشك هێشتا بە باشى لێكۆلینەوێ لەسەر نەكراوە.

وەلامى مېتافىزىكىيەكان :

ھەندىك لە گەورە زانايان دەستيان كرد بە باسكردنى بىتوانايى تەواو لە تىنگەشتن لە مېكانىزمى پىكھاتن Morphogenesis بە پشت بەستن تەنبا بە DNA ، ھەروەھا باسى ئەوئەش دەكەن كە چالاكى كارۋىكىمىيائى خانەكانى مېشك بە تەنبا بى تەوانايە لە لىكدانەوئە عەقل و رەفتار .

ئەو زانايانە وايدەبينن كە پىويستە ديد و بۆچونەكانمان فراوانتر بكمين، تا جۆرىك لە بوارەكانى لە سەرووى ماددە Supernatural Fields لە خو بگرت، كە بەرپرس بىت لە پىكھاتن و، بە ھەمان شىو بەرپرس بىت لە عەقل و رەفتارى ھەر زىندەوئەرىك. لەبەر ئەو فرانكلين ھارۋىلد جەخت لەسەر ئەو دەكاتەو كە فىكرى ماددى سروشتىي Naturalism شكستى ھىناوہ لە لىكدانەوہ و تىنگەشتنى سى دياردە گشتىيەكە: گەردوون - زيان - عەقل.

فەيلەسووف دىڤىد چالمرز^(۱) David chalmers لىكۋلىنەوئەكى بەپىزى ھەيە بە ناو و نيشانى: عەقل و پىگەى لە سروشتدا (consciousness and its place in nature) كە تىيدا ئەو بىرۋكە ھاوچەرخانەى خستۋتەرۋو كە بە دەورى حەقىقەتى عەقلدا دەخوولینەوہ و، ھەولەدات پرونىبكاتەوہ كە چۆن ھەست و نەست و بىرۋكە پروتەكان دروست دەبن و سەرچاوەكانيان چين.

(چالمرز) پىمان دەلىت: دوو ئاراستەى سەرەكى بەرپەرچى ئەو پرسەيان داوتەوہ: ئاراستەى ماددى فىزىيائى كە عەقل بە دياردەيەكى ماددى بەرھەمى مېشك دەزانىت و، كاربا و كىمىيائى مېشك، كە دەكرى عەقل و ئەوئەى گوزارشتى لىدەكات لە ھۆشيارى و ھەست و نەست و بىرۋكەى پروتمان لىك بداتەوہ، كەواتە ھىچ شتىك لە سەرووى مېشكەوہ نىيە.

(۱) مامۇستاي فەلسەفەى ناودار، بەرپنومەرى ناوئەدى توئىزىنەوئەكانى عەقل لە ئوسترالىا، ئەو توئىزىنەوئەى باسمان كردووە بۆ يەكەم جار لە كىتەبەكى فەلسەفەى عەقل Philosophy of mind دا لەسالى ۲۰۰۲ بلار كردۋتەوہ.

ھەرچى ئاراستەى ماددى نا فىزىيە، وايدەيىنەت كە عەقلى دياردەيەكى
فىزىيەى نا ماددىيە و، لە گەل دياردە فىزىيەكانىش لە پەيۋەندى دايە. ھەرۋەھا
ئەو ئاراستەيە وايدەيىنەت كە عەقلى و مېشك بە تەۋاۋىى لە يەك جياۋازن و، سەر
بە دوو جىھانى جياۋازن، مېشك سەر بە جىھانى ماددىيە لە كاتىكدا عەقلى سەر
بە جىھانىكى نا ماددىيە كە بە ھىچ جۆرىك ھەست بە حەقىقەتەكەى ناكەين.

دياردەى بىنىنى پىشۋەخت = دياردەى ھەستكردن بە ھۆگرىى.

يەككە لە بەلگە بەھىزەكان كە لايەنگرانى ئاراستەى نا ماددى پىشكەشى
دەكەن برىتيە لە بەلگەى بىنىنى پىش وەخت *Deja vu phenomenon*. كە
دياردەيەكى ناسراۋە لە زانستى دەروناسىدا و تەنەت ھەموومان يان زۆرىمان
تىدا ژياۋىن. بىنىنى پىشۋەخت واتاى ئەۋەيە كە ئىمە لە ژيانماندا بە ھەلۋىستىكدا
تېپەر دەيىن و لە بەرامبەرىدا ھەست بە ھۆگرىى دەكەين و، ۋادەزانىن كە پىشتر
ھەمان ھەلۋىست بە ھەموو وردەكارىيەكانىيەۋە ژياۋىن، تەنەت ۋادەستەكەين
كە عەقلمان پىشتر لە يەككە خەۋنەكانماندا ئەۋەى نىشاندرۋە كە چى لە
وردەكارىيەكانى ئەو ھەلۋىستەدا پروودەدات!!

ماددىگەراكان پىسەكەيان سادە كردۋتەۋە تا لە تەنگ و چەلەمەكە رزگارىان
يىت و، بەۋە لىكيان داۋەتەۋە كە ئەۋە تەنيا ۋەھمىنكە و لەۋ ساتەدا ھەستى
پىدەكەين. ھەر ۋەك چۆن، تەفسىرىكى تريان بۆ دياردەكە كردۋە، ئەۋىش ئەۋەيە
كە يەككە لە دوو نىۋەكەى مېشك پىش نىۋەكەى تر بە ماۋەيەكى زۆر كەم
چركەيەك ھەستى بە ھەلۋىستەكە كردۋە و كاتىك نىۋەكەى تر ھەستى پىدەكات
مروڤ لە بەرامبەر ھەلۋىستەكەدا ھەست بە ھۆگرىى دەكات.

لە بەرامبەرىشدا، زۆر ھەلۋىست ھەن كە گرنگىدەرانى لىكۋلىنەۋە لەۋ دياردەيە
تۆماريان كردۋون بە تەۋاۋەتى ھەموو ئەو تەفسىرە ماددىانە رەتدەكەنەۋە. يەككە
لەۋ ھەلۋىستانە كە ھاۋرپىيەكم بۆى گىپرامەۋە كە لە خەۋندا بىنىبوى كە بەشى
لاى راستى پىشەسەرى كوپەكەى تاشرابوو، دۋاى ئەۋە بە دوو رۆژ من و
ھاۋرپىكەم دەگەپراينەۋە بۆ ئەو نەخۇشخانەيەى لىى دەۋام دەكەين، بىنىمان

منداڵەكە لە ژووری پشوازییەو، پزیشكەكان لە دەوری كۆبونەتەو و برینەكەى سەریان بۆ دەدوورییەو، بە دیاریكراوى هەمان ئەو بەشەى پرچیان بۆ تاشیبوو كە لە خەوندایینیبوی! بە هەمان شیوە هەندى كەس و، لە نێویاندا نوسەرى ئەو دێرانە، خەونە دورودرێژەكانیان دەنوسنەو، بۆ ئەوێ ئەگەر روداویکیان بەسەردا تێپەرى و هەستیان بەو كە پشتر بەسەریان هاتوو (بیینى پشوخەت) بگەرێتەو سەر ئەو نوسینە كە زۆرجار لێكچونى ئەواو هەبە لە نێوان روداوەكەو خەونە نوسراوەكەدا.

ئەم دیاردەبە ئاراستە ماددیەكان بەتەواوى رەتدەكاتەو، ئاخىر چۆن مېشكى ماددى دەتوانیت هەست بە شتێك بكات كە هېشتا رووى ئەداو و بە تەواوى وردەكارىەكانیشییەو!

زانست و روح...

شتێكى سروشتى بوو كە زانستى تاقىكارى رۆلى تەماشاكەر نەبىیت لە هەمبەر پرسى (عەقل و حەقیقەتى خود).

بەكێك لەو زانا پایە بەرزانهى گرنگیان بەم پرسە داو (د. گارى شوارتز)^(۱).

بوارى دكتور شوارتز گرنگیدانە بە دواوێ دەروون (پاراسایكۆلۆجى parapsychology)، لەبەر ئەو نامانجى ناومندى لێكۆلینەوكانى وزى مرقاىەتى لە بەشى پزیشكى دەروونى زانكۆى ئەریزونا كە سەرۆكایەتى دەكات، بریتىە لە سەلماندى ئەوێ كە مېشكى مرقاىەتى وەك وەرگر Antenna Receiver - ىك بۆ خودى مرقاىەتى كار دەكات، ئەك وەك دروستكەرى

(۱) گارى شوارتز Gary Schwartz لە زانكۆى هارفارد دكتورای بەدەست هێناو، لەتێستادا مامۆستای پزیشكى دەروونىە لە زانكۆى ئەریزونا، دواى ئەوێ مامۆستای پزیشكى دەروونى و نەخۆشیە دەمارىەكان بوو لە ناومندى پزیشكى دەروونى لە زانكۆى ییل لە ویلايەتە بەكگرتووكان. چەند نووسینى هەبە دەربارەى حەقیقەتى زات، لەوانە (بەلگەى زانستى لەسەر ژيانى دواى مردن Breakthrough Scientific Evidence After Death) و (وزى زیندو لە گەردووندا The Living Energy in Universe).

خود Creator، ھەروەھا تاقىکردنەۋەي گرىمانەيى Hypothesis كە جەۋھەرى مەۋف دواى مردنى لاشە دەمىنئەۋە.

لىكۆلىنەۋەكانى دكتور شوارتز پىشت بە شىۋازىكى باوى پاراسايكۆلۇجى دەبەستىن، ئەۋىش پەيۋەندى ھەندىك كەسە ۋەك ناۋەندە ھۆكارىك Mediums بۇ پەيۋەندى كەردن بەۋ كەسانەي مردوون. دكتور شوارتز جەخت لەسەر ئەۋە دەكاتەۋە كە ئەم ئامرازە (تا ئىستا) باشتىنە بۇ لىكۆلىنەۋە لەم پرسە، بە مەرجى پەيۋەست بوون بە رېبازى زانستى لە راستگۆيى ئەۋ كەسە ناۋەندە ھۆكارانە ۋ، لە شىكردنەۋەي ئەنجامەكان.

د. شوارتز لە بىردۆزەكەي دەربارەي خودى مەۋفائەتى لە چەمكە فىزىيائى ۋ لۆژىكىيەكان دەست پىدەكات. چۈنكە ھەمو كەردارەكانى مەۋف ۋەك قسەۋ جوۋلە لە بۆشايىدا لە شىۋەي چەند شەۋلىكى كارۋموگناتىسى دەردەچن ۋ لەناۋناچن، چۈنكە ئىمە ھەر ماۋىن، رىك ۋەك ئەۋ روناكىيەي كە لە ئەستىرەيەكى دوورەۋە بۆمان دىت، كە لەۋانەيە ئەۋ ئەستىرەيە بەر لە مىليونان سال بونى نەمايىت ۋ لە ناۋچوئىت! ھەروەھا د. شوارتز ئەۋەش دۇنيا دەكاتەۋە كە ئەگەر زانست ئامرازى زانىنى ئەۋە يىت كە خودا چۈن بىردەكاتەۋە^(۱)، ئەۋا ئامرازىشە بۇ ناسىنى حەقىقەتى (خودى مەۋفائەتى) كە دىندارەكان ناۋى (رۇح) ى لىدەنن ۋ دەللىن تا ئىستا- نەگەيشتوۋە بە بەلگەي حاشا ھەلنەگر لەسەر زىيانى مەۋف لە دواى مردن. بەلام دۇنيابە لەۋەي كە زانست (لە ماۋەيەكى نرىكدا) ئەۋ بىرۋەكەيە تىدەپەرىئىت كە مەۋف بە مردنى لاشەي لەناۋدەچىت، ھەروەك چۈن بىرۋەكەي پاختانى زەۋى تىپەپاند.

خوود ۋ مىشكى سەر بە خود:

بۇ ۋەلامدانەۋەي ئەم پرسەي دەربارەي حەقىقەتى خودى مەۋفائەتى، كارل پۆپەر^(۲) Karl Popper بەناۋىانگىترىن فەيلەسوۋفى زانستەكان ۋ سىر جۇن ئىكلز

(۱) ئەمىشتابىن ئەۋ چەمكەي بەكارەنناۋە مەبەستى لەۋياسا سروشتىيانەيە كە گەردوون ۋ مەۋف بەرپەۋە دەبن.

(۲) مامۇستاي نابوورى لە زانكۆي لەندەن. بەكىنكە لە بەناۋىانگىترىن زانايانى فەلسەفەي زانستەكان لە

John Eccles^(۱) كىيىنكىيان داناۋە كە زياتر لە ۵۰۰ لاپەرمىيە و ناوونىشانەكەى دەرخەرى رەھەندەكانى پرسەكەن (خوود و مېشكى سەر بە خوود)^(۲) The Self and its Brain وانا ھەر يەككىمان خوودىكى راستەقىنەى ھەيە كە مېشك ۋەك ئامراز و ئامىرنىك بەكاردىننىت. ئەمەش ھەمان ئەو واتايەيە كە د. شوارتز باسى كىردوۋە لەۋەى كە مېشك ۋەك ۋەرگىر خوودى مروفايەتى كاردەكات. دەكرى لە ناوونىشانى ئەم كىيىنەۋە ئەو پرسەى لەم بەشە باسى دەكەين كورتى بىكەينەۋە، ئەو پرسەى كە زانا و فەيلەسوفەكانى سەرسام كىردوۋە، ئەگەرچى لە لاي دىندارەكان يەكلاۋتەۋە، لە يەك پرسىاردا: ئايا راستى مروف و حەقىقەتى برىتيە لە (خوود و مېشكى سەر بە خوود) يان (مېشك و خوودى ھەلقولاۋ لە مېشك)؟

خوینەرى بەرتز...

ئامانجىم لە نوسىنى ئەم باسە ئەۋەبوۋە كە بە (زانستىيانە) ئەو دلىنيابىيەى ماددىگەراكان شلۇق بىكەم كە وادەزانن مېشك سەرچاۋەى خوودى مروفايەتيە و، ھەروەھا تا بە دىندارەكانى نىشان بىدەم كە پرسى رۇح پرسىكى زانستىيەۋ دەكرى بىخرتە ژىر بەلگەى عەقلى و لىكۆلىنەۋەى زانستى^(۳).

لەبەر ئەۋە لە باسى راپىردوۋدا بە خستەنەروۋىيەكى كورت (پىزياننان) لە باسكردنى فەلسەفى و زانستى بۆ خوودى مروفايەتى، ھەروەھا چەند كىيىنكى و تورىنەۋەيەكم ۋەك نمونەى ھەزاران لىكۆلىنەۋە لەسەر بابەتەكە ھەلبارد. پىم وايە ئەۋەى

سەدى بىستەمدا.

(۱) زاناي بايۇلۇجىاي مېشك و دەمار، خاۋىنى خەلانى تۇپل لە فەرمانى ئەندامەكانى لەش لەسالى ۱۹۶۳.

(۲) بۆ يەكەم جار لەسالى ۱۹۷۷ چاپ كرا، لە سالى ۲۰۰۳ چاپى پىنجەمى دەرچو.

(۳) ھەندىك لە دىندارەكان واتىدەگەن كەخودا بەفەرمودەى : ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (الإسراء: ۸۵) قەدەغەى كىردوۋە لە رۇح بىكۆلىنەۋە، بەلام لەراستىدا ئايەتەكە واتاي قەدەغەكردن نابەخشىت، بەلكو گەورمى رۇح نىشان دەدات، ھەروەھا واتاي ئەۋەش كە دواى لىكۆلىنەۋەكانىش كەمىك زانىارىمان دەستەكەۋىت، نىمەش ھەلى لىكۆلىنەۋە لەم كەمە دەدەين، پىشەنەكانمان بەباشى لەم واتايە تىگەشتىبون، بۆيە پىشەۋا ئىبنولقەيىمى جەۋزى كىيىنە گەۋرە و بەناۋابانگەكەى بۆ نوسىن بەناۋى (الروح).

خستومەتەرپوو بەس بێت بۆ لەخۆگرتنی هیلە سەرەکیەکانی پرسەکە. بەلام وادیارە پرسەکە خۆی دەیهویت خۆی بۆ تۆ (خوێنەری بەرپێژ) بە دوورو درێژی بخاتەرپوو.

لەکاتیکیدا کە کتیبەکە بۆ چاپ ئامادە بوو، گفتوگۆیەکی دەولەمەند لە نێوان سێ لە گەرنگیدەوانی پەیوەندی نێوان مێشک و خوودی مەرقایەتیدا ڕوویدا. بۆیە پێم باش بوو کە ئەو گفتوگۆیە لەم بۆسەدا زیاد بکەم، چونکە وا گومان دەبەم کە پرسەکە دەولەمەندتر دەکات و چەند هەنگاویک دەبخاتە پێشەوە، وەك دەوترێت خال دەخاتە سەر پێتەکان.

یەکەم: کەسێ یەکەمێ سێ بەشداریبووەکە ی گفتوگۆکە، ڕۆژنامەنووس و ڕاگەیاندنکاری بەناوبانگی ئەمریکی (لی ستروبل) Lee Stroble بوو، کە بۆ چەند سالیکی لەسەر بێباوەڕیی بوو پاشان ھاتەسەر باوەڕ و داننان بە بوونی خودا، پرسیارەکانی ئەو وەك نوێنەری فیکری ماددیگەرانە دەخەمە ڕوو بە ناوی خوازاوی (زریان) ئاماژە ی بۆ دەکەم!

دوووەم: (د. مۆریلاند J.P. Moreland)، مامۆستای فەلسەفەی ئەمریکی کە گەرنگی بە فەلسەفەی عەقل و زانستی نایینەکان دەدات.

سێیەم: (من) م، نوسەری ئەم کتیبەی بەردەست. من و دکتۆر مۆریلاند نوێنەری فیکری نایینی دەبین و لەژێر ناوی خوازاوی (داربەرپوو) ئاماژەمان بۆ دەکەیت!

ناوونیشانیکیشم بۆ گفتوگۆکە ھەڵبژاردوو:

ھۆش و عەقل و خوودی مەرقایەتی

(زریان) دەستی بە گفتوگۆ کرد و، لە (داربەرپوو) ی پرسى:

مەرقا بە عەقل Mind لە بونەوەرانی تر جیاوازه، کە (ھۆش) Consciousness گەرنگترین دیمنەکانیەتی، ئیتر چۆن دەتوانین پێناسە ی ھۆش بکەین؟

داربەرۈۋە لاسى دايەۋە: ھۆش بىرىتىيە لە تواناي بىر كۆرۈنۈۋە لە دەۋرۈۋە رمان و ناخمان. ھۆش لە پشت ھەموو ھەست و نەست و بىرۈكە و ئارەزوو و بىرۈۋەۋە و ئازادى مەۋقەيەۋە، كە وامان لىدەكات ھەست بەۋە بىكەين كە زىندۈۋىن.

بە سادەسى ھۆش جىۋاۋازى نىۋان مەۋقەي ھۆشبار و مەۋقەي خەۋتۈۋە. كاتىك لە خەۋەلدەستى، ھەستناكەي كە ئامادە نەۋۋە (غائب) يان نەۋۋە بوۋى، پاشان ۋەردە ۋەردە ھەست بە دەۋرۈۋەرت دەكەي: دەزانى كە كى خەبەرى كۆرۈۋىتىۋە، لە كۆنى، بەر لە خەۋتن بىرت لە چى دەكردەۋە، ئەۋ نەركانە چىن كە پىۋىستە ئەۋ بەيانىيە نەنجاميان بەدى. تۆ ئىستا ھاتىتەۋە سەر شانۋى ژيان، ئىستا تۆ ھۆشبارى.

دەكرىت ھۆش بە تەزۋى كاربا بىچۈرىت كە كۆمپىوتەر بەۋ نەيىت كار ناكات! تواناكاني كۆمپىوتەر پەكيان دەكەۋىت نە گەر تەزۋى كاربايى بىچىرت. زىيان گوتى: زۆر لە زانايانى بايۋلۋجى عقل Mind بە بەرپرس دەزانن لە ھۆشبارى بەرھەمى راستەۋخۋى مىشكى ماددى Brain، رىك ۋەك چۆن دوو گورچىلە كە مىز بەرھەم دىتن لەبەر ئەۋە لايەنگرانى پەرەسەندى دارۋىنى پىيان ۋايە كە كاتىك مىشك گەشتە ئەم قەبارەۋە ئالۋىيە ئىستاي، عقل بەشۋەيەكى خۆكرداراندە ۋەك ھەنگاۋىكى پەرەسەندىن درۋوستىۋە.

بۇ نەۋەي لە گەلت پاشكاۋىم، ناتوانم باۋەر بەۋە بىكەم كە پەرەسەندى ھەرەمەكى تواناي نەۋەي ھەيىت عقلى مەۋقە بە ھەموو تواناكانيەۋە درۋست بىكات، راي تۆ چىيە؟

داربەرۈۋە گوتى: تۆ بە تەنيا نىت كە پىت ۋايە ئەم كارە ئەستەمە، سەيرى مامۇستاي فەلسەفەي بەرىتانى لە زانكۆي ئۆكسفۆرد كۆلن ماك گىن Colin Mc Ginn بىكە، كە چى دەلىت:

ناتوانم باۋەر بەۋە بىكەم كە ماددە بە ھەر ئامرازىكى بايۋلۋجيا بتوانىت عقل درۋوست بىكات.

عەقل ۋەك ژيان وايە، بە تەواوی مېوانىكى نويىە لەسەر ئەم گەردوونە، لە راستیدا بازدانىكى گەورمە لە جۆرىكى جياوازدا. پيويست ناكات كە زانايانى بايۆلۆجى پەرەسەندن لە كيشەكە رابكەن و چاوپۆشى لىكەن!!

هەروەها داربەرۋو گوتى: ئەوانەى دەلەن عەقل ئە مېشكى ماددى سەرچاوەى گرتووە رووبەرۋو چوار كيشە دەبنەو:

يەكەم: ئەم قسەيەيان، واتاي ئەومە كە ماددە بەو جياوەكرتەو كە عەقلىكى شاراوەى تىدايە و، كە دەگاتە ناستىكى ديارىكرائو لە ئالۆزى پىكهاەى و دەتەقبتەو و ئەو توانا شاراوانەى دەرەكەون!

ماددىگەراكان سىفاتى وايان بە ماددە بەخشيەو كە بە تەواوى پىچەوانەى چەمكە ماددىگەرايەكانن، لە راستیدا ئەو سىفاتانە لە دیدى دینداران نزىكترن ۋەك لە دیدى ماددىگەراكان.

دووهم: ئەگەر عەقل لە ماددە هەلقوڵاوە، بە بى پشتبەستن بە زیرەكىي رەهاى بەرز، ئەوا چۆن متمانە بە زیرەكەكانى عەقل بكەين؟ لە خانەى لىكچواندندا، ئەگەر كەسىكى عەقل ناتەواو بەرنامەريژى كۆمپيوتەر بكات، ئايە متمانەمان بە دەركرەكانى كۆمپيوتەرەكە دەيىت! ئەدى ئەگەر ئەو بەرنامەداريژمەرە هەر عەقلى نەيىت؟

سێيەم: عەقلەكانمان باوەرپيان بە زۆر چەمكى سرووشتى هەيە (ۋەك ئەوەى كە بەشيك لە هەموو بچوكتەرە (الجزء أصغر من الكل) و، لە پشت هەموو دەرئەنجامىك ھۆكارىك هەيە)، كە پيويستيان بە بەلگە نيە، يەكەم چەمكىش برىتيە ئەوەى كە باوەرمان بە سەلامەتى عەقلمان و حوكمەكانمان هەيە، ئىتر ئەو چەمكەمانە لە كوئى ھاتوون كە هەموو كاروبارەكانى ژيانمان و بىروكە و چەمكەكانمانى لەسەر بنيات بنين؟ چۆن دەكرى دەرراونكى راستەوخۆى چالاكى كارۋموگناتيسى خانەكانى مېشك يىت؟ چۆن وامان لىدەكات كە بەو دلىايەوە متمانە بەم چەمكە سرووشتيانە بكەين.

چوارەم: ھەلقولانی عەقل لە ماددەو پێوستی بەو ھەبە کە بچیتە ژێر باری یاسا کیمیایی و فیزیاییەکانی ماددە و خاسیەتە حەتمییەکانی. گریمانە ی چارەنووسی حەتمییەت نایەتەو لە گەل ئەو ئازادییە مەرۆف لە ھەلژاردندا ھەبەتی، تۆ ئیستا ئازادی لەوێ خۆتندنەوێ ئەو بایە تەواو بکە، یان کتیبە کە داخە ی.

زریان قسە ی پێ بری و گوتی: من داوات لێدەکەم لە گەل مندا یی. گریمان عەقل ھەلقولای راستەخۆی مێشکە ھەرۆک ماددیگەرەکان باوەریان وابە، بەلام دەرمنجامەکانی چی دەبێ؟

داربەرۆو وەلامی دایەو: ناتوانم زۆر لە گەلت برۆم، چونکە ئە گەر ئەم دیدە راست بووایە ئەو عەقلی مەرۆف ھەر لە بنەرەتدا بوونی نەدەبوو!!

چونکە ئە گەر عەقل دەرمنجامی راستەخۆی ماددە (مێشک) ییت، ئەو ھەموو مەرۆفەکان لە ھەموو پرسەکاندا یەک را و بۆچونیان دەبوو! چونکە دیدی ماددیگەرای یەک دیدە ھەرۆک لە زانستیە سروشتییەکاندا دەبینین، ئەمە واتای ئەوێ کە دیدی پێژمیی پرسەکان ون بییت، کە گرنگترین خاسیەتی عەقلی مەرۆفە.

زریان گوتی: تۆ کۆسپە لۆژیکییەکانی بەردەم بیروکە ی پەیدا بوونی عەقل لە مێشکی ماددیت خستەرۆو، لە بوونی ئەم کۆسپانەش ناکرێ عەقل بەرھەمی مێشک ییت. بەلگە ی لەم شتوێ لە لای زانیانی لۆژیک بە بەلگە ی نەرێنی ھەژمار دەکرت، ئایا بەلگە یەکی نەرێنیت ھەبە؟

داربەرۆو گوتی: بەلگە ی تاقیگە ییت پێشکەش دەکەم. گومانیش لەو دانییە کە بەلگە ی تاقیگە یی بە ھێزترین بەلگە ی زانستین.

د. ویلدەر پینفیلد (دامەزرێنەری زانستی نەشتەرگەری دەماریی نوێ) زیاتر لە ھەزار نەشتەرگەری بۆ نەخۆشانی فنی (صرع) کردوو کە بەدەرمان چارەسەر نەبوون و، لە کاتی نەشتەرگەرییەکاندا ھەولیداو بەگاتە ناوچە ی عەقل لە ناو

میشكى مروڧدا، ئەمەش لە ڕینگەى چالاك كەردنى كارەبايى ناوەندە جياوازه‌كانى پەردەى مېشك، لە كاتىكدا كە نەخۆشە كە لە ژىر كارىگەرى سەركەرى خۆجىيىدا بوو.

لە كاتى چالاك كەردنى ناوچەىەكى ديارىكراودا، دەستى نەخۆشە كە دەجولا و، نەخۆشە كە هەولى دەدا لە ڕېي دەستەكەى ترى ڕې لە جوولەى بگرت. كاتىك پېنڤىلد ئەمەى لە گەل نەخۆشەكانىدا باس كەردوو، لە وەلامدا گوتورىانە كە ئەو دەستى ئەوانى جوولاندوو، ئەوان نەيان تەوانىو ڕېنگرى لېكەن.

ئەمە واتاى ئەو، لەو كاتەى دەستىكى نەخۆشە كە لە ژىر دەسلەت و كارىگەرى راستەوخۆى چالاكى كارەبايى بۆ پەردەى مېشك بوو، ئەوا وىستى نەخۆشە كە هەولى داو كە بە دەستەكەى ترى ڕې لە جوولەى بگرت. ئەمە ئەو دۇنيا دەكاتەو كە مروڧ وىستىكى سەرىەخۆى هەبە لە چالاكى كارۆكىمىيى مېشك.

سەرەپاى ئەو كە د. پېنڤىلد لە لېكۆلېنەوكانىدا ئامانجى ئەو هەبو كە بېسەلمىت كە مىشكى مروڧ هەموو شتەكە و هېچ شتەكى ترى لە پشتهو نىيە، بەلام لە كۆتايىدا دانى بەو دانا، كە هەرىە كە لە مېشك و عەقل بوونىكى سەرىەخۆيان هەبە و، هەرىەكەيان خاوەن سەرووشتىكى جياوازن!

هەروەها دكتور ڕۆجېر سېرى (كە خاوەنى خەلاتى نۆبلە بەهۆى لېكۆلېنەوكانى دەربارى جياوازی فەرمانەكانى هەردوو بەشەكەى مېشك) دواى تاقىكەردنەو لېكۆلېنەو زۆر و زەوێندەكانى لەسەر مىشكى مروڧ، ئەو دۇنيا كەردۆتەو كە فەرمانە عەقلىيەكان پشت بە چالاكىيەكانى مىشكى ماددى نابەستن، ئەگەر چى وەك ئامرازى تەكش بەكارى دەهێت.

زىيان گوتى: گومان لەو دانییە كە سەرچاوەى عەقلى مروڧ گەرنەگەرن پەرسى ژيانمانە، ئەگەر چى خەلكى ئاسايىش زۆر گەرنەگى پێندەن. ئایا بەلگەى تر هەبە لەسەر ئەو عەقل شتەكەو مېشك شتەكى ترە؟

داربەرۋو (وەك ئەۋەي قسە بە زریان بېرىت) گوتى: داۋاي لىبوردن دەكەم.. سەردانى پىزىشكەم ھەيە بۇ ئەنجامدانى ھەندىك پىشكىنى تىشكى تا لە فەرمانەكانى دل و سىەكانم و مىشكەم دلىابىمەۋە. رىگرىەكىش نىيە لەبەردەم ئەۋەي كە ھەندىك پىشكىن و ورنەي ھىلكارى كارھايى مىشكىش بىگرم بۇ دلىابوونەۋە لە راستى و دروستى بىرۆكە و ھەستەكانم. ھا..ھا..ھا.

گومان لەۋە دانىيە كە ھەر پىشكىنىك كە لەسەر مىشك ئەنجامدەدرىت ناتوانىت پەي بە بىرۋچونمان ببات و راستى و ھەلەيان ھەلسەنگىتت. ئەۋەي لەناو عەقلماندا پروودەدات شتىكى زۆر تايبەتییە.

زریان قسەي بە داربەرۋو برى و گووتى: زانست تواناي زانىنى چالاكىە عەقلىەكانمانى سەلماندوۋە، چونكە زانايان لە ئىستادا دەتوانن لە رىي تۆماركردنى چالاكى كارھايى مىشك و سەرنجدانى جولەي چاۋەكانى لە كاتى خەوتندا ئەۋە ديارى بىكەن كە كەي خەون دەبينىن.

داربەرۋو گووتى: ئايا جوولەي چاۋەكان و چالاكى و كارھايى مىشك دەتوانن ناوەرۆكى خەونەكانمان پىللىن؟

نەخىر پىۋىستە كەسەكە خەبەر بىكەينەۋە تا ناوەرۆكى خەونەكەيمان پىللىت. ئەۋ چالاكىە كارھايىيەي لە كاتى خەوندا تۆمارى دەكەين ئەۋە دەگەيەنىت كە گونجائىك ھەيە لە نىوان چالاكى عەقلىمان و چالاكى كارھايى مىشك، بەلام ئەمە بۆمان ديارى ناكات كە كامەيان ھۆكارو كامەيان ئەنجامە.

زریان لە رۆلى ھاندەردا بە داربەرۋو گوت:

من بەلگەيەكى زانستىي بە ھىزم ھەيە، كە وا ھەست دەكەم ناتوانى رەتى بىكەيەۋە، كە دلىاي دەكاتەۋە بەۋەي مىشك سەرچاۋەي عەقلە، تەنانەت سەرچاۋەي ھەستەكانىشە.

مروڤ ھەر لە دىر زەمانەۋە توانىۋىەنى كە بەسەر ئاستى ھۆشيارى و بىرتىزىي و ھەستەكانىدا زال بىت، لە رىي دەرزی ھۆشبەرۋ مەيخواردنەۋەۋە.

جارتىكان ھۆشيارى مروڧ و ھەستەكانى جارتىكان سەرى لىدەشىۋىت
دەريارەى خۆى. من براۋمەتەۋە!

جارتىكان لە بوون جىادەيىتەۋە، دەچىتە جىھانىكى ترمەۋە!

جارتىكان عەقلى لە دەست دەدات!

بە ھەمان شىۋە پزىشكە دەروونىيەكان لە رېئى ئەودەرزىيەى راستكردنەۋە لە كىمىيائى
مىشكدا دەكات تۋانىۋىيە ھەستەكانى مروڧ بگۆرۈن، تەنەت تىروانىيەكانى
بەرامبەر خوود و بوونىش بگۆرۈن. لە رېئى دەرزى و دەرمەنەۋە تۋانىۋىيە زۆر كەم
و كوورپى چاك بىكەن كە تووشى ھۆش و عەقل و دەروون دەبن.

ئايە ھەموو ئەوانە ناپسەلمىنن كە كىمىيائى مىشك لە پشت ھەموو شتىكەۋىيە،
پاشان ھۆش و عەقل و ھەست ھەموۋىيان لە مىشكەۋە سەرچاۋە دەگرن؟

دارىپرۋو بە زەردەخەنەۋە ۋەلامى داىيەۋە:

يەككە لەو لىكچۈاندانەى زۆر بەكار دەيىترىت و بەباشى گوزارشت لە پەيوەندى
نىۋان عەقلى مروڧ و مىشكى دەكات، ئەۋىش چۈاندەيتى بەپەيوەندى نىۋان
شەپۆلەكانى كارۋموگناتىسى، كە پەخشى تەلەفزيۇنى (عەقل) ھەلى دەگرت،
لە گەل ئامىرى ۋەرگى تەلەفزيۇن (مىشك). گومانىش لەۋە دانىيە كە لەرپى
كۆنترۆلەۋە دەتۋانىن ھەموو خاسىيەتەكانى ئەۋ پەخشە بگۆرۈن كە بۆمان دىت.

ئىمە دەتۋانىن ورنە كە بىكەينە رەنگاۋ رەنگ يان رەش و سې، روون يان لىل،
دەنگى بەرز بىكەينەۋە يان نزمى بىكەينەۋە، تەنەت دەتۋانىن تۋاناي ۋەرگرتى
ئامىرەكە بەرز بىكەينەۋە، ھەموو ئەم شتانە دەكەين، كەچى پەخشى تەلەفزيۇنى
ئاگۆرپىت. ھەر ئەۋەشە كە دەرزى و دەرمەنە يىھۆشكەرەكان و مەى بە ئامىرى
تەلەفزيۇن! بىورن بە مىشك دەيكەن.

زىيان گوتى: تۆ بە شىۋەيەكى تاقىگەيى و لۆژىكى سەلماندت كە عەقلى
مروڧ دياردەيەكى نا ماددىيەۋ، بەرھەمى راستەوخۆى مىشكى ماددى
مروڧ نىيە. ئايە عەقل حەقىقەتى مروڧە و خوود و جەۋھەرىيەتى؟

داربەرۋو ۋەلامى دايەۋە: نەخىر، نەگەر ھۆش يەكك بېخ لە فرمانەكانى عەقلى، ئەوا عەقلى يەككە لە ۋوکارەكانى خودى مەۋقايەتى.

زىيان پەرسى: خودى مەۋقايەتى چىيە؟ بۇچى ئەۋە قەبۇل ناكەى كە عەقلى كۆتايى پىنگاكەيە، بىرئىيە لە خودى مەۋف؟

داربەرۋو گوتى: با ۋووداۋىكى راستەقىنەى بە نازارت بۇ بگىرمەۋە، بەلام بە باشى مەبەستەكەم ۋوونەكەتەۋە.

يەكك لە قوتايە كچەكانى زانكۆم بە ناۋى سۆزى لە مانگى ھەنگونىدا توۋشى ۋووداۋىكى سەخت بوو، كە بەھۆيەۋە بۇ ماۋەى چەند ۋۆژىك (ھۆش) لەدەست دا. كاتىك ھۆشى ھاتەۋە، توۋشى لەدەستدانى بەشك لە يادۋەرى بېۋو، لە بىرى كەدبۇۋ كە ھاسەرگىرى كەدۋە. ھەروەك چۆن توۋشى گۆرپانى (كەسايەتى و پەفتارەكانى) بېۋو.

ۋەك ھەنگاۋىكى چارمەر تۆمارىكى ئاھەنگى ھاسەرگىرىيەكەيان نىشاندا، بەمەش ۋردە ۋردە بىرى كەۋتەۋە كە ھاسەرى ئەۋ پىاۋمەۋ، ۋردە ۋردە كەسايەتى و سەۋۋشى خۆى بۇ گەپايەۋە.

سۆزى بە دىرئايى ماۋەى لەدەست دانى يادۋەرى بۇ ئىمە ھەر سۆزى بوو. ھەروەك چۆن بە دىرئايى ئەۋ ماۋەيش و سەرەپاي لەدەستدانى بەشكى يادۋەرى و گۆرپانى كەسايەتى خۆيشى دەيزانى كە سۆزىيە!

ئايا ئەمەيان ئەۋە ناسەلمىيىت كە ئىمە بوۋىكى راستەقىنەمان ھەيە و جىاۋازە لە ھۆش و يادۋەرى كەسەتتىمان.

ئىمە ھەر (خۆمانىن)، ھەتا ئەگەر ھۆششمان لەدەست بدەين و يادۋەرىشمان لاۋازىيەت و كەسايەتى و سەۋۋشمان بگۆرپەت.

ئەگەر مېشكى مەۋف بەش بەش بىكەين، ھەتا ئەگەر سەيرى ھەر خانەيەك لە خانەكانى بىكەين، ئەوا ناتوانىن دەست بىخەينە سەر شوۋنى بوۋنى خودى مەۋقايەتى.

ئىمە لە پىشىنىنەكان ناتوانىن كەسايەتى مەرۇف بزانىن، چۆن ئەو مەرۇفە ھەست دەكات؟ بىر لە چى دەكاتەو؟ ئامانجەكانى چىن؟ تىروانىنى بەرامبەر بوون چىە؟ و بەم شىۋە.

پوختى قسان ئەومە كە ھەقىقەتى مەرۇف سنورى لاشەو مىشك و عەقل و ھۆش تىدەپەرتىت، مەرۇف ئەو جەۋھەرىە كە وا ھەستەكات بوونىكى تەواو و يەكگرتو، دەريارەى خۆى دەلىت (من).

لەبەر ئەو سىرجۆن ئىكلز لە كاتى وەرگرتى خەلاتى نۆبل لە پزىشكىدا (لەسەر لىكۆلىنەوكانى دەريارەى بايۇلۇجىاي مىشك) رايگەياندا: من ناچارم دان بە سروشتىكى ناماددى خودى خۆم و عەقلم دابنىم، سروشتىك كە لە گەل ئەوۋدا دىتەو كە دىندارەكان ناوى (رۇح) ى لىدەنن.

ھەرۋەھا سىر شىرىنگتون^(۱) بەر لە مردنى بە پىنج رۆژ رايگەياندا كە (رۇح جەۋھەرى مەرۇفە كە بە مردن لەناو ناچىت).

زىيان ھەلچو گوتى: شىرىنگتون بازىكى گەرەى داوۋە بە قسە كردنى دەريارەى نەمرى جەۋھەرى مەرۇف، بەلام چ بەلگەيەكى زانستى لەسەر ئەو ھەيە؟

داربەرۋو ۋەلامى دايدەو: لەوانەيە شتىكت بىستىت دەريارەى ئەزموونى ئەوانەى لە مردن نرىك دەبنەو Near Death Experiences.

زۆر لىكۆلىنەوۋى مەمانەپىكراو دەريارەى ئەو بابەتە دەريانخستوۋە كە ھەستكردنى مەرۇف تا دواى ۋەستانى مىشكىش ھەر بەردەوام دەيت.

يەككە لە گرىنگرىن لىكۆلىنەوكان^(۲) ۶۳ نەخۆشى لەخۆ گرتوۋە كە تووشى جەلتەى توندى دل بوون و، مردنپان رايگەيەنراو، بەلام دواتر چاك بوونەتەو،

(۱) مامۇستاي فەرمانەكانى ئەندامەكانى لەش لە زانكۆى ئوكسفورد، كە لىژنەى خەلاتى نۆبل بە بلىمەت ناويان برد كە گەشتۆتە كارى مىشك و دېكەپەتك.

(۲) نەم لىكۆلىنەومە لە گۇفارى زانستى Resuscitation بىلاو كراوتەو. نەنجامەكانى لىكۆلىنەوۋە كە لە سالى ۲۰۰۱ لە بەردەم زانايانى مىشك و دەمار و چاودىرى چەر لە The California Institute of Technology بىلاو كرايەو.

ھەندىكىيان شتى سەير دەگىرنەۋە. ھەندىكىيان باسى ئەۋمىيان كىردۈۋە كە واياڭ
 ھەستىكردۈۋە كە لە لاشىيان جىابونەتەۋە بەسەرىۋە سوپاۋنەتەۋە، پىزىشك و
 پەرىستارەكان لە كاتى مامەلە كىردن لە گەل لاشەى مىردۈۋە كەدا ھەستىيان بەۋە
 كىردۈۋە كە چۆن دواتر رۇحىيان دىتەۋە بەر!

ھەندىكى تىيان دەلەن كە توۋىتلىكى دۈۋرۈ دىرئى تارىكىيان دىۋە لە كۆتايىە كەيدا
 بازىيەكى رۇۋناكىيان بەدى كىردۈۋە. ھەندىكى تىيان دەلەن كە تۆپى تىنسىيان بىنىۋە
 كە فرى دراۋتە سەر نەخۇشخانە كە، راستى ھەمۈ ئەمانەش سەلمىنراۋە.

شتىگەلىكى واياڭ دىۋە كە لە يادۈمىياندا ماۋتەۋە، ھەندى لەو شتە سەنورى
 ھەستەكانىيان تىپەپرانىۋە، لەو ماۋمىيە ئۆكسىجىن لە مىشك براۋە!

ئايا ئەمە ئەۋە ناگەيەنەت كە خۇددىكى سەرىخۇ و جىاۋاز لە مىشكىمان
 ھەيە، كە تواناي ھەستى بەرزى ھەيە، سەرىچاۋەى ھەستىكردنە بە خۇد و
 سەرىچاۋەى عەقلە و، ئەم خۇدە ھەر لەسەر ھۆشى خۇى دەيتە ھەتا ئەگەر
 خەرىك يىت مىشكىش لەكار بىكەۋىت.

ئەگەر ئەم دەرەنجامانە لەلاى ماددىگەراكان قىۋل نەيتە، ئەۋا كەسە
 دادگەرۈ راشكاۋەكانىيان دان بەۋەدا دەيتە كە بىتۈانان لە لىكدانەۋە بۇ ئەۋەى كە
 چۆن تۈانا عەقلىەكان لە مىشكى ماددىۋە سەرىچاۋە دەگىرنە.

ئەم چەمكە سەرنجى زۆر لە زانايانى دەرۋىنناسى راكىشاۋە، بۇيە ھەندىكىيان
 ھەستاون بە پەيۋەندى كىردن لە گەل ئەۋ خۇدە ناماددىيانەى لە دۋاى مىردنى
 لاشەكانىيان ھەر بەزىندۈۋى ماۋنەتەۋە، بۇ ئەۋەش ھىچ رىنگايەكىيان لەبەردەمدا
 نەبۈۋە، تەنبا لەرنى كەسە رۇخانىيەكانەۋە نەيتە!

زانايانى دەرۋىنناسى سوۋرن لەسەر جىبەجىكىردنى تەۋاۋى مەرجەكانى
 لىكۋلىنەۋەى زانستىي بەسەر ئەۋ تاقىكىردنەۋانەدا، ناۋەندە زانستىيەكانىش بە
 گۇمانەۋە سەيرى دەرەنجامەكانى ئەۋ تاقىكىردنەۋانە دەكەن، ئەمەش بەھۋى
 پىنگەى خرابى ئەۋ كارە و خراب بەكارھىننى لەلايەن فالچى و فىلبازەكانەۋە.
 لە كۆتايىدا بەلگەيەكى ئايىنىت پىشكەش دەكەم لەسەر ئەۋەى كە عەقل

بەتەنيا بوونى نىيە، بەلكو چالاكىيەكى خودى مرقۇم، چونكە قورئانى پىرۇز باسى لاشە و دل و دەروون و رۇحمان بۇ دەكات، بەلام باسى عەقلمان بۇ ناكات! ئەمە سەرەپاي ئەوۋى كە چالاكى بە عەقل بىر كەردنەۋە ۴۹ جار و بە دەستەۋارەى جىاواز لە قورئانى پىرۇزدا ھاتوۋە.

ئايا ئەمە ئەۋە ناگەيەنەت كە بە عەقل بىر كەردنەۋە كەردارەكە مرقۇم پىيەۋە ھەلدەستەت و پىكھاتەيەكى سەريەخۇ و ديارىكراۋى نىيە؟

زىيان ھىمەن بوۋەۋە و خەرىك بوۋ خۇى دەدا بەدەستەۋە، پەرسى: ئايا دەكرى كە بلىن خودى مرقۇم لە دىدى دىنداراندا برىتييە لە رۈوح؟

داربەرۈۋ لە گەلىدا ھاپرا بوۋ و گوتى: ئايىنە ئاسمانىيەكان ئامازە بۇ ئەۋە دەكەن كە رۈوح جەۋھەرى ناماددى مرقۇم، چونكە مرقۇم برىتييە لە لاشە و رۈوح، لەبەر ئەۋە دەتوانىن بەۋە ۋەسفى خۇمان بىكەين و بلىن كە ئىمە رۈوحى بە لاشەۋ لاشەى بە رۈحىن.

دوۋانەى رۈوح و لاشە Dualism لە ھەموو ژيارستانىيەتەكاندا بوونى ھەيە، بەدرىژايى مېژوۋ و بەدرىژايى جوگرافيا، ھەروەك دەشزانن كە ئەم دوۋانەيىە تەۋەرى ژيانى مىسرىيە كۆنەكان بوۋە.

ۋشەى رۈوح لە دىدى ئىسلامدا دوۋ ناۋى ھەيە^(۱)، يەكەمىيان پىنى دەگوۋترى رۈوحى زىندەۋەرى، كە مەبەست لىي ژيانە و، خاسىەتى جياكەرەۋەى ھەموو زىندەۋەرەنە و، بزۈنەرى ھەموو چالاكىيە زىندەۋەكانى ۋەك ھەناسەدان و كارى دل و گورچىلەكان و ھەرسكەردن، لە كاتى خەوتن و ھۆشيارىدا. ئەمەش لە ھەموو مرقۇمىكدا بوونى ھەيە، ھەر لەۋ كاتەۋە كە ھىلكە يان سېيىم بوۋە، بۈيە ئەگەر رۈوحى زىندەۋەرى لە لاشە جىايىتەۋە مرقۇم دەمرىت.

ناۋەكەى ترى رۈوح رۈوحى ھەستىنكەرە، كە تايىبەتەندىيەكى جياكەرەۋەى مرقۇمە و، مەبەستىش لە فەرموۋدەى خدا (قل الروح من امر ربي) واتا: بلى

(۱) ئەم چەمكە نىمامى غەزالى لە كىتابى (احياء علوم الدين) بەرگى يەكەم بايى (العلم) خستۈنەتەرۈۋ.

پرووح فەرمانى خودايە و من نازانم چىيە و چۆنە، ئەم پرووحە بەرپرسەيە لە چالاكییە عەقلىيەكان، ھەروەك چۆن دووئراو و راسپەردراو و لىپەرسراو لەلایەن خودا. پرووحى ھەستىكەر لە كاتى خەوتندا لە لاشە جىادەيىتەو، بەمەش مرووف لە ھۆش و ھەست دەوہستىت. پرووحى ھەستىكەر نەمرە و لەناوناچىت، بەلام لەكاتى مردندا لە لاشە جىادەيىتەو و لەكاتى زىندووويونەو دا بۆى دەگەرپىتەو^(۱). زۆر كەس برۋايان وایە كە پرووحى ھەستىكەر بە تەنیا برىتيە لە خودى مرووف و، لاشە جگە لە ئازەلى سوارى پرووح ھىچى تر نىيە. بەلام راستەكە ئەويە كە مرووف بوونەوهرىكى تىكەلە لە پرووح و لاشە، بەمەش ئەم دووانەيە خودى مرووف و جەوھەرى مرووفن.

زىيان بە تەواوى ئارام بووھوو ئوخژن بە دلیدا ھات، چونكە بەلگەى عەقلى و زانستى دەستكەوت كە ماومەيەكى زۆر بوو لە پرسى خودى مروفايەتیدا بەدواياندا وئەل بوو.

لەوكاتەدا داربەرۋو گووتى:

دواقسەم لەسەر ئەو بابەتە بە وتەى چارلس داروین دەستپىدەكەم، كە دەلێت: ((ئەگەر پەرەسەندن لە لىكۆلىنەو بۆ ھەر دياردەيەك پەكەكەوت، ئەوا پىويستە پەنا بىيەنە بەر لىكدانەوہكەى تر، ئەويش چەمكى بەدەيەتەننى تايبەتيە كە خودا لە پشتىيەويە)).

ئەگەر پرسەكەمان بەم ياسايە پىوين، دەلێن: گەيشتووينەتە دوورپان و لەسەرمان پىويستە يان دان بە خودى مروفايەتیدا بنیين و بلیين ئەو چالاكییانەى ئەنجامیان دەدات لە بیرکردنەو و ھەست كردن و رەفتار و دیندارى، مەحالە وردبكرتەو بۆ كىميا و فیزیا، پاشان برۋین لە دەرگای زانستە نایینیەكان بەمین، تا ئەم مەتەلەمان بۆ وەلام بداتەوو، دید و بۆچوونمان

(۱) ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝۱ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝۲ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ۝۳ مَلِكٌ يَوْمَ الدِّينِ ۝۴﴾
 ﴿إِنَّكَ تَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ۝۵ أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝۶ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ۝۷﴾ الفاتحة: ۱ - ۷

فراوانتر و گشتگیرتر و قوولتر بکات، یان ئەوەتا زانست بگۆریت بۆ ئامرازێک
بۆ سەلماندنی هزرە ماددیە پیشووەختەکان، لە جیاتى ئەوەى ئامانجەکەى بریتى
بیت لە گەرەان بەدوای راستییەکاندا.

پێویستە زانست ئەوە پەڕەو نەکات کە یەکیەک لە بانگەشەکارانى دەلیت:

I made up my mind. don't bother me with facts

من برۆای خۆم یەکلەکردۆتەو و لا پەرەکانم پێچاووتەو، بۆیە تکایە بە
راستەقینەى زانستى نۆى بێزارم مەکە!

باسە ھەشتەم

زانست لە نێوان خراپ بەکارھێنانە بىباوەران ۋە تۆمەتبارکردنە دینداران: بىباوەرىيە لە خراپترین دۇخیدا

لە کاتى پێداچوونەوهى يەكێك لە ھاوړى رۆشنبیرەکانم بە چەند بەشېكى كتيبه‌كه، پښى گوتم:

میسرییه‌كان (مسولمان و مسیحی) ھەر لە سەردەمى فیرعەونەکانەوه سرووشتىكى دینداريان ھەيه. بېنگومان ئەو میژوووه دوورو درېژەى دینداريان جېپه‌نجەى لەسەر فیتريتيان داناوه.

سەرەرای ئەوێش، لە شېواز و خستنه‌رووى كتيبه‌كه‌تدا وا دەرده‌كه‌وتت كه گفتوگو له‌گه‌ل بىباوهراندا ده‌كه‌ى.

پاشان پرسى، ئايا نووسين و بلاو كردنه‌وهى ئەم كتيبه ئەوێندە دىيئت كه ئەو ھەموو كات و ھەولەى تیدا خەرج بكەى؟ من پېم وايه كه خستنه‌رووى ئايين بەم شېوېه زۆر پەيوەندى بە ئېمەوه نيه.

وێلامى ھاوړي‌كه‌مم دايه‌وه و گوتم: گومان له‌وه‌دا نيه كه ميسيرييه‌كان به‌ ئارەزوونكى به‌هيز بۆ ئايين له‌ دايك دهن، پاشان خيژان و كۆمەلگه‌ نەركى چاودىرى كردنى ئەم تۆوه و به‌ خيوكردن و گەشە‌پيدانى دەگره‌ نه‌ستۆ.

واتا ھۆكاره‌ بايۆلۆجيه‌كان و ھۆكارى گەشە‌كردن - زۆر - كاريگه‌ريان لەسەر بنياتنانى ھزرى ئايينى ھەر يەكێكان ھەيه.

بەلام مەروڤ (كە توانای عەقلى ھەيئەت) پێويستە بەوھندە وازنەھيئت، بەلكو پێويستە دینداريیەكەى لە باوەڕى لە دايك بوون و گەورەبوونەوہ بۆ ناستى (دنيايى) عەقلى و زانستى بەرز بکاتەوہ، قورئانى پیرۆزىش پەرە لەو ئايەتانەى ھانى ئەوہ دەدەن، ئەوھتا بانگەوازکردن بۆ عاقلبوون زیاتر لە پەنجار جار ھاتووە، ھەرۆھەك فەرموویەتى:

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ الرعد: ۴

واتە: لە ھەموو ئەمانەدا نیشانەو دەلیل ھەیە لەسەر گەورەیی خودا بۆ کۆمەڵی کە خاوەن ھۆش بن.

ھەرۆھەا بانگەوازکردن بۆ بیرکردنەوہ زیاتر لە بیست جار ھاتووە، فەرموویەتى

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ الرعد: ۳

واتە: لەم کارانەدا چەندین ئایەت و بەلگە ھەن دەلالەت لە گەورەیی و دەسەلاتی خودا دەکەن بۆ ئەو کۆمەڵەى بیرو ھۆشیان ئەخەنە کار.

ھەرۆھەا ستایشی دانایی زیاتر لە بیست جار ھاتووە، فەرموویەتى:

﴿وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ البقرة: ۲۶۹

واتە: ییڭومان ئەوہى ئەو زانایی و ژیری و ھیکمەتەى بەدریتی ئەوہ خیرنکی زۆری پێدراوہ. بۆیە لەسەر مەروڤ پێويستە بە دەم ئەو بانگەوازوہ بچیت تا دەگاتە پلەى:

﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ فاطر: ۲۸

واتە: لە ناو بەندەکانى خودا ھەر زانایان لە خوا دەترسن چونکە ئەوان شارەزای کارو کردەوہى خوان و پەى بە گەورەیی خوا ئەبەن.

من وادەزانم کە کتیبى (گەشتى عەقل) ھەنگاوێکە لەو رینگایە.

پاشان گوتىم : باشتىن رېنگا بۇ ئەۋەي مەۋف نىرخى ھەق لە لاى خۇي
بىزانىت، ئەۋەيە كە بەھى كەسانى دى بەراۋردى بىكات. نىمامى عەلى كۆپى
ئەبوتالىيىش (رەزاي خۇي لىيىت) مەبەستى ئەۋەيە كە دەفەرمۇيت: ھەر
كەسىك كوفىر ئەناسىت باۋەر نانسىت. مەن ۋادەزەنم كىتېبى (گەشتى عەقلى)
ھەنگاۋىكە لەۋ رېنگايە.

سەرھەپاي ئەۋەي ھەمۇ ئەۋ شتەنەم دەزانى، كەچى قەسەكانى ھاورپىكەم
ۋايان لىكردم كە نووسىن رابگرم ۋ پىداچوۋنەۋەي بۇ بىكەم ئاخۇ خوتنەرى نىمە
تا چ ئاستىك پىۋىستىيان بەم كىتېبە ھەيە، دوو دل بووم لە نىۋان ۋەستان ۋ بەردەوام
بوون .

دۋاي چەند رۆژىك، بە ئەزمۇۋىتىكدا تىپەرىم كە گەرمى كىردەۋە لەسەر تەۋاۋ
كردنى كىتېبەكەۋ، گىرەمىيەۋە بۇ نووسىن.

خوتنەرى بەرىز...

بانگەيشتى كۆنگرىمەك كرام كە لە ئەسكەندەرىيە بەسترا بە بۆنەي تىپەرىبوونى
سەد سالى بەسەر لە دايك بوونى چارلىس داروين (خاۋەنى بىردۆزى پەرەسەندىن)
ۋ، لە كۆنگرەكەدا دوو مامۇستاي كۆلىژە پىزىشكىەكانى مىسر بەشداربوون،
كە چەندىن سالىيان لە پىناۋ داروين ۋ بىردۆزەكەي خەرج كىردىۋو، كە تەمەنىيان
خەفتا سالى تىپەرىاندىۋو.

دوو مامۇستاكە بەھىمنى تىپروانىنى خۇيان بۇ چەمكى پەرەسەندىنى ھەپەمەكى
خستەپروو ۋ، ھەۋلەكانى خۇيان بۇ خستەپرووى بىرۆكەكانى داروين خستەپروو.

ھەروھە بە راشكاۋى گوتىيان كە پىۋىستە زانىست ۋ ئايىن تىكەل نەكرىن،
چونكە ھەرىكەيان بۋارىكى جىاۋازەۋ، پىۋىست ناكات پىاۋانى ھىچ كام لەۋ دوو
بۋارە نكولى لەۋە بىكەن كە لەلاى ئەۋانى تر ھەيەۋ باۋەپىيان پىي ھەيە، ھەروھە
نايىت (بەناۋى ئايىنەۋە) رەخنە لە ھەپەمەكىي بگىرىن كە خالى گىرىنگى بىرۆكەي
داروينىزەمە.

بەشدارىکردنى من لە گۆنگرەكەدا، بۆ خستەنەرووى چەمكى دىزايىنى زىرەك و پەرەسەندى ئامانجدار بوو، كە وايدىيىت پەرەسەندىن راستىيەكى بايۇلۇجىيە، بەلام ھەرەمەكى و رېكەوت ناتوان پەرەسەندىن بەرمو بەدىيەتلىكى ئەو ھەموو زىندەوەرە بىەن كە لەسەر زەویدا نىشتەجىن، بۆيە ھىچ رېنگاچارمەكمان نىە جگە لە داننان بەبوونى بەدىيەتلىكى زىرەك لە پشت ئاراستەکردنى پەرەسەندىنەو.

دواى كۆنگرەكە، رېكخەرى كۆنگرەكە و بەرپۆمەرى كۆنگرەكە (كە مامۆستايە لە يەككە لە كۆلێژە پزىشكىەكان و يەككە لە گەورە رۆشنىرانى مىسر) ھەر سىانمانى بانگەيشت كرد بۆ خوانى ئىوارە و دانىشتىكى تايبەت كە زياتر لە سى كاتر مىرى خاياند، لە دانىشتەكەدا گفتوگۆكەمان دەريارەى (بەدىيەتلىكى بەدىيەتلىكى و ئايىن و پەرەسەندىن بوو) بەلام گفتوگۆكە ئاراستەيەكى ترى وەرگرت و، پەردەى بابەتەكە لادراو، بە ئاشكرائى دۆزمندارى دەرەوت، لێردا بە قسەكانى دوو مامۆستاكە دەست پێدەكەم.

۱- (چ پۆستىيەكى زانستىمان) بەو ھەيە كە دان بە بوونى بەدىيەتلىكى زىرەك يان بوونى خودا دابىيىن؟ بە تايبەتى لە كاتىكدا كە ژيانمان دەرواتەريۆ، چ باوەرپۆستىيىن يان بىباوەرپۆستىيىن، ھەرۆھا داننان بە بوونى خودا ھىچ شتىك لە بىردۆزە زانستىيە پراكتىكىەكانى ئىچە ناگۆرێت. يەككىيان لى پرسیم ئاخۆ باوەر بوون بە خودا ھىچ شتىك لە بەرنامەكانى رۆژانەم دەگۆرێت!

۲- داننان بە بوونى دىزايەتلىكى زىرەك تەنيا ھەولێكى ميانرەو و ھەلبەستراو لە نىوان ئايىن و زانستدا، گرتنى دارەكەيە لە ناوەرپاستدا، بە تايبەت لەو كۆمەلگايانەى لە ئازادى فېكر دەترسن.

۳- ئەگەر تا ئىستا زانست نەيتوانىيىت لىكدانەو بە چەند پرسىكى وەك (دروست بوونى گەردوون لە نەبوونەو، دروست بوونى ژيان لە ماددەى نازىندو) بخاتەرۆو، بەلام لە ئايندەدا زانست لىكدانەو زانستى بۆ ئەم پرسانەش دەخاتەرۆو.

۴- پۆستىيە ناكات بەھوى نەبوونى زانستى پەنا بىيەنە بەر بوونى خودا، چونكە بىرو باوەر نايىت لەسەر نەزانى دابەزرێت.

۵- داننان بە بوونی خودا پێچەوانەى زانستە، چونکە ناتوانین بە ھەستەوھەرەکانمان ھەستى پێیکەین.

۶- چۆن خودا ڕى بەم ھەموو جەنگ و لەناوبردنى مرۆڤ دەدات؟ چۆن خودا کارساتە سروشتییە کاولکارەکان بەسەر مرۆڤ دینیت؟ (ئەم بابەتە ھەمان ئەو بابەتەى کە ئەنتۆنى فلوى بەرھە بیاوھری برد و لەسەرھتای کتیبەکەدا باس کراوە).

۷- چۆن زاتى خودا، لە دەرھەى کات و شۆتەدايە؟

۸- ئەگەر ھەموو بەدیھیتراویک بەدیھیتەرنکی ھەيیت، ئەى کى خودای بەدیھیتاوە؟ دوو مامۆستا کە زۆر بەم پرسانەیان دلخۆش بوون و لە گالتەکردندا کێرکێیان دەکرد!

۹- ھەندیک لە فەیلەسوفەکانى سەردەم چەمکێک دەخەنەرۆو بە ناوی نارێکی بەدیھیتەر "الفوضى الخلاقه" (Creative chaos) کە واتای ئەویە نارێکی دواى تەقینەووە گەرەکەى گەردوون دەکری (بە شێوھەکی خۆکرد) ئەو یاسایانەى لى پەیدا بویت کە ئیستا گەردوون لەسەرى دەرۆات . یاخود دەکری ئەو نارێکییە لەسەرھتادا سیستم بوویت بەلام ئیمە نازانین یاساکانى چۆن بوون.

۱۰- پابەندبوونی مرۆڤ بە بەھا بەرزەکان و نموونە و ڕەوشت پۆستى بە ئایینی ئاسمانى نییە، بەلکو بەشێکی بنچینەى مرۆڤە.

۱۱- پۆست ناکات کە منداڵەکانمان فێرى ئەو شتانە بکەین کە لە کتیبە ئاسمانیەکاندا ھاتوون و بەلگەیان لەسەر نییە، وەک بوونی ھەندیک پتغەمبەرى وەک پتغەمبەر ئیبراھیم کە ھیچ بەلگەىەک لە میژوودا لەسەر ئەو کەسایەتیانە بوونی نییە.

خۆنەرى ئازیز...

لەوانەى تیبینى ئەوەت کردییت کە ئەو بابەتانەى دوو مامۆستا کە خستویانەتەرۆو شتیکی نوێیان تیدا نیە و، ھەمان بەلگەو ڕەخنەکانى بیاوھرانە بەر لە سەدان سال . من و خانەخوێکەمان وەلامى دوو مامۆستا کەمان داىووە و وەلامەکان بە کورتى بەم شێوھە بوو:

يەكەم: دانانمان بە بوونی دیزاینەرنکی زیرەك گرتنی دارەكە نییە لە ناوەرێستەوه، بەلكو بیرکردنەوهیەکی تەواو زانستیه و دەرئەنجامیەکی راستەوخۆیە، چونکە زانست ئەوەی سەلماندووە کە گەردوون سەرەتایەکی ھەبە و لە ھەمان کاتدا بێتوانایی یاسا سروشتییەکانیشی سەلماندووە لە پێشکەشکردنی تەفسیر و لێکدانەوهی دروستبوونی گەردوون لە نەبوونەوه . ئەمە ھەمان ئەو واتایە کە زانست بە یاسای مانەوهی ماددە (ماددە لە ناو ناچیت و دروست ناکرێت) و یاسای ھۆکاری (کە ھەموو بە دیھیتراویک ھۆکاریکی ھەبە) دەری بربووە.

بۆیە ھیچ رینگایەکیان لەبەردەمدا نیە جگە لە دانان بە بوونی ھیتزێک کە توانای بەدیھیتنانی ھەبێت لە نەبوونەوه، ئەو ھیتزەش جگە لە خودا ھیچی تر نیە. دووھەم: ئەو پرسیارە لەسەر دروستبوونی گەردوون و ژیان خستمانەپروو کە تا ئێستا زانست وەلامیکی بۆیان نیە، کە پرسێ زانیارین Ontological، کە پێشتر زانست بێتوانایی خۆی لە پێشکەشکردنی وەلام لە ئێستاو ناییندەدا سەلماندووە تەنانت زانیان پێیان راگەیاندووین کە ئەو پرسیارانە لە دەرھوێ بازنە ی زانستەو پێوستە بۆ تاییین و فەلسەفە جێھێلدرێن.

زانایانی گەردوونناسی پێمان دەڵێن کە زانستەکیان لە تەقینەوه گەرەکە ی گەردوونەوه دەستپێدەکات، ھەروەھا زانیانی بایۆلۆجی پێمان دەڵێن کە سەرەتای لێکۆڵینەوهکیان لە بوونی RNA و DNA و پرۆتینەکان دەستپێدەکات و بە دوا ی پێکھاتەو فرمانەکانیان دا دەگەرێن، بەلام چون ژیان بەبەر ئەوانەدا کراوە، ئەو لە دەرھوێ بازنە ی زانستە.

سێھەم: ئەوپەری ئەوەی زانست خستووەتیەپروو و عەقڵیش قەبوڵی دەکات ئەوەیە کە ناریکی بەدیھیتنەر دەکری رێکخراوی Order بێتێتە بوون، وەك ریزبوونی ھەندیک گەردیلەو تەنۆلکە لەسەر شێوێ بلوری یان ھێلی رێکخراو کە شەپۆلەکان لەسەر لمی کەنار دەریا دروستیان دەکەن . واتە دەکری ھەندیک کرداری کیمیایی و فیزیایی ئاراستە بکات.

بەلام دروستکردنى رېڭخراوى بايولۇجى systems ۋەك DNA ى زىندەۋەران،
يان تەننەت دروستکردنى ئەسپىك لەسەر دىۋارىك، ئەۋا لەسەرۋو تواناي نارېڭكىي
بەدېھىنەرە، بەھۋى ئەۋەي كە پېۋىستى بە مۈسەفات و تايبەتمەندى ئالۇز
ھەيە Specification .

چۈرەم: كاتېك دوو مامۇستاكە ۋەلامى ئەۋ دوو پرىسپارىمان دايدەۋە كە چۈن
نارېڭكىي تەقىنەۋە گەۋرەكەي گەردوون گۇرپاۋە بۇ رېڭخراۋىي، بەۋەي كە
دەكرى ئەۋ رېڭخراۋىيە لەسەرەتادا بوۋنى ھەبوۋىت بەلام نازانىن چۈن بوۋە.

بەلام كاتېك لىم پرىسپىن سەرچاۋەي ئەۋ رېڭخراۋىيە كى بوۋە، يىدەنگيان ھەلېزارد.
بەھەمان شېۋە كاتېك پەيرەۋى كەردنى مەۋفان لە ھەندېك بەھاي بەرز و
پىشەنگېۋون و رەۋىشت رۈنكەردەۋە بەۋەي كە مەۋف لەۋەدا پېۋىستى بە ئايىنە
ئاسمانىيەكان نىيە، بەلكو لە بوۋنى مەۋفدا ھەيە، بەلام كاتېك دەرپارەي سەرچاۋەي
ئەۋ فېترەتە پرىسپارم لىنكەردن، يىدەنگيان ھەلېزارد.

پىنچەم: ئامانچ لە داننان بە بوۋنى خۇدا رايىكەردنى ژيانى زانستىي و
راستكەردنەۋەي بىردۆزە پراكتىكىيەكانمان نىيە (ۋەك دوو مامۇستاكە گوتيان)،
بەلكو داننانە بە ھەقىقەتەتەكدا، كە لە ئىستادا زانست زۇر بەھىزەۋە دەيخاتەروو.
پاشان گوتەم، چى رۈۋەدەت ئەگەر خۋايەتى و پەروەرد گارتىي و پەيامە
ئاسمانىيەكان ھەقىقەت بوۋن و لەسەر ئەۋ بىنەمايە داۋا لە نكولېكاران كرا كە
يىنە بەردەم ھەشر و ھىساب لە دۈرۈژدا؟

شەشەم: بە دوو مامۇستاكەم گوت، لە كۆنگرەكەدا باسى ئەۋەتان كەرد كە
ناكرى زانست و ئايىن تىكەل بىكرىن و، پېۋىست ناكات ھىچ كاميان نكولى لە
بىرو باۋەرى ئەۋى تر بىكات، بەلام ئىۋە داۋاتان دەكەرد كە مەندالەكانمان فېرى
ئەۋ بابەتە ئايىنپانە نەكەين كە زانست و مېژوۋ نەيان سەلماندوۋە.

لە راستىدا چىرۋكى پىغەمبەر ئىبراھىم (سەلامى خۋاي لەسەر يىت) بەكىكە
لەۋ بابەتانەي زانستى مېژوۋ پىشتراستى كەردۈنەۋە، چۈنكە ئەۋ كەعبەيەي

ئايىنە ئاسمانىيەكان پىمان دەللىن كە پىغەمبەرئەك ھەستاۋە بە دروستكردنى ئەۋەتا تا ئىستاش لەبەر چاۋمانە.

ھەروەھا لىكۆلەرانى رەچەلەك بە تەۋاترى سەنەدى دوورو درىژى نەۋەكان ناۋى تاكە تاكەى نەۋەكانى ئىبىراھىم (سەلامى خۋاى لەسەر بىت) مان تا ئەم سەردەمە بۇ دەرۋىزىن.

پاشان گوتىم، ئەگەر ئىۋە داۋاى ئارام گرتىن لە ئىمە دەكەن تا ئەۋكاتەى زانست دەگاتە ۋەلامىك بۇ ئەۋ پەرسە زانستىيەنى كە لە دەرۋەى بازىنەى زانستدان، بۇچى ئىۋە ئارام ناگرن تا مىژۋونوسان دەگەنە بوونى ئەۋ كەسايەتەنى كىتەبە ئاسمانىيەكان باسيان كەردوون و تا ئىستا لە مىژۋودا تۆمار نەكراون؟!

ھەۋتەم: ھەندى خالى تر كە دوو مامۇستاكە وررۇزاندنيان، دەكرى بگەرپىتەۋە بۇ باسەكانى كىتەبەكەى ئەنتۆنى فلو و بەشى بەلگەى گەردوونى لە تەرازوودا كە لە بەشى پىشەۋەى كىتەبەكەدا باسما كەردوون، ۋەك:

گرفتى خراپە و ئازار.

كى خوداى بەدپەيناۋە؟

- بىتوانايمان لە ھەستكردن بە زاتى خودا واتاى نەبونى خودا ناگەيەنيت .

بەلام سى خالى كۆتايى چەند چەمكىكى بنەرەتنيان تىدا دەخەمەرۋو كە بۇ دوو مامۇستاكە خستەمەرۋو و، دەمەۋى لەبەر گەرنگىيەكەى و پىۋىستىيەكەى بابەتەكەى بى بە كۆتا بىنم.

ھەشتەم: لەۋەدا لە گەل دوو مامۇستاكە ھاورابووم (كە نايىت نەزانى بگەينە بەلگە بۇ بوونى شتىكى تر) چونكە بەھانە گرتن بە تواناى خودايى ھەر كاتىك عەقل لە لىكەدانەۋەى بابەتەك بى توانا بوو، دەيتە ھۆى راگرتنى عەقل و پەكخستنى و، لە كۆتايىدا دەيتە ھۆى ۋەستانى كاروانى زانست، بۇ نموونە - مردن - ناتوانرەت بە بەلگەى زانستى سەلمىنرەت و ئەگەر بەۋە وازى لىبەيترايە كە وىستى خودايە،

ئەمما زانايان لە گەرەن بەدوای نەخۆشیەکان و ھۆکارەکان و پڕیگاجارەکان دەروستان و بەمەش زانستی پزیشکی ھەر لە قۇناغی پېش ھېچکرات دەمایەو.

بەلام لێرەدا پتووستە جیاوازی لە نێوان (نکۆلیکردنی بە زانست و نکۆلیکردنی نازانستی بکەین) بۆ ئەو قسەبەش دوو نمونەم ھێناو:

ئەگەر زانايانی شیکاری و زانايانی فەرمانەکانی ئەندامەکانی لەش کۆبوونەو، لە دوای گفتوگۆیەکی دوورو درێژ گەشتە ئەو دەرەنجامەدا کە مەرۆف ناتوانیت بەی پشت بەستن بە ئامرازێکی دەرەکی بفریت، بۆیە ھەر مەرۆفێکمان دیت دەفریت ئەوا ئامرازێکی یاریدەدەری ھەیە وەك فرۆکە یانە پەرەشوت یان ئەوھتا ئامیزێکی بەکار ھێناو کە ھێزی کێشکردنی زەوی نەھێلێت.

ئایا لەو کاتەدا دەکرێ بەو زانايانە بڵێن کە دەکرێ مەرۆف توانای فرینی ھەیت ئێوە نایزان و، ناکرێ ئەو نەزانییەتان بکەن بەلگە بۆ پشتبەستنی مەرۆف بە ئامرازێکی دەرەکی (ئەمە نکۆلیکردنی نەزانا نێ، بەلکو نکۆلیکردنی بە زانست).

بە ھەمان شێوە ئەگەر لە پۆژنامەکاندا خۆتەندمانەو کە یەکیك لەو منداڵانەدا توشی بەرزترین پلەی دواکەوتویی مێشک بوو و رێژەی زیرەکییەکی (I.Q) ۲۵ پلەییە و، توانیویەتی بگاتە بیردۆزی یەکگرتنی گەرە (Grand Unification Theory) ((کە بیردۆزە کە ھەرچوار ھێزە سرووشتیەکی گەردوون پێکەو دەبەستێتەو) ^(۱) کە ئەنێشتاین مرد نەیتوانی پێی بگات، ئایا دەکرێ بڵێن لەوانەبە ئەو منداڵە (کە ناتوانیت کاری پۆژانەیی خۆی راپەرێنیت) توانیویەتی بە پڕیگایەك بگات بەو بیردۆزە بەلام ئێمە نایزان؟ یان ئەوھتا بە دڵنیاوییەو دەلێن کە ئەم ھەوالە ھیچ بنەمایەکی راستی نیە؟ بۆیە جارێکی تر دەبێتەو کە نکۆلیکردن بە نەزانی جیاوازی لە نکۆلیکردن بە زانیەو.

(۱) گەردیلەیی بەھێز، ھێزی گەردیلەیی بێ ھێز، ھێزی کێشکردن، ھێزی کارۆموگناتیسی.

ئىمە بە دۇنيايىيەۋە دەزانىن كە سرووشت عەقلىكى وا بلىمەتى نىيە كە بتوانىت شتى وا بىيىتتە بوون كە زىرەكترىن عەقلى مروۇقايەتى تەنانەت تواناي تىنگەبىشتى نەيىت، ۋەك بەدپەينان لە نەبوونەۋە دروستكردنى ژيان و عەقل، بۆيە ئايا پازى نەبوون بەۋەى كە سرووشت بەدپەينەر بىت دەچىتە خانەى نەزانىنمان بەتواناكانى سرووشت يان ئەۋەتا نكولىكردىنكى بە زانستەۋ دەزانىن تواناكانى سرووشت چەندەۋ، ئەمەش ناچارمان دەكات كە دان بە بوونى خوداي بەدپەينەر و بەرپۆمبەرى بوونەۋەر دابىيىن.

گەرە زاناي سرووشتى نەمىركى "جۇرج ئىرل دىففىس" ئەۋ بابەتەى بە كورتى خستۆتەرۋو، كاتىك دەلىت: (ئە گەر گەردوون تواناي ئەۋەى ھەيىت خۆى دروست بىكات، كەۋاتە خاسىەتى خوايەتى بەدپەينەرى ھەيە، لەۋ حالەتەشدا باۋەرمان وا دەيىت كە گەردوون خودايە.. خودايەكى غەيبى و ماددى لە ھەمان كاتدا!!! من ئەۋەم پىباشترە باۋەرمان بەۋ خودايە ھەيىت كە جىھانى ماددى دروست كرددوۋ خۆى بەشىك نىە لە گەردوون، بەلكو خاۋەن و بەرپۆمبەر و ھەلسۆرپىنەرىەتى، من ئەۋەم پىباشترە لە پەنا بردنە بەر ئەفسانەۋ قسەى بى مانا).

نۆيەم: بە دوو مامۇستاكەم گوت، گرىنگرىن ھۆكار كە ئىۋەى توشى ئەۋ نارۋىيە كرددوۋ، برىتيە لە تىكەلكردنى جىھانى ماددى ھەست پىكراۋ و جىھانى غەيبى نادىار.

لە راستىدا باۋەرپوون بە پرسە غەيبىەكان (ۋەك خوايەتى) رىبازىكى تەۋاۋ جىاۋازى ھەيە لە رىبازى راستىيە زانستىەكان.

چونكە زانست بەلگە Proof پىشكەش دەكات كە لە رىيى رىبازى پراكتىكى پىي گەبىشتوۋە، يان لە رىيى رىبازى عەقلى پىي گەبىشتوۋە كە بىركارى بەشىكى گرىنگىەتى.

ھەرچى بابەتە غەيبىەكانە ئەۋا نمونە Evidences يان لەسەر دىئىنەۋە و، ھەرچەند مروۇف بىرىكاتەۋە و تىبفكرى باۋەرپى قولتر دەيىتەۋە، بەھۆى زىادبوونى واتا نمونەيىەكان تا ئەۋ ئاستەى لە دۇنيايىدا دەگەنە بەلگەى زانستى، بەلام

ناگەنە ئەو ئاستە، چونكە ئەگەر پىنى بىگات باۋەرپوون بە غەيب نامىنىت كە
بەنەماي ئايىنە ئاسمانىيەكانە.

دەيەم: دور مامۇستا كە گوتيان: ئەو بەلگەنى لەسەر بوونى خوداى بەدەيەنەر
پىشكەشت كەردن بە بەلگەنى نەرتنى ھەژمار دەكرىن، كە لەسەر ئەو دامەزراۋە
بە دور بزانرىت سرووشت بەدەيەنەر يىت، واتە ئەو خوداىيە باسى دەكەيت
بۇ پر كەردنەۋەى بۇشايبەكانە^(۱) بەلام ئىمە بەلگەنى نەرتىمان دەۋىت، چونكە
بىروباۋەر پىۋىستە لەسەر بەلگەنى دۇنيانى بىيات بىرىت نەك لەسەر نەزانىي.
ھەر بەلگەنى كە پىشكەش دەكرىن دەيانگوت ئەمە بەلگەنى كە نەرتىيە و ئىمە
بەلگەنى نەرتىمان دەۋىت!

پىم گوتىن: ئىۋەن بەم قەيەتان زانستان كەردۆتە خۋاى پر كەردنەۋەى بۇشايبەكان!
چونكە ھەر كاتىك ماددىگەراكان لە لىكەدانەۋەى بابەتىك بىي توانا بوون، دەللىن
زانست لە نايىندەدا پىنى دەگات.

پاشان گوتىم: پىمان بلىن چ جۆرە بەلگەنى كە بە لاي ئىۋەۋە نەرتىيە، با ئىمەش
بۇتانى بىخەينەرۋو. يىباۋەرپان بەدرىژاى سەردەمەكان بەو موعجىزە ماددىيە
نەرتىيەنە وازيان نەھىتاۋە كە پىغەمبەرەكانيان بۇيان ھىتاۋن، نە بەلگەنى عەقلىيە
لۆژىكىيەكانىش. ئەوان مەبەستىيان لە بەلگەنى نەرتنى ئەۋمە كە ھەستەۋەرەكانيان
ھەست بە خودا بىكەن ۋەك ئەۋەى گەلى موسا داۋايان لە پىغەمبەرەكەيان كەرد و
لە قورئانى پىرۋىشدا تۆمار كراۋە:

﴿لَنْ تُؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَىٰ اللَّهَ جَهْرَةً﴾ البقرة: ۵۵

واتە^(۲): ئىمان ناھىتىن بەۋەى كە خودا قەست لە گەل ئەكات تا خودا بە ئاشكراۋ
بەرھورۋو نەبىتىن.

(۱): خوداى پر كەردنەۋەى بۇشايبەكان God of the Gaps دەستەۋازىيەكە يىباۋەرپان بەكارى دەھىتن، بە
واتاى ئەۋەى كە ئىمە ھەركاتىك نەمانتوانى لىكەدانەۋە بۇ شتىك بىكەن كە زانست پىنى نەگەشتىت، خىزا
پەنا دەمەينە بەر ئەۋەى بلىين ئەمە كارى خۋايە

(۲): راھەى نايىتەكان لە تەفسىرى (نامى) مامۇستا مەلا عبدالكرىمى مودەرىس (رەھمەتى خۋاى لىبىت) ۋەرگىراۋن.

يان وهكو ﴿أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً﴾ النساء: ۱۵۳

واتا: خودامان به ئاشكرا نیشان بده.

من وامدەزانی تا ئەم نزیکانەش، کە بیباوەرانی سەردەم لە کۆمەلگا
موسڵمانەکاندا شەرم دەکەن ئەم جوۆره قسانە بکەن، بەلام دوو مامۆستاکی لەوەش
خراپترین دەگوت.

خۆزگە بیباوەران لە وتە ی زانای سرووشتیی جوۆرج دێفیس دەگەشتن کە
پیشتریش باسمان کرد کە دەلیت خودا لە گەردوون جیاوازمو بە هەستە وەرکانمان
هەستی پێناکەین، خودا:

﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ الشوری: ۱۱، واتە: هیچ شئی لە خودا ناچیت.

لەبەر ئەوە خودا زاتی پاکی خۆی، لەوەی هەستە وەرەکان هەستی بێ بکرتت پاک
دەکاتەوه و دەفەرموێت:

﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾ الانعام: ۱۰۳

واتا: بە بینایی هەستی پێناکرتت، بەلام ئاگای لە هەموو بیناییەکانە.

و هەر وەها دەفەرموێت: ﴿سُبْحَنَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ الصافات: ۱۸۰

واتا: پاک و ینگەردی بۆ پەروەردگاری بەرزت لەو سێفەتانە ی دەیدەنە پال.

خودا ئەو رێبازە ی دیاری کردووە کە بە هۆیەوه دەتوانین هەست بە بوون و
توانای بکەین، رێبازی (بیرکردنەوه لە بەلگەکانی ئەک بیرکردنەوه لە هەست و
بینینی راستەوخۆ).

﴿سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ﴾ فصلت: ۵۳

واتا: بەلگەکانمانیان نیشان دەدەین لە ئاسۆکاندا و لە دەرونیاندا، تا ئەوکاتە ی
بۆیان دەردەکەوێت کە ئەم رێبازە حەقە.

ۋانا گەردوون و نىشانەكانى و زىندەھەران و نىشانەكانيان كىيى بىنراوى
خودان، ھەروەك چۆن قورئانى پىرۆز و بەلگەكانى كىيى خوتىراوى خودايە.
ئەو بەلگەكانى خودى ئىمە و بوونى دەروپەرمان پەرن لىي، بەلگەى زىندوون
تا رۆزى قىامت:

﴿ وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا
نَفَذْتُ كَلِمَتُ اللَّهِ ﴾ لقمان: ۲۷ - ۲۸

ۋاتا: ئەگەر ھەرچى دار و درەخت لە زمۇيدا ھەيە ھەمووى قەلەم بىي و
دەرياش ھەمووى مەدەكەب بىي و ھەوت دەريا لە دوایەو ھەيەتەى بدا و
بەچىتە سەرى، ھىشتا و تەكانى خوا تەواو نابن بەو قەلەم و مەدەكەبانە بنوسرىن.
بەراستى خوا خاوەن عىززەت و خاوەن ھىكمەتە.

﴿ قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَذَ كَلِمَتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ
مَدَدًا ﴾ الكهف: ۱۰۹

ۋاتا: تۆ ئەى پىغەمبەر بلى: ئەگەر دەريا مەدەكەب بىي بۆ نوسىنى
كەلىمەكانى زانىارى و دەسلەت و تواناى خودا، دەريا تەواو ئەبىي پىش ئەوئە
كەلىمەكانى خودا تەواو بىي، ھەرچەندە ئەوئەندەى ئەو دەريايە دەرياي تر بىيئەن بۆ
يارمەتيدانى، چونكە كەلىمەى خودا سنورى نىيە و تەواو نابىي و ھەك خودى
خۆى قەدىمە لە ئەزەلەو ھەو ھەو و تا ئەبەد ئەمىيئە، بەلام دەريا سنوردارە.

پەرورەگار بەمە وازى لىمان نەھىناو، چونكە ھەموو مەرۆفەكان ھەك ئەنتۆنى
فلو نىي، كە لە رېي (گەشتى عەقل) ياك كە زياتر لە شەست سالى خاياند
بەگەن بە بوونى خودا، لەبەر ئەو خودا لە رېي پىغەمبەرەنەو ھەك گەل
مەرۆفەكاندا دەكات:

﴿ وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ ﴾ فاطر: ۲۴

ۋاتا: ھىچ گەلەك نىيە ئاگادارکەرەو (پىغەمبەر) يەكى بۆ نەھاتىيەت.

بەمەش سرووش (وەحی) دەیتە یارمەتیدەری عەقل بۆ بیرخستەووی مەرووف
بە بوونی خودا، کە پیشتر لە فیتەرەتیدا چەسپاندوووەتی:

﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ
قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَمَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ﴾ الأعراف: ۱۷۲

واتا: ئەو پێغەمبەر! بیری ئەوە بکەرەوە کە خودای گەورە لە پیش لە
دایکبوونی هەر ئینسانی لەو کاتەدا کە تۆو بوو لە پشتی باوکیدا ئەو تۆووی
هۆشیار کردووەتەووە قسە لە گەل کردووە: ئایا من پەرەردگاری ئێوە نیم؟
ئەوانیش وتیان: بەئێ پەرەردگاری ئێمە ی، کردوونی بە شاھید لەسەر
خۆیان بۆ ئەم پەیمانە ئەبەدا لە پوژی قیامەتدا بڵێن ئێمە ئاگامان لەو پەیمانە
نەبوو. یا لە عەلەمی ئەرواحدا قسە لە گەل کردوون و پەیمانی ئیعتیراف بە
خودایەتی خۆی لێ وەرگرتوون و کردوونی بە شاھید لەسەر خۆیان.

هەروەها وەك چۆن خودا لەسەر فیتەرەتی باوەربوون بە خودای تەك و تەنها
درووستکردووە، بەهەمان شێوە لەسەر فیتەرەتی دامەزراوەی رەوشتیش درووستی
کردووە، چاکە و خراپە لەبەردەم دەروونی مەروفاوەتی رۆشن کردۆتەووە.

﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا ۖ ﴿٧﴾ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾ الشمس: ۷ - ۸

واتا: سوێند بە ئەفسی ئادەمیزاد و بەو خواپەیی وای دروست کردووە کە
ئامادەیی کردووە بۆ هەموو سێفەت و کردارەکانی. جا نیشانی داوە لە فەرمانی
خوا دەرچوونی کامەبەو لە خواترسانی کامەبە.

هەروەها یاسای رزگاربوونیشی لە دەرووندا چەسپاندووە:

﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا ۖ ﴿٩﴾ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا ۖ ﴿١٠﴾﴾ الشمس: ۹ - ۱۰

واتا: سوێند بە هەموو ئەوانە، ئەو کەسە ئەفسی پاك بکاتەووە لە سێفاتی
خراپ و ناشیرین رزگار ئەبێ! ئەوێ پەردەیی ئەفامی و ئەزانی و بێ
شەرمیی بەدا بەسەر ئائومێد و بێ بەش ئەبێ.

من و خانه خوێکه‌مان خواردنه‌که‌مان به وه‌لامدانه‌وه‌ی دوو مامۆستا بی‌باوه‌ره‌که
کۆتایی پێهێنا، هه‌روه‌ک چۆن رێبازی ئیسلاممان له‌ مامه‌له‌ له‌ گه‌ل پرسیه‌کانی
خوایه‌تی و نایین و دامه‌زراوه‌ی ره‌وشتی خسته‌پوو.

وادیار بوو وه‌لامه‌کانمان به‌ ته‌واوی له‌ لای نه‌وان نوی بوون، به‌ راشکاوی
گوتیان که‌ چاوه‌ڕێی نه‌و وردیه‌و زانستی و فەلسەفی و نایینییه‌یان نه‌ده‌کرد،
چونکه‌ به‌ وه‌لامی روکه‌شی دینداره‌کان راهاتبوون! نه‌مه‌ش وای لێکردبوون زیاتر
ده‌ست به‌ بیروپاکیانه‌وه‌ بگرن.

من نالیم هه‌ردووکیان له‌ بی‌باوه‌ری هه‌لگه‌رانه‌وه‌، چونکه‌ خۆبه‌زلزانی به‌ناسانی
خۆی نادات به‌ ده‌سته‌وه‌، به‌لام ده‌توانم بلیم که‌ توانیم گۆمه‌که‌ بشله‌قیتم.

دوای نه‌م ژمه‌ گه‌رم و گوهره‌، گه‌رامه‌وه‌ ئوتیل، نه‌و شه‌وه‌ خه‌و نه‌چووه‌ چاوم،
ده‌مپرسی:

ناخۆ چه‌ندانی وه‌ک نه‌م دوو بی‌باوه‌ره‌ له‌ ناوماندا ده‌ژین؟ خۆزگه‌ له‌و که‌سانه‌
بوونایه‌ که‌ به‌دوای حه‌قیقه‌تدا ده‌گه‌ڕێن. خۆزگه‌ له‌ خاوه‌ن به‌لگه‌ عه‌قلیه‌کان
ده‌بوون.

خۆزگه‌ نه‌وه‌ی بانگه‌شه‌یان بو ده‌کرد له‌وه‌ی که‌ زانست به‌ ڕێی خۆی، خوشیان و
نایین به‌ ڕێی خۆی جێبه‌جێیان ده‌کرد. خۆزگه‌ له‌ گالته‌ کردن ده‌هه‌ستان.

تۆ بلیی نه‌و لوژیکه‌ بی بنه‌مایه‌ چه‌ند گه‌نج له‌ خشته‌ بیات؟ ئایا گه‌نجان
پێستیان به‌ قه‌لایه‌کی عه‌قلی نییه‌ که‌ به‌رگری باوه‌ریان به‌هێز بکات؟

به‌ ده‌م شه‌بای به‌یانی ڕۆژم کرده‌وه‌و پرپووم له‌ هه‌مه‌ت که‌ گه‌شتی عه‌قل
ته‌واو بکه‌م.

تەوندەھویی زانست تۆمەتبار دەکات

خوینەری بەرپۆز...

دوای ئەوەی بە ھیممەت و خوینگەرمییەو دەستم کردەو بە تەواو کردنی گەشتی عەقل و کاتیک کۆتایی گەشتەکە نزیک بوو، کۆسپینکی تری نوێ ھاتە بەردەمم کە لە وانی دی جیاواز بوو. وەك وێناکردنی ئەو نەبوو کە ئێمە باوەردارین و باوەرمان (تەواوی تەواو و بەرزى بەرزە)، وەك کۆسپى بیناوەرى بارگاوى بە زانستیش نەبوو، بەلکە ئەو کۆسپە پۆتە ھۆی جەلەوگیرکردنی ژیارستانى ئەسلامی بەدرێژایی چەند سەدەى رابردوو، تا ئێستاش!! ئەویش بە تەواوی کۆسپى پەرپۆزخستنى زانست و عەقلە، ھەرۆك چۆن لە سەدەکانى ناوەراستدا لە ئەورپادا ڕوویدا.

لە کاتیکدا کە خەریکی گفتوگۆکردنی بەشە تایبەتەکانى پەيوەندى نێوان زانست و بایۆلۆجیا بووم لە گەل ھاورپێکەم کە تێروانینىکى ئایینى تایبەتى ھەبەو، خاوەن پۆشنبیریەکی زانستى فراوان بوو، ھاورپێکەم گۆرا بۆ گەردەلوولیکى وێرانکەر و ھەموو ئەو چەمکانەى بەشەکانى ئایین و بایۆلۆجیا خستومەتەرپوو لە ڕەگ و ڕیشەو ھەلیکیشان!!

چەقى گەردەلوولی ھاورپێکەم ئەو بوو کە ھەریەکە لە لاشەو رۆح و بوونىکى جیاواز لەوى دیکەیان ھەبە و، بەمەش مەحالە وێناى پەيوەندیەك بکەیت لە نێوان لاشەو ھەستە رۆحییەکان. بۆیە ئەو چەمکە زانستییانەى لەو دوو بasesدا خستومەتەرپوو ئاواتى بیناوەرانە، چونکە ئەو دەسەلمینىت کە ھەستەکان لە لاشەو دەردەچن و بەمەش جیھانى غەیب (خودا - رۆح) بە تەواوی دەسپێنەو.

گفتوگۆ گەرم و گۆرەکەمان زۆرى خایاند، بە دیدارى راستەوخۆ، بە تەلەفۆن و نامە ناردن. خوینەرى ئازیز بێگومان بە تاسەى بزانی گفتوگۆکەمان چۆن بوو و چۆن کۆتایی ھاتوو.

هاورپىكەم ھىرشەكەى دەستىنكرد و گووتى:

گومان لەو دەنپە كە مەحالە وىناى پەيوەندىيەكى ھۆكارى Causal لە نىوان بابەتە لاشەى و رۆحانىيەكاندا بىكرىت .

ئەگەر چى پەيوەندىيەكى كارلىكى Interaction ھەيە لە نىوان خودى مەوقايەتى^(۱) و لاشە، كە لە رىيەوە خودى مەوقايەتى ھەموو زانىيارىيە ھاتووەكان Input لە روناكى و دەنگ و كىمىا (بۆن) و مىكانىك (بەركەوتن)... ھتد وەردەگرت و لەگەلدا كارلىك دەكات، بەلام بانگەشەكردن بۆ ئەوئەى كە رۆحانىيەتەكان / ھەستىيەكان سەرچاوەكەيان لاشەيە، ئەوا تەنبا قەسەى بى بنەمايە تەننەت مەحالە بە خەياللىش بىرى لىبكرتەو.

ھەلقولانى ھەستە رۆحىيەكانى مەوقا پىويستى بە وىست و ھىمەت و پىداگرى و كۆشى دەروونى ھەيە، سەرەراى زانىنى سىفاتەكانى خودا و، پىويستىيەكانى پەروەردگارتى و بەندايەتى و، ھىچ يەك لە كىمىاي سىستەمى جىنات و كىمىاي كارەبايى مىشك ناتوانن بەو كارە ھەلەستن.

بەلكو سەلمىتراوہ كە بۆشايىيەكى زۆر گەورە ھەيە لە نىوان كىمىاي (دى ئىن ئەى) و پىكھاتەى ماددى مىشك و سىفەتە بەرزەكانى مەوقا و، مەحالە پردىكى پەيوەندى لە نىوانياندا ھەيت Bridging the gap.

بە ھاورپىكەم گووت:

لە قەسەكاندا چەند دەستەواژىيەكى يەكلاكرەووت بەكارھىنا، وەك (سەلمىتراوہ) (مەحالە)، سەرەراى نەبوونى ھىچ بەلگەيەكى زانىستى يان ئايىنى لە سەر سەلماندن يان مەحالى.

تۆ لە چەند زانىيارىيەكى دانپىتراودا دەستت پىنكرد كە پىويستى بە بەلگە ھەيە و، لە رىيانەوہ ھىرشت كرده سەر زانىست و زانايان (ھەروەك پاش كەمىكى تر دەيىنين).

(۱) زانايانى دەروونناسى دەستەواژەى (خودى مەوقايەتى) وەك ھاوواتاى (رۆح و نەفس و عەقۇل) بە كاردىنن كە لە نايىيە ئاسمانىيەكاندا بەكاردىنن.

هەروەها لەو زانیاریانەی لە باسی پێنجەم و شەشەم و حەوتەمی کتێبە کەدا خستومانەتە ڕوو لە قسەی زانیان ئەوەی لێناخوێنرتەوه کە بانگەشە ی ئەوه دەکەن کە لاشە سەرچاوەی رۆحانییەتەکان / هەستەکان بێت، هەموو ئەوەی لەوان وەرمانگرتوووە بریتییه لە گەڕان بە دوا ی پەيوەندی کاردانهویی Interaction لە نێوان خودی مەروفايەتی و لاشە، ئەو پەيوەندییە لە ڕەخنە کەتدا دانت بە بوونیدا ناو، پاشان گەڕایەوه تا بە دڵنایاییەوه بۆی کە هیچ پەيوەندییەکیان لە نێوانیاندا نییه!

لەبەر ئەوه خاڵێکی جەوهەری هەیە (کە لەوانەبە تەوهری هەموو ناکۆکییەکان بێت) و پێویستە ڕوونی بکەینەوه، ئەویش پێگەی لاشەبە بۆ مەروفا، لە دیدی ئیسلامدا:

ئایا لاشە شتیکی پێس و پڕ کەم و کۆپییه، کە مەروفا ناتوانیت بە بەرز ی رۆحیی بگات تەنیا بە ریسواکردن و بەکەم سەیرکردنی لاشە نەبێت، یان ئەوهتا بریتییه لە ئازەلی سواری رۆح (وهك ئیمامی غەزالی فەرموویەتی)، یان لەوهش زیاتر؟ لاشە ئەم سێ ئاستە ی هەیە و پێویستە لە نێوانیاندا بەکێک هەڵبژێرین. گومان لەوهدا نیه کە زۆر لە دیندارەکان لە گەڵ چەمکی بەکەم و دووهمدان، بەمەش پێویستە ئەو تێگەیشتنەیان راست بکەرتەوه و لە ڕەگ و ڕەشەوه چاک بکەرتەوه، بۆ ئەوهش بیران دەخەینەوه کە:

١- گەشتی مێعراجی پێغمەبەری خوا (صلی اللہ علیہ وسلم) بە لاشەو روح بووه.

ئەوهش بە تەنیاو بۆ دەرخیستی توانای خودایی نەبووه، نە بۆ دەرخیستی پێگەی پێغمەبەرش، بەلکۆ من وایدەبینم کە ئاماژەیکە تێدا یە بۆ ئەوهی کە حەقیقەتی مەروفا لاشەو روح پێکەوێهه، دەکرێ لاشەش بۆ پێگەکانی رۆح بەرز بێتەوهو بچیتە ناو جیهانە نا ماددەییەکانیەوه.

٢- ناییت بەوه وەلامی خالی پێشور بەدینەوه کە ئەمە تاییبەتمەندی پێغمەبەری خوایه، چونکە هەر بەکێکمان لە ڕێی سوجدەبردنی لاشەو رۆح / نەفس لە

نوژدا نهو میعراج ده‌که‌ین: ﴿وَأَسْجُدْ وَاقْتَرِبْ﴾ العلق: ۱۹، واتا: سوجه ببهو نزیک ببهوه.

۳- کاتیک خودا ریستی په‌یمانی (الست بریکم) (ایا من په‌رومردگارنان نیم) له به‌نی ئاده‌م وهریگریت، له رینی لاشه‌وه گفتوگوی له‌گه‌ل رۆحه‌کان/ نه‌فسه‌کان کرد، دواي نه‌وه‌ی هه‌موو مروّفايه‌تی له‌سه‌ر شیوه‌ی لاشه‌ی زور ورد له پستی ئاده‌م دهره‌یناو په‌یمانی لیوهرگرتن، هه‌روه‌ها ده‌کری ئایه‌تی په‌یمان به‌وه‌ش ته‌فسیر بکریت که په‌یمانه‌که له سپریمی هه‌ر مروّفیک له‌سه‌رده‌می خویدا دانراوه. ئه‌مه واتای نه‌وه‌یه که فیتیه‌ت له لاشه‌دا دانراوه، سه‌ره‌پای نه‌وه‌ی که رووی گفتوگو و په‌یمانه‌که له رۆح / نه‌فس بووه.

۴- سه‌رنجی فهرمووده‌ی خوا بده له سورته‌ی (النحل) که ده‌فه‌رمویت:

﴿وَاللَّهُ أَخْرَجَكُم مِّنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَرَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ النحل: ۷۸

واتا: خودای گه‌وره ئیوه‌ی له سکی دایکتان دهرکردوه له حالیکدا که هیچتان نه‌ده‌زانی. هه‌روه‌ها هیزی بیستن و بینین و دلی بو دروست کردون به‌لکو شوکرانه‌بژیژی خودا بکه‌ن.

مروّف به لاشه‌و نه‌فس و رۆحی دیته دنیا و هیچ نازانیت، پاشان ده‌سته‌ده‌کات به وهرگرتنی زانسته‌کان نه‌مه‌ش له رینی هه‌سته‌وه‌ره‌کانی لاشه، ته‌نانه‌ت دهریاره‌ی جیهانی غه‌یبیش شت فیر ده‌بین:

﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ النحل: ۷۷

واتا: هه‌رچی په‌نامه‌کیه‌کانی ئاسمانه‌کان و زه‌وی هه‌یه لای خودایه‌و پئی ده‌زانی و پروودانی رۆژی قیامه‌ت لای خودا وه‌ک چاو به‌یه‌کدادانیک یا له‌وه‌ش که‌متره، به‌راستی خودا توانایه و ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر هه‌موو شتیکدا هه‌یه.

﴿الَّذِينَ يَرَوْنَ إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ النحل: ۷۹

واتا: ئایا سەیری پەلەوەر ناکەن لە بۆشایی ئاسماندا پام کراون و کەس بە ئاسمانەو پراگیران ناکات خودا نەبی. لەم دەسلەتەدا زۆر نیشانەی گەورەیی و توانایی خودا هەیە بۆ قەومی کە باوەریان بە خودا هەبی.

هەك تەنیا ئەو، بەلكو مەوۆف لە پێی هەستەوهرەكانی لاشەي ئەو پەیمانەي بیر دیتەو کە خودا لە گەل رۆح / نەفسی ئەودا بەستوبەتی.

۵- لە هەموو پەرستشەکان (نوێژ و پۆژوو و زەکات و حج) هەر یەکە لە جەستە و رۆح / نەفس بە پۆلی خۆیان هەڵدەستن و، لە پرووی شەرعییەو پەرستش درووستە، ئەگەر بە لاشە ئەنجامی بەدین ئەگەر رۆح و نەفسیش کەمتەرخەم بن، بەلام بە پێچەوانەو ناییت.

۶- گومان لەوەدا نیە کە سوودی نێوان نەفس و لاشە سوودێکی ئالوگۆرە و نەفس بە هەول و کۆششێک بەرز دەیتەو کە لاشە تێیدا بەشداری دەکات، وەك شەو نوێژ و پۆژوو. هەروەها بەرزبوونەوێ نەفس سوودی زۆری بۆ لاشە هەیە، لە پێی بەرزکردنەوێ ناستی بەرگری لەش و کەم کردنەوێ پێژەي توشبوون بە جەلتەي دل و مێشك و دواخستنی پیری.

۷- دواي مردنی مەوۆف و جیابونەوێ رۆح، شەریعت بۆمان دیاریدەکات کە چۆن مامەلەي پێژ لە گەل لاشەدا بکەین و بۆ ژبانی ئاییندە ئامادەي بکەین، دەشوریت تا لەسەر دەستوێژ بیت و، لە کفنیکی سپی پاك دەپێچریت و نوێژی لەسەر دەکریت و، لە ئامادەبوونی لاشەدا دوای رەحمەتی بۆ دەکریت و، رووێ قیبلە دەنێژریت.

۸- لە کاتی زیندووبوونەوێ، مەوۆف بە رۆح و نەفس و لاشەو هەر دەکریت و، لەسەر تاوانەکانی نەفس و ئەندامەکانی لەش لێپێچینەوێ لە گەل دەکریت و، وەك بوونێکی یەکگرتوو بە پاداشت یان سزا حوکم دەدریت.

ئەو ھەشت خالەو، چەندانی دیش، جەخت لەسەر پەییوئەندی نیتوان لاشەو رۆح دەکەنەو، نەك بە تەنیا وەك پەییوئەتەکی ھۆکاری، بەلكو لەبەر ئەوێ لاشە پرووکاری رۆحە، كە ھیچ شتێکی دەرپارە نازانین:

﴿قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ الإسراء: ۸۵

واتا: رۆح لەو مەخلوقانەییە كە بە ئەمرو فەرمانی خودای من پەیدا بوون و، ھەر خودا خۆی ئەزانێ چییە، ئێوە ئەندازمێتێکی كەم نەبێ زانیاریتان پێنەدراوە، دیارە عەقڵی ماددیی كەمو كۆری ئێوە پەیی بە شتی نا مەحدوود ناباو نایزانێ. تا ئەو ئاستەیی كە دەتوانین بڵێین: ھەرچی بەسەر رۆحدا دێت لە لاشەدا دەرەكەوێت [...لِتَقْرَأَهُ...].

﴿إِذَا يُسْأَلُ عَلَيْهِمْ يُخْرِجُونَ لِّلْأَذْقَانِ سُجَّدًا﴾ الإسراء: ۱۰۷

واتا: كاتی كە قورئانیان بەسەردا بخوێنرێتەو بە پروودا ئەكەون و سوجدە بۆ خوا دەبەن. ﴿وَيَخْرِجُونَ لِّلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا﴾ الإسراء: ۱۰۹

واتا: بە پروودا دەكەون و دەگرین و بیستنی قورئان ترسیان لە خودا زیاد دەكات. پاك و بێگەردی بۆ پەرۆردگارم! ھەروەھا گوتەم...

ئەگەر چی قورئانی پیرۆزیش لە ھەندێك شوێندا بە شتێوی جیا جیا باسی لاشەو رۆح و نەفس دەكات:

﴿إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ إِنِّي خَلِيقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ﴾ ص: ۷۱

واتا: خۆی تۆ بە فریشتەکانی وت: من ئینسانی دروست ئەكەم لە گل.

﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا﴾ الشعرا: ۷

واتا: سوێند بە نەفسی ئادەمیزاد و بەو خواپەیی وای دروست کردوووە كە ئامادەیی کردوووە بۆ ھەموو سیفەت و کردارەکانی.

﴿وَسَأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ﴾ الإسراء: ۸۵

واتا: لە بارەى رۆحهوه لێت ئەپرسن کە چى بە؟

بەلام خودا کاتێک باسی مەرۆف دەکات یان گفتوگۆی لە گەڵدا دەکات، وەك بوونەومرئەکی تەواوی بە کەگرتوو تەماشای دەکات، هەر لە رۆژی پەیمانە کە تا ئەو رۆژەى بە دیدارى خودا دەگەین و بە نەمرى لە ژيانەكەى تردا دەژین:

﴿يَكْتَابُهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ﴾ الانشقاق: ۶

واتا: تۆ ئەى ئادەمیزاد لەو رۆژەدا بە پەلە نەروۆى بۆ لای خۆى خۆت و پێى ئەگەیت.

﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْدِيرٍ﴾ البلد: ۴

واتا: ئێمە بەراستى، ئادەمیزادمان لە هەموو ژيانى لە ماندووبەت و ئەرك دروستکردوو.

جیاکردنەوهى پێکهاتەکانى مەرۆف لە یەکترو، دانانى هەندێکیان بە جەوهەرى (رۆح) هەندێکیان بە لاوهکی (لاشه) و هەندێکیان بە ھۆکارى پێوەندى نێوان دووھەكەى تر (نەفس)، ئەمەى سەرچاوەى تێکەڵ بوونەكە. لەبەر ئەوە پێویستە دیدو بۆچوونمان دەربارەى مەرۆف دووبارە داڕێژینەوو وەك بوونێكى بە کەگرتوو سەیری بکەین. ئەگەر لەو تێگەین دەتوانین وێنای پێوەندى نێوان بایۆلۆجى لاشەو رۆحانیت و ھەست و ڕەفتارەکان بە ئاسایى بکەین.

گومان لەو دانە کە ئیسلام لەو دیدە تەواو و گشتگیریدا تاکە، چونکە ئەو یەھودییت و مەسیحییەتەى لەبەر دەستمان داوە، بە سوکی سەیری لاشەو ئارەزووەکانى دەکەن و، واىدەمین کە رزگار بوون لە ژيانەكەى تر بۆ رۆح بەدى نایەت مەگەر لاشەى تاوانبار بە لاشەىكى بێتاوان نە گۆردرتەوه.

ھەروەھا ئایینى ھیندۆسى و ئایینەکانى رۆژھەلاتى دوور واىدەمین کە حەقیقەتى مەرۆف تەنیا رۆحەو بەختەومرئە گەورە رزگاربوونى رۆحە لە لاشەى

پېس و پېۋەندى كۈندىيەتى بە رۇخى گەشتى، ھەروەك چۈن دۇۋى ئاۋ دەگەپتەۋە بۇ دەريا.

ھاۋرېنكەم گوتى:

لە باسى ھەۋتەم (ھەقىقەتى خۇددى مۇۋاپىقەتى) باسى ئەۋەت كۈدۈۋە كە زانا و فەيلەسوفە باۋەردارەكان جەخت لەسەر ئەۋە دەكەنەۋە كە ئەۋ زىمانە كارۇ كىمىيەيە خانەكانى مېشك بە ھۆيەۋە لە گەل يەكتەردا پەيۋەندى دەكەن، ناتوانن ھەستە مۇۋاپىقەتى و رۇخىيەكان و رەفتارەكانمان بۇ يىتتە بوون، لەۋەشەۋە ئەۋەيان ھەلئىنجاۋە كە پىۋىستە ھەستە و رەفتار سەرچاۋەيەكى ناماددىيان ھەيىت، چۈن بەۋە رازى دەيىن كە چەند دۇۋىكى ماددەي كىمىيە ۋەك (سىرۇتۇنىن يان دۇپامىن) بەرپرس بن لە ھەستە رۇخىيەكانمان، تەنيا لەبەر ئەۋەي چەند بازىيەكى كارەبايىان لە مېشكدا چالاك كۈدۈۋە؟

ۋەلامى ھاۋرېنكەم داۋە گوتى:

لەۋەدا لە گەلت ھاۋرام كە گۈرۈمۈۋە كىمىيەكان و بازى كارۇكىمىيەكانى مېشك سەرچاۋەي بەرزى ھەستە و رەفتارەكان نىن.

لە راستىدا لىكۈلئىنەۋەي زانستى بۇ پەيۋەندى نىۋان بايۇلۇجىاۋ دىندارىي، واتاي گەران نىيە بە دۋاي سەرچاۋەي بەرز (خۇددى مۇۋاپىقەتى)، چۈنكە ئەۋە رۇلى زانستى دەروونناسى و دىندارىيە، بەلام ئىمە بە دۋاي خالى پەيۋەندى نىۋان خۇددى مۇۋاپىقەتى (نەفس/رۇخ) و لاشەدا دەگەپىيىن، واتە ھەستە شارۋەكانى ناۋ خۇد پىۋىستە لە رېي مېشكەۋە ۋەربگىرەدرىن تا مۇۋ ھەستىان پىبكات.

ئەمە لەۋ نەخۇشانەدا ھەستە پىدەكەين كە بە ھۆكارىك لە ھۆكارەكان توۋشى لەھۇشچوون دەبن و، كاتىك دىنەۋە ھۇش خۇيان نازانن ھەستەۋەرەكانىيان لە كاتى لە ھۇشچووندا چىيان كۈدۈۋە.

ھاۋرېنكەم گوتى:

ئەگەر ئەگەرنىڭ بۇ بوونى دامەزراۋىيەكى جىنات Genetic Networks لە لاي ھەندىڭ مەۋۇف ھەيىت، كە لاشەيان وا لىدەكات تواناي پەيۋەندى كەرنى ھەيىت لەگەل رۇخيان، ئەوا تەنيا لە لاي پىغەمبەران و ئەولياي خوا بەم شىۋەيە، چۈنكە لاشەي ئەوان لە لاشەي خەلكى ئاسايى جياۋازە! ئەوان ئامادەكران تا لەگەل جىھانى غەيىدا لە پەيۋەندى دابن.

بە ھاورپىكەم گوت:

گومان لەۋەدا نىيە كە لاشەي پىغەمبەران و ئەولياكان توانايەكى بەرزترى ھەيە لە پەيۋەندىكرن بە جىھانى غەيىب، لىكۈلىنەۋە زانستىەكان كە لەسەر راھىب و خوا پەرسەكان ئەنجام دراۋن ئەمەيان سەلماندوۋە، ھەرۋەك چۆن كىتەكانى سىرەي پىغەمبەرى خوا (صلى الله عليه وسلم) باسى ئەۋەيان كەردوۋە كە ۋەھى (پەيۋەندى خودى مەۋقايەتى بە جىھانى غەيىب) چەند لەسەر لاشەي پىغەمبەرى خوا (صلى الله عليه وسلم) قورس بوۋە.

بەلام ئەۋە واتاي ئەۋە ناگەيەنىت كە پەيۋەندى لە نىۋان (خودى مەۋقايەتى نا ماددى) و نىۋان لاشەي مەۋقايەتى لە لاي ھەموو كەسك نەيىت.

ھاورپىكەم رەخەي گرت و گوتى:

بۇچى دەيىت بە دۋاي پەيۋەندى نىۋان بايۋلۇجىايى ماددى و ھەست و رۇخانىيەتەكاندا بگەرىين؟! ئايا خدا بە تەنيا بگەرى حەقىقى پشت ھۆكارەكان نىيە؟! ئايا زانايانى ئوممەت ھەموريان كۇرا نىن لەسەر ئەۋەي كە خدا ھەموو جارىڭ كەردار بە بى ھۆكار دەخولقىنىت، ئەو واتايەشيان بەو دەستەۋارمىيە دەرىپوۋە كە دەلىن، چەقۇ نابرىت، بەلام خدا ھەموو جارىڭ سىفەتى بىرىن بەبەر تىژى چەقۇدا دەكات، ئايا ئەمە بىروياۋەرى ئىمە نىە؟!

ئەمە ئەۋە دەگەيىت كە بوونى پردىكى پەيۋەندى لە نىۋان لاشە و رۇخ/نەفس پىۋىست نىيە. چۈنكە خدا كە تواناي ئەۋەي ھەيە بەبى يارىدەو ئامراز كەردار بخولقىنىت، ئاۋاش تواناي ئەۋەي ھەيە كە ھەست لە مەۋقۇدا بەبى يارىدەو ئامراز ھەلقولنىت.

پاشان ھاۋرېنكەم گوتى:

من جارېنكيان گوتم له تۆ بوو كه دمتگوت پەيوەندى نيوان ھۆكار و دەرەنجام
 ھەتمىيەو، ھېرشت دەكرده سەر جياكردنەوميان و، دمتگوت كه ئەو كارە دەمانكاتە
 گالتەجارى جيهانى پېشكەوتوو، ئەو كات زۆر لىت دلگران بووم، بۆيە ئەو
 ھەلە دەقۇزمەوو دلىيات دەكەمەو كه ئەو جيهانەى باسى دەكەى بە پېوهرى
 مروفايەتى و ئايىنيەكان زۆر دواكەوتوو و، پېويست ناكات گرنكى بە بۆچوونى
 بدمىن، بەلكو پېويستە خۇمان لەم گرنى كەم و كورتىيە رزگار بكەين، كه چەند
 سەدمەيه كه پېمەو دەنالىنين!

له ھەلچوونى ھاۋرېنكەم كەمكردەوو پېم گوت:

دواى ئەوەى گونبىستى ھەموو ئەو قسانەت بووم، ئىستا دلىام كه ھۆكارى
 نەخۇشى ئومەتەتمان پشتگوى خستنى پەيوەندى نيوان ھۆ و ئەنجامە، ئەمە
 سەرەپاى جەختكردنەوەى ئىسلام لەسەر رېزگرتن له ياسا گەردوونىەكان.

موسلمانان وازيان له گرتەبەرى ھۆكارەكان ھىناو، بە بيانووى ئەوەى كه
 خودا بكەرى ھەموو كردارىكە، ئىتر دەرەنجامەكەى ئەو حالە خراپەيه كه
 جيهانى ئىسلامى پېيگەيشتوو.

كاتېك پېشەوا غەزالى باسى پرسى كارىگەرى ھۆكارەكان دەكات، جەخت
 لەسەر ئەو دەكاتەو كه خودا تواناى كردارى له ناو ھۆكارەكاندا داناو، تا ئەو
 ئاستەى كه راستەكه ئەوئەيه باوهرمان بەو ھەيىت كه چەقۇ دەرپىت، سەرەپاى
 ئەوەى كردارى برىنەكه بە توانا وىستى خودا ئەنجام دەدرىت.

سەرەپاى ئەوەش، ھەندىك له زانايانى بيروياوهرى ئىسلامىي ئەم سەردەمە،
 دواى ئەوەى پاى ئىمامى غەزالى باس دەكەن، بە باشىشى دادەنن و، وايدەبينن
 كه له گەل عەقل و واقعدا دەگونجىت، بەلام ديسان دەگەپتەو سەر ئەوەى
 كه بيروياوهرى ئەھلى سوننە و جەماعە، ئەوئەيه كه ھۆكارەكان كارناكەن!! و
 چەقۇ نابرىت، وادەزانن كه جگە لەم قسەيه له رەھايى توانا و كردارى خودايى

كەمدەكاتەو، بەمەش لە تەواویی یەكخواپەرستی و تەواوی بە پاك راگرێتی
خودا كەم دەیتەو!

یەكێك لە نیشانەکانی گەڕانگێدانی خودا بە ھۆکارەکان ئەوێ، كە کردووێتی
بەنامرازی جێبەجێکردنی فرمانە خوداییەكە (كُن) بۆ خەلق کردنی ھەموو شتێك،
بۆ نمونە ژیان لەسەر ھەسارە زەوی بە وشە (كُن) دروست بوو، بەلام
پێوستی بە نامادەکردنی زەوی ھەبوو (لە پێی یاسا سرووشتیەکان) بۆ
پیشوازی کردن لە ژیان بە درێژایی ھەشت ملیار سال.

ھەروەھا خودا ھەموو مەوێکی بە وشە (كُن) خەلق کردوو، بەلام
جێبەجێکردنی ئەم فرمانە خوداییە لە پێی جوتبوونی دایک و باوکمانەو و
پاشان مانەویمان بۆ ماوەی نۆ مانگ لە ناو سکی دایکماندا جێبەجێکردوو.
تەنانت خودا خۆشی پێمان دەفرمۆت كە ھۆکارەکان لە بەرپۆبەردنی گەردووندا
بەکار دێنیت:

﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُّبَرَّكَاً فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ﴾ ق: ۹

خودا بە ئاو کشتوکال دێنیتە بوون، سەرپرای ئەوێ كە دەتوانیت بە بی
ھۆکاریش ئەو کارە ئەنجام بدات.

بەردەوام بووم و بە ھاوڕێکەمم گوت:

نکۆلێکردن لە کاریگەری ھۆکارەکان كە خودا خۆی دایناون، وەك گەورە
فەیلەسوفی بیباوەر دێقید ھیوم لە ھەندێ پوڤووە دێتە بەرچاوم، چونکە ئەو
بیباوەرە نکۆلی لەو دەکات كە گەردوون سیستەمیکی ھەییت و وایدەبینیت
كە گەردوون لە ژێر کاریگەری ھیچ یاسایەك نییە، ئەو پەڕەوی کردنە
گەردوون بۆ سیستەمیکی دیاریکراو بە عادت دادەنیت! ئەمەش پێك ئەو
قەسەبە كە ھەندێك لە زانیانی عەقیدە و بیروباوەری ئیسلامیی دەیکەن.

قەسەکانم دەربارەي ئەو خالە بە ھەلوێستێکی پیشەوای باوەرداران عومەری
کۆری خەتتاب کۆتایی پێدەنم، کاتێك دەربارەي بابەتێك پرسیاری لە پیاوێك

کرد، پیاوھەش بە تەقوا و خشوعەو گوتی: خودا دەزانیت.

عومەرش گۆچانیکی پێداکیشاو پێی فەرموو: من دەربارەى زانستى خودا
پرسیارت لێناکەم، بەلکو دەربارەى زانستى خۆت پرسیارت لێدەکەم.

ئا ئەمە بارودۆخی ئێمە، کاتیک لە یاساکانی گەردوون دەکۆڵینەو پێوستە
بەو زانستەو پەیوەست بین کە خودا فێری کردووین و، وستی خودا و توانای
پەهای خودا نەکەینە بیانو بۆ نكۆلیکردن لە یاسا گەردوونیەکان. ھەرۆک چۆن
پێوست ناکات لە ھەولدانمان بۆ بە پاکراگرتنی خودا نكۆلی لە ھۆکارەکان و
یاسا سرووشتیەکان بکەین و، وابزانین کە ئەمە تەواوەتی بە پاک دانانی خودایە،
بەلکو پێوستە سەرچاوەی ھەموو پەرسە غەیبیەکان قورئانی پیروژ و سونەتی
دروست بێت.

ھاوڕێکەم گوتی:

ھەرۆھا من ئەو قسەبەشت پەتدەکەمەو کە دەلێی خودا ئامادەیی وەرگرتنی
چەمکە ئایینیەکانمان تێدا دادەنێت و ئەو ئامادەبەش لە کەسێکەو بۆ کەسێکی
تر جیاوازه. ھەرۆھا ئەو قسەبەشت پەتدەکەمەو کە دەلێی ژینگە پۆلی لە
وەرگرتنی ئەو چەمکانە ھەبە، من دلایەت دەکەمەو کە ھیچ جیاوازی نییە
لە نێوان ئەوێ مەرۆف لە خێزانیکی ئایین پەرور گەرە بێت یان لە خێزانیکی
نا پەیوەست، باوەر بە خششیکی خوداییەو، خودا بە ھەر کەسێکی دەبەخشیت کە
پروو ھەق و حەقیقەت بپروات.

ئەم قسەبەشی تۆ لە دادگەری خودایی کەمەکاتەو، کەمو کورپیەکی گەرە
لە بیروباوەردا درووست دەکات!

بە ھاوڕێکەم گوت:

باسی ئەوەمان کرد کە خودا فێرەتی دینداری لە ناخماندا داناو، بۆ ئەو
قسەبەش بەلگە ئایینی و زانستیمان ھێناوە، ھەرۆھا ھیچ کەسێکی دادگەر
نكۆلی لە پۆلی ژینگەو پەرورە ناکات لە دەستگرتن بە چەمکە ئایینیەکان

و، لە گەڵ داد گەری خوداییشدا تێکناگیرێت. چونکە خودا لە ئێمە زاناترە بە نامادھیمان و، گومانیش لەوەدا نییە کە ئێمە نامادھییە لە کاتی حەشر و حسابیشدا لەبەرچاو دەگیرێت، چونکە داد گەری خودایی لەوەدا نییە کە هەموو مەزۆفەکان بە بەک پێوەر بپێورێن، بەڵکو لەوەدا بە کە هەریەکەمان بە پێی ئەو بارودۆخە ی لێپێچینەوێ لە گەڵدا بکریێت کە خودا تێیدا درووستیکردووە.

دوای ئەوەی هاوڕێکەم لەو پەخنانە ی تەواو بوو کە تایبەت بوون بە عەقیدە و بیروباوەر، چوووە سەر هێرش کردنە سەر زانایانی گەرنگیدەر بە پەییوەندی نێوان هەستە رۆحییەکان و بایۆلۆجیاو، تەنانت ئەوانەش کە قەسە ی ئەوان دە گوازنەو، گوتی:

۱- تۆ بە دنیایەو دەزانی کە زانا بیاوەرە ماددیگەراکان دان بە هیچ بەهائەکی پەشتیدا نائێن! لەبەر ئەوە لە لێکۆڵینەوکانیادا راستی و دەستپاکی و شەرەف پەیرەو ناکەن و پەنا دەبنە بەر فرۆفیل.

۲- ئەو فیلبازانە لە چەند بنچینەییەکەو دەست بە لێکۆڵینەوکانییان دەکەن کە باوەریان پێیان هەیە، ئەوانە، ئەوەی کە پەرسەندنی داروینی حەقیقەتەو، مێشکی ماددی بریتیە لە خودی مەزۆف، کە دەبوو بە لێکۆڵینەوکانیادا بێ هیچ چەمکێکی پێشوەخت دەستپێکەن.

۳- ئەو ماددیگەرایانە بە دوای بنچینە ی ماددی هەست و بیروباوەرەکاندا دەگەڕێن، ئامانجیان ئەوێ کە بێسەلمێتن مەزۆف جگە لە ماددە هیچی تر نیە، هیچ باکیان بەوێش نییە کە ئەو دەرمانجەمانەش بپێورێن کە پێی دەگەین و، لەسەر گەردیلەییەک بەلەخانەییەک لە فرۆفیل بنیات بنێن، بۆ ئەوەی بۆچوونە ماددیەکانی پێشوویان بێسەلمێتن، پاشان وەک مەر سەیری ئێمە دەکەن، لە پێی کتێبەکانیان ئەو دەرمانجەمانەمان بۆ دەخەنەرۆو وەک ئەوەی ئێمە سەر لە هیچ دەرمانەکەین.

۴- مامەلەکردن لە گەڵ نووسینی ئەوانە، بە شیکردنەو، پەخنە گرتن نایێت، یان بە هاوڕابوون لە گەڵ راستیەکانیان و پەتکردنەوێ ئەوەی بەهەلە ی دەبینین. بەڵکو مامەلە ی درووست بریتیە لە پەتکردنەوێ تەواوی بانگەشە ماددیەکانیان،

پاشان بەلگەھێنانەو لەسەر ئەو ڕەتکردنەوھێو، پاشان ھەولێدان بۆ پێشکەشکردنی ڕای راستترین. پێویست ناکات قسەکانیان داڕێژینەو یان بۆی زیاد بکەین، تا ڕوویان جوان دەریکەوێت.

۵- پێم وایە کە لەوێدا لە گەلم ھاوڕای کە ڕۆح لاشە بەرپۆوە دەبات، لەبەر ئەو پێویستە لێکۆڵینەوھێ زانستی لە ڕۆحەو دەستیپێکات. بەلام ئەو فێلبازانە لە ڕێبازی زانستی لادەدەن و لێکۆڵینەوھێ کەیان لە خوارەو بۆ سەرەو دەستپێدەکەن، لە ماددە (بایۆلۆجیا) بۆ ڕۆح. لەبەر ئەو راستەکە ئەوھێ کە زانست پرسی ھەستە رۆحیەکان بۆ ئایین جێھێنێت.

وہلامی ھاوڕێکەمم داہەوھو گووتم:

۱- ئەو خالانەھێ باست کردن، لەسەرم پێویست دەکەن کە خالێکی تەوھرمی لە ڕێبازی بیرکردنەوھێ زانستی ڕوون بکەمەو، بەلکو زۆر ناروونی ڕوون بکاتەو: پێویستە جیاوازی بکەین لە نێوان دەرەنجامی ئەری و ئەری بۆ ھەندیک چەمکی ژێر لێکۆڵینەو، لە گەلم لێکدانەو بۆ ئەو دەرەنجامانە و دانانیان لە لایەنی فیکری.

ئەمە بە نموونەھێ ڕووندەکەمەو: زانست سەلماندوویەتی کە پەيوەندی نێوان ناوێندە دەمارە جیاوازهکانی مێشکی ئافرەت بە خورپترە لە پەيوەندی نێوان ئەو ناوێندانە لە مێشکی پیاو، ئەمە راستیەکی زانستیە، کە لایەنگرانی ئافرەتان FEMINISTS وەریانگرتووەو ئەو دەرەنجامەیان دەرھێناوە کە پەيوەندی نێوان ناوێندەکانی بریاردان و ناوێندە ھەستیەکان دا لە ئافرەت وا دەکات لە کاتی بریارداندا لایەنی مەوقایەتی لەبەرچاو بگرێت، واتە دیدی ئافرەت گشتگیرترە لە دیدی پیاو. ھەرچی بانگەشەکەرانی لایەنگرانی پیاوان MUSCULINISTS لە ھەمان راستی زانستی ئەو دەرەنجامەیان دەرھێناوە کە ھەست و سۆز و کاردانەوھێکان سەر لە ئافرەت تێکدەدەن و وادەکەن بریارەکانی درووست نەبن.

سبحان اللہ! ھەمان راستی زانستی بۆ سەلماندنی دوو بۆچوونی دژ یەک بەکارھێنراوە.

ئەگەر بگەرپىنەۋە بۇ پىرسە سەرەككىيەكەمان، دەينىن كە زانست ژمارىيەك چەمك و پەيۋەندى لە نىۋان ئايىن و بايۇلۇجيا سەلماندوۋە (كە لە ھەردوۋ باسى پىنجەم و شەشەم باسما كىرد) و لىكۆلەرەن بەرامبەر ئەۋ چەمكەنە يەككە لە دوۋ ھەلۋىستە دژ يەكەكەيان گىرتۋتە بەر:

- ماددىگەراكان بە بەلگەي ئەۋەي دادەنن كە ماددە بىرىتىيە لە خوۋدى مەۋفائەتى و، پىۋىستمان بە بوۋىتىكى غەيبىي (ۋەك رۇح) نىيە بۇ لىكۆلەنەۋەي ھەستى رۇحى مەۋفى و دامەزراۋەي رەۋىشتى، لەۋ بۋارەشدا چەند كىتەبىكىيان دانائە.

- دىندارەكانىش بە بەلگەي ئەۋەي دادەنن كە خۇدا فەتەرەتى ئايىن و رەۋىشتى لە مىشكى مەۋف و دى ئىن ئەي دانائە، ئەۋ چەمكەنە بە پردى نىۋان رۇح و لاشە دەزانن و لەۋ بۋارەشدا چەند كىتەبىكىيان دانائە.

لەبەر ئەۋە پىۋىست ناكات لىكۆلەرى بابەتىي و دادگەر چەمكە زانستىيەكان رەت بىكەتەۋە ئەگەر لەگەل پىروباۋەرپىدا نەھاتەۋە، بەلكو پىۋىستە لەۋ چەمكەنە بىكۆلىتەۋە لە شۋىنى فەكىرى گونجاۋدا دايان بىت.

۲- ئەگەر ھەندەك لە ماددىگەراكانىش لە چەند چەمكى پىشۋەخت دەستىيەكەن، بەلام ئەۋە خاسىيەتى ھەموۋىيان نىيە، ئەۋەتا ئەنتۋنى فلو شۋىنى بەلگە دەكەۋىت جا بۇ ھەر كۋى ببات، و بەرەۋ ئەۋەي بىرد كە خۇدايەك ھەيە.

بە داخەۋەم كە دەلىم دەستىيەكەن لە چەمكى پىشۋەخت كە لەۋانەيە پىچەۋانەي ئەۋەش بىت كە ئايىن و زانست لە سەرىن، بۆتە خاسىيەتى خوۋدى زۆر لە دىندارەكان! لەۋ چەمكەنەش، ئەۋەي كە دەلىن مەھالە بە خەيالىش وىئەي پەيۋەندىيەكى ھۆكارى نىۋان لاشەۋ رۇحانىيەتەكان بىرەت. ھەروەھا ئەۋەي كە دەلىن جىۋاۋى نامادەي خەلك بۇ ۋەرگىرنى چەمكە ئايىنىيەكان لەگەل دادگەرى خۇدايەدا تىكەگىرەت.

يەككىكى تر لەۋ چەمكە پىشۋەختانە، ھەژمار كەرنى ھەموۋىيەۋەرەنە بەۋەي كە بى كەرەمەت و درۋىز و فەلەزان، لەكاتىكدا كە ئىمە ھۈرپاۋىن لەسەر

ئەوھى كە دامەزراوھى رەھىشتى دامەزراوھى كى فېترييە و پېش ئايىنەكان بوونى
ھەبوو، بۆيە نايىت وازانين كە يىباوھران لە بۆشايىيە كى بى رەھىشتىدا دەرڭين!

۲- لەوھدا لەگەلت ھاورام كە خودى مەرقايەتى لاشە ئاراستە دەكات،
بەلام ئەمە ئەو ناگەيەتت كە لىكۆلەنەوھى زانستى پىويستە بە تەنيا لەوھو
دەستپىكات. بەلكو رېبازى زانستى رى بەو دەدات كە لىكۆلەنەوھ لەسەرھو
بۆ خوارھو، يان لە خوارھو بۆ سەرھو دەستپىكات. ئەو سى كىيەى لە
ژىر ناوونىشانى (ناوھندەكانى دىندارى لە مېشكدا) خستوومانەتەر و ھەردوو
رېبازەكەى لىكۆلەنەوھيان تىدايە.

ھاورپى نازىزم...

ھىوادارم وەلامەكانم بىزارت نەكەن.

ئەندازەى رەتكرەنەوھى چەمكەكانى ماددىگەراكاتتان دەزانم و، ھۆكارەكانىشى
دەزانم، بەلام پىويستە نەخلىسكىين بۆ تۆمەت و ناو زىراندنى تايبەتى، بە
تايبەتى كە ئەو شىوازە زۆر لە ھىزى بەلگەكانمان كەمدەكاتەو، بۆيە پىويستە
دەست بەو شىوازەو بگريئ كە قورئانى پىرۆز بۆى ديارى كىروين.

﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَدِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ
إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾ النحل: ۱۲۵

واتا: خەلك بانگ بكە بۆ رېنگاى خوداو بۆ ئىسلام بوون بە شىوھى كە
موافىقى عەقل و ھۆشى ساغ بىت، واتە بۆ زانا بە دەلىلى كە قەناعەتى پى بكا و
بۆ نەزان بە شىوھى كە لىي ھالى بىي و بېجىتە دلىوھ. ھەروھە ئامۆزگارپىيەك
كە جوان بىي و دلىان نەرم بكات و رايان بكىشى بۆ ئىسلام نەك دلىان برىندار
بكات و لە ھەق دوور بكەونەوھ. باش قەسەى لەگەل بكەى، رايىكىشى بۆ چاكەو
دوورى بىخەيتەوھ لە خراپە. بىي گومان خوداى تۆ زانترە كە كى لە رپى راست
لائەداو كى رېنگاى راست نەگرىتە بەر.

ئەو ماۋەيەي سەردەمى زانست ھەلىكى زېرىنە بۇ ناساندنى خودا بە خەلك، چونكە ئىستا ھەموو جىھان گىرنگى بە زانست دەدات، ئەوئا كىتېكى وەك (مىژوۋىەكى كورتى كات) ى ستېفەن ھۆكىنگ، كە باسى درووستبوۋنى گەردوون دەكات، پىرفۇشتىن كىتېبى مىژوۋو بە پىژەي دانەيەك بۇ ھەر ۵۰۰ مەۋقەكى سەر زەۋى. ھەروەھا بەرنامەي تەلەفىزىۋنى (گەردوون) كە كارل ساگان ئامادەي دەكرد بە پىرىنەرتىن بەرنامەي مىژوۋ دادەنرىت. ھەروەھا ئەو كىتېبانەي باسى پەيۋەندى نيۋان ئايىن و جىنات و مىشك دەكەن لە پىرفۇشتىن كىتېبەكانى THE BEST SELLERS.

زانست ئەو زمانەيە كە مەۋقە سەدەي بىست و يەك لە ھەموو ۋىلاتانى جىھان تىدەگەن، پاك و يىگەردى بۇ ئەو خوايەي پىش چواردە سەدە ئەۋەي پى راگەياندوۋىن.

﴿ سَرُّهُمْ ءَايَتُنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ ۗ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴾ فصلت: ۵۳

ۋاتا: ئىمە لەمەۋپاش بەلگەۋ نىشانەكانى خۇمانيان لە جىھان و لە نەفسى خۇيانا پىشان ئەدەين تا بۇيان دەرکەۋى قورئان راستەۋ كەلامى خوايەۋ لە خواۋە ھاتوۋەتە خوار بۇ پىغەمبەر. ئاخۇ بەس نىە بۇ ئادەمىزاد بۇ گىرپانەۋەي لە گوناھو لە بى فەرمانىي خوا ئەمە كە خۋاي تۇ ئاگاي لە ھەموو شتى ھەيە؟

دەكرى ئەۋەي باسمان كرد، كە لە گۇفارى (تايم)ى ئەمىرىكى نوسراۋە، دەريارەي گۇرپانى ھەلۋىستى ئەنتۋنى فلو ۋەلامى راستەخۇ بىت بۇ ئەو ئايەتە. گۇفارەكە نوۋسىۋىەتى: (لەسەرۋى دۆزىنەۋە سەرسۈرپىنەرەكان كە زانستى نوى پىگەيشتوۋە، ئەۋەيە كە خودايەك ھەيە).

ھاورپىكەم...

پىۋىست ناكات ھەلۋىستى دىندارەكان بەرامبەر ئەۋەي زانست پىي دەگات رەتكردەۋە بىت، رەتكردەۋەي ھەرچى پىچەۋانەي تىگەيشتىيانە، بەتايبەت كە

ئيمه له‌م قوناغه ژيارستانيه‌دا له‌ به‌ده‌سته‌يتاني زانست و زانياريدا كه‌مه‌رخه‌مين. موسلمانان كه‌ ده‌قى پيروز و پارتزراويان هه‌يه (قورئاني پيروز و سووننه‌تى پيغه‌مبه‌ر)، نه‌وه به‌رپرسياريه‌تيكى گه‌وره‌يه له‌ گه‌ردنياندا، كه‌ له‌سه‌ريان پيوست ده‌كات عه‌قليان به‌كار يئتن بۆ تينگه‌يشتنى ده‌قه خوداييه‌كان كه‌ مه‌به‌ست لايان نه‌وه‌يه له‌ گه‌ل ده‌ره‌نجامه زانستى و ژيارستانيه‌كاندا يينه‌وه، تا مرو‌فايه‌تى له‌ رپى نه‌وه‌يه بزائن كه‌ خودا حه‌قه.

ئه‌گه‌ر ئيمه له‌م سه‌رده‌مه هاوچه‌رخه‌دا، سه‌ره‌پاي توانامان ييتواناين له‌وه‌ى كه‌ سه‌ركردايه‌تى مرو‌فايه‌تى بكه‌ين له‌ رپنگاي زانستدا، نه‌وه به‌لايه‌نى كه‌مه‌وه با له‌ دۆزينه‌وه‌كان سودمه‌ند بين، چونكه‌ دانايى ونبوى باوه‌رداره و له‌ هه‌ر كوى دۆزيه‌وه له‌ هه‌موو كه‌س زياتر شايه‌نيه‌تى.

له‌ راستيدا ئايه‌ته‌كاني قورئاني پيروز وه‌ك شيله‌ى گول وان، پيوسته هه‌نگ هه‌ولنكى زۆر بدات تا ده‌يكاته هه‌نگوينىكى پاك و شيفابه‌خش. به‌لام بانگه‌شه‌كردنى نه‌وه‌ى كه‌ زانست تايبه‌ته به‌ خۆمان، ته‌نيا له‌به‌ر نه‌وه‌ى ده‌قى پيروزمان هه‌يه‌و به‌ بى هه‌ولدان بۆ تينگه‌يشتن و گونجاندنى ژيارستانيه‌ى نه‌وه هه‌له‌يه‌كى گه‌وره‌يه. هه‌روه‌ها داخستنى ده‌رگا له‌سه‌ر عه‌قل به‌وه‌ى كه‌ هه‌رچى ده‌يلن له‌ خانه‌ى بيروياوه‌رديه‌و ناكري قسه‌ى له‌سه‌ر بكرت و كه‌ له‌ راستيشدا وا نيه، نه‌وه هه‌له‌يه‌كى گه‌وره‌تره.

نايت له‌و سه‌رده‌مه‌دا پيروزى بدينه نه‌وه‌ى موسلمانانى سه‌رده‌مانى پيشو گوتويانه، هه‌روه‌ك چۆن له‌ سه‌ده‌كاني ناوه‌راستدا كلپسا كردى و، وابزانين قسه‌ى نه‌وان حه‌قيقه‌تى ره‌هايه‌و، له‌ كۆر و دانىشتنه‌كانماندا به‌ شانازيه‌وه باسى قسه‌گه‌لىك بكرت كه‌ پيوستى به‌ سه‌رنج و تينگه‌يشتنى دووباره هه‌يه.

ئيمه به‌م شيوازه گفتوگو له‌ گه‌ل خۆمان ده‌كه‌ين و به‌ قسه‌كاني خۆمان مه‌ست ده‌بين، له‌ كاتيكدا كه‌ جيهان و زانست به‌ جيمان ديئن و هيچ گرنكى به‌ زانياريه‌كانمان نادن. نه‌و زانياريانه‌ى مرو‌ف وه‌ك خواردن و خواردنه‌وه پيوستى پيان هه‌يه، به‌لام كانيه‌كه‌مان شلوى كردوه و ئاوه‌كه‌مان پيس كردوه، ولا حول ولا قوه‌ الا بالله.

باسمە نۆيەم : بۈۈنە مەرۋش

سەرچاھە-زىگا-كۇتايە

دەروازە...

بىرمەندە گەرەكە كە زۆر شانازى بە بىرورپاكانى دەكەم، دواى ئەۋەي پىداچۈنەۋەي بۇ بەشەكانى كىتەپكە كەرد و دواى پىداھەلگۈۋەتەننى، پىنى گوۋەتم: دەبىنم لە خستەنەروۋى بىرورپاكانى (گەشتى عەقل) لە لوۋتەكى فەلسەفەدا خۆت دەبىنىيەۋە، پاشان دەيانبەستىيەۋە بە چەمكە ئايىنىيەكان، لەو كاتەدا بىرم لە شىۋازى وتارىيىزى ھەندى لە وتارىيىزانى مزگەۋتەكان دەكردەۋە، كاتىك باس لە ھەندىك بابەتى گىشتى و زانستى دەكەن و بە ھەندىك ئايەت و فەرمۇدە دەيسەلمىنن و، زۆر جار زانست و بەدەيىيە عەقلىيەكان رەتدەكەنەۋە، ئەم شىۋازە زۆر كەسى توۋشى يىزارى كەردۈۋە و بۆتە ھۆى ئەۋەي كە لە ئايىن دوور بىكەۋنەۋە.

ئەم جۆرە خستەنەروۋە بە تەنيا لەلاى ئامۇژگارىكارانى مزگەۋتەكان و راگەياندەكاندا نەۋەستاۋە، ئايا زانىۋتە كە يەكەك لە باشتىن سى بابەت و وتارى زانستى جىھانىي كە لە سالى ۲۰۰۷ ھەلېژىردرا، وتارىك بوو بەناۋونىشانى: (زانست و ئىسلام لە مەملەتتى دان) Science and Islam in Conflict .

لە پىشەكى وتارەكەدا كە لە Discover Magazine بىلاۋكراۋەتەۋە ھاتوۋە:

((لە ھەمۇرۇلاتانى جىھان، بە جىاۋازى كىتور و زمانىان، زانست لەسەر چەمك و بىنەماى زانستى گەشە دەكات، جگە لە جىھانى ئىسلامىي، لەۋىدا قورئان زانست ھەلەمىرپەتت)).

گرنگى بە ئىعجاز دەدەن لە قورئانى پىرۋىزدا، بە نمونەى ئاشكرا دەيسەلمىنىت كە چۆن راستىيە زانستىيەكان بەلارېدا دەبەن تا لە گەل بۆچوونە رووكەشەكانى ئايىندا بگۈۈنچىت. تەنانت هېچ رىنگايەكىش نىيە لەبەردەمىيان كە دەستكارى بىردۆزە زانستىيەكان بگەن يان رەتايان بگەنەو لە رېئى ئەم جۆرە بىركردنەوئەو. كاتىك نۆتەرى گۇقارە زانستىيەكە پرسىياري لە يەكىك لە زاناكانى ئەو بوارە كرد دەربارەى سەرچاوەى يەكىك لە بۆچوونە زانستىيەكانى، لە وەلامدا گووتى: قورئان.

ئەم شىۋازە زۆرىك لە بىرمەندى گەورە و ئەوانەى بەدوای حەقدا دەگەرېن وائىلكردوون كە متمانە بە ھزرى ئايىنى نەكەن و ھەر بەلگەيەكى ئايىنى بەلاوہ دەنن، ھەتا ئەگەر لىكۆلىنەوئەيەكى زانستىيى يان فەلسەفیی قوولیش بىت، وا بىردەكەنەو كە نووسەرەكە فېلئان لىدەكات و تىگەبىشتى رووكەشى خۆى دەربارەى ئايىن بە وان دەفرۆشیتەو.

من دژى ئەو نىم كە لە ئىعجازى زانستىيى لە قورئاندا بگۆلىنەو، بەلام داواكارم ئەوانەى ئەو كارە دەكەن لەلايەنى زانستىيى و ئايىنىدا ورد بن. من لەوہ دەرسم كارەساتى كلىساي سەدەكانى ناوەرپاستى ئەوروپا و ئەوہى فرانسىس(خاوەنى خەلاتى نۆبل لە پزىشكىدا) كردى، كاتىك ھەقۇزىيەكى لەنئوان تەورات و راستىيە زانستىيەكاندا بەدىكرد و زانستى ھەلبژارد و بوو بە بىباوەر دووبارە بگەينەو.

من لە ھەموو قسەكانى لەگەل بىرمەندە گەورەكەدا ھاوړابووم، چونكە منىش لە ھەمان كىشەدا دژىم، كە ئەو خستەنەرووہ پەر كەموكۆرپىيەى ئايىن بۆى درووستكردووين..بەلام..ئايا ئەمە واتاى ئەوہ دەگەينەت كە ئىتر لاپەرەى ئايىن بىرپىنەو و بىخەينەلاوہ، ھەروەك چۆن ئەوانەى متمانەيان بە ھزرى ئايىنى نەماوہ دەيكەن!

ئەگەر ئايىن خۆشپىيەكى ھزرى يان پرسىكى فەلسەفیی ئىۋرىى بوایە ئەوا ئەو رىنگاچارەيە كىشەيەكى نەبوو تا پشوو بدەينە دەماغمان، بەلام ئەگەر خوايەتى حەقىقەت و راستىيى بىت و، ئايىن رىبازى ژيان بىت و، لە ژيانەكەى

تر لە ژێر سایەى ئەودا لێنچینه وەمان لە گەڵدا بکرت، ئەوا بابەتەكە جیاوازه.
بیرمەندە گەورەكە قسەى پێبڕیم و گووتى:

تۆ داوا لە خەلك دەكەى كە ئایین بکەنە رێبازى ژانیان چونكە دواى مردن
زیندوو دەکرێنەوه و لێنچینه وەمان لە گەڵدا دەکرت.

کێشەكە لەوەدايە كە زۆرێك لە بیرمەندان باوەڕیان بە پرسە غەیبیەكان نییه،
بەلایەنى كەم دەیانخەنە لاوه، ئەگەر گرنگیان پێدا با ئەوه بابەتەكە كۆتایی
دەهات، لە راستیدا باوەڕبوون بە غەیب پێوستە پێش پابەندبوون بێت، تۆ بەم
كارەت كورتان بەر لە كەر دەكړی.

بە هاودەمە بەرێژەكەم گوت، ئەوان هیچ بژاردەیهكى تریان لە بەردەمدا
نییه، چونكە بەرێژەستەكانى نێوان زانستى هاوچەرخ و پرسى خواپەتتى و ئایین
لاچوو، تا ئەو ئاستەى زانای فیزیایى گەورە نیلزیۆر بە بوێرى راپیگەیاندا^(۱):
((فیزیای هاوچەرخ لە ئیستادا لە سنوورى میتافیزیکا دەژى)).

زانایانى گەردوونناسى راپانگەیاندوووە كە زانستەكەیان لە تەقینەوه گەورەكەى
گەردوونەوه دەستپێدەكات، بەلام پێش ئەوه ئەوا لە دەرەوهى بواری ئەوانە.
هەر وەها زانایانى بايۆلۆجى راپانگەیاندوووە كە زانستى ئەوان لە لێكۆڵینەوه
لە پێكهاوە ئەندامیەكان و كارلێكە كیمیاییه زیندوووەكان دەستپێدەكات، هەرچى
راستى ژيان و چۆن ژيان بەبەر ماددەى نازیندوو دا كراوه ئەوه لە دەرەوهى
بازنەى زانستى ئەوانە.

ئایا بە لێكدانەوهى بێباوەڕان رازى بین بەوهى كە گەردوون لە نەبوونەوه
پەیدا بووه و یەكێكە لەو پرووداوه دەگمەنانەى كە دەكړى لە خۆرا لە كاتیكەوه
بۆ كاتیكى تر پرووبدات! ئایا بەوه رازى بین كە ژيان ئەو كاتە دەرکەوت كە لە
ناكاو لە ناو دى ئین ئەى جادوویی دەرکەوت! ئایا بە راکردنى رېچارد دۆكنز
رازى بین كاتیك دەربارەى عەقلى مروف پرسیاریان لێكرد؟ گوتى نازانم،

(۱) یەكێكە لە دامەزرێنەرانی فیزیای چەندیى و خەلاتى نۆبلى بەدستپێتاوه.

تۆپەكە بخەنە يارىگاي كەسكى ترەو! ئايا عەقلى ئىمە بەو لىكدانەوانە تىر دەيىت و دواترىش بانگەشەي زانست بكمين؟

زانا دادگەرەكانمان ئىمە رېئىمىونى دەكەن بۆ فەلسەفە و ئايىن تا لە دەرگايان بەدىن و بگەينە ئەو راستىيانە و، ھەروەھا بۆ گەيشتن بە لىكدانەوۋەي ئامانجدارىتى بوون، دواي ئەوۋەي زانايانى زانستە سرووشتىيەكان كەمتەرخەم بوون لە لىكدانەوۋەي ئەو دياردانە.

بىرمەندە گەرەكە وەلامى دامەوۋە: ئەگەر بابەتەكە لە نىوان فەلسەفەو ئايىندا يىت، ئەوا زۆرتەك لە توئىژمەروان رېنگاي فەلسەفە ھەلدەبژىرن، چونكە متمانەيان بە بەلگەكانى ھەيە و، لە ئايىن دوور دەكەونەوۋە كە وايدەيىنين بەلگەكانى وەك جلى دراو وايە و لە بەر زۆرى بەكارھەتتەنى ھەمووى پىنەو پەرۆيە، ھەروەھا وەك ئەو ئاوازە ناخۆشەي ئەو مۇسقىقارپانە دەيژەنن كە لىي نازانن.

بە ھاودەمە گەرەكەم گوت:

ئەگەر دان بەودا بىيىن كە ئەو چەمكە غەيبىيانە بە حوكمى عەقل راستىن و، لە ھەمان كاتدا لە سەرووى تواناي فەلسەفەوۋەن، ئەوا ھىچ رېنگايەكى تر نىيە جگە لەوۋەي خەلكى عاقل بەدواي كەسكىدا بگەرپىن كە رېنگاي ئەو جىھانە غەيبىيەيان نىشان بدات كە بۆي دەچن، بۆ ئەو كارەش جگە لە ئايىن ھىچ رېنگايەكى تريان نىيە، ئەمە حوكمى عەقلە.

لەبەر ئەوۋە ئەوانەي توانايان ھەيە ئەو لىلىيە لەسەر ئايىن لا بەرن لە نەزانى و دەمارگىرى پىوست ناكات لەو كارە رابكەن. لەسەر دىندارە رۆشنەيەكان پىوستە بەتايبەت ئەوانەي گرنكى بە زانست و فەلسەفە دەدەن كە يىتە مەيدان و تەواوى بەرپىيارىت بخەنە سەر شانيان لە شۆرپش بەرپاكردن بە مەبەستى ((نۆنگەرى گوتارى ئايىنى)) دا. ئەمەش ناكرى تەنيا بەو نەيىت كە ئايىن لە شوتنى خۆيى و زانستىش لە شوتنى خۆيدا و عەقل لە شوتنى خۆيدا دابىرنن و، لەھەر كوى بەيەكگەيشتن ھەبوو بخرتە رۆو.

بەرپۆزم.. لەو چوارچۆپوھیدا، بەلگە ھێنانەوھمان بە ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز
لەو کتیبەدا وەك تەواوکەرنەكە بۆ (گەشتی عەقل) نەك بەلگە ھێنانەوھبەکی
جیاواز بێت یان نامۆ.

بەلگە ھێنانەوھکاھمان لە دوو تەوھردا خۆی دەبینتەوھ:

تەوھری یەكەم: ئاگادار بوون لەوھێ کە عەقل دەرگای (ناسینی خودا)یە، بە
چوونەلای فیترەت و ئایین بۆ تەواوکەردنی ناسینەكە.

تەوھری دووھەم: ((زانینی سەرەتاو پێگاو کۆتایی مەرؤف) کە ئەمە بابەتیکە
سەرچاوەکانی تەنیا ئایین و فەلسەفە قسەبەکی لە سەر نییە، بەلام سەرەرای
ئەوھش قوناغیکە تەواوکەری گەشتی عەقلە؛ چونکە دەکری لە پێی رێبازی
زانستی لە ھەموو پروداوەکان دلتیا ببینەوھ.

مەرؤف لە سەر شانۆی بووندا :

ئەنتۆنی فلو (و ئەوانی دی لە لایەنگرانی ئایینی سرووشتیی) لە پێی
بەلگە ی عەقڵی (زانستی و فەلسەفی) گەشتوونەتە بوونی خودای بەدیھێنەری
بوون و ھەندێك لە سیفاتەکانی و، ئەوھێ کە خودا یاساکانی بەرپۆھەردنی
گەردوونی دارشتووە.

ئایا ئەوانە ی بەدوای راستیی و حەقیقەتدا دەگەرین و بەو رێنماییە فەلسەفیە
واز دینن و، قبوولی ئەوھ دەکەن کە خودا لە بوون داھراوھ و، بۆ یاسا سرووشتیەکانی
بەجێھێشتووە و، پەيوەندی لە گەل مەرؤفدا ناکات؟ پێت وانییە ئەوھ تێروانینیکی
پێچەوانە ی لۆژیکە؟

ئەگەر ئەوانە گەشتنە ئەوھێ کە بەدیھێنەری بوون خودایەکی حەکیم و
کارەجییە، چ حیکمەت و کارزانییەك لەوھ دایە بوونەوھرتکی زیرەکی وا درووست
بکات کە پرسیارەکان پڕزە ی لی بریون، لە ھەمان کاتدا نەتوانیت پەيوەندی
لە گەل بەدیھێنەری ببەستیت، تا ئامانجی درووستکردنەكە ی پێ بناسینیت؟

تایا خودای کارزان بۆ خوۆشی و رابواردن درووستی کردوو، ههروه‌کو (زه‌یوس)ی
خواومند کردی؟

نه گهر نه وانه هه موو خاسيهت و سيفاته كاني كه مال و ته و اوى دده نه پال
خودا، له وانه عدل و داد گهرى، ئايا پيوست نيه لپيچينه وه له ستمكار
بكرت له سهر نه وهى دهره هه قى ستمليكراو كرد و ويه تى؟ نه گهر سزادان له
زور بهى كاته كان له م ژيانه دا ناكرت، ئايا نه مه ناخوازيت ژيانىكى تر له دواى
مردن هه يت نا له وندا حساب و سزا هه يت؟

هه‌موو ئایینه‌کان گرنگیان به‌و پرسه غه‌ببیانه داوه، ئیسلام تاکه ئایینه له‌نیۆ ئایینه یه‌کخوا په‌رست و ئایینه‌کانی تر که به وردی و درێژی گرنگی به برسی بوونی مرفی داوه له: (سه‌رچاوه و، رنکا و، کوتایی) ^(۱).

نەم گەرنەگەپپەدەنە دووبەتەنە ئەو دەکاتەو کە ئیسلام ئایینی حەق و راستە،
چونکە ئامانجی ئامانجەکان لە ئاییندا ئەوێه کە ئامانج و مەبەستی خودا لە
بۆنەوەرەکاندا روون بکاتەو.

جا ئەگەر پرسی بوونی مروی پرسیکی غەیبی بیت، دەکری لە میانى پەپرو و رێبازی زانستیدا بەدوای راستى و درووستى ئەو پرسەدا بگەرێن، چونکە زۆربەى بەشەکانى ئەو چەرۆکە دەکەونە ژێر تێرامانى هەستەوهەرى ناپراستەوخۆى مروف، بەلام بەشە غەیبییەکەى چەرۆکەکە دەکری لەمیانى دەرەنجامى عەقلىدا بەدوای راستیەکیدا بگەرێن، واتا تەواوى چەرۆکەکە ملکەچى تێبینیکردن و لێکۆلینەوێە، ئەمەش لە هەر قوناغىک لە قوناغەکانى دەسەلمەنین.

(۱) له کتیبې نندازیار د. محمد حوسه یښی نیساعیل: الدین والعلم وقصور الفكر البشری، که لهـالی ۱۹۹۹ - چاپکراوه.

چېرۆكى بوونى مرويمان، له تيرامانى ئىسلامدا، بەم شتوويهى خوارهوه دهروات:

۱- جينشيني له سەر زهويدا

چېرۆكى بوونى مروقابهتى بهوه دهستپندهكات كه پەروەردگار بە فرشتهكانى راگەياند، كه يەكێك له بوونهوهكان دهكاتە جينشيني خۆى له سەر زهوى. بهو مانايەى كه ئەو بوونهوه به ئازادى و توانايەك كه خودا بۆى ديارىدەكات له سەر زهويدا رهفتار دەكات:

﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ۖ﴾ البقرة: ۳۰

ئەوانیش عەرزىان كرد: جوړه مهخلووقى وهات بۆچییه كه لهوئى ئازاوه بنیتهوهو خراپهكارى بكات و خوئن برێژى، له حالێكدا كه ئێمه سوپاس و ستایشته ئەكەین تهقدیست ئەكەین به گەورەت ئەزانین؟^(۱)

فرشتهكان جگه له بوونهوهركى سەرهایى كه له سەر زهويدا خراپهكارى بڵاودهكاتوه هیچی تریان لهو بوونهوهردا به دینه ده كرد و، ئاواتیشیان به پێگهكهى دهخواست بۆیه به سەرسوڕمانهوه گووتیان:

﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ۖ﴾ خدا وهلامى فرشتهكانى دایهوه

﴿قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ ﴿۳۰﴾ البقرة: ۳۰ خوا له وهلامياندا فەرمووی: ئەوهى من ئەزانم ئێوه نایزان.

ههروهها خودا پیمان ده فەرمووت كه مرووف به وىستى خۆى جينشيني قەبوول كردهوه:

(۱) رافەى نایهتەكان له تهفسیری (نامى) ماموستا مهلا عبدالكریمى مودەرىس (رحمەتى خواى لیبت) وەرگیراون.

﴿ إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ﴾ (۷۲) ﴿ الأحزاب: ۷۲

ئیمه نه‌مانه‌تی جیبه‌جی کردنی فرمانه‌کانی خو‌مانمان خسته به‌رده‌می ناسمانه‌کان و زهوی و چیاکان تا بزاین ناخو نامادن له نه‌ستوی خو‌یانی بگرن، نکو‌لیان له له‌نه‌ستو‌گرتنی کردو هه‌لیان نه‌گرت و لهو به‌برسییه ترسان که دیته به‌ریان، پاشان ناده‌میزاد هه‌لیگرت و له نه‌ستوی خو‌یی گرت. به‌راستی ناده‌میزاد سته‌می له خو‌ی کردو نه‌یزانی چ نه‌رکیکی گه‌وره‌ی له نه‌ستوی خو‌ی گرتوو.

مرو‌ف نه‌مانه‌ته‌که‌ی قه‌بو‌ل کرد (جیشینی - گرتنه نه‌ستوی فرمان و قه‌ده‌غه‌کراوه‌کانی خودا - نازادی هه‌لی‌ژاردن...)، به‌لام نه‌زان بوو چونکه گرنگی ته‌واو و پیوستی به‌و پرسه نه‌دا، هه‌روه‌ها سته‌می له خو‌ی کرد به‌وه‌ی که ریشموونی و هاوکاری خودایی قه‌بو‌ل نه‌کرد.

باشترین به‌لگه‌ی ماددیش له‌سه‌ر هه‌لسانی مرو‌ف به جیشینی له‌سه‌ر زه‌ویدا بریتییه له پیشوازی‌کردنی له نه‌جامدانی کاره‌کانی به نازادی و به‌پیی توانا.

۲- مرو‌ف بوونه‌وه‌ریکی ته‌واو و، دوو پیکهاته‌یه

لاشه‌یه‌کی ماددی و روو‌حیکی نوورانی

﴿ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّیْ خَلِقُ بَشَرًا مِّنْ طِیْنٍ ۖ فَاِذَا سَوَّيْتُهُۥ وَنَفَخْتُ فِیْهِ مِنْ رُّوْحِیْ فَقَعُوْا لَهٗ سٰجِدٰۤیْنَ ۝۷۲ ﴾ ﴿ ص: ۷۱ - ۷۲

نهم نایه‌ته نه‌گه‌ریته‌وه بو نایه‌تی ۶۹ و باسی نه‌و ده‌مه‌قالیه نه‌کا له‌ناو فریشته‌کانا روویدا. نه‌فه‌رمو‌ی: نه‌وه بوو خوای تو به فریشته‌کانی وت: من نینسانی دروست نه‌که‌م له گل، جا کاتی دروستم کردو به فوری نه‌و فریشته‌یه‌ی نهم کاره‌ی پی سپیراوه له گیانی خو‌مم کرد به به‌را، پرو له‌سه‌ر زه‌وی بکه‌ون و سو‌جده‌ی بو به‌رن.

گومانیش لەوەدا نییه که سرووشتی ڕووح و ناوەرۆکی لە هەستینکردنی عەقل دوورە، لەبەر ئەوە خودا زانیاریەکانی دەرپارە ڕووحی لەلای خۆی هێشتۆتەووە:

﴿وَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ الإسراء: ۸۵

لە بارەی ڕۆحەووە لێت ئەپرسن که چییە. بۆی: ڕۆح لەو مەخلوقانەیە که بەئەمر و فەرمانەکانی خودای من پەیدا بوون و، هەر خودا خۆی ئەزانی چییە؟ ئێوە ئەندازمێکی کەم نەبی زانیارتان پێ نەدراوە، دیارە عەقڵی ماددی که موکۆری ئێوە پەی بە شتی نامەحدوود ناباو نایزانی.

دووانەیی ڕووح و لاشە واتای ئەوە نییه که ڕووح جەوھەری مەرۆف بیت و لاشەش زیادە بیت. بەلکو خودی مەرۆفایەتی بریتییه لە هەردوو لای بە یەكەووە. لە بای پێشوویدا بەلگەی زانستی و عەقڵی و ئایینیان لەسەر ئەو پرسە هێنایەووە.

۳- بوونەووەرێکە بە زانست و بیرکردنەوە جیادەکرێتەووە

گەشتی ئەم بوونەووەرە سەرەتاییە بۆ ئامادەکردنی بۆ جێنشینیی بە فێرکردن دەستپێدەکات، که خودا بە ھۆیەووە مەرۆفی لە فریشتەکان جیا کردەووە:

﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٣١﴾ قَالُوا سُبْحَنَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴿٣٢﴾﴾ البقرة: ۳۱ - ۳۲

جا لەبەر ئەوە که خودای گەورە ئادەمی ھەلبژارد بوو بۆ جێنشینیی خۆی، ناوی ھەموو شتە پێویستییەکانی فێرکردو تێی گەیاند. پاش ئەوە وێنەی ئەو شتانەی پێشانی فریشتەکان داو پێی فەرموون: ئادەیی ئەگەر راست نەکەن ئێوە شایانی جێنشینیی من، یا ئەگەر راست نەکەن دروست کردنی ئادەم و ئادەمزاد که ئەمە حالیان بێ بۆ شانی خودای گەورە ناشی، ناوی ئەم شتانەم پێی بۆی، که فریشتەکان ناوی شتەکانیان ئەزانی و دامان وتیان: خودایا تۆ پاك و بێخەوشی و ئێمە هیچ نازانین ئەوە نەبی که تۆ فێرت کردوین، ھەر تۆ خۆت زانای بە ھەموو

شتىك و ھەر خۆت لە ھەموو كارىكدا خاومەن حىكمەتت و ھەر خۆت ئەزانى چى ئەكەيت. ئەنجا خۆى گەورە فەرمووى: ئادەى ئادەم ناوى ئەو شتانەيان پى بلى و حالىيان بكة. كە ئادەم تى گەياندن خودا فەرمووى: ئەى پىم نەوتن مەن پەنامەكەيەكانى زەوى و ئاسمان ئەزانم و ھىچم لى ون نابى و، ئەوھى دەرى ئەبەرن و ئەوھى ئەيشارنەوھە ھەمووى پى ئەزانم؟

دەكرى ئادەم لەم ئايەتەدا ئاماژە يىت بۆ ھەموو مەرفاىەتى، فەربوونى ناوھەكانىش ئاماژەىە بۆ ناسىنى ھەموو شتەكان.

پاشان قۇناغىكى تى فەركردن دىت:

﴿ خَلَقَ الْإِنْسَانَ (۳) عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (۴) ﴾ الرحمن: ۳ - ۴

ئادەمىزادى دروست كرد. نىشانى دا كە چۆن بتوانى ئەوھى لە دلىايە بىلى و دەرى بىرى.

(البیان) واتا دەرىپىن بە زانىنى پەيوەندى شتەكان بە يەكتەرەو، ئەوھىش بىرىتىيە لە بىرکردنەوھە.

۴- بوونەوھەرىك كە ھۆشيارىيەكى فەتەرى بە بوونى خودا ھەيە

خودا خۆى ھەستەكردنى فەتەرى بە پەروەردگارىتى خۆى لە مەرفۇدا چاندووە، كە پەستى بە ھىچ مەيانگەرىيەكى فەرىشتەيەكى پەروەردگان پەيامبەرىكى نەردراو نىيە:

﴿ وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَمَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ (۱۷۲) ﴾

الأعراف: ۱۷۲

ئەى پەغەمبەر! بىرى ئەوھە بکەرەوھە كە خوداى گەورە لە پەش لە دایکبوونى ھەر ئىنسانى لەو كاتەدا كە تۆو بووھە لە پەشتى باوكیدا ئەو تۆوھى ھۆشيار كەردووەتەوھە قەسى لە گەل كەردووە: ئایا مەن پەروەردگارى ئىوھە نىم؟ ئەوانىش

وتورپانە: بەلئى پەروەردگارى ئىمەى و، كەردوونى بە شاھىد لەسەر خۇيان بۆ
ئەم پەيمانە نەبادا لە پۇژى قىيامەتدا بلىن ئىمە ئاگامان لەم پەيمانە نەبوو. يا
لە عالەمى نەرواحدا قەسەى لە گەل كەردوون و پەيمانى ئىعتەراف بە خودايەتى
خۆى لى وەرگرتوون و كەردوونى بە شاھىد لەسەر خۇيان.

جا بە كسانە نە گەر ئەو كارە لەو كاتەدا روو بەدات كە مەروۇف لە قۇناغى
تۆو (سپىرم) و ھىلكەدايىت يان ئەوكاتەى خودا ھەموو ئەوەى ئادەمى بەر لە
درووستكەردنى بوونەوەر لە پىشتى ئادەم دەرھىناو شاھەتى خوايەتى لىوەرگرتن،
چونكە ھۇشيارى فەتەرى بە بوونى خودا بۆتە بە كىك لە تايەتمەندىيەكانى
مەروۇف.

۵- كۆش بەرەو پەرىستى

پەروەردگار مەروۇفى بۆ پەرىستى ئامادەكەرد و، وىستى پەرىستى كەردە وىستىكى
فەتەرى تەيدا:

﴿ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ٥٦ ﴾ الذاریات: ۵۶

من جنۆكەو ئادەمیزادەم بۆ ھىچ دروست نەكەردووە بۆ ئەو نەبەى كە بەپەرىستى،
بەلام مەروۇف نازانىت چى دەپەرىستىت، يان چۆن پەرىستى بەكات، لەبەر ئەو
وئەى پەرىستەكان زۆر لە بەك جىاوازن، ئەوئەتەوان بەت و درەخت و ئاژەل و
مەروۇفەكانى پىش خۇيان دەپەرىستى و، ئەوانى تەرىش خودا دەپەرىستى بەلام لەسەر
شەمەكى گۆراو و شەرتەراو، تا مەروۇف بە جەبەجەكەردنى ئايىنى ئىسلام
دەگاتە پەرىستى راست و دروست.

۶- بوونەوەرەك كە فەتەرى رەوشتى ھەبە

بۆ ئەوەى خودا يارمەتیمان بەدات لەسەر ئەنجامدانى چاكە و دووركەوتنەو
لە خراپە ئەو كارە بۆ بىركەردنەوەى ئىمە لىنە گەراو، بەلكو چاكەو خراپەى بۆ
مەروۇف روونكەردۆتەو.

﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْنَاهَا ﴿٧﴾ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا ﴿٨﴾﴾ الشّمس: ۷ - ۸

سوێند بەنەفسی ئادەمیزاد و بەو خواپەیی وای دروست کردوووە کە ئامادەیی کردوووە بۆ ھەموو سێفەت و کردارەکانی. جا نیشانی داوە لە فەرمانەکانی خوا دەرچوونی کامەبە و لە خوا ترسانی کامەبە.

۷- ھەروەھا لە فیترەتی مەروفا (باسای رزگاربوون) ی داناوە

﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا ﴿٩﴾ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا ﴿١٠﴾﴾ الشّمس: ۹ - ۱۰

سوێند بە ھەموو ئەوانە، ئەو کەسە ی نەفسی خۆی پاک کاتەووە لە سێفاتی خراب و ناشیرین رزگاری ئەبێ و! ئەوی پەردە ی نەفامی و نەزانی و بێ شەرمیی بەدا بەسەرا ناتوێد و بێ بەش ئەبێ.

باسای رزگاربوون بە دەوری (نازادی ھەلژاردن) دا دەخولیتەووە کە بنەمایەکی بنچینەیی ئیسلامە و، زۆرێک لە بەلارێدا بەران نەکۆلی لێدەکەن و، بەرپرسیاریبەتی مەروفا بەرامبەر کردەووەکانی لەبەر مەروفا دادەمالن.

۸- سرووشتی ژبانی لەسەر ئەم گەردوونە ماددییە فیزی مەروفا کرد

خودا مەروفا لەم ژبانەدا رووبەرپرووی مەینەتی و ماندووبوون کردۆتەووە:

﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ ﴿١﴾﴾ البلد: ۴

ئیمە بەراستی، ئادەمیزادمان لە ھەموو ژبانیا لە ماندووبەتی و ئەرکا دروست کردوووە. گومانیش لەویدا نییە کە ماندووبوون و مەینەتی لە خاسییەتەکانی مەروفا بە گشتی و، باوەرپدار و بیباوەر رووبەرپرووی دەبنەووە:

﴿وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِن تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿١٠٤﴾﴾ النساء: ۱۰۴

سەست مەبن لە کەوتنە دوای دۆژمن و بە گژداچوونیان، ئەگەر ئێوە نازارتان پێ ئەگات، ئەوانیش وەك ئێوە نازیان پێ ئەگات، زیاد لەویش ئێوە بە تەمای

لوتف و سەرکەوتنن له لایەن خداوە ئهوان ئهوه هیوایه‌شیان نییه و له رێی شەیتاندا نه‌جەنگن.

رێگای سوککردنی ئهوه کۆژانانه و به‌دییه‌تانی به‌خته‌وه‌ری، بریتییه له شونکەوتنی رێنموونی خودا:

﴿...فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَى ۝١٢٣ وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمًى ۝١٢٤ قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمًى وَقَدِ كُنْتُ بَصِيرًا ۝١٢٥﴾ قَالَ كَذَلِكَ أَنتَكَ ءَايَتُنَا فَنَسِينَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى ۝١٢٦﴾ طه: ۱۲۳ - ۱۲۶

جا کاتی که له منهوه رێپیشاندا نیتکتان بۆ دێ هەر کەسێ شونکی ئهوه رێپیشاندا نه‌ی من بکه‌وی رێ گوم ناکا و ناره‌حه‌ت و کلۆل نابێ. هەر کەسێ کیش پشت له یادکردنه‌وه‌ی من هه‌لکا ژیا نیتکی ته‌نگ و ناخۆش نه‌ژی له دنیا دا چونکه هه‌موو قورسایی کارو بیری خۆی خستوته سەر کۆکردنه‌وه‌ی مالی دنیا و هیچ ره‌حه‌تییه‌کی دلی نابێ و، له رۆژی قیامه‌تیشا به‌ کوژی حه‌شری نه‌که‌ین نه‌ویش نه‌لی: خوايه بۆ به‌ کوژی حه‌شر کردم له کاتیکا من له دنیا دا چاوساغ و بێنا بووم؟. خوا فەرمووی: وامان پێ کردی چونکه له دنیا دا ئایه‌تی نیتت بۆ هات که‌چی فەرماؤشت کردو گویت نه‌دایی، تویش هه‌روا نه‌مرۆ له به‌رچاو نه‌که‌وی و فەرماؤش نه‌کرێ.

گومانیش له‌وه‌دا نییه که هه‌ندێک کاره‌سات هه‌ن قه‌مه‌رین، له‌به‌ر ئه‌وه پێویسته له کاردا نه‌وه‌کانماندا وریابین و، رێگا نه‌ده‌ین که خه‌مه‌کانی ژیا ن چۆکمان پێدا بده‌ن.

﴿مَا أَصَابَ مِنْ مُّصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ ۝٢٢ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَافَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا ءَاتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ ۝٢٣﴾ الحديد: ۲۲ - ۲۳

ھېچ دەردو بەللاو موسىبەتتى نادا لە شوئى خۆى، وەك وشكەسالى و سن و كوللە و شتى وا لە زەويداو، وەك نەخۆشى و برىندارى و شتى وا لە خودى خۆتانا، ئىللا بەر لەوھى كە ئەو مىسبەتە دروست بکەين لە كتييىكدا نووسراوھ و برىار دراوھ كە (اللوح المحفوظ)ە، ئەمەيش كارىكى ئاسانە بۆ خوا. باسى نووسرانى ئەو مىسبەتانەمان كرد كە لە موقەددەرنامەدا نووسراون، بەر لەوھى پروو بدم، يىن بەسەرتانا، تا بزائن ئەوانە قەزاو قەدەرى خوان و ئىتر نە خەفەت بخۆن بۆ ئەو شتانەى لە دەستان چوون و نە شادمانيش ببن بەوھى خوا پىنى داون و، خوا خۆشى نايت لە ھېچ كەسى خۆى بە زل بزائى و فيز بكا بەسەر خەلكى ترا.

ئايا ئەو تىگەيشتنە سادە و روونەى سرووشتى بوونى مرقوف لەسەر ئەم گەردوونە ماددىيە وەلامى كيشەى خراپە و نازار نىيە، كە زۆرىك لە فەيلەسووفەكانى بەرھو پىياوھىيى برد؟

۹- فەزلى نىيە

گومان لەوھدا نىيە كە بەھىتى و روونى پالەنەرە فىترىيەكانى پىشور بەسن بۆ ئەوھى وا لە مرقوف بکەن كە ھەر ئايىنىك وەرگرت كە لەسەرى پەرورەدە بوو! مادام ئەو پىداوئىستىيەى بۆ پردەكاتەو، تەنانت نە گەر دەقەكانىشى پىرپىن لە بىرستى فىكرى و ئەفسانە!

ئەمە ئەو دەگەيەنيت كە مرقوف ئامادەيە عەقل و لۆژىكى خۆى بکاتە قورىانى، نەك ئەو ئايىنەى لەسەرى گەورەبوو و، كارى شوشتەوھى مېشكى لەلایەن پياوانى ئايىن و كاھىنەكان بۆ كراو.

ئەوھى جىي سەرسورمانە ئەومىيە كە زۆربەى زانايانى ئايىن و دەروون و مرقوفناسىيى نكۆلى لەو فىترەتانەى پىشور دەكەن، پاشان پەنا دەبەنە بەر دانانى گرېمانەى ھەلە دەريارەى پالەنەرە خودىيەكانى مرقوف بۆ وەرگرتنى بىروباوھرە ئايىنىيەكان و ئەنجامدانى پەرستشەكان بەجۆرىك يان بەجۆرىكى ترا!

۱۰- ئامانجى ئامانجەكان لە بوونەوهردا

بەلام فیتەرەت بە تەنیا بەس نییە بۆ ئەوەی مەرۆف ھەموو ئامانجەکانی پشت درووستبوونی بزانی، لێرەدا رۆلی ئەو عەقلە ھەردەگەوت کە خودا دەیدوینیت تا مەبەست و ئامانجەکانی بەدیھێنانی دیاری بکات و، لەو ھەرموودەیی پەرۆردگارد کورتکراوەتەو، کە دەفەرمویت:

﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ...﴾ الاسراء: ۲۳

خودای پەرۆردگار ھەرمانی داوێ ھەر ئەو پەرستێ و، عیبادەت بۆ کەس مەکەن بۆ ئەو نەبێ.

﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ الذاریات: ۵۶

من جنۆکەو ئادەمزادەم بۆ ھیچ دروست نەکردووە بۆ ئەو نەبێ کە بپەرستێ.

مەبەستی بەرزێ پەرستیش بریتیە لەناسینی تەواوەتی خودا.

خودا لەرێی پێغەمبەرانیوە ئامانجی درووستبوون بە مەرۆف دەگەینیت.

﴿رُسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾ النساء: ۱۶۵

ئەم پێغەمبەرانی کە خودای گەورە ناردوونی ھەموویان موژدەیان داوێ بە خاوەن باوەڕان کە پاداشتیان باش نەبێ و، ھەرەشەیان کردووە لە بێ باوەڕان و ترساندوونیان بە سزای توند و تیز لە پوژی قیامەتدا. ئەم پێغەمبەرانی بۆیە بەم حالەوێ نێران بۆ لای خەلک تا لە پوژی داددا کە حساب و کیتابیانی لە گەل ئەکری قسەیان لەسەر خودا نەمێنێ و بەھانەیان بپێ و نەلێن ئێمە لە دنیا دا کەس ناگاداری نەکردوین. خودا بەھێزەو کارەکانی پێر حیکمەتن.

۱۱- تەکلێف و تاقیکردنەوه لە چوارچێوهی توانای مەرۆقدان

﴿يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾ (النساء: ۲۸)

خودا ئەیهوێ باری سەرشارنتان سووک بکا، بەراستی ئێنسان بە بێهێز و کەم توانا دروست کراوە، ئەگەر حوکمەکان سووک نەبن پێی هەلناگیرن.

تەنانت کاتێک هەندێک لە مسوڵمانان هەستیایان بە قورسی تەکلێفەکان کرد، خودا حوکمی سووککردنی ناردەخوارەوه:

﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ (البقرة: ۲۸۶)

خودا لە هەر نەفسێک هەر ئەوه داوا ئەکات کە لە توانایا هەیە.

۱۲- تاقیکردنەوهیەک کە بە مردن کۆتایی دێت و، لە یەک خول داوە

تاقیکردنەوه واتا رووبەرێو کردنەوهی مەرۆقه بە چاکە و خراپە لەژیانی دنیادا تا دەری خەین ناخۆ کامەیان دەگیرنە بەر:

﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾ (الانبیاء: ۳۵)

الانبیاء: ۳۵

هەموو گیانلەبەرێ مەرگ ئەچێژێ و، ئێمە بە خراپە و بە چاکە تاقیتان ئەکەینەوه بۆ دەرکەوتنی هەلۆستتان لە خوشی و لە ناخۆشیداو، سەرەنجامیش ئەگەر پێترنەوه بۆ لای خۆمان و، هەر کەس پاداشی شایانی خۆی وەر ئەگرێ.

﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾ (الملك: ۲)

ئەو خواپەیی مردن و ژیاپی درووستکردووه تا بپینیت کامەتان باشتەین کردار ئەنجام دەدەن.

بواری دەرەتێکی تریش نییە.

﴿ حَقَّ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ ﴿٩٩﴾ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٠٠﴾ ﴾ المؤمنون: ۹۹ - ۱۰۰

هەر کام لهدم کافرانه ههر له‌سەر پێودانه نه‌پروا تا کاتی که مهرگ له‌په‌ر دیتته سهر به‌کێکیان په‌شیمان نه‌بیته‌وه له‌ کردارو گوفتاری به‌دی خوی و نه‌لی: خواجه به‌مگیره‌وه بۆ ژیان... به‌ هیوای نه‌وه‌ی کرده‌وه‌یه‌کی چاک به‌کم له‌ گه‌ل نه‌و باوه‌رهدا که کاتی خوی تهرکم کردبوو، واته باوه‌ر به‌ خوای ته‌نیاو بی هاوبه‌ش به‌کم و کرده‌وه‌ی چاکیش له‌ گه‌ل باوه‌ره‌کم به‌کم. نه‌خیر نه‌مه نابیی و، نه‌م قسه‌یه‌ی ئیسته نه‌یکا قسه‌یه‌کی پروته نه‌یلی و به‌ده‌میا دی و به‌راستی نییه و نه‌گه‌ر به‌گیررتته‌وه بۆ ژیان ههر له‌سەر پێودانه‌که‌ی جارانی نه‌پروا و، نه‌مانه عاله‌مینکی به‌رزه‌خی نیوان مهرگ و زیندوو‌کردنه‌ویان له‌ پێشه، تا نه‌و پوژهی له‌ قیامه‌تا زیندوو نه‌کرته‌وه درێژه نه‌کێشی.

جارنکی تر نه‌وه ده‌لێن که زانیی مه‌به‌سته‌کانی پشت درووستبوونی مرو‌ف و تاقیکردنه‌وه‌ی، کێشه‌ی خراپه و ئازار چاره‌سەر ده‌کات که فه‌یله‌سووفه‌کانی تووشی سه‌رلێشوان کردوه و، زۆریانی تووشی بی‌باوه‌ری کردوه.

۱۳- رزگاربوونی مرو‌فایه‌تی

ژیانی مرو‌ف بوونێکی به‌یه‌که‌وه‌به‌ستراوی نه‌مه‌ره، چونکه مردنیک به‌ مانا باوه‌که‌ی له‌ گورپیدا نییه، به‌لکو گواسته‌وه‌یه له‌ بوونیکه‌وه بۆ بوونێکی تر، که ساتی مردن له‌ نیوانیان دایه. نه‌مه‌ش هه‌ستیکێ فیتری تره! که ئایینه‌کان له‌سه‌ری کۆکن و له‌وه‌دا خۆیدهنوێتیت که ده‌روونی مرو‌فایه‌تییه نه‌وه ره‌تده‌کاته‌وه که سه‌ره‌نجامی به‌ره‌و نه‌بوونی به‌روات.

﴿ فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلُقُومَ ﴿٨٢﴾ وَأَنْتُمْ حِينِيذٍ تَنْظُرُونَ ﴿٨١﴾ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ ﴿٨٥﴾ فَلَوْلَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ ﴿٨٦﴾ تَرْجِعُونَهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٨٧﴾ فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ ﴿٨٨﴾ فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتُ نَعِيمٍ ﴿٨٩﴾ وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنْ أَصْحَابِ

الْيَمِينِ ﴿٩٠﴾ فَسَلِّمْ لَكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ ﴿٩١﴾ وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الضَّالِّينَ ﴿٩٢﴾
فَنَزِّلْ مِنْ جَحِيمٍ ﴿٩٣﴾ وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ ﴿٩٤﴾ الواقعة: ۸۳ - ۹۴

دەي بۆچى لەو كاتەدا كە گيانى نەخۆشى حالى سەرەمەرگ ئەگاتە
قورگى و ئەومندەي نەماو دەرچى. ئىوئەش لەو كاتەدا بە دەورى كابرادان سەير
ئەكەن وا خەرىكە گيانى دەرنەچى. ئىمەش لەو كاتەدا لە ئىوئە نزيكترين لە
كابراي حالى سەرەمەرگەو، بەلام ئىوئە چاوتان لى نيبە. بۆ ئىوئە ئەگەر لە ژىر
دەسلاتى خوادا نين و ئينكار كەردنەكەيتان راست و بەجىيە، بۆ گيانى كابراي
حالى سەرەمەرگ ناگىرەنەو بۆ جىيى خۆي و مەنعى مردنى لى ناكەن و
چاكى ناكەنەو، ئەگەر راست ئەكەن؟ بەلام وا نيبە كە ئىوئە ئىددىعا ئەكەن و
نەخۆشى حالى سەرەمەرگ، ئەو جارە بىي يا جارىكى تر بىي، ھەر ئەمرى.
جا كە مرد ئەگەر لەوانە بوو كە بە كردارى چاكى دنيان لە خواو نزيك.
ئەو ئەنجامى ھەسانەوو رزق و رۆزىي پاك و خۆشى و بەھەشتى پر لە نازو
نعمەتە. ئەگەر لەوانە بىي كە دەفتەرى كرداريان ئەدرتە دەستى راستيان،
ئەو پىي ئەوترى: ئەي ئەو كەسەي دەفتەرى كردارت دراوتە دەستى راست،
سەلامى خوات لى بىي لە ھەموو ئەو برادەرانەتەو كە دەفتەرى كرداريان دراوتە
راستيان. خۆ ئەگەر لەوانەيش بىي كە خواو پىغەمبەران و قورئان و رۆزى
قيامەت بە درۆ ئەخەنەوو بە درۆيان دانەنن و پىي راستيان ون كەردوو. ئەو
خۆراكى بۆ ئامادەكراوى پيشوازي لى كردنى ئاوى كۆل بە كۆلە. لەگەل
فەردانە ناو ناگرى دۆزەخەو.

۱۴- كۆتايى

مروّف كۆشش دەكات بۆ رۆيشتن بەرھو خودا، بە كردنى چاكە و دووركەوتنەو
لە خراپە، چونكە ئەمە رنگاي رزگاروون و گەيشتە بە خودا و، ئەومبە ئەنجامى
ھەتمى قۇناغەكانى گەشتى رابروو.

﴿وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهَىٰ﴾ ﴿٤٢﴾ النجم: ۴۲

ئەنجامى كارىش بۆ لای خۆي خۆت ئەگەر پىتەوو،

﴿يَتَأْتِيهَا الْإِنْسَنُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ﴾ (۶) الانشقاق: ۶

تۆ ئەي ئادەمزاد لەو رۆژەدا بە پەلە ئەپرۆی بۆ لای خوای خۆت و پێی ئەگەي. خودا ئەو دووپات دەکاتەووە کە لە گۆرانیکاریەکانی و خوشیی و ناخوشییەکانیدا بەرمو لای ئەو دەروات، خۆی هەستی پێبکات یان نا، ئەوێ هەستی پێناکات و تێدەگات چاکەکاریەکانی تەنیا بەپێروەچوونی فیترەتی ئەخلاقییە.

ئەمەییە چیرۆکی بوونی مەروفايەتی بەو شێوەی قورئانی پیرۆز دەیخاتەروو، بە لایەنە بێنراو و غەیبییەکانییەووە دەگاتە پێگەي راستی زانستی رەها. کە پێشتر بەلگەي ماددی و عەقڵیمان لەسەر هەر قوناغیک لە قوناغەکانی خستەروو.

خوێنەری بەرێز...

گفتوگۆکەمان لەسەر دیدی ئیسلامە لەبەرامبەر پەيوەندی نێوان مەروفا و ئایین لە هەمبەر فیترییەتی هەست کردن بە بوونی خودا، پاشان وەحی دێت عەقل دەدوێنێت تا سەرەتا ئەو راستییە دووپات بکاتەووە، پاشان رۆلی مەروفا لە بووندا روون بکاتەووە.

لەگەڵ سوورەتی (النور):

لەوانەییە باشتەرین قسە کە لە بارەي بەیەکگەشتنی وەحی و فیترەت کراوە، ئەوە بێت کە دکتۆر فاروق دسوقی لە کتێبەکەیدا (القضاء والقدر في الإسلام) دا باسی کردووە و، هەندیک لەقسەکانی لێرە دەخەینەروو لەبارەي واتای ئایەتی ۳۵ی سوورەتی (النور):

﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوفٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَىٰ نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَلَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ (النور: ۳۵)

خو پرووناكىي ئاسمان و زەويىيە. نموونەى پروناكىي ئەو وەك پرووناكىي تاقىكى بى كەلنە چرايەكى داگىرساوى تيا بى و، چراكە لە بلوورنكا بى و بلوورەكە وەك ئەستىرمەكى درەخشان وابى، چراكە لە پۈنى دارىكى پىرۈز داگىرسا بى كە دار زىتونى بى نە پۈژھەلانى بى و نە پۈژئاواى بى كە ھەرگىز خۆر لى نەدا، بەلكو بە درىزايى پۈژ خۆر لى بدا، لەوانە بى پۈنەكە ھەلگىرسى با ئاگرىشى لى نەكەوى، پرتەوى چراكە لەسەر پرتەوى بلوورەكە بى. خوايش ئارەزووى لە رىپىشاندى ھەر كەسى بى رى پىشان ئەدا بۆ لاي پرووناكى خۆى. خوا نموونە ئەيىتتەو بۆ خەلك تا لە شت حالى بىن و، زاناىە بە ھەموو شتى.

دكتور دسوقى قسەى ئوبەى كورى كەعب^(۱) دىيىتتەو كە گووتويەتى: خدا نوورى بە خوودى خۆى دەستىكردو، پاشان ئەو نوورەى خستويەتییە دلى باومردارو، چوواندويەتى بەو گلۈپەى لە ناو شووشەيەكى روون و پاكدايە.

دكتور فاروق دسوقى دەلىت: ئەو نوورە لە دەرەو نايەت، چونكە پۈنە درەوشاوەكە لە زىتونىكى دەرەوى جىھانى ئىمەيە (لا شرقية ولا غربية)، ئەويش نوورى فیتەرە كە خدا خستويەتییە دلى مەرقەو. نوورى فیتەرە بە تەنیا بەسە بۆ رىنمونى كردنى مەرقە بەرەو خدا (يكاد زيتها بضيء) ھەتا ئەگەر پەيامە ئاسمانىيەكانىشى بى نەگات (ولو لم تمسه نار). خۆ ئەگەر وەحى بى بگات، كە نوور لەسەر نوورە (نور على نور) ئەوا بەقىنىكى وا لەدەرووندا درووست دەيىت كە ھىچ بەقىنىكى پىناگاتەو.

لەگەل باوكى پىغەمبەراند...

لەژىر پۆشناى ئەم چەمكەدا، د. فاروق دسوقى لە ھەلۈستى باوكى پىغەمبەرەن ئىبراھىم - سەلامى خۆى لەسەرىت - رادەمىنىت ھەرەكە لە سوورەتى (الانعام) دا ھاتووە:

(۱) ابن القيم الجوزية: مختصر الصواعق المرسلة على الجهمية والمعتلة ص ۳۶۶.

﴿ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ مَا زَرَّ أَنْتَ خِذْ أَصْنَامًا ؕ إِلَٰهَةً إِنِّي أَرَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٧٦﴾ وَكَذَٰلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ ﴿٧٧﴾ فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَىٰ كَوْكَبًا ۖ قَالَ هَٰذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ ﴿٧٨﴾ فَلَمَّا رَأَىٰ الْقَمَرَ بَازِعًا ۖ قَالَ هَٰذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَيْنَ لَّيْنٍ لَّمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ ﴿٧٩﴾ فَلَمَّا رَأَىٰ الشَّمْسَ بَازِعَةً ۖ قَالَ هَٰذَا رَبِّي هَٰذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَنفِقُونَ مِنِّي بِرِيءٌ ۖ مِمَّا تُشْرِكُونَ ﴿٨٠﴾ إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ خَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿٨١﴾﴾ الأنعام: ٧٤ - ٧٩

ئه‌ویان بۆ باس بکه که چۆن وهختی خۆی ئیبراهیم به نازهری باوکی وت: ئه‌وه بۆچی ئه‌و بتانه ئه‌پهرستی و به خودایان حساب ئه‌که‌ی؟! کاری وه‌ها که‌ی ره‌وایه؟ به راستی من وا ئه‌زانم و دل‌نیام که تۆش و قه‌ومه‌که‌یشت رینگاتان لی تیکچووهر له گومراهیه‌کی ناشکرادان.

ئا وه‌ها ده‌لیلی خودایه‌تی خوداو په‌روهردگاری ئه‌و به ئیبراهیم پیشان ئه‌ده‌ین، که خودا خاوه‌نی ئاسمانه‌کان و زه‌وییه، تا به ته‌واوی به‌قین په‌یدا بکات به‌وه‌ی باوه‌ری پیه‌تی و خه‌لکی بۆ بانگ ئه‌کات، چونکه ئینسان تا باوه‌رو به‌قینی به شتی نه‌بی ناتوانی خه‌لکی بۆ بانگ بکات. که باوکی به‌جیه‌یشت و نه‌فرمتی له به‌ته‌کانی ئه‌کرد و به‌دوای راستیدا ئه‌گه‌راو شه‌وی به‌سه‌ردا ده‌هات، ئه‌ستیره‌مینکی گه‌شی جوانی دی، وتی: ئه‌مه‌یه په‌روهردگاری من، به‌رزهو ده‌س پی نه‌گه‌ییوه‌و، ره‌وناک و ورشه‌داره! که ئه‌ستیره‌که ئاوا بوو و شوته‌هاری نه‌ما وتی: من شتی ئاوابووم خوش ناوی، شتی‌کم خوش نه‌وی هه‌میشه‌یی بی.

جا که مانگی دی هه‌له‌هات و ره‌وناکی په‌خش کرده‌و وتی: ئه‌مه‌یه خودای من و په‌روهردگاری من. که ئه‌میش ئاوا بوو وتی: ئه‌مه‌ چیه‌یه؟ به‌راستی ئه‌گه‌ر خودا نه‌مخاته سه‌ر رینگای راست و به‌رچاوم ره‌وون نه‌کاته‌وه ئه‌چمه‌ریزی گومراهانه‌وه. ئه‌مجاره که خۆری په‌ته‌وداری دی هه‌له‌هات و جیهانی په‌رکرد له

تین و پرووناکی، وتی: ئا ئەمەیه خودای من ئەمە لەوانی تر گەرەترە. کە ئەمیشی دی ئاوا بوو و، لەبەر چا و ن بوو، وتی: ئەی خێلەکم! من دوورم لەو شتانەى کە ئێوە کردووتانن بە هاوبەشی خودا. بێ گومان وا من پرووم کردە ئەو پەرەردگارە بێ وێنەیه کە هەموو ئاسمانەکان و زەوی دروست کردوو، لە نەبوونەوه هیناونیهتە بوون. من لەوانە نیم هاوبەش بۆ خودا دانەنین، خودا تەک و تەنیا.

ئىبراهيم - سەلامى خواى لىبىت - دژى بته‌كان بوو و باوەڕى بە فیترەتى خۆى هەبوو (بەبێ هیچ بەلگەیه‌ك) لەسەر بوونی بەدیھێنەرێكى گەرەى ئەم گەردوونە، پاشان دەستیکرد بە گەڕان بە دواى ناسینی و، هەر کاتێک عەقلى بۆلای ئەوێ دەبرد کە شتێک بگاتە خودا، بە فیترەت و عەقڵ رەتیدەکردەوه، هەسارەکان و مانگ و خۆرى رەتکردەوه. تا لە کۆتاییدا بە باوەڕبوون بە خودای بەدیھێنەرى گەردوون و بوونەوهر کۆتایی هات.

ئا لەو کاتەدا ئىبراهيم - سەلامى خواى لىبىت - بەرەو خودا دەپروات و دەفەرمووت (ئەگەر خودا رێنموونیم نەکات ئەوا لە سەرلێشیواوان دەبم) هەرۆه‌ها رایگەیاندا (ئەى گەلەکم من بەریم لەوێ بۆ خوداتان کردۆتە هاوبەش). بێتوانا بوو لەوێ بگاتە تەواوەتیی ناسینی خودا لە رێى عەقڵەوه، بۆیە هەستى بەوه کرد کە پێوستى بە یارمەتى خودایی هەیه بۆ ئەوێ ناو و سیفاتەکانى بزائیت و، بگاتە راستییەکانى گەردوون و حیکمەت لە درووستکردنى خەلق و، راستییەکانى غەیب و، چۆنیەتى نزیکبوونەوه لە خودا و پەرستنى.

گەشتەكە تەواو دەكەين: پەیرەو...

ئەگەر باوكى پىغەمبەرەن، ئىبراھىم سەلامى خۇاى لىبىت، زۆرى چەشتىت
لە گەشتەكەيدا بەرمۇ خۇدا، ئەوا ئىمە لەو شوئىنەو دەستپىدەكەين كە ئەو لىنى
كۆتايى ھاتووە.

خۇدا وای وىستووە كە لە كاتىكدا ھاتووينەتە دىنا كە رووناكى وەحى
بۇ داگىرساندووين، ئىستا رۆلى ئىمە تەنیا بەكارھىنانى عەقلە بۇ بەلگە و
ئايەتەكانى ئايىن:

ئايەتە خوئىراوہكانى خۇدا: قورئانى پىرۆز.

ئايەتە بىنراوہكانى خۇدا: ئاسۆكان و دەروون و گىانەكان.

لە باسى ھەشتەمدا، لەژىر ناوونىشانى (بىباوهرى لى خراپترىن دۆخىدا-دەمەم)
ئەو رىبازەمان روونكردووەتەو كە دەتوانىن لە پىيەو بەگەين بە خۇدا، ئەو خۇدايەى
چاوەكان دەركى پىناكەن و، ھىچ شتىك وەك ئەو نىيە.

سى وشە ھەن كە رىنگاى رزگارسانن: فىترەت - عەقل - وەحى.

پاكىي و بىگەردىي بۇ ئەو خۇدايەى بۇ نوورى خۆى رىنموونىي كەردىن...
ئىتر نوور لەسەر نوور... لەسەر نوورە.

باسمە دەيەم : لەنيوان دوو ۋەحيدا حەيە كۆرى يەقزان

چىرۆكى حەيى كۆرى يەقزان بە يەككە لە بەناويانگىرىن ئەو چىرۆكانە دادمىدرىت كە عەقلى عەرمىي مەسولمانى پىۋە سەر قال دەيىت، چونكە ئەو چىرۆكە رەۋاجىكى گەورەى ھەيە لە نيوان فەيلەسووفەكان و ئەھلى تەسەۋۋۇف و عاشقانى ئەدەبىي عەرمىي^(۱).

چىرۆكى حەيى كۆرى يەقزان كە فەيلەسووفى ئەندەلووسى ئىبن توفەيل نووسىيەتتى^(۲)، دەگەرپىتەۋە بۇ سەدەى دەيەمى زايىنى، واتە ھەشت سەدە پىش ئەنتۆنى فلو.

ئەگەر ئەنتۆنى فلو گەشتەكەى لە يىباۋمەپەۋە بۇ بوونى خودا بە (گەشتى عەقل) ۋەسف بىكات، ئەوا چىرۆكى (حەيى كۆرى يەقزان) ىش بە ھەمان شىۋە بوو، چونكە لە چىرۆكەكەدا ئىبن توفەيل ئەۋە دەخاتە رۆو كە چۆن عەقلى فەلسەفى مەسولمان گەيشتۆتە بوونى خوداى بەدەيھىنەر و ھەندىك لە سىفاتەكانى خودا. تەنانت ئەۋەشى لە گەشتى ئەنتۆنى فلو زياتر بوو كە پەيۋەندى نيوان خودا و مەۋقىشى ديارى كەردوۋە. ھەرۋەك چۆن چىرۆكەكە بەراوردىك دەكات لە نيوان ئەۋەى عەقلى دامالراۋ لە ئارمىزوۋ پىيگەيشتوۋە لە گەل ۋەحى ئاسمانىدا.

(۱) چىرۆكەكە (بەشىۋى جيا جيا) چوار جار نوسراۋە، يەكەمىيان لەلايىن ئىبن سىنا، پاشان لەلايىن شەھابەدىن سەھرودى. پاشان دواى نىزىكەى سەدەيەك لەلايىن ئىبن نەفىس. جارى چوارەمىش (كە بەناويانگىرىن

(۲) نەبىيەكر مەمەدى كۆرى عەبدولمەلىكى كۆرى مەمەد كۆرى توفەيل، فەيلەسووفى ئەندەلووسى (۵۰۴ - ۵۸۱ ك) = (۱۱۰۵ - ۱۱۸۵ ز).

لێرەدا بە کورتی و سادەیی لە کتیی (داستانی ئیمان)^(۱) ی شیخی فەیلەسووف نەدیم ئەلجیسر موفتی تەرابلووسی لوینان وەردەگیرن، کە کتیبە کە لەسەر شیوەی گفتوگۆ لە نیوان شیخ (مەوزون) کە لە راستیدا ناماژمە بۆ نووسەری کتیبە کە لە گەڵ قوتابە کە کە بەدوای حەقیقەتدا دەگەرێت بەناوی (حەیران کۆری ئەزەف) نووسراوە.

شیخ مەوزون بە حەیرانی قوتابی دەلێت:

لە چیرۆکی (حەیی کۆری یەقزان) جگە لە ناوی پالەوانە کەو شانۆی ڕووداوەکان هیچی خەیاڵی بوونی نییە، ئەگەر ناوونیشانی چیرۆکە کە بگۆڕین بۆ (عەقل) و ئەو دوورگە دوورە ئەو ڕووداوانە تیدا گوزەراون بگۆڕین بۆ ئەو جیهانەمان، ئەوا چیرۆکە کە دەبێتە واقعی و هیچ شتێکی خەیاڵی تیدا نامێنێت.

حەیران: ئەمە چۆن گەورەم؟

شیخ: لە راستیدا چیرۆکە کە (گەشتی عەقل)ە لە هەر کات و شوێنێکدا، کاتێک لە ڕینگاکانی زانست و قوناغەکانی فەلسەفەدا بەرز دەبێتەو، تا خودا و حەق و چاکە و جوانی دەناسیت.

پێش ئەوەی باسی چیرۆکە کەت بۆ بکەم حەیران، گەڕنگترین ئەو چەمکانەت بۆ ڕوون دەکەمەو کە ئێبن توفەیل و مستوویەتی لە ناو چیرۆکە کەیدا بیانگەیهێنێت، ئێبن توفەیل لە چیرۆکە کەیدا و مستوویەتی ئەم چەمکانە ڕوون بکاتەو.

۱- عەقڵی مرۆف، لە پلیکانەکانی زانیاریدا سەردە کەوێت، لە (شتە بەرجەستە بچوو کەکانی دەورو بەرمان) تا دەگاتە (بیرۆکە گشتیەکان)، وەک ئەوەی لە ڕۆژی ئەو هەلۆستە جۆراوجۆرانە لە ژبەیدا دێتە پێشەو، بگەینە ئەوەی کە خودایەک هەیە.

ب- عەقڵی مرۆف توانای ئەوەی هەیە، کە بەبێ فێربوون و بەبێ ڕێنموونی بگاتە بوونی خودا، لە ڕۆژی شوێنەواری خودا لە بووندا، توانای ئەوەی هەیە، کە بەلگەی راستەقینەش لەسەر ئەو بێنیتەو.

(۱) کتیبی داستانی ئیمان کراوەتە کوردی و لەلایەن نووسینگەی تەفسیر چاپ کراوە و بڵاوکراوەتەو.

ج- ئەم عقلە، قابىلى ئەومىيە كە لە بەرامبەر وىتاكردنى ھەندىك چەمكدا بىتوانا بىت، وەك ئەزەلىيەتى رەھاو، نەبوونى رەھاو، بىي كۆتايى و، كات و، قەدىمى و، داھىتراو. ھەرچەندە عقل دەتوانىت لەرپى بەلگەى لۆژىكى لەو چەمكە تىبگات. ئەمىيە كە فەيلەسووفەكان ناوى دەيتن بە: جياوازی نىوان وىتاكردن (تصور) و عقل پىشكان (تعقل) و دەرک پىكردن (ادراك).

د- جياوازی نىيە ئەگەر لەلاى عقل قەدىمى جىھان (كە ئەزەلىيەو سەرەتاي نىيە) راست بىت يان درووستبوونى (كە سەرەتايەكى ھەيت)، ئەوا بە ھەر دوو باردا ئامازمىيە بۆ بوونى خودا.

ھ- مروف بەعقلى تواناي دەرککردنى ھەيە بە بنەماكانى چاكەو بنچىنەكانى رەھىشتى كردهى و كۆمەلايەتى، بە ھەمان شىۋە تواناي ئەومىي ھەيە كە ئارەزووكانى لاشەى بخاتە ژىر كۆنترۆلى عقلىيەو، بەبىي پشتگوى خستنى مافى لاشە يان زىدەرپۆيى تىدا كردن.

و- ئەومىي عقلى ساغ دەركى پىدەكات (بەبىي وەھى ئاسمان) لە گەل مەنھەجى ئىسلامدا بە يەك دەگەن لەچەند خالىكى وەك يەك بەبىي جياوازی.

پاشان شىخ مەوزون دەستدەكات بە گىرپانەومىي چىرۆكەكە بۆ ھەيرانى قوتايى: ئىبن توفەيل، مىندالىكمان بۆ وىنادەكات كە شىرەخۆرمىيە و ناوى (ھەبىي كورى يەقزان)، كە فرىدەدرىتە دوورگەيەك كە كەسى تىدا ناژى، لەو كاتەدا ئاسكىك كە بەچكەكەى لەدەستداو بەزەبى پىدا دىتەو، شىرى پىدەدات و بەختوى دەكات، تا گەورە دەيت و دەنگ و زمانى گيانداران فىر دەيت.

مىندالەكە دەبىنى ئاسكەكە داپۆشراو و ئامرازى خۆپاراستنى ھەيە، ئەومىي رپوت و بىي ئامرازە، بۆيە لە گەلاو پەر پۆشاكىكى بۆ خوى درووستكرد و گۆچانىكىشى كرده ئامرازى خۆپاراستن.

پاشان ئاسكەكە مرد، بىدەنگىيەكەى و بىي جوولەيىيەكەى مىندالەكەى تووشى ترس كرد و، ھەولیدەدا بزانىت ھۆكارەكەى چىيە. چەندى لىي وردبومە ھىچ

گۆرپانكارىيەكى لەشپوويىدا بەدى نەكرد، بۆيە گومانى كرد كە دەردەكە لە ئەندامىكى شاراوەدا يىت. بۆيە سنگى لەت كرد تا گەيشتە دلى، لەوشتدا هېچ نەخۆشپىيەكى بەدى نەكرد، بەلام هەستى كرد كە بەشى لای چەپى دلى بەتالە، بۆيە گومانى برد كە ئەو شتەى پىشتەر لەو شوئەدا بوو نەماو، ھۆكارى گيان لەدەستدانى ئاسكەكەيە، بۆيە گەيشتە ئەوەى كە راستى ئاسكەكە شتە رۆشتووەكەيە و لاشە جگە لە ئامرازىك هېچى تر نىيە و، دواى ئەوەى هەستى دەكرد كە لاشەكەى وردە وردە خەرىكە بۆگەن دەيىت زياتر لەو دلىا بووئەو. پاشان قەلەرەشپىكى دى كە خەرىكە برا مردووەكەى دەشارتتەو، ئەویش لەوئەو فېر بوو و ئاسكە مردووەكەى شاردەو.

پاشان ئاگرى دۆزىووە و بۆ پرووناكى و خۆگەرمكردنەووە و گوشت برژاندن بە كارى هېنا. تا دەهات زياتر بەتوانا سەرسوپھيئەرەكانى ئاگر سەرسام دەبوو. ئەوەى بەبىردا هات كە دەكرى ئەوەى لە دلى ئاسكەكەدا نەماو و بۆتە ھۆى مردنى شتىك يىت لە رەگەزى ئاگرىيت، بۆيە دەستى كرد بە تاقىكردنەوەى شوئەوارەكانى ئاگر بە شىكردنەوەى لاشەى ئازەلان و، بەمەش شارەزايىيەكى باشى لە فەرمانى ئەندامە جياوازەكانى ئازەلان پەيداكرد.

كاتىك گەيشتە تەمەنى بىست و يەك سالى، دەستىكرد بە بىركردنەوە لە گەردوون و، ئەو ئازەل و پرووەك و شتە بى گيانانەى تىيدا دەرژىن و، شارەزايى دەربارەى خاسيەت و كردار پەيدا كرد و، بىرۆكەى (زۆرى) لە ھزردا درووست بوو.

پاشان بۆى دەرکەوت كە ھەرسى بونەومەرەكە (زىندەومەر - پرووەك - بى گيان) لە سيفەتى (بوون) و (لاشە)دا ھاوشىون ئەگەر چى لە (وئە) شدا جياوازين. بۆيە بۆى دەرکەوت كە ھەمويان يەك شتن ئەگەرچى زۆر و جياوازش بن. ھەروەھا بىرۆكەى (حەقىقەتى شتىك و وئەكەى)شى لە ھزردا درووست بوو.

پاشان گەراپەووە بۆ لای تەنە سادەكان، بىنى كە وئەكانيان دەگۆرپىت. بۆ نمونە ئاو دەكرى وەكو شلە يىت، يان بىيئە ھەلم، يان بىيئە سەھۆل و پاشان

بیتهوه به ئاو، له مهوه جیاوازی وینه له شتیکی دیاریکراودا فیر بوو. به مهش
چوووه ناو سنووری جیهانی عقل.

ههروهها سهرنجی نهوهی دا که گیانی زیندههوان شتیکی جیاوازه له لاشهیان، که
بههویهوه له پرووهک و بی گیان جیا دهکرتهوه و، نهو گیانهیه که ناراستهی دهکات و
دهیته هوی تیگهیشتن له ناخی زیندهوهر و دهوویهری، به مهش پیگهی (روح)ی
له لا گهوره بوو و، بوی دهرکهوت که گهورهترو بهرزتره له لاشهی فانی و له ناوچوووه.
پاشان دهستیکرد به بیرکردنهوه له سادهترین شتهکان، تیبینی کرد که سادهترینیان
خۆل و ئاو و ههوا و ئاگره و، نهو چوار ره گهزه سهرچاوهی بوونن.

ههروهها نهوهش تیگهیشتن که ههر پرووداوێک که به سهریدا هاتووه هیزنکی له
پشتهوهیهو، دانه پالی کردارهکان بۆلای شتهکان راستهقینه نییه، به لکو بکهرنک
ههیه که نهو کردارانیهیان پیدهکات.

نیتر ئارهزووی نهوهی دهکرد که نهو بکهره بناسیت، بۆیه سهرتا لهناوشته
به رجهستهکاندا به دوایدا گهرا، بوی دهرکهوت که ههموویان درووستکراون و
پنویستیان به درووستکه ههیه، بۆیه ههموویانی پشتگوی خست.

پاشان چوووه سهر گه له ستیرهکان بیرى لیکردهوه و پرسى: ئایا هیچ کام له
گهلهستیرانه تا نه دازهی بی کوتا درێژ دهیتهوه، به درێژایی کات و شوین؟
پاشان سهرنجی دا که له رۆژدا دیار نامیئت و شوینیان سنوورداره، بۆیه زانی
که تهنی بی کوتا له پرووی کات و شوین شتیکی مهحاله .

پاشان بیرى له جیهان به گشتی کردوه، ئایا نهو جیهانه درووستکراوه، ئایا
له نهبوونهوه هاتۆته بوون، یاخود ههر له نهزهلهوه ههبووه و نهبوون نهبووه؟ به لام
هیچ کام لهو بریارانهی له لا یه کلا نهبووهوه. قه دیم بوون دووره چونکه مهحاله
بوونهوهرنک ههیت سهرتای نهیت.

به ههمان شیوه درووستکراویش دوورده خرتهوه، چونکه درووستبوونی بوون
دوای نهوهی نهبوون بوو پنیستی به کاتیك ههیه که له پیش نهودا ههبوویت،

كاتىش بەشىكە لە بوون و ناكړئ پېشى بکەوئت. بەکلاکردنەوهی دروستبوون
پرسيارنکى قورس دېنئته کايەوه: بۆچى بەديھتەر ئىستا بوونى ھىنايە بوون و
پېشتر ئەو کارەى نەکرد؟ ئايا بەھۆى شتیکەوه کە بەسەر بەديھتەردا ھاتووه؟
ئەمە چۆن لە کاتیکدا ھېچ شتیک نەبوو کە بکړئ بەسەريدا يئت.

(ھەبى) بېرى دەکردموه، ھەريەك لەو بېرو باوەرە چى پئوستە؟ بېنى کە
دروستبوونى جىھان پئوستى بە بکەرئک ھەيە کە لە نەبوونەوه بېھتتە بوون و
ناکړئ بکەرەکە تەن يئت، چونکە ئەگەر ئەويش تەن يئت ئەوا پئوستى بە
بەديھتەرئک دەيئت، ديسان ئەگەر بکەرى دووھميش تەن يئت ئەويش پئوستى
بە بەديھتەرى سئىم ھەيە و سئىمھميش بە چوارەم و تا کۆتايى بەردھوام دەيئت و
ئەمەش مەحالە.

ئەگەر قەدىمى جىھانىش وەرگرن، ئەمە واتاي ئومىە کە جوولەکەى کۆنە و،
ھەر جوولەيەکىش پئوستە ھتێک ھەيئت کە ئەنجامى بدات، ھتێش تپەر
دەيئت (يان لە دوورھو) کار لە تەنەکان دەکات، ھەروەھا پئوستە پېشتر بوونى
ھەبوويئت و پئوستى بە بەديھتەر نەيئت.

ديدى (ھەبى کورپى بەقزان) بەوہ کۆتايى ھات کە جىھان قەدىم يئت يان
دروستکراو، لە ھەردوو باردا پئوستى بە بەديھتەرئک يان جوولتەرئکى قەدىم و
ئەزەلى ھەيە و، لەرووى عەقلەوہ و پئوست دەکات کە ئەو بەديھتەرە گەورەيە
ھەموو سىفەتیکى تەواوتى ھەيئت، لە زانست و تواناو ويست و ھەلېژاردن و
بەزمى و دانايى.

کاتیک ئەو ناسينەى بەديھتەرە گەورەکەى بەدەستھيئا، ويستى بزائيت کە
چۆن ناسيوەتى، بەلام نەيتوانى لە رېئى ھەستەوہرەکانەوہ بىناسيئت، چونکە
ھەستەوہرەکان ھەست بە تەنەکان دەکەن، بەلام بەديھتەر دامالراوہ لە سىفەتى
بوونەوہر، بۆيە بۆى دەرکەوت کە ئەو زاتەى بە ھۆيەوہ خوداي پئناسيوہ تەن نييە..

پاشان وا تىگەيشت کە ئەو خوودە دوور لە لاشەيە لە ناو ناچيئت و، تا ئەبەد
دەژى، يان خۆشگوزەرانى يان سزا، بەپيى چاودېژى کردنى بەديھتەرەکەى و

گۆتۈرۈپ ئېلىپ كەلگەن بىر لە مردن، بۆيە دەستىگە بە گەپان بە دواي رېنگايەك كە
ژيانى رېنگىخات و بىر لەو بەدېھىتەرە گەورەيە بىكاتەو.

كاتىك سەرنجى خۇي دا، يىنى كە ھەندىك سىفەتى ئاژەلىي تېدا ھەيە،
لاشەي ماددىيەكەي، كە داواي ئارەزوو ھەستىيەكانى لى دەكات. ھەرۈھە
زانى كە ئەو لاشەيە يىھوودە درووست نەكراو، بەلكو پىۋىستە لە سەرى كە
پەرۋەردەي بىكات. ھەرۈھە يىنى كە لەلايەكى تەرۈە لە ئەستىزەكان دەچىت، بەو
پىيەي كە تەنەو لاشەي ھەيەو، واى ھەستەرد كە لە ئاسماندا لە بەدېھىتەرۈە
نەيكە. لەلايەكى تىرشەو بەشە پاكەكەيشى، كە بەھۆيەو (بەدېھىتەرى واجب
الوجود) ناسىو لەو بەدېھىتەرە دەچىت، كەواتە لە (ئاژەل - ئەستىزە - خودا)
دەچىت.

بۆيە لە بەدەستەيتاننى ھۆكەرى لاشەپارترى و پىۋىستى مانەویدا خۇي بە
ئاژەل چواند و، تەنیا پروۋەكى دەخوارد و، ئەگەر پروۋەكىش نەبوايە لە ئاژەلان
خواردنەكەي دابىن دەكرد، بەو مەرجەي كە پارترگارى لە مانەوئى تۆرى
روۋەك بىكات و لە ئاژەلانىش ئەوانەي ھەلدەبۇارد كە ژمارەيان لە ھەمووان زىاتەرە
تا لە رىشەو لەناويان نەبات.

ھەرۈھە لە پروۋنى و پروۋناكى و پاكىدا و لە بەخشىنى پروۋناكى و گەرمىدا
خۇي دەچواند بە خولگە و ئەستىزەكانى ئاسمان، بەو پىيەش كە لە (واجب
الوجود) نەيكە و، بە دانايى ئەو و بەۋىستى ئەو دەجولت. بۆيە لەسەر خۇي
پىۋىست كە كە خۇي پاك رابگرىت لە پروۋى لاشەيى و، لە پروۋى دەرۋونىش
ھەر خاۋەن پىداۋىستىيەك يان نەخۇشىيەك لە ئاژەل و پروۋەك بىيىنىت ھەول
بدات يارمەتى بدات، ھەر چاۋى كەوتە سەر پروۋەكىك كە خۇرى لىئەدات، يان
پروۋەكىكى تىرى پىۋە نووسايىت و ئازارى بدات، يان تىنوو بىت و خەرىك بىت
لە ناو بچىت، چارەسەرى كەرد. يان چاۋى كەوتبايە سەر ئاژەلىك كە دىندەيەك
ئازارى بدات يان دىركىكى پىۋە نووسايىت يان تىنوو يان برسى بىت، يارمەتى
دەدا. يان بىنىباي ئاۋىك كە بۇ پروۋەك يان ئاژەل دەچوو و رېي گىرابا لايدەدا.
ھەرۈھە خۇي ناچار كەرد كە ۋەك ئەستىزەكان بە شىۋەي بازەيى بىجولت و، لە

دوورگەو كەنارەكان و ماله كەيدا بە رۆشتن يان ڤاكردن بېروات. لەو كاتەشدا ھەر بیری لە (واجب الوجود) دەكردەو و ھەولێ دەدا كە خۆی لە جیھانی ھەستەكان دابەریت، بۆ ئەوێ بتوانیت (واجب الوجود) ببینیت.

بۆ پرسی لە خودا چوونیش، ھەبێ كۆری یەقزان وای دەبینی كە پێوستە زانست لە سیفاتی خودا وەرگریت، كە بەرزترین ئاستی زانستیش ناسینی خودایەو ھاوھەلی بۆ دانەنیت. ھەروەھا پێوستە خۆی لە تەن و لاشەبێ ڤاك بكاتەو، بۆ ئەو مەبەستەش خۆی لە خواردن و خواردنەو دەگرتەو بۆ ماوھەبەکی دوورو درێژ و، لەو ماوھەبەدا خۆی تەرخان دەكرد بۆ بێركردنەو لە خودا، ئیدی چەند رۆژێك تیپەربوون ئەو لەو حالەتە دابوو كە وەك بێھۆش كەوتن وابوو.

پاشان ئێبەن توفەیل لە چیرۆكەكەیدا دەچیتە سەر وەسفكردنی دوورگەبەکی نزیك لە دوورگەبە ھەبێ كۆری یەقزان، كە گەلێكی تێدا ھەبوو ھەندێكیان مەسولمان بوون و گەنجێكیان تێدا ھەبوو بە ناوی (ئەبسال).

ئەبسال چوو بۆ ئەو دوورگەبەبە ھەبێ كۆری یەقزانی لێبوو، تا لە خەلك دوور بکەوتەو خۆی بۆ پەرستەن تەرخان بکات، كاتیك ھەبێ گۆنێ لە خۆتەندەوێ قورئانی پیرۆز و نوێژ و وێرد و دوعاكانی بوو زانی كە خواناسە، ئەگەرچی لەوێش تێنەدەگەشت كە دەبێگوت.

ئەبسال ھەبێ فێری قسەكردن كرد و، ھەبێ بەسەرھاتی خۆی بۆ ھاوڕێ نوێكەبە گێرپایەو، كە چۆن بێركردنەوێ خۆی بەرزكردۆتەو تا گەشتۆتە ناسینی خودای مەزن، بۆیە كاتیك ئەبسال لە زاری ھەبێ گۆنێ لە وەسفی خودا بوو، ھێچ گومانێ لەوێ نەما كە ھەموو ئەوێ لە بیروباوەریدا ھاتوو، ھەبێ بە عەقل و كۆششكردن پێی گەشتوو، بۆیە كاتیك (ئەبسال) ئەوێ لە بیروباوەریدا ھاتوو بە ھەبێ ڤاگەیاندا، ھەبێ بێنی كە ھێچ جیاوازیبەکی نییە لە گەل ئەوێ كە خۆی پێی گەشتوو، بۆیە بۆی دەرکەوت كە ئەوێ ئەم ئایینەو ئەو پێغەمبەرە ھێناوێتی لەلای خوداوە، بۆیە باوەری پێھێناو پاشان فێری ئایین بوو و پێیەو پابەند بوو.

حەبىي لە گەل ئەبسالى ھاوپىندا لە دوورگە دا براۋە كەدا مانەو و خەرىكى
خواپەرستى بوون تا كاتى مردنيان.

خوتنەرى بەرئىز.

بەم جۆرە حەبىي كۆپى يەقزان بە فیترەت و عەقلى گەشتە بوونى خدا و،
بۆى دەرکەوت كە بەدیھتەرى گەردوونە و، لە پرووى - عەقلىيەو - پىويستە
هەموو سىفەتتىكى تەواوەتى ھەيئەت و - بە پىنى توانا - فەريوو كە چۆن لە خدا
نزىك بىتەو.

پاشان حەبىي ئەوەى پىگەشتبوو لە پەيامى پىغەمبەردا دۆزىيەو، بەمەش
عەقل و نەقل لەلای ئەو بە يەك گەشتن و بووە خواھنى ھەردوو وەحىيەكە؛
وہى عەقل و وہى ئاسمان.

بەم شىۋىيە گەشتى (حەبىي) بەرەو خدا كۆتايى ھات و، باوەرى بە
پەيامەكان و ھەشر و ھىساب ھىنا، ئا ئەمەيانە كە ئەنتۆنى فلو و لایەنگرانى
ئايىنى سەرووشتى نەيانتوانىو پىنى بگەن.

بە راستى نوور لەسەر نوورە: وہى و عەقل لە چىرۆكى ئىبراھىم (سەلامى
خوداى لىبىت).

نوور لە سەر نوورە: وہى و فیترەت.

لەم سەردەمەشدا خودا نورى زانستى پىبەخشیوین تا گەشتى ئیمان لە تەواوەتیدا
نوور لە سەر نوور لە سەر نوور بىت.

بەرھەمی گەشتەكە :

گومان لەوەدا نییه كە (گەشتی عەقل) لە گەل ییباوەری و خواوەتی و نایینەکاندا، لە گەل فیترەت و وەحی و بەلگەکاندا، گەشتی ھەموو مەرۆقێكە كە كار بە میتشکی بکات، ھەر مەرۆقێك كە بیر لە سەرچاوە و ژیان و سەرەنجامی خۆی بکاتەو.

ھەموو خاوەن عەقڵێك زۆرێك لەو پرسیارەکانی باسمان کردن بە بیریدا دین، جا پاشخانێکی نایینی ھەیت یان ییباوەری، جا یان ئەوەتا مەرۆف بە خێرای پەرەیی ئەو پرسیارە ھەلدەداتەو، یان ئەوەتا بە بیرکردنەوە تێپارامانەو لە سەریان دەوێستیت، یان وێستێکی گەرمی بێ بەرگە پالی پێوە دەنیت بۆ گەشتن بە حەقیقەت، نەك تەنیا بۆ تێکردنی وستی زانستی، بەلكو لەبەر ئەوەی كە پرسی بوونی خودا و، ئامانج لە بوونمان و، رزگاربوون لە دەروونماندا چەسپاوە و، پێوستە بپێتە ئامانجی ئامانجەکانمان.

كاتێك دەستم بەم گەشتە كرد و لە كاتی بیرکردنەوێم لە ھەر بیرو رایەك لەو بیرو رایانەیی خستووتمەتە ڕوو ئامادەیی تەواوم تێدا ھەبوو كە بیروپرای بەرامبەرم پەسەند بکەم. چونكە ناییت لە ئەنتۆنی فلو كەمتر بین لە گەپان بە دواي حەقیقەتدا، كاتێك شوێن یاسای سوقرات دەكەوت: (شوێنی بەلگە دەكەوێن جا بۆ ھەر كۆنمان ببات). من وایدیەم كە بەلگە بەرھە دنیایی تەواوی بردین.

لە گەل ئەنتۆنی فلو :

لەبەشی یەكەمی (گەشتی عەقل)دا، گەشتی مامۆستای فەلسەفەیی بەریتانی (سێر ئەنتۆنی فلو)مان خستەڕوو، تا گەشتە ئەوەی كە (خودایەك ھەیە)، كە پێشتر یەكێك بوو لە توندترین ییباوەری سەدەی بیستم.

لە گەشتە عەقلىيەكەى ئەنتۆنى فلو ئەم دەره نجامانەى خوارەو دەخەينە پروو:

يەكەم: يىباومرېنكى بچووك لە مالىكى دىنداردا، بەبى هېچ پالەرنكى پروو.
فەيلە سو فەكەمان لە باوكيەو خۆشەويستى دانايى و ويستى عەقلى و رېبازى
شيكارى ورد فير بوو بە ميرات بۆى مابووو. پاشان پۆلى ئەو پياوانە هات
كە بە نازادى بير ناسرابوون، تا ئەو چەمكەنەى لە هزرادا بچەسپېن، لەناوياندا
هەندىك مامۆستاكاني لە قوتابخانەو زانكۆدا. هەروەها بارودۆخى هزرى نازاد
كە يانەى سوقرات لە ئۆكسفۆرددا فەراھەمى كردبوو، پۆلىكى گەورەيان هەبوو
لەسەر چوونى بەرەو پىپۆرى لە فەلسەفەدا.

ئەنتۆنى فلو خۆى پيمان دەليت كە ئەم گەشەسەندنەى پالەرنى ئەوەى بوو
كە گرنگى بە جىهانى هزر بدات، بەلام پالەرنى پۆشتن بەرەويىباومرې نا بۆيە
دەليت: من هېشتا نازانم كە بۆچى چەمكى خودايەتيم پەتکردۆتەو!

لەوانەى (گرفتى خراپە و نازار) لە تەمەنى پازدەسالىدا، لە هەموو پەرسەكان
زياتر كاريگەرى لەسەر ئاراستەكەى بەرەو يىباومرې هەبوو بىت، بەو پيەى كە
نەيدەتوانى ئەو لە هزریدا رىكبخت كە بەسەر مەوفا دىت لە خراپەو نازار و
لە بەرامبەرىشدا خۆشەويستى خوداي بە بەزمى بۆيان وينا بكات.

دووهم: بەرگىنكى جوانى بەبەر فەلسەفەدا كرد كە شاينەى نەبوو، فلو لە تەمەنى
بيست و حەوت سالىدا، لىكۆلىنەو كەى (ساختمى زانستى لاهوت)ى بىلاوكردهو
كە تىيدا بەلگە يىباومرېيەكاني خۆى خستبوومروو و لە هەمان كاتدا بانگەوازی
بۆ گفتوگۆى بەردەوام دەكرد لە نىوان فەيلەسووفەكان و باومرېدارەكان.

پاشان لە كتيبەكانيدا بانگەوازی بۆ رېبازى زانستى دەكرد، بۆ تىكشكاندنەى
چەمكەكاني ئايين و خوايەتى. هەروەك چۆن داواى لە دىندارەكان دەكرد كە
بەلگە لەسەر بوونى خودا بخەنە پروو، كە پيشتەر بەرپرسىارەتى سەرشانى
يىباومرېان بوو كە بەلگە لەسەر نەبوونى خودا بخەنە پروو.

سەيەم: گۆلپارتى بىباۋەرى

ئەنتۇنى فلو بوو بە گۆلپارتى بىباۋەرى لە پۇژئاۋادا، چۈنكە زۇر بانگەشت دەكرا، چ بۇ پىشكەشكردنى كۆرۈ وتار يان بۇ دىمانەي تەلە فزىۋنى. ھەزاران كەس لە گفتوگۇكانى لە گەل باۋەرداراندا ئامادە دەبوون، كە لە پىنى دەزگاكانى راگەياندىشەۋە پەخش دەكران.

كتىب و لىكۆلىنەۋە و بەلگەكانى بوو بوون بە كارنامەي بىباۋەران لە نيۋەي دوۋەمى سەدەي بىستەمدا.

چۈرەم: ھەنگاۋەكانى لە بىباۋەرىيەۋە بەرەو گومان

ھېلىكى يەكلاكرەۋى پروون نىيە لە گەشتى ئەنتۇنى فلو دا، لە نيوان بىباۋەرى و باۋەربوون بە خودا.

ئەنتۇنى فلو پىمان دەلىت، كە ئەو گۆرپانە پاشخانىكى زانستى گەۋرەي لە پىشتە، كە لە نيۋەي دوۋەمى سەدەي بىستەمدا پروويانداۋە. ئەو دۆزىنەۋانە دووپاتيان كىرەتەۋە كە گەردوون و ژيان و ئەو ئالۋىيەي تىياندا ھەيە، ئاكرى بۇ رىكەوت بگىرەرتەۋە، بەلكو پىويستە خودايەكى دانا و بە توانايان لە پىشت بىت، ئەمانەش ئەو چەمكەنەن كە (بزووتنەۋەي دىزابىنى زىرەك) ھەلىان گرتوۋە و باۋەرى بەۋە ھەيە كە (گەۋرەترىن و سەرسورپەيتەرتىن دۆزىنەۋەي زانستى سەردەم ئەۋەيە كە خودايەك ھەيە).

پىنجەم: لە گومانەۋە بەرەو دىنيابى.

ئەنتۇنى فلو جىھانى توۋشى سەرسورپمان كىرد، كاتىك لە بەياننامەيەكدا كە تۈرى ھەۋالى ئەسۋىشتە پرىس لە دىسەمبەرى ۲۰۰۴ بىلاۋى كىردەۋە كە تىيدا رايگەياندا كە باۋەرى بە خۋاي بەدەيەيتەرى گەردوون ھەيە و، لە سالى ۲۰۰۷ كىتەپكى دىكرىد بە ناۋونىشانى (خودايەك ھەيە) كە تىيدا بە دىرتى باسى گەشتەكەي دەكات و ھۆكارەكانى باۋەرىتەنى باس دەكات.

لە كىتەپكەدا ھاتوۋە:

((ئیستا باوەری تەواوم هەیه که گەردوون لە سەر دەستی بەدیھێنەرێکی زیرەك هاتۆتە بوون و، ئەو یاسا نەگۆڕ و گونجاوانەدی لە بووندا هەن پەنگدانەوهی ئەوەن که دەکری ئاوی بنیین (هزری خودا) .

هەروەها باوەرم هەیه که درووستبوونی ژیان و جۆراوجۆری زیندەمەرەکان لە سەرچاوەیهکی ئاسمانییەوه نەبێت درووست نایێت.

بۆچی ئیستا بیروپام وایه؟ دواي ئەوهی بۆ ماوهی زیاتر لە نیو سەدە بێباوەر بووم؟

زانستی هاوچەرخی پێنج دووریمان نیشان دەدات که ئاماژەن بۆ خودای بەدیھێنەر:

١- گەردوون سەرھتایهکی هەیهو، لە نەبوونەوه هاتۆتە بوون .

گەیشتنی زانست بەوهی که گەردوون سەرھتایهکی هەیه (که دەگەرێتەوه بۆ ١٣،٧ ملیار سال) و، هەروەها که گەردوون لە نەبوونەوه هاتۆتە بوون، ئەو گەیشتنە پاشخانێکی فەلسەفی و ئایینی هەیه که زانا ماددیگەراکان لە گەیشتن بەو رایە نەیانزانیبوو.

یەكەم دەرەنجامی ئەو رایەش دانپێدانانە بە خودای بەدیھێنەری گەردوون، دواي ئەوهی زاناو فەیلەسوفە ماددیگەراکان نەیانتوانی بگەنە بێردۆزێکی گونجاو که درووستبوونی گەردوون لە نەبوونەوه لێکبداتەوه، بەبێ یاریدهی خودای بەدیھێنەر.

٢- سرووشت لە سەر یاسای نەگۆڕ و بە یەكەوه بەستراو دەپروات

گومان لەوهدا نییه که رێکخراوی و گونجان لە سرووشتدا (که بە یاساکانی سرووشت ناسراون) پێوستی بە داننانە بە دانەری ئەم یاسایانە، بەلام ئەوهی زیاتر ئاماژەیه بۆ خودای بەدیھێنەر ئەوهیه که ئەم یاسایانە هەموو بوونەوهریان گرتۆتەوه و، لە گەڵ یەكتردا بەیهكەوه بەستراون و، دەکری بە دارپشتهی بێرکاری ورد گوزارشتیان لێبکری، که پەنگە لەلاپەرەیهك زیاتر نەگرت.

۳- درووستبوونی ژيان، به هموو ئەو وردی و ئامانجدارتييهی تپیدايه، له ماددهی نازیندوو.

هموو زیندههران له بوونی ئامانجیڤدا هاوشیۆن، ئەویش پارێزگاریکردنه له بوونیان، هەر فرمانیک له فرمانهکانیشیان (وهك جووله و ههناسهدان) ئامانجیڤکان هیه که خزمهتی ئەم ئامانجه گشتیه دهکهن. چۆن ماددهی نازیندوو ئەم ئامانجدارتييهی وەرگرتووه؟

به ههمان شیۆه هموو زیندههران له بوونی سیستهمی (دی ئین ئەی و ئار ئین ئەی) هاوشیۆن. ئەم سیستهمه هموو سیفته بنهڕهتی و فرمانیهکانی هه‌ل‌گرتوون و بۆ نه‌وه‌کانی دواترمان ده‌گوازته‌وه، هه‌روه‌ك چۆن هموو کرداره کیمیاییه پوخته‌کانی بۆ ژيانی خانه ئاراسته ده‌کات و ئەو سیستهمه‌ش له ئاستیکی زۆر ئالۆزدایه، چ له بنیاتدا چ له کرداردا.

ژيانیش هه‌چ نیه جگه له چه‌ند زانیارییه‌ك و چه‌ند کارلێکیکی کیمیایی ئالۆز که سیستهمی دی ئین ئەی ئاراسته‌ی ده‌کات، به‌لام قورستر کیشه‌ی پێکهاته. ناخر چۆن ده‌کرێ ئەو وشانه‌ی له‌سه‌ر لاپه‌رمیه‌ك ده‌یاننوسین و تییاندا وه‌سفی مرۆف ده‌که‌ین (جا هه‌ر چه‌ند به‌ وردیش بی‌ت) ده‌کرێ بی‌ته مرۆفیکی راسته‌قینه (له گوشت و خوێن)!

رێکه‌وتی هه‌ره‌مه‌کی و هموو ئەو یاسا سرووشتیانه‌ی ده‌یانزانین، هه‌موویان به‌ یه‌که‌وه ناتوانن لێکه‌دانه‌وه بۆ ژيان له مادده‌ی نازیندوو بکه‌ن.

۴- گه‌ردوون و هموو ئەوه‌ی تپیدا هیه، بارودۆخی نمونه‌یی بۆ ده‌رکه‌وتنی ژيانی مرۆف ده‌ره‌خسێن، که به‌ بنه‌مای مرۆیی ناسراوه.

هه‌رچه‌ند زانیاریمان له‌ سه‌ر وردی بنه‌چینه‌ی گه‌ردوون زیاتر بی‌ت، زیاتر بۆمان ده‌ره‌که‌وت که پێداویستییه‌کانی مرۆف گونجاوه. ئەمه‌ش به‌لگه‌یه بۆ ئەوه‌ی که ئەم گه‌ردوونه بۆ پێشوازی کردنمان ئاماده‌کراوه.

ئەوئى زانا و فەيلەسووفە ماددىگەراكان دايانناوۋە لە لىكدانەوۋە بۇ ئەم گونجانە جىنگاى گالتەجارپىيە و، داننان بە خوداى بەدىيەنەرى ئەم گەردوونە لە پرووى زانستىيەوۋە رەواترە!!

۵- عەقلى، تايبەتمەندى مروۇف

تواناى عەقلى مروۇف لە بىرکردنەوئى لۇژىكى لە پىرسە ماددىيەكان و چەمكە پرووتەكان و ھەستىكردن بەوئى لە دەوروپەرمانە و ئەوئى لە ناخماندايە و، ھەستىكردن بە خود، ناكىرئ لە ماددەى نازىندوو دروست بووين، چونكە ئەوئى ھىچى نەيىت ھىچىش نابەخشيىت، ھەروەھا ناكىرئ سەرچاوەى ئەو توانايانە ميىشكى مروۇف يىت! چونكە زمانى كارۋىكىمىيائى ميىشك، كە لە خانە زىندووەكانى تر چالاكتر نيە، ناتوانىت بە ھەموو ئەو ئەركانە ھەلبەستىت و ھەموو ئەو داھىنانانەى ژيارستانىيەتى مروۇفايەتى داھىنناون داھىننىت. ھىچ رېنگاچارمىيەك نەماوە جگە لە پەنابردنە بەر جىھانى دواوئى سرووشت بۇ لىكدانەوئى توانا سەرسورھىنەرەكانى عەقلى.

زۆرىيەى چەمكە ھەلەكان دەريارەى عەقلى مروۇف دەگەرپىتەوۋە بۇ چواندننى بە كۆمپىوتەر، بەلام سى جىاوازى جەوھەرى ھەيە لە نيوان رۆلى ئىمەو كۆمپىوتەر : ئىمە ھەر كارتىك دەكەين بە مەبەست دەيكەين - ئاگامان لەوئىيە چى دەكەين - و تىدەگەين خەرىكى چىن. بانگەشەكردن بۇ ئەوئى كە كۆمپىوتەر تىدەگات كە چى دەكات وەك ئەوۋە وايە بلىين نامىرى DVD تىبگات و چىژ لەو گۆرانى و مۇسىقايانە وەرىگرتت كە پەخشى دەكات!.

ئەنتۆنى فلو بەلگە باوەرپىنكراوۋەكانى بەوۋە تەواو دەكات كە:

بە تەنيا بەرھەمى زانستى ھاوچەرخ نەبوو كە بووۋە ھۆى گۆرپىنى بىرورپاكانم، بەلكو دووبارە بەو بەلگە فەلسەفيە كلاسىكىيانەدا چوومەوۋە كە پىشتەر بەرھەو بىباوەرپىيان بىردم، پاشان ھەمان ياساكەى سوقراتم جىبەجى كىرد كە بە درىژاىى ژيانى فەلسەفيم لە سەرى ژىابووم:

(شونى بەلگە بىكەين جا بۇ ھەركۆمان بىيات)، ئەم جارمىيان بەلگە بەرھو
باومېرى بىردەم.

شەشەم: كۆتايى رېنگا

ئەنتۆنى فلو پېمان دەلىت، كە ئەگەرچى باومېرى بە خۇداى بەدىھىتەرى
گەردوون ھەيدە، بەلام دوو دەستەواژە ھەن كە ھەر لە سەردەمى بىباومېرىيەو ھەرى
گرتوون و ھىشتا راي نەگۆرپوۋە:

يەكەم: فلو بىرۆكەى بەرجەستەبوونى خۇداى رەھا لە شىوھى مرۆف (مىسەخ)دا
رەتدەكاتەو، لە كاتىكدا كە مەسىھىيەكان باومېرىيان بەو ھەيدە.

دووەم: فلو نەگەشتۆتە بەلگەى عەقلى و زانستى لەسەر پەيوەندى نىوان خۇداو
مرۆف لەرپى وەھىيەو.

پاشان، ئەنتۆنى فلو باومېرى بە خۇداى بەدىھىتەر ھەيدە، بەلام باومېرى بە
ئايىنە ئاسمانىيەكان نىيە، بۆيە بەلايەنگرى ئايىنى سىرووشتى ھەژماردەكرىت،
ئەگەرچى ئامادەى تىدا ھەيدە كە باومېر بە ئايىن بەھىتەت ئەگەر بەلگەى لەسە
دەستبەكرىت.

لە كۆتايى بەرھەمى بەشى يەكەم (شىكردنەوھى كىتەبى خۇدايەك ھەيدە) ئەو
قەسەبە بۇ ئەنتۆنى فلو تۆمار دەكەين كە دەلىت:

من ئىستا باوهرم بەخوداي تاك و تەنيا ھەيدە

واجب الوجود

ناماددى، ھىچ گۆرانی بەسەردا نايەت

تواناي رەھا و زانستى رەھاى ھەيدە.

تەواوى چاكە لەو ھەيدە^(۱)

(۱) گومان لەو ھەيدە نىيە كەم ئەم جۆرە دەسغەى خۇدا تا رادەيەكى زۆر لەگەل بىروباومېرى ئايىنە ئاسمانىيە
يەكخو پەرسەكان يەكەگەگرتەو.

پاشان فلۇ دەلىت: فەلسەفە ئەركە سەرەككەي خۇي زۆر بە سەرکەوتۇپى جىبەجىيى كىر كاتىك گەشتە لىككەنەۋەي دروستىۋونى بوون بەبوونى خودايەكى بەدېيەنەر، كە گەردوونى دروستىكردوۋە بەجۆرىك كە گونجاۋىيىت بۇ پىشۋازىكردن لە بوونەۋەرىكى عاقل و دانا، كە مەۋقە.

من لەرپى عەقل بەۋە گەشتە، بەيىيى ھىچ دەستىۋەردانىكى غەيىبى سنوورشىكىن، لە ۋەجى و موعجىزە (ھەروەك چۆن لە ئايىنە ئاسمانىيەكاندا ھەيە)، گەشتى من گەشتى عەقل بوونەك گەشتى باۋەر.

گەشتەكە تەۋاۋ دەكەين :

ۋەك تەۋاۋكەرىك بۇ گەشتەكەي نەنتۇنى فلۇ، كە لەسەر ئايىنە ئاسمانىيەكان ۋەستا بەشى دوۋەمى كىتېبى (گەشتى عەقل) مان نوۋسى، كە تىيدا بەلگەي زانستى و لۆژىكىمان خستەروۋ لەسەر پەيۋەندى نيوان زەۋى و ئاسمان و راستى ئايىنى ھەق.

لەم بەشەشدا ئەم بەرھەمانەمان دەستكەۋتوۋە :

بەكەم: بەلگەي گەردوونى ھەق Cosmic Argument

زانست سەلماندوۋىيەتى كە گەردوونەكەمان سەرەتايەكى ھەيە و، لە نەبوونەۋە ھاتۇتە بوون، كە بە تەقىنەۋە گەۋرەكەي گەردوون ئاسراۋە، كەۋاتە پېۋىستە بەدېيەنەرى بەكەمى ھەيىت. ھەروەھا ئەۋ ۋەدەكارىيە سەرسۈرپەنەرى لە بنياتى گەردووندا ھەيە، دلىيامان دەكەتەۋە كە دىزايەنەرىكى زىرەكى لە پشەۋە ھەيە.

سەرەپاي راستى و دروستى ئەم بەلگە لۆژىكىيە و پشەبەستى بەزەمىنىكى رەقى زانست و فەلسەفە، بەلام ھىشتا زۆرن ئەۋانەي لە داننان بەدىزايەنەرىكى زىرەكى بە توانا رادەكەن كە گەردوونى دروستىكردوۋە و، نكۆلىكردىيان لەم چەند خالە خۇي دەيىنەتەۋە:

۱- خستە پروی ھەندىك بۇ چوون لەسەر بەلگەى ئەوئى كە گەردوون سەرەتايەكى ھەيە لە گەل بەلگەى ئەوئى كە پئويستى بە بەدئەيتنەرى يەكەم ھەيە.

لە گرنگترين ئەو بۇچوونانەش بىردۆزى (گەردوونى ناجىگىر) و بىردۆزى (گەردوونى دايك)، كە پىسپۆران پىيان وايە لە خەيالى زانستى نزيكە نەك زانست، چونكە ھىچ بەلگەيەكى زانستى پىشتگىرى ناكات.

۲- دواى ئەوئى بىباوەران نەيانتوانى بگەنە بنچينەيەكى ماددى بۇ گەردوونەكەمان، ھىچيان لە بەردەستدا نەما جگە لەوئى بلىن دەكرى گەردوون لە نەبوونەوە بىتە بوون، بەيى ھۆكار بەلام ھەلەيى ھەموو بەلگەكانيان دەرکەوت.

ھەروەھا ئەم قسەيە زانست لە بنچينەدا دەرووخىتت، چونكە زانست ھەلەستىت بە گەران بەدواى پەيوەندى نيوان پروداو و بکەرەكەى، كە بە ياساى ھۆ و ئەنجام The law of cause and Effect ناسراو و، يەكىكە لە دانپىندانراو ەقلەيەكان.

۳- دواى ئەوئى بىباوەران بىتوانا بوون لە پىشكەشکردنى لىكدانەومەيەكى ماددى بۇ درووستبوونى گەردوون لە نەبوونەوە، باياندايە سەر ھىرشکردنە سەر چەمكى خودايەتى و گوتيان:

- ئەگەر ھەردەيى دان بە بەدئەيتنەرى يەكەمدا بنىين، تايە ھەر دەيى خدا بىت؟

زانيمان ئەو سىفەتە چىن كە پئويستە لە بەدئەيتنەرى يەكەمدا ھەبن لە (ئەزەلەت و، زانست و، دانايى و، توانا و، تواناي برياردان و) كە بەرزى بكاتەوە بۇ پلەى خوايەتى، ھەتا ئەگەر بىباوەرانىش ناوى بنىن (سرووشت).

- ئەگەر بەدئەيتنەرى يەكەم خدا بىت، كى درووستى كردووە؟

ئەوئى ئىمە بەدوايدا دەگەرپىن بەدئەيتنەرى ھەموو بوونەومەر، كەواتە نايت خۆيشى بەدئەيتنەرى ھەيىت، كەواتە پرسىارەكە لە پروى ەقلى واقىيەيەو ھەلەيە.

- ھەر كاتىك دىندارەكان لە پىشكەشکردنى لىكدانەومەيەكى زانستى بۇ دياردەيەك بى توانا بوون پەنا دەبەنە بەر خوداى پرکردنەوئى بۇشايبەكان God of Gaps و،

گومان لەوەدا نیه که زانست له ناییندهدا لیکدانهوهی ماددی بۆ درووستبوونی گەردوون له نه‌بوونهوه ده‌خاته‌پوو.

سەلماندمان که دانهان به‌ بوونی خودا بۆ پرکردنه‌وهی که‌مووکورتیه‌کی کاتیی زانست نیه، به‌لکو بۆ چەند پرسینکه که خۆیان ده‌لێن له‌ ده‌ره‌وه‌ی پسپۆری ئەوان دایه، وه‌ک ئەوه‌ی که چی له‌ پێش ته‌قینه‌وه گه‌وره‌که هه‌بووه؟ و چۆن ژیان به‌به‌ر ماده‌وه‌ی نازیندوودا کراوه.

ته‌نانه‌ت ده‌توانین ب‌لێین: که ماده‌دیگه‌راکان خۆیان وه‌ک (خودای پرکردنه‌وه‌ی بۆشاییه‌کان په‌نا ده‌به‌نه به‌ر زانست! به‌و پێیه‌ی که بانگه‌شه‌ی ئەوه ده‌که‌ن که زانست ده‌گاته پێشکه‌شکردنی لیکدانه‌وه‌ی ماددی بۆ هه‌موو پرسه غه‌یبیه‌کان که فیکری ماددی له به‌رامبه‌ریدا بیتوانایه.

گومان لەوەدا نیه که ئەوه‌ی ئیستا خستمانه‌پوو له وه‌لامدانه‌وه‌ی سێ نکۆلییه‌که ده‌چێته سه‌ر به‌لگه گه‌ردوونیه‌که له‌سه‌ر بوونی خودای به‌دییه‌نه‌ر و تا پله‌ی یه‌قین به‌رزی ده‌کاته‌وه.

دووهم: بنه‌مای م‌رۆیی حه‌ق Anthropic Princ

ئەوه‌ی له بنه‌مای گه‌ردوون و ئەو یاسایانه‌ی به‌رپۆه‌ی ده‌به‌ن وردبیتته‌وه، به‌ ته‌واوی له‌وه تێده‌گات که گه‌ردوون به‌ جو‌رنک بنیاتنراوه که بۆ گه‌شه‌کردنی ژیان و م‌رۆف گونجاو بیت.

بوونی گه‌ردوون له‌سه‌ر ئەم شینویه، پ‌یوستی به‌ کۆنترۆلێکی وردی ده‌یان سەلمینراوی فیزیایی هه‌یه. وه‌ک بارس‌تایی زۆر له‌ ته‌نۆلکه‌کانی ژێر گه‌ردیلایی و بارگه و خ‌یراییان، هه‌روه‌ها ه‌ت‌زی ک‌یشکردن و دوورکه‌وتنه‌وه‌ی ن‌یوان گه‌له‌ست‌یره‌کان و ن‌یوان ته‌نۆلکه ورده‌کان و، خ‌یرایی پ‌ووناکی و، چ‌هندانی تر.

هه‌ر که‌موک‌وریه‌ک له‌ نرخ‌ی ئەم سەلمینراوانه‌دا ر‌ووب‌دات، ئەوا ج‌ینگ‌یری گه‌ردوون و ژیان ده‌شیوت.

بە ھەمان شێوە خاسیەتە سرووشتییەکانی ھەسارە زەوی (قەبارە - ھێزی کێشکردنی - دووری لە خۆر - خێرای خولانەوێ - ئەستووری تونکلی زەوی - تاییبەتەندیەکانی ئاو...) زۆر بە وردی ڕێکخراوە، کە لە گەڵ درووستبوونی ژیان و بەردەوامبوونی و دەرکەوتنی مەرۆف بگونجێت.

بنیاتی گەردوون و ھەسارە زەوی لەم شێوەیە کە گونجاوە بۆ درووستبوونی ژیان و مەرۆف، کە بە لێکدانەوێ ئامانجی گەردوون (Why?) ناسراوە، لە گەڵ بوونی ھیچ لێکدانەوێیەکی فیزیایی (ئامرازی) بۆ دیاردە سرووشتیەکان (How?) تێکناگیرێت. چونکە ھەرچی لە دەرووبەرمانە ئامراز و ئامانج بەرپۆی دەبن، ئێمە بە ئاو دەرمانە کەمان قوت دەدەین تا شیفامان بۆ بیت.

ئەوێ بە ھێزی بەلگە بنەمای مەرۆیی زیاتر دەکات، ئەوێ کە جیھان بە تەنیا ئامادە نەبوو بۆ ژیان و بەس، بەلکو بۆ دەرکەوتنی زیندەوێ ژیر و زیرەکی وەك (مەرۆف) یش ئامادەکراوە، بەوێ پێداویستیە دەروونی و عەقڵییە تاییبەتییەکانی بۆ ئامادەکراوە، سەرەڕای ئەوێ کە ئەندازەییەکی کەمتر لەوێش بەس بوو بۆ درووستبوونی ژیان.

سێھەم: پەیوەندی مەرۆف بە خودا پەیوەندیەکی فیتری سۆزدارییە

چەمکە ئاینییە عەقڵییەکان، دەکری بابەتیانە پێتورین.

یەك عەقیدە و بیروباوەر، بەلام لە زیاتر لە سەد قۆناغدا پیمان گەیشتوووە. مەرۆفی سەرەتایی پەنای بردە بەر ئەفسانەکان، پاشان بۆ فەلسەفە، ئەویش بۆ لێکدانەوێ دیاردە سرووشتییەکانی دەرووبەری، پاشان بۆ وەلامدانەوێ پەرسە زانستیە گشتگیرەکانی.

سێ فیتەرەتیش لە دوای گەرەان بە دوای ئەو دیاردە سرووشتی و پەرسانە ھەبوون.

۱- ھۆشیاری فیتری بەبوونی خودا.

۲- ھەستکردن بە خواست لەسەر وەرگرتنی ئایینیك، کە لە ژياندا پشتگیری لە مەرۆف بکات و ڕینگاو سەرەنجامی بۆ دیاری بکات.

۳- دامەزراوەی رەوشتیی، ئەمەش بە پێچەوانەی ئەویە کە ھەندێ کەس بانگەشەي بۆ دەکەن لەوێ کە چەمکە رەوشتییەکان رێژمیین و، ھەموو ئایینەکان لەسەر چەمکی کۆکن کە ئەو لایەنە فیتەرییەي مرۆف پر دەکەنەو، بەلگەش لەسەر ئەو دەستگرتنی شۆتەوتووانی ئایینی کە بە ئایینە کەیانەو، ئەگەر زۆر شتی دژە عەقڵی تیدا ییت.

سەرپرای ئەو، ئایین بە شێویەکی گشتی دامەزراوە کە دەکری بە تەنیا لایەنێکی ھەلبەسەنگێرت، ئەویش لە پێی ھەلسەنگاندنی سێ پێکھاتە سەرەکیەکی (پێکھاتەي پەيامە کە - پێغەمبەر - خودا). پاشان دەکری بابەتیانە بریار لەسەر راستی و ھەڵەیی ئایینی ژێر لیکۆلینەو بەدریت.

چوارەم: ئایینی سرووشتی: د. جیکل و مستەر ھاید

لایەنگرانی ئایینی سرووشتی وایدەمین کە خودا گەردوونی درووستکردووە و، یاساکانی دارشتوووە کە بە شێویەکی خۆکرد بەرپۆوە بچیت، وانا گەردوون تەنیا خۆی بەسە و، پێوستی بە دەستیوھردانی دەرەکی نییە (گەردوونێکی داخراوە). ئەم تێروانینە، ئەگەرچی دان بە خودای بەدیھێنەردا دەنیت، بەلام غەیب و ھەرچی پەيوەنددارە بە گەردوون و بوونەو دەوری دەخاتەو، پاشان پێرۆزی لەبەر ھەموو دیاردەکان دادەمەڵیت بە مرۆفیشەو. لەم لایەنە ئایینی سرووشتی ھاوشتیوە چەمکی سیکۆلاریزم، کە ئەمیان چەمکی سیاسی کۆمەلایەتی ئایینیە.

بیری سیکۆلار مرۆف وەك بەشیك لە سرووشت سەیر دەکات، لەبەر ئەوێ سیکۆلارەکان ئایین وەك سەرچاوەي زانست و رەوشت و یاسا رەتدەکەنەو، ئەوانە لە ئەزموونی مرۆف وەردەگرن و، لە کۆتاییدا مرۆف لە جیاتی خودا بە رەھا دەزانن.

ھەروەھا سیکۆلارەکان وەك کوشتنی بەردەوامی عەقڵی مرۆف سەیری باوەرپوون بە ئایین دەکەن، لەو بێتاگان کە نیچە کاتیك ئەو دەستەواژەي گووتوووە ئاماژەي بۆ ئایینی مەسیحی کردووە.

ھەرۋەھا سېكۆلارەكان ئەۋەي دىندارەكان ئامازەي بۇ دەكەن بەۋەي كە فېترەتە (ھەستى خودايى و ئايىنى و رەۋۋشتى) وايدىمىنن كە بۇ ماۋمىن و بەدرىزايى مېژوو بۇ بەدىھېئانى بەرژەۋەندى مەرۋف دانراون.

لە كۆتايىدا سېكۆلارەكان وايدىمىنن كە مەرۋف چەمكى خوداي داھىئاۋە، تا لە كاتى پېۋىستىدا پەناي بۇ ببات و، ئەۋەش مەبەستى نېچەبە كە گوتوۋىتەتى: مەرۋف خوداي درووستكردوۋە.

پېنچەم: خوايەتى و ھەستى ئايىنى و دامەزراۋەي رەۋۋشتى لە جىناتماندا چەسپاۋە و ناۋەندى دەمارى خۆيشى لە مېشكماندا ھەبە

ئەگەر زاناياىى دەروونناسى مەرۋف ۋەك بوۋنەۋەرئىكى سۆزدار دەمىنن كە مەيلىكىى سروۋشتى ھەبە بۇ ۋەرگرتنى چەمكە رەۋۋشتىيەكان و ۋەلامدانەۋەي ھەست و سۆزە ئايىنىيەكان، ئەۋا بۇ زاناياىى بابۇلۇجى سەلمىتراۋە كە ئەۋ فېترەتە لە جىناتماندا چەسپاون.

بىردۆزى مىزاج و رەۋۋشت Entertainment and character inventory كە لە ناۋەندە دەروونىيەكان پېشۋازىيەكى گەرمى لىكرا ئەۋ واتايە دوۋپات دەكەنەۋە، چونكە بىردۆزەكە كۆمەللىك ئامادەيى ديارىدەكات كە لە باۋانەۋە بۇ مىندالەكان دەمىنىتەۋە، لەۋانە ئامادەيى بۇ تېپەراندنى سنوورى خود Self - Transcendence كە مەيلى ئايىنى و رۆحىيەكانىش دەگرتەۋە.

دوای بىست سالى لە خستەنەرۋى بىردۆزەكە، دىن ھامەر كۆمەللىك جىنى ديارىكرد كە ۋا لە مەرۋف دەكات چەمكەكانى خوايەتى و دىندارى ۋەرگرت و ناۋى نا جىنى خوايەتى يان جىنى باۋەر.

لە سەرەتاكانى سەدەي بىست و يەكەم ھوارد گاردنەر (زىرەكى رۆحى - بوۋنگەرايى) ۋەك يەكلىك لە جۆرەكانى زىرەكى ناساند كە مەرۋف ھەبەتى.

لىكۆلەرەن گەشتونەتە ناۋەندە مېشكىيەكان كە بەرپرسن لە ھەست و سۆزە رۆحى و ئايىنىيەكانمان و، لە دەزگاي ھوۋفى بوۋنيان ھەبە، كە بەرپرسە لە

كاردانهوه و هەست و سۆز و، ھەروەھا لە تونكلى مېشكىشدا لە شوئنى بە يەكگەشتنى بەشەكانى مېشك: ديوار و ناوك و دواوه بوونيان ھەيە.

ئەو زانىيارىيە زۆرانە بوونە ھۆى دەرکەوتنى زانستىكى نۆى كە لە بنچىنە مېشكىيەكان و دەمارىيەكانى دىندارى دەكۆلتەو و ناوى نرا Neuro - Theology.

شەشەم: دىل تەنيا ترومپاي خوئىن نىيە

دىل كاريگەرى لەسەر فەرمانە عەقلى و ھەستىيەكانى مېشك ھەيە، تا چارەگى سەدەي پابردوو، زانستەكانى شىكارى فسيۆلۆجى تەنيا ۋەك ترومپايەك سەيرى دىيان دەکرد، لەكاتىكدا ئايىنەكان و شارستانىيەتە كۆنەكان و كلتورى گەلان بىرکردنەو و ھەست و سۆزىيان بە دىل بەستۆتەو.

ھەندىك زانا ھەستان بە لىكۆلىنەو ھەقۇزىيە و، گەشتىن بە چەند دەرەنجامىك كە تىروانىيمان بەرامبەر بە دىل لە رەگ و رېشەو دەگۆرپىت، لەوانە:

۱- دىل ۋەك موگناتىسيىكى بەھىز و بەرھەمھىنەرنكى كارەبايى چالاك كاردەكات و، بوارى كارۆموگناتىسيى دىل كار دەكاتە سەر چالاكى كارەبايى مېشك و، ئەو كاريگەرىيە درىژ دەيتەو تا دەگاتە قەدى مېشك (ناوھندى بەرپۆمبەردنى لە كۆنەندامى دەمارى خۆنەويست) و، لە وزەي مېشك (ناوھندى فرمانە كاردانەومىيەكان) و مېھاد (وئستگەي يەكەمى ھەست و سۆزەكان). و لە كۆتايىشدا بۆ تونكلى مېشك كە بەرپرسە لە چالاكىيە فكرييەكانمان و ھەست و سۆز و رەفتارەكانمان و، لە رېي ئەو پەيوەندىيەو دىل كاردەكاتە سەر فرمانە جۆراوجۆرەكانى مېشك.

ھەروەك چۆن پۆمەرە وردەكان سەلماندوويانە، كە كارلىك لە نىوان بواری كارۆموگناتىسييەكانى دلى ئەو كەسانەدا رۆودەدات كە تا سى مەتر لە يەكەو دەورن!!

ئەو شەپۆلە كارۆموگناتىسيانە زۆر زانىيارى ھەلدەگرن، ھاوشىوھى شەپۆلەكانى تەلەفون و رادىو و تەلەفزيون و كەنالە ئاسمانىيەكان و ئىنتەرنېت، لىكۆلەرە

كارۋموگناتىسىيەكان واى بۇ دەچن كە پروودانى ئالوگۈپرى ئەو ھەست و سۆزە بەشئومبەكى باش يان خراب لە پىنى ئەو كارلىك و تىكەلبوونە پروودەدات.

۲- دىل مېشكىكى بېچووكى ھەيە! كە دورر لە ناومندەكانى مېشكى (گەرە) تواناي رېكخستنى كارەكانى خۆى ھەيە، بەلكو ئەو مېشكە بېچووكە بەشدارى ئاراستەكردنى چالاكى كارەبايى مېشكەكانمانى ھەيە.

۳- دىل وەك غوددەمبەك كاردەكات، كە كۆمەلىك ھۆرپمۆن دەرەدات كە بەشدارن لە ئاراستەكردنى كارى مېشك (سەرەپراي فەرمانەكانى ترى) و، گرنگىرىنيان ھۆرپمۆنى سۆزدارىيە (ئەكسىتۆسىن).

دۆزىنەوھى ئەو فەرمانانە ناماژەن بۇ ئەوھى كە دىل رۆلىكى گرنكى ھەيە لە ھەست و سۆز و بىرکردنەو، بەلام نامانەوئەت بۇ دەرەنجامى كۆتايى باز بەدەين، ئەگەرچى دىنيان كە لىكۆلىنەوۋە بايۆلۆجىيە نۆبەكان لە ئايندەدا پەردە لەسەر ئەوۋە لادەدەن كە چۆن مەرۇف وەك دامەزراومبەكى تەواو لە (پۇح - دەرۋون - عەقل - لاشە) وەك چۆن دى ئىن ئەى و مېشك رۆلىكى گرنكىان ھەيە لە ئاراستەكردنىدا، دلىش ھەمان رۆل دەيىنەت.

خەوتەم: ئەى مەرۇف، تۆكتى؟

تۆ تەنيا چەند ماددەمبەكى كىمىيى و بازەنى كارەبايى نىت.

كاتىك زانا بايۆلۆجىيە ماددىگەراكان بەرپەرچى كىشەى (خوودى مەرۇفايەتى) يان دايەو، رېبازى وردكردنەو (اختزالى) يان بەكارھىنا، كە مەرۇف ورد دەكاتەوۋە بۇ ئەندامەكان پاشان شانەكان پاشان خانەكان پاشان تەنۆلكە پاشان گەردىلە پاشان بۇ پىكھاتەى ژىر گەردىلەى، تا ئەو ئاستەى كە تەنيا بواردەكانى وزە دەمىنەوۋە. بىنگومان ئەمەش بۆتە ھۆى داتاشىنى ژيان (بايۆلۇجيا) بۇ ماددە (فىزىيا) و پىش ئەم قۇناغەش خودى مەرۇفايەتى بوونى نەمايەوۋە و جگە لە ماددە ھىچى تر نادۆزنەوۋە.

ئەگەر زانايانى بايۇلۇجى گەيشتىنە بىنەماي دى ئىن ئەي و مىكانىزمى كارکردنى سەرسورھىنەرى، ئەوا پىۋىستە بزانىن كە دى ئىن ئەي برىتى نىيە لە ژيان. دى ئىن ئەي ھىچ نىيە جگە لەو وەسفەي كە پىۋىستە بىنچىنەي مەۋفۇي لەسەر يىت، بەلام چۆن ئەو وەسفە مەۋفۇيىكىمان لە گوشت و خوتن بۇ دىنپتە بوون، كە بە درووستکردن Morphogenesis، ناسراوہ ؟ نازانىن!

ھەروەھا ئەگەر تەپە كارۇ كىمىيەكانى مېشك شىۋازى كارى ماددى مېشك بن، ئەوا ئەو ھەست و سۆزانەي ھەستى پىدەكەين و چۆن بىر لە چەمكە پروتەكان (وہك نازادى و نكۆلىکردن لە خود) دەكەينەوہ، ئەوا ئەو تەپانە ناتوانن لىكدانەوہي بۇ بىكەن، لە پاشان راستىيەكە ئەوہيە كە بەو شىۋەيە سەيرى مەۋفۇ بىكەين كە خودىكى ناماددى ھەيە كە چالاكىيە عەقلىيە جىاوازەكان ئەنجام دەدات و مېشك وہك نامرازىك بەكار دەھىتت.

لىكۆلىنەوہ زانىستىيەكان و ھزرى فەلسەفى لەم سالانەي دوايىدا گرنگيان بە خودى مەۋفۇ داوہ، كە چالاكىيەكانى مېشك لە پرووى عەقلى و ھەستى و ئايىنىيەوہ ئاراستە دەكات و، بە ھەمان شىۋە بە دواي بەلگەي مانەوہي ئەو خودە لە دواي مەردنى جەستە (پروخ لە دىدىكى ئايىنىدا) دەگەرپت و دەكۆلىتەوہ.

وادىبارە گەيشتووينەتە دوورپانىك و، لەسەرمان پىۋىستە يان دان بەوہدا بىنىن كە خودى مەۋفۇ مەحالە لە كىمىيا و فىزىيا دابىتاشرىت و، لەسەرمان پىۋىستە لە دەرگاي زانىستە ئايىنىيەكان بەدىن تا ئەو مەتەلەمان بۇ بدۆزىتەوہ، يان ئەوہتا زانىست بگۆرپت بۇ ھۆكارىك بۇ سەلماندىنى ھزرە ماددىيەكانى پىشۋەختە، لە جىياتى ئەوہي ئامانجى گەرپان يىت بە دواي حەقىقەتدا.

واتە زانىست بۇ گەرپانە بەدواي حەقىقەت، نەك بىكەينە نامرازىك بۇ سەلماندىنى ئەو ھزرە ماددىيانەي پىشتىر بىريارمان لەسەر داوہ.

هەشتەم: زانست ئامرازی بېباوەران و جىي تۆمەتبارى تووندرەوەکان

لە فیکرى مرۆڤدا لە بەرامبەر چەمکە دۆزراوەکانى زانستدا دوو ئاراستەى دژىەك درووستبوون، ئاراستەىەكى بېباوەر کە زانستى کردە داردەستى سەلماندنى چەمکەکانى خۆى و، ئاراستەىەكى دیندارانە کە وايدەبينت خودى مرۆڤ بوونىكى غەيبى ھەيە و لەگەڵ بوونى ماددى جەستە پەيوەندى نىيە. ئەو ئاراستەىە وايدەبينت کە پەيوەندى نىوان جينات و مېشك و دل و نىوان ھەست و سۆزە ئايىنى و رۆحىەکان بەلگەى نكۆلىکردن لە دیدى غەيبى بۆ خودى مرۆڤايەتى (رۆح) دەداتە دەستى بېباوەران.

گومانىش لەوھدا نىيە کە پىويستە ھەر يەك لە شتە ماددىيەکان و شتە غەيبىيەکان لە شونى خوياندا داخىرتن، پاشان بە يەكەوہ بېستىرتنەوہ، لەلايەنى فېلکردن و ھەلبەستىن نا، بەلکۆ لەلايەنى داننان بە حەقىقەتدا.

زانستى ئامراز...

بېباوەران دۆزىنەوہ زانستىيەکانيان لە بوارى گەردوون و ژيان بە ھەل زانى تا بانگەشەى ئەوہ بکەن کە پىويستيمان بە خودا نىيە، چ بۆ درووستبوونى ئەو دياردانە يان بۆ بەردەوام بوونيان.

وہلامەکانى (گەشتى عەقىل) لە دەورى بەلگەکانى بېباوەران دەخولیتەوہ لەسەر ئەوہى کە چاوەروانى زانست ناکرى تا دەگاتە لىكدانەوہىەكى ماددى بۆ ئەو کيشانەى فەيلەسووفەکان و زانا مسولمانەکان وروژاندوويانن (وہك درووستبوونى گەردوون لە نەبوونەوہ و، سەرچاوەى وردى رېنكخراوى ياسا فیزیایيەکان و، درووستبوونى ژيان لە ماددە و، ئەو توانا سەرسۆرھيتەرانەى عەقلى مرۆڤ ھەيەتى)، لەبەر ئەوہ دانانمان بە خودايەكى دانای بەديھتەر لە نەزانىيى زانستى سەرچاوەى نەگرتووە تا دواتر برھوتنەوہ، بەلکۆ لە بىتوانايى کۆتايى زانا ماددىگەراکان سەرچاوەى گرتووە، کە دادگەرەکانى خويان لەو پرسانەدا داوا دەکەن بۆ ئايىن و فەلسەفە جىبھيلدرىت.

زانست له ناو قەفەسى تۆمەتدا...

ۋەلامەكانى (گەشتى عقل) بۇ دىندارەكان و توندېرپوۋەكان كە زانست تۆمەتبار دەكەن، لە دەۋرى ئەم چەند خالەى خواروۋدا دەخولیتەۋە:

۱- پەيوەندى ھۆكارى لە نىۋان خودى مروۋ (رۇح/ نەفس/ عقل) و لاشە لە پروۋى ئاينىيەۋە سەلمىتراۋە، بە ئايەتى قورئانى پىرۋز:

﴿يَخْرُونَ لِالْذِّقَانِ سُجَّدًا﴾ الإسراء: ۱۰۷

ۋاتە: خىرا سەرى رىز و نەۋازش دادەنەۋىتن.

﴿تَرَىٰ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ﴾ المائدة: ۸۳.

ۋاتە: دەينى چاۋەكانيان ئەسرىنى خوشىي ھەلدەپىزىت.

ھەروەھا زانستيانەش سەلمىتراۋە، (ھەر يەككىش لە ئىمە ئەگەر سەرنجى كەسانى دەۋروپەرى بدات تىببىنى دەكات) كە ھۆكارە بۆماۋىيەكان كارىگەرييان لەسەر ئاراستە ئايىنى و رەۋشتىيەكانمان ھەيە.

۲- پەيوەندى نىۋان خودى مروۋ و لاشە ئەۋە تىدەپەرىتت و لاخى سوارى رۇح يىت، ياخود لاشە شتىكى كەم يىت كە مروۋ تەنيا بە سوكرەدن و بەجىھىشتنى بتوانىت رۇحى بەرزىيەۋە. چونكە خودا ۋەك بوۋنىكى تەۋاۋ و گشتگىر سەيرى مروۋ دەكات.

قۇناغەكانى كەرنە شاھىد و تەكلىف و فەرمان بە چاكە و قەدەغەكەرنى خراپە و، ھەشر و حىساب و، پاشان ژيانى ئەبەدى لە بەھەشت يان دۆزەخ، ھەموو ئەۋانە بۇ رۇح و جەستەن و بە يەكەۋە بەستراۋن و ھەر يەكەيان عاقىبەت و ئەنجامەكانى ئەۋە ھەلدەگىرت كە پىنكەتەكەى تر كەردۋىيەتى.

لەبەر ئەۋە پىنۋىستە دىد و بۇچوۋنمان دەربارەى مروۋ بەۋ پىيەى گشتگىر و تەۋاۋە دووبارە دابىرەزىنەۋە، ئەۋ كاتە تواناى ئەۋەمان دەيتت كە وىناى پەيوەندى

بايۇلۇجى نىۋان لاشە و رۇخانىيەكان و ھەست و سۆزەكان و رەفتارەكان بە ئاسانى بىكەين.

۳- دەردى گەلەكەمان لە پشتگىرئخستنى ھۆكار و دەرەنجامەكانە، بە بيانوى ئەوھى كە خودا ھەرچى بىھوت دىكات، تەنانت زۆرىك ھەن كە جياكردنەوھى ھۆكار و دەرەنجامەكان بە مەرچى تەندرووستى بىروباوەر دەرەن! ئەو بابەتەش كاريگەرى لەسەر ھەموو ژيانمان داناو، بەو بابەتەش كە ئىمە خەرىكىن قەدى لەسەر دەكەين.

۴- پىۋىستە لە بىركردنەوھى زانستىدا جياوازي بىكەين لەنىۋان زانىارى زانستى و تەئىل و لىكدانەوھەكانى. ئەگەر بىباوەرەن بوونى پاشخانىكى بايۇلۇجى بۇ ھەست و سۆزەكان دەكەنە بەلگە لەسەر ماددىيەتى مەروۇف و ھەلەبى چەمكە ئايىنىيەكان، ئەوا ھەمان زانىارى (پاشخانى بايۇلۇجى ھەستەكان) ۋەك بەلگە بۇ فېتەرەتى ئايىنى و پەوشتى بەكاردىت، كە دىندارەكان دەللىن لە جىنەكانماندا ھەبە و لە مېشكاندا بەرنامەپرېژ كراو.

۵- لەسەر ئەو دىندارانەى گىرنگى بە زانست و فەلسەفە دەدەن پىۋىستە كە بەرپرسيارىتەكەيان لە (نۆكردنەوھى گوتارى ئايىنى) بىگرنە ئەستۆ، دواى ئەوھى خستەپرەوى خراب و پروكەشى ھەزرى ئايىنى بوو ھۆى دوركەوتنەوھى زۆر لە مەسولمانان و نا مەسولمانان لە ئايىن.

۶- لەم سى دەمەى كۆتايىدا جىھان گىرنگى زۆرى بە پەيوەندى نىۋان بايۇلۇجىا و ئايىن دەدات و، ئەمەش ھەلىكى زىرپە بۇ پروبەرووونەوھى بىباوەرەبى. ئەمەش بە نكۆلىكردن لە زانست و دەستكەوتەكانى نايىت، بەلكو جەخت لەسەر ئەو دەكەينەوھە كە زانست بۆتە دەروازەى راست و فراوانى بىروباوەر بۇ ھەموو مەروفايەتى لەم قۇناغەى ئىستادا.

﴿ سَرِّبِهِمْ ءَايَتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ ۗ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴾ ﴿۵۳﴾ فصلت: ۵۳

نۆيەم: مرقۇف بۇ ئامانجىك بەدىيەتئراۋە

سەرچاۋە .. رېنگا .. كۆتا

ئىسلام جيا لە ئايىنە يەكخۇا پەرستەكانى تر و ئايىنەكانى تر تاكە ئايىنە لە گىرنگىدان بە وردەكارى پىرسى بوونى مرقۇفايەتى: سەرچاۋە .. رېنگا - كۆتا. گىرنگىدانى ئىسلام بەم پىرسە، جەخت لەسەر ئەۋە دەكاتەۋە كە ئىسلام ئايىنى خەقە؛ بەد پىيەى ئامانجى ئامانجەكان لە ئايىندا ئەۋەيە كە مەبەستى خۇدا لە بوونەۋەرەكانىدا پروون بىكاتەۋە.

ئەۋە دۇنيا دەكەينەۋە كە گەشتى مرقۇف لە بووندا (دىار و غەيبى) ۋەك ئەۋەى ئىسلام دەمىخاتەپروو لە ھەمرو قۇناغەكانىدا لەبەردەم بىژىنگى عەقلىدا دەچەسپىن و پاشان ۋەك خەقىقەتتىكى زانستى رېھا دەردەكەۋىت.

ئەۋ رېبازەى ئىسلام بۇ مرقۇفى دىارىكردوۋە تا لە پەيوەندىدا بىت لەگەل خۇدا (كە ئەۋە ئامانجى بوونى مرقۇفە)، لەسەر ئەم چەمكەنەى خوارەۋە ۋەستاۋە:

۱- فىترەتى ئايىنى مرقۇف ۋاى لىدەكات ھەست بە بوونى خۇدا بىكات و، پالەنرەيتى بۇ پەيوەندىكردىنى بە خۇداۋە. پاشان ئايىنى خەق دىت تا عەقلى مرقۇف بدوئىت و رېنگاى باۋەر تەۋاو بىكات، (نوور لەسەر نوور).

۲- عەقل بە تەنيا (بە بى ھىدايەتى خۇداى، كە لە رېبازى راست خۇى دەنرەت) مرقۇف بەرەۋ ھاۋەل دانان دەبات (ۋاتە داننان بە خۇداى تر).

۳- لە كاتىكدا كە ھەستەۋەرە ماددىيەكان (بىستن - بىنىن - بەركەۋتن...) بى تۋانان لە دەرك كىردنى خۇدا، ئەۋا پىۋىستە لە رېى بىركىردنەۋە لە بەلگەكانى خۇدا ھەست بە خۇدا بىكەين، لە رېى:

كتىبى خۇنراۋى خۇدا: قورئانى پىروژ

كتىبى بىنراۋى خۇدا: ئاسۇكان و دەروونى زىندوۋەكان.

لەبەر ئەوەی کە قورئانی پیرۆز رەببىزى گەشتىن بە خوداى لە سىح و شەدا
کۆکردۆتەو: (فىترەت - عەقل - وەحى)

دەبەم: ئەوەى کە عەقلى ساغ دەركى پىندەكات لە يەك خالدا لەگەل رەببىزى ئىسلام
بە يەك دەگات

ئىبن توفەيل (فەيلەسوفى ئەندەلوسى كە لە سەدەى دەى زاینى ژیاو) لە
چیرۆكى (حەبى كۆرى يەقزان) ئەوەمان بۆ دەخاتەرپوو كە چۆن عەقلى
فەلسەفى توانى بگاتە خوداى بەدییهنەر و، هەندىك لە سىفەتەكانى و زیاتر لە
ئەنتۆنى فلو، بەوەى كە لە رەببى عەقلەو ئەوەى ديارى كردوو كە پەيوەندى
نیوان خودا و مەرۆف چۆن بێت.

هەر وەك چۆن ئىبن توفەيل ئەوەى دووپاتكردۆتەو، كە ئەوەى رەببىزى ئىسلام
دەمخاتەرپوو و، ئەوەى عەقلى ساغ (بە بىح وەحى ئاسمانى) پىنى دەگات لە
چەمكەكانى حەق و چاكە و جوانى، راجىيى لە خالىكدا بە يەك دەگەن.

خۆنەرى بەرپۆز...

لە ئىستادا كە گەشتى بە كۆتایى لەوانەى دەرنجامەكان و كۆتایى كىتەبەكە
بۆت دەرکەوتىت كە (گەشتى عەقل) گەتوگۆ لەگەل پىنج جۆر عەقل
دەكات، كە بىنگومان تۆ لە خانەى يەكێك لەو پىنجانە دای:

۱- دیندارێك كە دەپەوتت باوەرەكەى بەرز بکاتەو، لە باوەرى سەر ئاسنامە بۆ
باوەرى دنیایى، تا دلى پر بىت لە هەستکردن بەوەى كە خودا حەقە:

﴿سَرَّيْهُمْ ءَايَتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ﴾ فصلت: ۵۳

لەوانەشە مەرۆف لە پەلەى ترس نزیكیتەو:

﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ فاطر: ۲۸

۲- دیندارێك كە حەقیقەتى مەرۆفى لەلا ونە، وەك بوونەوهرنكى تەواو و گشتگیر
لە لاشە و ناماددى (رۆح نەفس عەقل). و پاشان دیدىكى كۆترانەى كەم

رېژى بەرامبەر لاشە ھەبە و، لە مەزۇڤدا (وەك بوونەوهرىكى راستەقىنە) جگە
لە خودى ناماددى ھېچى تر نابىنىت.

۳- دىندارىك كە وايدەبىنىت بىرکردنەوى بەرامبەر ئايىن كە لەسەرى پەرۋەردە
بوو ((تەواوى تەواو))! بۆيە ھەقى بە عەقل و زانست نەداوہ بۆ پتەوکردنى
دامەزراوہى باوهر. بەمەش زۆر شتى لى ونبووہ و لەوانەيە كار گەيشتبىتە
نەوى بىتە بەكىك لەو كۆمەلانەى دواى نەمە.

۴- دىندارىك كە بە قسە (گەورەكانى) بىباوهران دەريارەى بەشدارى زانست لە
دنياکردنەوى چەمكە بىباوهرپەكان سەرسامە، تەنانەت ئەو قسانەش كە دەلێن
((خودا وەھىنىكى گەورەيە و، ئاين تلباكي گەلانە))؛ بۆيە ھەستىكى شاراوہ
بە كەم و كورتى لە دەروونىدا درووستەمىت لە بەرامبەر نەوى كە تاكىكە لەو
كۆمەلە دواكەوتووہ (دىندارەكان) لە جياتى نەوى ھەست بە شانازى بكات.

۵- بىباوهرىك كە بە زانست بارگاوى بوو، چ لە خۆ بە گەورە زانى بىت يان
نەزانى، و لە زانستدا بەلگەى بىباوهرى دەبىنىت نەك بەلگەى باوهر، بۆيە
لەسەرمان پىويست بوو كە ھەقىقەتەكەى بۆ پروون بكەينەوہ تا لە نەفسى خۆى
رەزگارى بكەين.

ھىوادارم خوئەرى ئەزىزم لە (گەشتى عەقل)ى ئەنتۆنى فلو و گەشتى
مندا شتىكى واى دەستكەوتبىت كە لە گەشتى خۆيدا يارمەتى بدات.

لە كۆتايىدا بە يەقىن و ئەزموونەوہ دەلێم:

فەلسەفە دەريايەكە جياواز لە دەرياكانى تر، لە كەنارەكانىدا دەفەوتىي، بەلام
لە قولايىدا ھەست بە ئارامى دەكەى.

ئايا گەشتىنە كۈتايى گەشتى ۋە قىل؟

بەپراستى قىسەيەكى جادوۋىيى بو، كە لە كاتى گەشتەكەمدا (گەشتى ۋە قىل) دانايەك پىي گوتىم: كاتىك سەرنجى دەوروبەرت دەدى، بەجۆرىك سەرنجى بەدە ۋەك ئەۋەي يەكەمىن جار بىت بىيىنى، پراھاتن بە شتەكانى دەوروبەرمان بۆتە پەردەيەك لەبەردەم ئىمە ۋ پراستىيەكان، كە پىي دەلىن (پەردەي پراھاتن).

ئامۇزگار يەكەم ۋەرگرت، دۋاي ئەۋەي ۋام ھەست دەكرد كە لە جىھانىكى تىر دام، ھەموو شتىكى دەوروبەرم بە نۆي دەھاتە بەرچاۋ ۋ بە لىشاۋ پىرسىار بە بىرمدا دەھات، لەو كاتەدا ۋتەي ئەرستۇم بىردەكەۋتەۋە كە دەلىت (بە سەرسامبوون فەلسەفە دەستىدەكات).

ئەگەرچى گەشتى ۋە قىل لەو پىرسانى خستومانەتەرۋو يەقىنى پىبەخشيوم، لە ھەمان كاتدا گرگانىك لە ئارەزوۋى زانستىشى لە ناخدا درووستكردوۋە، رىك ۋەك ئەۋەي پىغەمبەرى خدا (صلى الله عليه وسلم) ئامازەي كردوۋە: (دوۋ جۆر كەس قەت تىر نابىن: داۋاكارى زانست ۋ داۋاكارى پارە).

تىرۋانىنە سەرسورھىنەرە مىندالانىيەكە مىنى داىە دەستى كىشەگەلىك كە زۆر گەۋرەتر بوون لەۋەي ۋەلامىان داىەۋە، بەمەش بە ۋەلامدانەۋەي ئەۋ كىشانە تامى (سەرسامى يەقىن)م كرد، ئەۋەي كە ئەبۋەكرى سىدىق (پەزىلى خۋاي لەسەر بىت) لە دوۋعاكانىدا دەپفەرموۋ: (خودايا زىاتر بە خۆتەۋە سەرسامم بىكە)!!

بۇ پروۋونكردنەۋەي ئەۋەش، غوۋنەيەك دىنمەۋە:

قورئانى پىرۋزم دەخوتىندەۋە، لەۋى سەرنجى نىعمەتەكانى خوداي بەدەيھىنەرى كارىجىم دەدا، لەۋانە نىعمەتى (بىيىن)، جا كاتىك بە (دەيدە نۆيكە) دۆزىنەۋەي زانستى نۆي دەربارەي ئەۋ ھەستە توۋشى سەرسورمانى كردم:

پروۋبەرى تۆرى چاۋ سەنتىمەترىك دەبىت ۋ، ئەستورىيەكەي نىو مىللىمەترە ۋ، ئەۋ بەشە تەنكە بچوۋكە سەد مىليۇن دەمارەخانەي تىدايە كە لە پىنچ چىن رىز

بوون! جا كاتىك تەنيا فۇتۇنىك لە رووناكى بىكەرىتە سەر، ئەوا كۆمەلىك كارلىك دەستىدەكات كە سەد ھەزار بەشى كىمىيىلى لەخۇ دەگرىت!

ئەمەش دەيتە ھۆى ئەوۋى كە لە ھەر چىركەيەكدا دە رىتە بىكەونە سەر تۇرى چاۋ، كە ھەر يەككىيان لە مىليۇنىك خال پىكىدىت، ئەگەر ئەو كىدارە بە چاۋنىكى ئەلىكتىرۇنى بىچىنىن دەينىن كە پىۋىستە ئەو كۆمپىوتەرەى چاۋە ئەلىكتىرۇنىيەكە كۆنترۇل دەكات لە يەك چىركەدا مىليارىك كىدار ئەنجام بدات تا بىگاتە ئەنجامىكى نىك لەو ئەنجامە.

چۇن چاۋ سىفەتە فىزىيەكانى رووناكى ناسىن تا سىفەتە بايۇلۇجىيەكانى پىكىنىت تا بتوانىت تەواۋ بىيت و لەگەلىدا خۆى بىگونجىنىت؟ چۇن ئەو گونجانەى نىۋان فۇتۇن و دەمارەخانەكان پەيدابوۋ؟ بۇچى لاشەى مرۇف لە شەپۇلە كارۇموگناتىسيەكان تەنيا رووناكى ھەست پىدەكات؟

چاۋ بە ئەواۋى و بى كەموكۇرى لەگەل تەقىنەۋە گەرەكەى زىندەزانىي كۆمپىرى، بەر لە پىنج سەد مىليۇن سال درووستىبوۋە، ھەرۋەھا سەلمىتراۋە كە يەك جىنى لە پىشتەۋىيە كە بە ناۋى (pax-6) ناسراۋە و لە ھەموۋ چالەكاندا بە جىاۋازى جۇرەكان بەم جۇرمە. ئەمەش واتاى ئەۋە دەگەيەنىت كە چاۋ بە پەرەسەندىنى ھەرەمەكىي درووستىنەبوۋە، ۋەك داروونىزمەكان بانگەشەى بۇ دەكەن و، پىۋىستە بەدەيتەرنكى زىرەكى ھەيت.

كاتىك لەۋە تىگەيشتم موچىركم بە لەشدا ھات، بەتايىبەت كاتىك زانىم روانىن شىكە و بىنىن شىكى ترە. چۈنكە سەرەپاى ئەۋەى كە روانىن چالاكىيەكى فىزىيىلى زۇر ئالۇزە، بەلام بىنىن (كە واتاى ئەۋەى دەينىن بىزانىن) شىكى تىرى لە جىھانىكى تىرمەيە، جىاۋاز لە جىھانى ماددە و ياسا سىرووشىيەكانى.

ئەم بىر كىردەنەۋىيە چەند پىسارىكى تىرى خىستە مىشكەۋە؛ بۇ نەۋە چۇن خەۋنەكانمان دەينىن و، واتاىان چىيە و، چۇن ئەۋە كەسەى بە كۆرى لەدايك بوۋە خەۋنەكانى دەينىت. ھەرۋەھا چ جىاۋازىيەك ھەيە لەنىۋان مىكانىزمەكانى بىنىنى كارۇكىمىيىلى لە مىشكدا و ئەۋەى لە ۋاقىعدا دەينىن و، ئەۋەى لە

خەونەكانماندا دەيبينين و يان ئەو ھەلاوسانەى بينينەى لەلاى نەخۆشەكانى
شېروفينيا روودەدات و.. چەندىن پرسیارى ترا!

ئەگەر پېشتەر (وەك نموونە) چەند نەيئىيەكى زانیارىم خستبیتەرپوو كە دید و
تېرپوانینە نوئكەم نیشانیاندام، دواى ئەوہى پەردەى راھاتنم لادا، بۆم دەرکەوت
كە ھەر وردەکارییەكى بوونەوەر لە دەرووبەرمان نەيئى ھاوشیوہى لەخۆ گرتووە.
دەتوانى رابمېئى لە:

ھەر رووہكێك لە مېرگێكدا سنوورى زیرەكتىن كۆمپيوتەر تیدەپەرئیت لە
مامەلەکردنیدا لەگەڵ سیستەمى دەرووبەرى: ھێزى كېش كردن و تیشكى خۆر
و ئاو و ھەوا...!

ئەو گولانەى چێژ لە رەنگ و بۆنى وەردەگرین زۆریەى خواردنى رووہكىمان
بۆ دابین دەكەن!

میشوولەى سەر درەختى میوہكان بەسەر ھەموو ئەو كێشانەدا زال دەیت كە
پووبەرووى ئەندازیارانى فرین دەبیتەوہ، بەوہى كە دوو سەد جار لە يەك چركەدا
بالەكانى لێكدەدات!

لە نیوان بلورە شەش لایە كرېستالییەكانى بەفردا دوو دانەى ھاوشیوہ نابینى،
رێك وەك پەنجەمۆرى پەنجەكانمان!

جێى خۆیەتى كە مېينەى بالندەكان بە دەنگى نېرینەكان مەست بن، بەلام
ئیمەى مرقوف بۆچى پێى مەست دەبین، كە جگە لە چەند لەرینەوہیەك لە
ھەوادا ھىچى تر نین؟!!

بۆچى بوونەوہرى چەندخانەى درووست بوون، لەكاتێكدا بوونەوہرە يەك
خانەییەكان لەرووى بايۆلۆجیەوہ بەتواناترن؟!!

بۆچى زۆربوونى رەگەزى درووست بوو، سەرەپاى ئەوہى كە زۆربوونى
نارەگەزى گەرەتتى نەمرى زیندەوہرەكان بوو كە نە پیریان تووش ببیت نە
مردن؟!!

لە كۆتايى ئەو نمونانە لە گەل خانەى زىندوودا ھەلۈستەيەك دەكەم، كە لە چركەيەكدا دوو ھەزار بەشى پىرۆتىن درووست دەكات. ئايا دەزانى كە ئەم كىدارە بۇ زىرەكتىن و بەتواناتىن كۆمپيوتەر مىليار مىليار سالى دەوئىت (واتا نىزىكەى ۱۰^{۱۲۷} سال) تا لەرووى تىۋىرىيەو لە چاۋى بىكاتەو؟!

ئەمانە چەند نمونەيەكن لە سەدان و ھەزاران نمونەى تر.

بىركردنەو لەو بابەتانە وايلىكردم كە دلىابم لەوەى كە (گەشتى عەقل) تەواو نەبوو و تەواو نايىت.

بەكارخستنى عەقل بۇ دەوروبەرمان وەك ئالوودەبوونى كەسى ئالوودە وايە، ھەرچەند زياتر بە كارى بىئىت زياتر ئارەزووى دەكات.

ھەر كات پەردەى راھاتنمان دراند و بە جۆرىكى تر سەيرى دەوروبەرمان كرد، ئەو كات لەو بوونەو رووناكى دلىايى سەرسورھىنەرمان پىدەگات!

بەو قسەيدەش كۆتايى دىئم كە پىشتىش باسەم كرد، بەوەى كە مەوۇف نايىت باوەرەى وەك ئەو كەسە وايىت كە دەلىت:

I made up my mind, don't bother me with facts

من بروای خۆم بەكلاکردۆتەو و لاپەرەكانم پىنچاوتەو، بۆيە بە حەقىقەت و راستەقىنە نوئكان بىزارم مەكە!

پیرسته وشه

ن

نازادی : ٨، ٣٧، ٣٨، ٦٠، ٦٩، ٧٠، ٧١، ١٢٧، ١٢٨، ١٣٢، ٢٦٨، ٢٧٠، ٢٨٣، ٣٢٠، ٣٢٤، ٣٤٦، ٣٦٠، ٣٧٧

نایین : ٦، ٨، ٩، ١٠، ١٢، ١٤، ١٥، ١٦، ١٧، ٢٢، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٢٩، ٣٠، ٣٣، ٣٧، ٣٨، ٤٥، ٤٦، ٥١، ٦٤، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٤، ١٠٦، ١٥٣، ١٧٩، ١٨١، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٦، ١٩٦، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢١١، ٢١٨، ٢٢١، ٢٢٢، ٢٥٦، ٢٨٠، ٢٨٢، ٢٨٣، ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٩٤، ٢٩٥، ٣٠٦، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١١، ٣١٣، ٣١٤، ٣١٥، ٣١٦، ٣١٧، ٣٢٦، ٣٣١، ٣٣٥، ٣٤٣، ٣٤٦، ٣٥١، ٣٥٦، ٣٦١، ٣٦٣، ٣٦٦، ٣٧٨

نهرستو : ٦، ١٣، ٢٠، ٥٥، ٨٩، ٩٠، ٩١، ٩٦، ١١٨، ١٧٨، ١٨٢، ٢٠٩، ٢٥٥
نهفسانه : ١٨١، ١٨٢، ١٩٨، ٣٢٦

نهفلاتون : ٥٥، ٥٦، ٦٣، ٩١

نهتونی فلو : ٥، ٦، ٣٠، ٣١، ٣٢، ٣٣، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٠، ٤١، ٤٣، ٤٥، ٤٦، ٤٧، ٤٨، ٤٩، ٥٤، ٨٤، ٩٢، ١٣٣، ١٣٦، ١٤٠، ١٥١، ١٥٢، ١٥٣، ١٨٢، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١٠، ٢٨٧، ٢٩٢، ٣٠٩، ٣١١، ٣١٧، ٣٣٦، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٤٧، ٣٥٠، ٣٥١، ٣٥٢، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٧٦، ٣٧٩

نهنیشتاين : ٤١، ٤٦، ٨٨، ١٠٠، ١٠١، ١٠٢، ١٠٣، ١٣٩، ١٧٦، ٢٣٢، ٢٦٥، ٢٨٨

نپین توفیل : ٣٣، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٣٨، ٣٤٣، ٣٦٥

نیسحاق نیوتن : ١٠، ٩٩، ١٠٥، ٣٧٦

نیلام : ۲۵، ۲۶، ۵۳، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۰۹، ۳۰۱، ۳۰۴،
۳۱۰، ۳۱۳، ۳۱۸، ۳۲۳، ۳۶۴، ۳۶۵

ب

بارگه : ۹۳، ۱۷۵، ۳۵۴

باومر : ۵، ۱۳، ۱۶، ۳۱، ۳۸، ۴۶، ۴۷، ۴۹، ۵۲، ۶۸، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۸۰،
۹۰، ۱۳۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۶۸، ۲۸۲، ۲۸۳، ۳۰۶، ۳۲۹،
۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۷، ۳۶۴، ۳۶۶، ۳۷۷، ۳۷۹

بایؤلوجیا : ۳۳، ۴۶، ۷۷، ۱۱۸، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۸، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۵۸،
۲۶۸، ۲۹۵، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۵۹، ۳۶۳، ۳۷۹

بنچینه : ۱۹، ۲۰، ۵۷، ۸۰، ۹۱، ۱۳۰، ۱۳۸، ۱۵۲، ۱۸۳، ۲۳۲، ۳۵۸
بهلگه : ۱۷، ۳۰، ۳۲، ۴۳، ۵۶، ۶۱، ۶۶، ۶۸، ۷۵، ۷۶، ۸۳، ۸۵، ۸۷، ۹۰،
۹۸، ۹۹، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۵۱، ۱۵۳،
۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۵، ۱۷۶، ۱۸۶، ۱۸۸، ۲۰۲، ۲۱۵، ۲۵۳، ۲۶۳، ۲۶۹،
۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۴، ۲۹۶، ۳۰۹، ۳۱۷، ۳۳۵، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۵۰، ۳۵۱،
۳۵۲، ۳۵۴، ۳۶۳، ۳۷۷

بوونهومر : ۷، ۶۵، ۸۷، ۱۲۱، ۱۳۳، ۱۵۲، ۱۶۳، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۳،
۲۸۹، ۳۲۳، ۳۳۴، ۳۴۱، ۳۶۹

بیرکردنهوه : ۱۹، ۲۷، ۳۷، ۴۶، ۵۵، ۷۷، ۸۶، ۸۷، ۹۱، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۳۱،
۱۳۲، ۱۳۷، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۶۱، ۱۸۵، ۱۹۷، ۱۹۸،
۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۵، ۲۳۳، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۸، ۲۶۸، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۸۱، ۲۹۱،
۳۲۱، ۳۲۲، ۳۳۹، ۳۴۳، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۴، ۳۷۰، ۳۷۸

بیروهوش : ۴۱، ۳۷۶

بیباومری : ۶، ۱۰، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۱، ۳۱، ۳۲، ۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۱، ۴۴، ۴۶،
۴۸، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۷، ۶۰، ۶۷، ۶۸، ۷۳، ۷۴، ۷۸، ۸۰، ۸۷، ۹۲، ۱۰۲،
۱۰۸، ۱۲۷، ۱۳۱، ۱۳۴، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۵۱، ۱۶۲، ۱۷۷، ۱۸۲، ۲۵۶، ۲۸۴،
۲۹۴، ۲۹۵، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۶۶، ۳۷۶

پ

پەرسەنلەن : ۴۳، ۴۴، ۵۸، ۷۴، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۱۰۸، ۱۲۴، ۱۳۳، ۱۳۴،

۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۸، ۲۸۲، ۲۸۳

پەيىرە : ۷۹، ۱۹۶، ۲۷۹، ۳۰۷، ۳۱۸، ۳۳۵، ۳۸۰

ت

تۆماس وارېن : ۷۴

ج

جۆرج والد : ۱۲۴

جۆن بارۆ : ۱۰۸، ۱۶۸

جۆن پارۆ : ۴۶

جيھان : ۷، ۸، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۲۱، ۴۶، ۹۷، ۱۳۰، ۱۷۶، ۱۹۰،

۲۰۰، ۲۰۱، ۲۲۹، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۳۸، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۵۵، ۳۶۳، ۳۷۶

ح

حەيران : ۳۳۷

خ

خانە : ۷۳، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۳۶، ۱۳۸، ۲۱۲، ۲۳۹، ۲۴۸، ۲۵۰، ۲۵۸، ۲۵۹،

۲۶۱، ۳۴۹، ۳۵۰

خودا : ۵، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۳۱، ۳۲، ۳۳،

۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۸، ۴۹، ۵۱، ۵۳، ۵۶، ۵۷، ۶۱، ۶۳،

۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۸۰، ۸۱، ۸۴، ۸۵، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲،

۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۱۵،

۱۱۶، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۴۵،

۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱،

۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳،
 ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹،
 ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۷، ۲۲۳، ۲۳۴، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۸، ۲۸۱، ۲۸۳، ۲۸۴،
 ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰،
 ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹،
 ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳،
 ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸،
 ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷،
 ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸

خود : ۲۰، ۷۹، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۲۰۵، ۲۲۰، ۲۲۸، ۲۲۹،
 ۲۳۰، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۷۳، ۲۷۶، ۳۵۰، ۳۵۷، ۳۷۸

د

دانایی : ۱۹، ۲۰، ۵۲، ۵۴، ۸۴، ۸۹، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۲۶، ۲۳۱، ۲۸۱، ۳۱۲،
 ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۶، ۳۵۳، ۳۷۷

داین هاسمر : ۲۱۹

دل : ۳۳، ۷۱، ۱۵۱، ۲۱۱، ۲۲۵، ۲۲۷، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰،
 ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳،
 ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۷۲، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۲، ۲۹۹، ۳۳۹، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۱،
 ۳۷۹

دروازه : ۲۴۶، ۳۱۳، ۳۸۰

دیارده : ۱۴، ۱۵، ۱۹، ۲۱، ۳۹، ۵۵، ۷۷، ۸۵، ۸۸، ۱۰۸، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۷۷،
 ۱۸۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۱۵، ۲۴۸، ۲۵۸، ۲۶۲، ۲۶۳، ۳۵۵، ۳۷۸

دینداری : ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۵۲، ۱۸۹، ۲۰۶، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۳۳،
 ۲۳۷، ۳۰۶، ۳۱۰، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۷۹

دیواری بهرگری : ۷۶، ۳۷۷

دیفید هیوم : ۶۸، ۷۲، ۹۵، ۱۴۳، ۱۵۵، ۳۰۵، ۳۷۷

ر

ریچارد دوکتر : ۷۸ ، ۱۰۲ ، ۱۳۶ ، ۱۵۵ ، ۲۰۷

رووحی : ۲۲۸ ، ۲۲۹ ، ۲۳۱ ، ۲۳۲ ، ۲۳۳ ، ۲۳۵ ، ۲۳۶ ، ۲۵۶ ، ۲۷۸ ، ۳۲۱

رینگا : ۳۳ ، ۵۲ ، ۷۷ ، ۷۸ ، ۸۵ ، ۸۹ ، ۱۲۸ ، ۱۳۷ ، ۱۷۲ ، ۱۷۶ ، ۱۸۴ ، ۱۹۶ ،

۱۹۷ ، ۲۰۲ ، ۲۰۸ ، ۲۸۲ ، ۳۵۱ ، ۳۶۴ ، ۳۷۷

ز

زانست : ۶ ، ۹ ، ۱۲ ، ۱۴ ، ۱۵ ، ۱۶ ، ۱۸ ، ۱۹ ، ۲۱ ، ۲۲ ، ۲۴ ، ۲۵ ، ۲۶ ، ۲۷ ،

۲۸ ، ۲۹ ، ۳۰ ، ۳۱ ، ۳۳ ، ۴۳ ، ۴۷ ، ۵۹ ، ۶۵ ، ۶۶ ، ۷۳ ، ۸۴ ، ۸۸ ، ۹۳ ، ۹۴ ،

۱۰۳ ، ۱۰۴ ، ۱۰۶ ، ۱۰۸ ، ۱۲۲ ، ۱۲۳ ، ۱۲۵ ، ۱۲۹ ، ۱۳۰ ، ۱۳۲ ، ۱۳۴ ، ۱۳۵ ،

۱۳۸ ، ۱۳۹ ، ۱۴۵ ، ۱۵۱ ، ۱۵۲ ، ۱۵۴ ، ۱۵۵ ، ۱۵۸ ، ۱۵۹ ، ۱۶۱ ، ۱۶۴ ، ۱۶۵ ،

۱۶۷ ، ۱۷۶ ، ۱۷۷ ، ۱۷۹ ، ۱۸۱ ، ۱۸۲ ، ۲۰۲ ، ۲۰۶ ، ۲۰۸ ، ۲۱۱ ، ۲۱۷ ، ۲۲۱ ،

۲۲۲ ، ۲۲۳ ، ۲۲۸ ، ۲۳۵ ، ۲۳۶ ، ۲۵۷ ، ۲۵۹ ، ۲۶۴ ، ۲۶۵ ، ۲۷۲ ، ۲۷۹ ، ۲۸۰ ،

۲۸۲ ، ۲۸۳ ، ۲۸۵ ، ۲۸۶ ، ۲۸۷ ، ۲۸۸ ، ۲۸۹ ، ۲۹۰ ، ۲۹۴ ، ۲۹۵ ، ۲۹۶ ، ۳۰۸ ،

۳۰۹ ، ۳۱۱ ، ۳۱۲ ، ۳۱۳ ، ۳۱۶ ، ۳۲۱ ، ۳۲۷ ، ۳۴۱ ، ۳۴۳ ، ۳۴۸ ، ۳۵۲ ، ۳۵۳ ،

۳۵۴ ، ۳۵۶ ، ۳۶۰ ، ۳۶۱ ، ۳۶۲ ، ۳۶۳ ، ۳۶۶ ، ۳۶۷ ، ۳۷۷ ، ۳۸۰

زیندو : ۶۵ ، ۸۸ ، ۱۱۷ ، ۱۱۸ ، ۱۲۲ ، ۱۳۷ ، ۱۸۹ ، ۲۶۴ ، ۳۱۵ ، ۳۲۹ ، ۳۷۸

ژ

ژیان : ۱۸ ، ۱۹ ، ۲۳ ، ۲۵ ، ۲۶ ، ۳۱ ، ۳۲ ، ۴۳ ، ۴۵ ، ۴۶ ، ۵۳ ، ۵۶ ، ۸۰ ، ۸۱ ،

۸۳ ، ۸۶ ، ۸۷ ، ۸۸ ، ۹۸ ، ۱۱۲ ، ۱۱۳ ، ۱۱۴ ، ۱۱۵ ، ۱۱۶ ، ۱۱۷ ، ۱۱۸ ، ۱۱۹ ،

۱۲۰ ، ۱۲۱ ، ۱۲۲ ، ۱۲۳ ، ۱۲۴ ، ۱۲۵ ، ۱۲۶ ، ۱۳۰ ، ۱۳۱ ، ۱۳۶ ، ۱۳۷ ، ۱۴۵ ،

۱۴۶ ، ۱۴۷ ، ۱۵۱ ، ۱۵۲ ، ۱۵۶ ، ۱۶۶ ، ۱۶۷ ، ۱۶۸ ، ۱۷۰ ، ۱۷۱ ، ۱۷۲ ، ۱۷۶ ،

۱۷۸ ، ۱۸۲ ، ۱۹۱ ، ۱۹۶ ، ۱۹۷ ، ۲۰۳ ، ۲۰۸ ، ۲۳۰ ، ۲۳۴ ، ۲۴۵ ، ۲۵۸ ، ۲۵۹ ،

۲۶۲ ، ۲۶۸ ، ۲۶۹ ، ۲۸۳ ، ۲۸۵ ، ۲۸۹ ، ۳۰۵ ، ۳۱۴ ، ۳۱۵ ، ۳۲۵ ، ۳۲۹ ، ۳۴۵ ،

۳۴۷ ، ۳۴۸ ، ۳۴۹ ، ۳۵۴ ، ۳۵۵ ، ۳۵۹ ، ۳۶۰ ، ۳۶۱ ، ۳۷۸

س

سروشت : ۲۰، ۲۱، ۲۴، ۵۳، ۶۳، ۶۸، ۶۹، ۸۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۷، ۱۲۳، ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۵۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۹۸، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۳۲، ۲۸۹، ۲۹۰، ۳۴۸، ۳۵۰، ۳۵۳، ۳۵۶، ۳۷۷

سنور : ۷۷، ۱۵۹، ۲۰۵

سوقرات : ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۹، ۶۰، ۶۳، ۹۱، ۱۸۲، ۳۴۵، ۳۴۶

سیستم : ۱۱۹، ۲۸۴

سیکولار : ۳۵۶

ش

شانۆ : ۵۵

شکسپیر : ۸۱، ۸۲، ۸۳

شون : ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۳۹، ۴۱، ۶۶، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۲۷، ۱۵۱، ۱۶۳، ۲۰۸، ۲۰۹، ۳۴۰، ۳۴۵

شیکار : ۴۳، ۷۳

ع

عقل : ۶، ۱۹، ۲۰، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۳، ۴۰، ۴۳، ۴۴، ۵۸، ۵۹، ۶۲، ۶۹، ۹۰، ۱۰۷، ۱۱۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۸۳، ۱۸۴، ۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۴، ۲۱۱، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۶، ۲۳۸، ۲۵۰، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۰۴، ۳۱۰، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۲۱، ۳۲۶، ۳۳۱، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۰، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۹، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۷۰، ۳۷۹، ۳۸۰

عەلمانی : ١٦، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢٧٩

ف

فەلسەفە: ٥، ٦، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٥، ٢٧، ٢٩، ٣٠، ٣١، ٣٣، ٤١، ٤٨،
٥٤، ٥٥، ٥٦، ٥٧، ٥٩، ٦٠، ٦٣، ٦٤، ٦٦، ٦٨، ٦٩، ٧٣، ٧٤، ٧٧، ٨٧، ٨٨،
٨٩، ٩٦، ١١٩، ١٢٥، ١٥٧، ١٨٠، ١٨١، ١٨٢، ١٨٤، ٢٠٣، ٢١٢، ٢١٧،
٢٨٥، ٣١٦، ٣١٧، ٣٥٢، ٣٥٥، ٣٦١، ٣٦٣، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٧٦، ٣٧٨
فیکر : ١٩٧، ٢٠٣، ٢٢٣، ٢٨٣

ک

کات : ١١، ١٩، ٢١، ٢٢، ٦٦، ٦٧، ٨٥، ٨٨، ٩٢، ٩٤، ٩٧، ١٠٠، ١٠٢،
١٠٤، ١٠٥، ١١٣، ١٢٦، ١٢٧، ١٣٣، ١٤١، ١٥١، ١٥٤، ١٥٦، ١٥٧، ١٦١،
١٦٢، ١٦٣، ١٦٤، ١٧٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٥، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١٦، ٢٣٧، ٢٨٠،
٢٨٤، ٣٠٤، ٣١١، ٣٣٧، ٣٣٨، ٣٤٠، ٣٧٠، ٣٧٨
کۆمپیوتەر : ٨١، ٨٢، ١٣٩، ١٤٢، ١٤٣، ٢٤١، ٢٦٨، ٢٦٩، ٣٥٠، ٣٦٩،
٣٧٠

ل

لاهور : ٤٠، ٥٧، ٦٠، ٦٢، ٦٤، ٣٤٦، ٣٧٦
لوژیک : ١٨، ٤١، ٥٦، ٦٠، ٦٢، ٨٦، ١٠٦، ١٣٢، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٧، ١٤٦،
١٦٢، ١٦٣، ٢٠٢، ٢٦٠، ٢٧٠، ٣٧٨

م

مارتن ریز : ١١٣، ١٦٧، ١٦٨، ١٧٠
ماکس پلانک : ١٠٤
ماکس جامەر : ١٠١
مرووف : ٧، ٨، ٩، ١٣، ١٥، ١٨، ٢٠، ٢١، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٣١، ٣٢

۳۳، ۳۸، ۴۰، ۴۴، ۴۵، ۴۹، ۵۰، ۵۳، ۶۵، ۶۶، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۴،
 ۷۹، ۸۴، ۸۷، ۹۶، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۷،
 ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۲،
 ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۱، ۱۷۳، ۱۷۷، ۱۸۰،
 ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۳،
 ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷،
 ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۶،
 ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۶،
 ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۵، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۳، ۲۶۵،
 ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۸۱،
 ۲۸۲، ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۳، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۲،
 ۳۰۳، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۳،
 ۳۲۴، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۰، ۳۴۹، ۳۵۰،
 ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵،
 ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰

مسیح : ۷، ۴۹، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۷

میکانیسم : ۲۳

میشک : ۳۱، ۳۳، ۸۷، ۹۲، ۱۳۱، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۵، ۱۴۷،
 ۲۰۴، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۹،
 ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۴۹، ۲۵۰،
 ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۶،
 ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۹۶، ۲۹۹،
 ۳۰۲، ۳۱۱، ۳۵۰، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۷۹

گ

گرمخانه : ۱۳۱، ۱۶۰، ۱۶۶

گردوون : ۶، ۹، ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۳، ۳۱، ۳۲، ۴۵، ۴۷،

۴۹، ۵۵، ۵۶، ۶۶، ۷۳، ۷۶، ۷۷، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۹۱، ۹۲، ۹۳،
 ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۲،
 ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۵، ۱۳۰، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۵،
 ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷،
 ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۵، ۱۸۹، ۱۹۴، ۱۹۵،
 ۲۰۰، ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۶۲، ۲۶۵، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۸، ۲۸۹،
 ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۱۱، ۳۱۵، ۳۳۴، ۳۳۹، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۱،
 ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۶۱، ۳۷۸

گشته : ۲۱۵، ۲۴۵، ۲۸۰، ۳۱۳

گومان : ۱۳، ۱۹، ۴۰، ۷۳، ۷۴، ۹۴، ۹۸، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۱۶،
 ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۹، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۵۲، ۱۵۹، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۵،
 ۱۷۷، ۱۷۹، ۱۸۲، ۱۹۶، ۲۰۸، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۲۷، ۲۳۵، ۲۴۹، ۲۵۸، ۲۶۷،
 ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۸۰، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۱۰، ۳۲۶، ۳۳۴، ۳۴۵،
 ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۷۷

گونجان : ۹۹، ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۷۷، ۱۸۰، ۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۴، ۲۵۲،
 ۲۵۵، ۳۴۸، ۳۷۸

ه

هاوچدرخ : ۶، ۱۶، ۱۸، ۲۱، ۳۲، ۳۹، ۲۰۵، ۲۳۲، ۲۳۴، ۳۱۵، ۳۴۸، ۳۵۰،
 ۳۷۶

هزر : ۵، ۲۵، ۱۳۴، ۱۴۴، ۳۴۶

هوشیاری : ۶۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۷، ۱۸۴، ۲۰۱، ۲۳۰، ۲۶۲، ۲۶۸، ۲۷۳،
 ۳۲۳، ۳۵۵

هینری پرایس : ۵۵

و

ویست : ۶۰، ۶۵، ۱۱۳، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۲۹۶، ۳۴۱

ياساكان : ۲۶، ۲۰۵

ئاھەرۇك

- ۵ بەرلەۋەي ئەم كىتەپە بىخوئىتەۋە
- ۱۰ ئىسحاق نيوتن و سىستەمى جىھان
- ۱۲ بىئاۋەرىي سەرھەلدەدات...
- ۳۰ دەگەرئىنەۋە بۆ لاي ئەنتۆنى فلو
- ۳۵ بەشى يەكەم : خودايەك ھەيە
- ۳۷ پىشەكى:
- ۳۷ ئەنتۆنى فلو لە كارۋانى بىئاۋەرىدا :
- ۳۹ فەلسەفەى بىئاۋەرىي ھاۋچەرخ :
- ۴۱ گەرانەۋەي بىروھۇش.....
- ۴۷ دەگەرئىنەۋە لاي ئەنتۆنى فلو
- ۵۱ تەۋەرى يەكەم : چۆن بوومە فەيلەسوفىكى بىئاۋەرى؟
- ۵۱ باسى يەكەم : تۆۋى بىئاۋەرىي.....
- ۵۴ درووستىۋونى فەيلەسووفىك
- ۵۸ ھەۋل و شكستى زوو :
- ۶۰ باسى دوۋەم : بەرھەمى درەختى بىئاۋەرىي
- ۶۰ أ- ساختەيى زانستى لاهوت Theology and falsification :
- ۶۴ ب- خودا و فەلسەفە God and philosophy :
- ۶۷ ج- گریمانەى بىئاۋەرى The Presumption of Atheism

- د- من و دېقىد هيوم : ۶۸
- ئازادى و ويستى مروؤف: ۶۹
- باسى سىيەم: له بىياوهرىيەو بهرەو گومان بهرەو باوهر ۷۳
- أ- بهلگهى پياوهر كه چهله كه : ۷۴
- ب- زؤرانبازي گاوانه كان : ۷۵
- ج- شهقبوونى ديوارى بهرگرى ۷۶
- د- ژانه كانى سهرهتاي راستكردنهوى ريگا ۷۷
- هـ- پاشان ئاراسته كه م گوڤرى : ۸۰
- بەلگهى مەيموونە كە ۸۱
- تەوهرى دووهم : دۆزينهوى خودا ۸۴
- باسى چوارهم: زانست و دانايى ۸۴
- گەرانهوى هوؤش : ۸۶
- كوؤتايى ريگا : ۸۹
- باسى پىنجه م : ئايا شتىك له هيچ شتىكهوه (لا شىئ) پەيدا دەيىت؟ ۹۱
- فيزياناسه كان به دوای دەرچه به كدا ده گەرپىن ۹۴
- فەيلە سووفە كانىش ده خلىسكىن! ۹۵
- بەلگهى ماوهى وازليھىنان ۹۶
- باسى شەشەم : كى ياساكانى سرووشتى داناوہ؟ ۹۸
- بەلگهى ديزاين = بەلگە گەردوونىيە كە ۹۸
- بەلگهى ياساكانى سرووشت ۹۹
- فيزيائى چەندىيى (كوانتەم) بهرەو خودامان دەبات ۱۰۳
- باسى حەوتەم : گەردوونىك بوؤ پىشوازي له ئىمە ئامادە كراوہ! ۱۱۱
- ئىمە و بوون به يەكەوہ گونجاوين ۱۱۲
- باسى چەند گەردوونىيى ۱۱۳
- بىردۆزى چەند گەردوونىيى له تەرازوودا ۱۱۴

- ۱۱۶..... Fine tuning argument به‌لگه‌ی گونجان
 ۱۱۸..... باسی هه‌شته‌م: چۆن ژيان درووستبوو؟
 ۱۱۸..... خاسیه‌ته‌کانی بوونه‌وه‌ری زیندوو :
 ۱۲۱..... Morphogenesis (پێکهاتن) :
 ۱۲۴..... ره‌وینه‌وه‌ی ته‌مومژه‌که :
 ۱۲۵..... باسی نوێه‌م : که‌وتنی به‌ربه‌سته‌کان ته‌واوبوونی وێنه‌ی خودا :
 ۱۲۶..... خودا له‌ ده‌ره‌وه‌ی سنووری کات و شوێندایه.....
 ۱۳۲..... به‌که‌م: لوژیک Rationality
 ۱۳۶..... دووه‌م: ژيان Life :
 ۱۳۷..... سێیه‌م: هۆشیاری Consciousness :
 ۱۴۰..... چواره‌م: بیرکردنه‌وه Thinking :
 ۱۴۳..... پێنجه‌م: هه‌ستکردن به‌ خود The self :
 ۱۴۶..... سه‌رچاوه‌ی دیارده‌ ناماددیه‌کان :
 ۱۴۹..... به‌شی دووه‌م : گه‌شته‌که ته‌واو ده‌که‌ین ..
 ۱۵۱..... سه‌رنجێک له‌وه‌ی پێشتر باسمان کرد.....
 ۱۵۴..... باسی به‌که‌م: به‌لگه‌ی گه‌ردوونی له‌ ته‌رازوودا.....
 ۱۵۴..... چهند چه‌مکیکی بنه‌رته‌ی پێخۆشکه‌ر.....
 ۱۵۷..... به‌لگه‌ی گه‌ردوونی له‌ ته‌رازوودا :.....
 ۱۶۷..... باسی دووه‌م : بنچینه‌ی مرۆیی له‌ ته‌رازوودا.....
 ۱۶۸..... ئاماده‌کردنی گه‌ردوون بۆ ژيان مرۆف :.....
 ۱۸۰..... باسی سێیه‌م: هزری ئایینی له‌ ته‌رازوودا.....
 ۱۸۰..... ئه‌فسانه‌کان (فه‌لسه‌فه‌ی پێش فه‌لسه‌فه) :.....
 ۱۸۱..... فه‌لسه‌فه :.....
 ۱۸۲..... مرۆف له‌ گه‌ل خودا و ئاین :.....
 ۱۸۴..... به‌ك ئاین، له‌ وێنه‌گه‌لی جیادا..

- ۱۸۹ ئايىنە سەرەككە كەلگەن مەھەل :
 ۱۸۹ يەكەم: ئايىنە ئاسمانىيە يەكەلگەن رەستەكان
 ۱۹۴ دووھەم: ئايىنى ھىندۇسى :
 ۱۹۶ سىيەم: ئايىنەكانى پۇژھەلەت دوور :
 ۲۰۰ باسى چوارەم: ئايىنى سەووشتى و عەلمانىيەت لە تەرازوودا
 ۲۰۷ ئايىنى سەووشتى و فەكرى عەلمانى :
 ۲۰۸ گەشتى ئەنتۆنى فەلو لە تەرازوودا :
 ۲۱۱ باسى پىنجەم : باوەر و بايۇلۇجيا - ۱
 ۲۱۱ لە جىنەوہ تا مېشك
 ۲۱۷ جىنى خوايەنى The God Gene :
 ۲۲۱ چەمكە ئايىنەكان و گەشەكەردن :
 ۲۲۲ دىندارى و مېشك :
 ۲۲۶ گەشەكەردن و عەقلى كاردانەوہى :
 ۲۲۷ زىرەكى پەرووھى !
 ۲۳۲ ناوہندەكانى دىندارى لە مېشكدا !
 ۲۳۷ باسى شەشەم : باوەر و بايۇلۇجيا - ۲
 ۲۳۷ دىل و دىندارى
 ۲۴۱ دىلەكانمان چى دەلەن؟
 ۲۴۴ دىلەكانمان چۆن فەرى قەشەكەردن بوون؟
 ۲۴۹ دووھەم: مېشكە بچووكەكە :
 ۲۵۱ سىيەم: دىل وەك لووى بى بۆرى (غەدە صماء)
 ۲۵۲ پەيوەندى نىوان مېشك و دىل Heart – Brain Entertainment
 ۲۵۸ باسى ھەوتەم : راستى خەودى مەقايەتى
 ۲۵۹ دى تىن ئەى :
 ۲۶۰ كىشەى پەيدابون morphogenesis
 ۲۶۰ مېشك و عەقلى :

- ۲۶۲ وەلامى مېتافىزىكىيەكان :
- ۲۶۴ زانست و روح
- ۲۸۰ دینداران بېباوەرىی له خراپترین دۆخیدا
- ۲۹۵ ئووندرەویى زانست تۆمەتبار دەکات
- ۳۱۳ باسى نۆیەم : بوونی مروؤف
- ۳۱۳ سەرچاوە-رینگ-کوٹایى
- ۳۱۳ دەروازە
- ۳۱۷ مروؤف له سەر شانۆى بووندا :
- ۳۳۵ گەشتە که تەواو دەکەین: پەپرەو
- ۳۳۶ باسى دەیەم : لەنێوان دوو وەحیدا حەیی کورى یەقزان
- ۳۴۵ بەرھەمی گەشتە که :
- ۳۵۲ گەشتە که تەواو دەکەین :
- ۳۶۷ ئایا گەشتینە کوٹایى گەشتى عەقل؟
- ۳۷۱ پێرستە وشە
- ۳۸۱ ناوەرۆک

گشتی عقل

ئەم كىتەبە:

بۇ : ئەو بىباوەرەى بەدواى حەقىقەتدا دەگەرپىت،
بۇ : ئەو دىندارەى بەدواى يەقىنى بىروباوەرەكەيدا وىلە،

پېشنىار دەكەم كە ئەم كىتەبە بە وردى و تېفكرىنەوە بخوینىتەوە،
چونكە خستەرووى دیدىكى تەواو نوئیە بۇ چەمكە زانستیهكان و
شۆرشىكە بۇ تىگەىشتن لە چەمكە ئایینییهكان.

د. احمد عكاشه.

دەربارەى بابەتى كىتەبەكە كە گۆفارى (تایم Time) ى ئەمرىكى
نووسیویەتى:

((لە سەررووى هەموو دۆزىنەوە زانستیه سەرسورپهینهرهكانى سەدەى
بىستەم ئەوەبوو؛ سەلمینرا كە (خودا) بوونى هەیه)).

نوسینگەى تەفسیر

بۇ بڵاوكردنەوەو راگەياندن

هەولیر - شەقامى دادگا - ژێر هونێلى شیرین پالاس

f t s i /TafseerOffice

10.000 دینار

+964 750 818 08 66

www.al-tafseer.com

tafseerooffice@yahoo.com

